

A HADTÖRTÉNETI
MÚZEUM
ÉRTESÍTŐJE

12

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 12.
ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI
MÚZEUM
ÉRTESÍTŐJE

12

HADTÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2011

A szerkesztőbizottság tagjai

Kedves Gyula (elnök), Kreutzer Andrea, Lugosi József, Makai Ágnes,
Sallay Gergely Pál, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya, Závodi Szilvia

Szerkesztette:

Szoleczky Emese – Závodi Szilvia

Az angol fordítás Sallay Gergely Pál, a német fordítás Varga Csaba munkája

A fotókat Szikits Péter készítette

A kötet támogatói:

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

Hadimúzeum Alapítvány

A borítón az első világháborús hadsegélyezés tárgyköréből vett tárgyak a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből.

Felelős kiadó dr. Kovács Vilmos ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

A kötetet és a borítót tervezte Renkő Marcsi

Nyomtatta a Kurrens Print Kft.

ISSN 0238-4442

TARTALOM

POLLMANN FERENC: A háború dimenziói	13
SZOLECZKY EMESE – KREUTZER ANDREA: Az Augusztai Gyorssegély-alap tevékenységéről	17
ZÁVODI SZILVIA: Aranyat vasért – Gyűrűk a világháború emlékei között	29
HAJDU TIBOR: Krúdy a világháborús Budapestről	35
SALY NOÉMI: Hadiháztartás, vagy hősnők a konyhában	41
CSISZÁR MIRELLA – GAJDÓ TAMÁS: Nagy dolog a háború. Az első világháború színháza és közönsége	49
BALLA TIBOR: Katonai alakulatok karhatalmi bevetése Magyarországon az első világháború utolsó évében	63
SZABÓ MÁRIA: Olasz katonák és diplomataik Magyarországon az első világháború után	75
JAKUSCH GABRIELLA: Veszprém városi császári és királyi tartalékkórház	89
KOVÁCS VILMOS: A magyar hadiipar helyzete az Osztrák–Magyar Monarchia integrált hadiiparában	95
LANDGRAF ILDIKÓ: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája vótam.” Ferenc József-folklór, Rudolf-mondák és az I. világháború	105
KÓTYUK ERZSÉBET: A hátszág egészségügyi csatái (1914. június 28.–1918. november 3.)	113
VÖRÖS BOLDIZSÁR: „Ha gombóccal hajigálnak, / el is megyek katonának”. Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918	127
SZABÓ DÁNIEL: „Eke és fegyver segít, hogy sikerüljön” – Magyar hadikölcsön plakátok az első világháború idején	139
S. NAGY ANIKÓ: Tudja ön már, hogy mi a lysoform?	147
SALLAY GERGELY PÁL: Propaganda és hadsegélyezés az első világháborús jelvények tükrében	153
F. DÓZSA KATALIN: A Fényűzés Elleni Liga, avagy az I. világháború és a divat	159
TÓTH ORSOLYA: A Hadsegélyező Hivatal tevékenysége a Hadtörténeti Múzeumban őrzött plakátok tükrében	167
SUBA JÁNOS: Az Országos Hadigondozó Hivatal	177
HAJDU TIBOR: Mars elárvult fiai – harcosok a Nagy Háború után	185
SOÓS PÉTER: A Magyar Fegyver- és Gépgyár Budapest I. világháború alatti tevékenysége	195
BÁN ATTILA: A magyar királyi Honvédség ellátása optikai eszközökkel az első világháború előtt és alatt	207

BABUCS ZOLTÁN: Lósorozás és méneskar az első világháborúban	215
KUNT GERGELY: Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon	227
HEGEDÜS ÁBEL: A Nagy Háború hatása a magyar térképészetre	243
JAKUSCH GABRIELLA: Hajmáskér, tűzébázis a hátszágban	251
LUGOSI JÓZSEF: Önkéntes Őrsereg és Polgárőrség	259
MACZÁK IBOLYA: „...a lehetségesből valóságos kaland” – Gaál Mózes ifjúsági regénye és az első világháború	273
CS. KOTTRA GYÖRGYI: Hová lettek a zászlók?	279
KOVÁCS VILMOS: „Inkább egy vödör veríték a gyakorlótéren, / mint egy csepp vér a harcmezőn” – Gyakorlóterek és kiképzés a hátszágban az első világháború időszakában	283
GONDOS LÁSZLÓ: Repülőgépgyártás Magyarországon az I. világháborúban	291
SALLAY GERGELY: Jó üzlet a háború(?) – Jelvénygyártó üzemek tevékenysége az első világháborúban	299
VERES EMESE-GYÖNGYVÉR: Poézis a lövészárookban – Barcasági csángó tollforgatók az I. világháborúban	305

CONTENTS

FERENC POLLMANN: The Dimensions of War	13
EMESE SZOLECZKY-ANDREA KREUTZER: On the Activity of the Augusztai Charity Fund	17
SZILVIA ZÁVODI: Gold for Iron. Rings as Memories of the First World War	29
TIBOR HAJDU: Krúdy on Budapest during the First World War	35
NOÉMI SÁLY: Wartime Households or Heroines in the Kitchen	41
MIRELLA CSISZÁR-TAMÁS GAJDÓ: War is a Big Deal. Theatres and Audiences in the First World War	49
TIBOR BALLA: The Deployment of Military Units as Police Troops in Hungary during the Last Year of the First World War	63
MÁRIA SZABÓ: Italian Soldiers and Diplomats in Hungary after the First World War	75
GABRIELLA JAKUSCH: The Imperial and Royal Reserve Hospital in the Town of Veszprém	89
VILMOS KOVÁCS: The Hungarian Ammunitions Industry's Position in the Integrated Ammunitions Industry of the Austro-Hungarian Monarchy	95
ILDIKÓ LANDGRAF: "I Used To Be Franz Joseph's Soldier" Franz Joseph in Folklore and Legends about Rudolf in the First World War	105
ERZSÉBET KÓTYUK: Health Issues in the Home Front, from 28 June 1914 to 3 November 1918	113
BOLDIZSÁR VÖRÖS: "If Dumplings Are Fired, I Will Surely Join the Army" Wartime Toys in Hungary, 1914–1918	127
DÁNIEL SZABÓ: "Ploughs and Weapons Promote Success" Hungarian War Bond Posters of the First World War	139
ANIKÓ S. NAGY: Do You Already Know What Lysoform Is?	147
GERGELY PÁL SALLAY: Propaganda and War Charity as Reflected in the Badges of the First World War	153
KATALIN F. DÓZSA: The League Against Luxury, or Fashion in the First World War	159
ORSOLYA TÓTH: The Activity of the War Charity Office as Reflected in Posters Preserved in the Hungarian Military History Museum	167
JÁNOS SUBA: The National War Aid Office	177
TIBOR HAJDU: Mars' Orphaned Sons. Frontline Fighters after the Great War	185
PÉTER SOÓS: The Activity of the Hungarian Weapon and Machine Factory of Budapest during the First World War	195

ATTILA BÁN: The Supply of Optical Equipment to the Royal Hungarian Defence Forces before and during the First World War	207
ZOLTÁN BABUCS: The Recruitment of Horses and the Stud Corps during the First World War	215
GERGELY KUNT: The Body of the Enemy. The Means of Visual Degradation on First World War Postcards	227
ÁBEL HEGEDÜS: The Great War's Impact on Hungarian Cartography	243
GABRIELLA JAKUSCH: Hajmáskér, an Artillery Base in the Home Front	251
JÓZSEF LUGOSI: The Volunteer Guards and the Civil Guards	259
IBOLYA MACZÁK: "From Possibility to Real Adventure" Mózes Gaál's Youth Novel and the First World War	273
GYÖRGYI CS. KOTTRA: What Had Happened to the Flags?	279
VILMOS KOVÁCS: "A Bucket of Sweat in the Drill Ground Is Much Better than a Drop of Blood in the Battlefield" Drill Grounds and Training in the Home Front during the First World War	283
LÁSZLÓ GONDOS: Aircraft Production in Hungary in the First World War	291
GERGELY SALLAY: Is War Good for Business? The Activity of Badge Manufacturers in the First World War	299
EMESE-GYÖNGYVÉR VERES: Poetry in the Trenches. Burzenland Csango Writers in the First World War	305

INHALT

FERENC POLLMANN: Die Dimensionen des Krieges	13
EMESE SZOLECZKY-ANDREA KREUTZER: Über die Tätigkeit der Augusztai Soforthilfenkasse	17
SZILVIA ZÁVODI: Gold gab ich für Eisen – Ringe unter den Andenken des Weltkrieges	29
TIBOR HAJDU: Krúdy über Budapest im Ersten Weltkrieg	35
NOÉMI SALY: Kriegshaushaltsführung, oder die Heldinnen in der Küche	41
MIRELLA CSISZÁR-TAMÁS GAJDÓ: Der Krieg ist eine große Sache. Das Theater und das Publikum im Ersten Weltkrieg	49
TIBOR BALLA: Militärassistenslicher Einsatz der Armee-Einheiten in den letzten Jahren des Ersten Weltkrieges in Ungarn	63
MÁRIA SZABÓ: Italienische Soldaten und Diplomaten in Ungarn nach dem Ersten Weltkrieg	75
GABRIELLA JAKUSCH: Das kaiserliche-königliche städtische Reserve- krankenhaus von Veszprém	89
VILMOS KOVÁCS: Die Lage der ungarischen Kriegsindustrie im Rahmen der integrierten Kriegsindustrie der Österreich-Ungarische Monarchie	95
ILDIKÓ LANDGRAF: „Ferenc Jóska – auch ich war sein Soldat.” Franz Joseph Folklore, Rudolf-Legenden und der Erste Weltkrieg	105
ERZSÉBET KÓTYUK: Die Schlachten des Gesundheitswesens von dem Hinterland (von 28. Juni 1914. bis 3. November 1918.)	113
BOLDIZSÁR VÖRÖS: „Wird man auf mich Klösse werfen, / auch dann kann ich ein Soldat werden”. Kinderspiele des Krieges in Ungarn 1914–1918	127
DÁNIEL SZABÓ: „Der Pflug und die Waffe helfen, damit es einem doch gelingt” – Ungarische Kriegsleihe-Plakaten während des Ersten Weltkrieges	139
ANIKÓ S. NAGY: Wissen Sie schon, was die Lysoform ist?	147
GERGELY PÁL SALLAY: Propaganda und Kriegsfürsorge im Spiegel der Abzeichen des Ersten Weltkrieges	153
KATALIN F. DÓZSA: Die Antiprachtsucht Liga, oder der Erste Weltkrieg und die Mode	159
ORSOLYA TÓTH: Die Tätigkeit des Kriegsfürsorgeamtes im Spiegel der in dem Museum für Kriegsgeschichte aufbewahrten Plakaten	167
JÁNOS SUBA: Das Landesamt für Kriegsfürsorge	177
TIBOR HAJDU: Die verwaisten Söhne vom Mars – Krieger nach dem Großen Krieg	185

PÉTER SOÓS: Die Tätigkeit der Ungarischen Waffen- und Maschinenfabrik während des Ersten Weltkrieges	195
ATTILA BÁN: Die Versorgung der Ungarischen Königlichen Honvédarmee mit optischen Geräten bevor und während des Ersten Weltkrieges	207
ZOLTÁN BABUCS: Die Remontierung und die Gestützbranche in dem Ersten Weltkrieg	215
GERGELY KUNT: Der Körper des Feindes: Mittel der visuellen Degradierung auf den Postkarten des Ersten Weltkrieges	227
ÁBEL HEGEDÜS: Die Auswirkungen des Großen Krieges auf die ungarische Kartographie	243
GABRIELLA JAKUSCH: Hajmáskér, ein Artilleriestützpunkt im Hinterland	251
JÓZSEF LUGOSI: Das Freiwillige Schutzgarde und die Bürgerwacht	259
IBOLYA MACZÁK: „...aus dem Möglichen wurde ein echtes Abenteuer“ – der Jugendroman von Mózes Gaál und der Erste Weltkrieg	273
GYÖRGYI CS. KOTTRA: Wo sind die Flaggen hingekommen?	279
VILMOS KOVÁCS: „Lieber ein Eimer Schweiß auf dem Übungsfeld, denn auch nur ein einziger Tropfen Blut auf dem Schlachtfeld“ – Übungsplätze und Ausbildung im Hinterland während des Ersten Weltkrieges	283
LÁSZLÓ GONDOS: Der Flugzeugbau in Ungarn im Ersten Weltkrieg	291
GERGELY SALLAY: Der Krieg sei ein gutes Geschäft(?) – die Tätigkeit der Werke, die Abzeichen hergestellt hatten im Ersten Weltkrieg	299
EMESE-GYÖNGYVÉR VERES: Poesie im Schützengraben Tschangoische Literaten aus dem Burzenland im Ersten Weltkrieg	305

„Nincs azon mit röstelkedni, hogy a háború első heteiben olyan költeményt írt a költő, amiben az foglaltatik, hogy:»... csak előre a szörnyű tusákban és hozzátok vissza a bősök korát ...«. Istenem, a háború első hetei! Akkor még alig akadt köztünk olyan nagyokos, akit meg ne csapott volna a menetszázados, virágos mámor!” – írta Tóth Árpád a Nyugat 1916/24. számának Figyelő rovatában, Háborús lírikusok című kritikájában. Eleinte az otthonmaradók is lelkesen üdvözölték a hadbalépést, a kezdeti hév azonban hamar szertefoszlott. Mert bár a harcok színtere, a front az első világháború folyamán a legtöbb esetben még egyértelműen elkülönült a hátországtól, a tartós hadiállapot addig soha nem látott és átélt mértékben befolyásolta a háborúban csak áttételesen résztvevők életkörülményeit, megélhetését is.

Ezért tűzte ki célul az első világháború eddig marginálisnak tekintett magyar hátországi történéseinek, jelenségeinek vizsgálatát egy, a HM HIM Hadtörténeti Múzeum égisze alatt 2008 óta évente megvalósult tanácskozás-sor. A hátország a hadviselő ország azon területe, amely a hadműveletekben nem vesz részt, ezzel szemben biztosítja a nyersanyagellátást, a termelést, valamint mentálisan és morálisan támogatja a harcoló alakulatokat. Mindenekelőtt a múzeumokban őrzött kulturális tárgyi örökség értelmezésével próbáltuk feltárni azokat a jelenségeket, amelyek szinte észrevétlenül átszöttek és meghatározták az első világháborús hátországban élők mindennapjait.

Úgy határoztunk, hogy múzeumi évkönyvünk ezen számát a három lezajlott háborús hátország-konferencia előadásainak szenteljük. Volt már erre precedens: az Értesítő 4. számában a Magyar Millennium alkalmából megrendezett „Kard és koszorú – Ezer év magyar katonai jelképei” időszaki kiállításhoz kapcsolódó konferencia anyagát tettük közzé.

Az írásközött találhatunk olyan hozzászólást, amely egy tárgy vagy tárgycsoport értelmezését, körülhatárolását tűzi ki célul; mások jótékonyasági szervezetek működését vizsgálják; színházi vagy irodalmi fórumot vagy művet elemeznek; a háborús viszonyok egészségügyi, szociális és gazdasági metamorfózisát veszik górcső alá, tükröztetve a békebeli helyzethez képest bekövetkező életmód-váltást. Gyermekélet, térképhasználat, hadiipari termelés, néprajzi vonatkozások, hadigondozás, öltözködési szokások – hogy csak néhányat emeljünk ki az előadástémákból. Ezúttal az első közlésre váró, vagy a kötetbeli megjelenés érdekében átdolgozott szövegekből válogathattunk.

Az áttekinthetőség kedvéért közreadjuk a három konferencia tematikus egységekre rendezett programját is.

Az itt szereplő írások távolról sem képviselnek egységes stílust. A szerzők szabad kezét kaptak abban, hogy csupán előadásuk szövegét bocsátják a rendelkezésünkre, vagy az eredendően 20-20 perces előadásukat tanulmánnyá fejlesztik. Ezen okból olvashatók egymás mellett lábjegyzettel gondosan ellátott és azt teljesen nélkülöző írások is.

Pollmann Ferenc

A HÁBORÚ DIMENZIÓI

„A háború: béke” – így hangzott a Párt egyik állandó jelszava George Orwell „1984” című regényében. Ez a paradox állítás – amint azt a főhős, Winston, a rendszer ősellenségének kikiáltott Emmanuel Goldstein tiltott könyvéből megtudja – voltaképpen annyit jelent: az a permanens háború, amely a regény képzeletbeli világában zajlik, valójában semmiben sem különbözik a permanens békétől. Számunkra, akik a valóságos 1984-en túl, ám a fantázia szülte 1984-en valószínűleg még innen szembesülünk a háború és a béke egymáshoz való viszonyának problematikájával, egyelőre nem több jó apropónál ahhoz, hogy mostani konferenciánk alap gondolatát prezentálhassuk. Ehhez azonban előbb szükséges egy kis kitérőt tenni.

Több mint három évtizede már annak, hogy a 20. századi brit – pontosabban a skót – történetírás egyik fenegyereke, Arthur Marwick az olvasóközönség elé lépett újszerű vizsgálati modelljével, amelyet a háború társadalmi hatásainak elemzésére dolgozott ki. A modern hadtörténetírás – melyet a nyolcvanas évek eleje óta gyakran neveznek new military history-nak is – egyik legfontosabb ága, a háború és társadalom (war&society) irányzat sokat köszönhet Marwicknak még akkor is, ha az övéhez hasonló interdiszciplináris megközelítést alkalmazó szakmunkák már az ötvenes évek vége óta születtek. A skót történész modellje négy elemet tartalmazott a háború mint komplex történeti-társadalmi jelenség tudományos megközelítésére. Az első ezek közül a háború *destruktív* illetve *diszruptív* aspektusa. Ez kétség kívül a legkézenfekvőbb: az emberéletekben, anyagi és szellemi javakban bekövetkezett pusztítás mondhatni a legsajátabb jellemzője a háborúnak, amelyet azonban gyakorta gyors – és a korábbi szintet jóval meghaladó mértékű – rekonstrukció követ, emlékeztetve minket a hegeli dialektika legendás aufheben-jére (amit a tökéletlen magyar fordítás a „megszüntetve megőrzés” terminus technicusa segítségével vélt visszaadhatóvá tenni). A második elem a *teszt* aspektus: a háború mint kihívás (challenge) próbára teszi a társadalom legkülönbözőbb szintű struktúráit: a politikai rendszer működőképességét éppúgy, mint a gazdasági élet szerkezetét, a szociális kohéziót vagy a családon belüli kapcsolatokat. A túlterhelés a működési zavarokat rendre a felszínre hozza és adott esetben magát a struktúrát is tönkreteszi (mint például a cári Oroszországban 1917-ben). Ugyanakkor a győzelem eléréséhez szükséges fokozott erőfeszítések a rendszerek hatékonyabb működését is eredményezhetik. A harmadik szint a modellben a *participáció* aspektusa. A régebbi korok háborúi-

ban a hadviselés sikere érdekében az egyes társadalmi csoportok mobilizálására az uralkodó különféle privilégiumok, illetve anyagi előnyök biztosításával tett rendre nagy erőfeszítéseket. Az efféle kontrollált társadalmi változások mellett azonban gyakran került sor a történelem folyamán kontrollálatlan folyamatok beindulására, amikor a hadviselés technikai vagy éppenséggel taktikai változásainak hatására egyes, korábban hátrányos helyzetű vagy éppenséggel marginalizálódó csoportok katonai jelentősége megnőtt és ez előnyösen befolyásolta társadalmi helyzetüket is. Végül a negyedik szintet Marwick *pszichológiáinak* nevezte el. A háború mint kolosszális tragédia élménye az át- és túlélők tudatán keresztül lényegében közvetlen módon megjelenik a művészetben, a vallásban illetve általában a társadalomhoz tartozók intellektuális attitűdjében.

Marwicktól természetesen távol állt, hogy az általa kidolgozott modell használhatóságát vagy érvényességét túlhangsúlyozza. Így maga sem ragaszkodott mereven alkalmazásához, midőn a múlt század vezető hatalmai – Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország és az Egyesült Államok – példáján a gyakorlatban is bemutatta működőképességét. Hogy e négyelemű struktúra valójában további érvényes aspektusok bevonásával bővíthető illetve átalakítható, az számára egyetlen percig sem volt kérdéses. És ez az a pont, ahol visszakanyarodhatunk a mostani konferencia alapgondolatát érintő fejtegetéshez.

Nézetem szerint a háború és társadalom problematika megközelítésére alkalmazott fenti modell kiegészíthető mindenekelőtt a háború *attributív* aspektusával. Az orwelli „a háború: béke” a regény szerint felcserélhető, azaz „a béke: háború”. A maga fiktív környezetéből kiemelve ezen állításpár a számunkra annyiban használható, hogy pontosan leírja a háború és a béke egyik – ha nem a – legfontosabb jellemzőjét: mindkettő egyfajta állapot. Méghozzá evidens módon ugyanannak a társadalomnak az állapota. Ez a diszjunktív fogalom-pár – háború illetve béke – a történelem tanúsága szerint váltakozva jellemzi egy adott társadalom létállapotát. Érintkezési pontjaikat a nemzetközi jog a maga eszközeivel igyekszik pontosan meghatározni: a hadiállapot beálltát illetve annak megszűntét és a békeállapot helyreállítását szerződések vagy deklarációk jelzik. A valóságban azonban a két mező találkozásánál gyakorlatilag mindig van egy átmeneti zóna (mint amilyen például a furcsa háború 1939-ben), vagy általában a fegyverszüneti szerződés és a békeszerződés aláírása közötti állapot. Ebben a megközelítésben tehát a háború semmiképpen nem szűkíthető le a katonai hadműveletekre, a mozgósításra, a hadjáratokra, a frontokon zajló eseményekre. Amikor a háborús állapot fennáll, az a társadalom egészére érvényes hatással van, anyagi és nem anyagi értelemben egyaránt. Ez a hatás természetesen eltérő attól függően, hogy az adott társadalom milyen minőségben érintettje a háborúnak. Valamilyen hatást mindenképpen gyakorol rá a háború: egy további aspektus – nevezzük *relatív* aspektusnak – éppen azt aknázza ki, hogy a háború általában konkrét államok vagy államok csoportjai között folyik. (A polgárháborúk különféle válfajaira természetesen ez a megközelítés nem alkalmazható.) Vagyis a háborús állapot fennállása viszonylagos módon érvényesül a nemzetközi kapcsolatokban: valamely adott állam háborúja nem csupán a vele hadban álló, de a semleges államokat is érinti, azaz befolyást gyakorol kapcsolatrendszerükre. A földrajzi elhelyezkedés-

nek ebben a vonatkozásban hagyományosan fontos jelentősége volt. Manapság azonban a globalizálódó világ ezen a téren is változást hozott: gondoljunk csak egy olyan tőlünk távol zajló háború, mint az iraki vagy az afganisztáni hatásaira a hadviselő vagy akár csak a békefenntartásban részt vállaló államok belpolitikájára illetve gazdaságára. A háborús állapot relativitása nem csupán az államközi kapcsolatokban, de a háborús részvétel intenzitásában is megmutatkozik. Tulajdonképpen a totális háború sem totális a szó igazi értelmében: a társadalom fizikai teljesítőképessége nyilvánvalóan határt szab a háború érdekében végrehajtott erőfeszítések maximalizálásnak. Ezen a ponton kap értelemet egy újabb aspektus, a *redisztributív* aspektus bevezetése. Mindaz a sokféle anyagi és szellemi erőforrás, amely a békeállapot fennállása idején a társadalom békerend szerinti működését részben spontán, részben felülről vezérelt csatornák segítségével biztosítja, a háborús állapot beálltával drasztikus újraelosztáson megy keresztül. Ennek a redisztributív átalakulásnak a legfőbb kedvezményezettje természetesen a hadsereg, illetve maga a védelmi szféra. Az állam a hadviselés érdekeire hivatkozva erőteljesen átcsoportosítja nem csupán az anyagi javakat (hadigazdaság), de a szellemieket is, amennyiben az értelmiségi csoportok szakértelmére szintén igényt tart, illetve erőteljesen szabályozza a háborús társadalom tudományos illetve kulturális életét is.

Könnyen belátható, hogy a felsorolt aspektusok sok vonatkozásban átfedik egymást. Ez azonban aligha lehet önmagában probléma, amennyiben alkalmazzuk nem mechanikusan történik. Másrészt Marwick is tisztában volt azzal, hogy az általa javasolt modell elemeihez hasonló további szempontok is kimunkálhatóak, hiszen a háború mint komplex társadalmi jelenség vizsgálatát nagyon nehéz sematizálni.

Visszatérve a háború *attributív* aspektusához illetve a háború mint állapot megközelítéséhez, elmondható, hogy a war&society hadtörténetírás – miközben közelítette a diszciplínát a társadalomtudományokhoz és ezzel természetesen növelte elfogadottságát a társtudományok művelőinek körében, ugyanakkor – némiképp eltűlözve a társadalomtudományi módszerek és kérdésfeltevések szerepét és jelentőségét a háborúk kutatásában, komoly kritikának tette ki magát a hadtörténet tradicionális irányzata részéről. Utóbbi képviselői joggal kifogásolták, hogy a modern módszerek alkalmazóit szinte már csupán a háborúk hatása érdekli, és egyáltalán nem tartják fontosnak a háború lényegének: a harcnak, a hadakozásnak a vizsgálatát. Ez a kritika jogos. Ezért semmiképpen nem helyeselhető, ha a csatatörténet hagyományos felfogását művelő – és melleleg ma is komoly, sőt egyre gyarapodó olvasóközönséget kiszolgáló – hadtörténészek munkáit teljesen ignorálnák a szakfolyóiratok. Ugyanakkor azonban a háborús állapot – azaz a háború mint állapot – megközelítés azt is jelenti, hogy a háború és társadalom, mint a hadtörténeti kutatások irányát jellemezni kívánó szóösszetétel tulajdonképpen helytelen és kijavításra szorul. Helytelen, mivel azt sugallja, hogy a háború valami a társadalomtól függetlenül létező jelenség, amely mintegy hatással van a társadalomra, akár egészében, akár annak részeit illetően. Valójában a háború nem gyakorolhat hatást a társadalomra, mivel a háború maga a társadalom létállapota. Ezért helyesebb lenne a háborús társadalom összetétel használata. Vajon

beszélhetnénk-e például hasonló logika alapján a béke hatásáról a társadalomra? Nyilván nem, de nem azért, mert a béke a normális állapot, a háború pedig maga a deviancia, egyfajta hibás működés átmeneti eredménye. Természetesen nem kétséges, hogy a háborús állapot különbözik a békeállapottól. Miben, hogyan és mennyiben? – ezek azok a kérdések, amelyek bemutatására a mostani konferenciát megszerveztük. Azért csak a bemutatására, mert a rendelkezésre álló húsz percben lehetetlen lett volna erre bárkinek is vállalkoznia. S hogy miért csupán ennyi időt kaptak a meghívott előadóink? Ennek oka az, hogy rendkívüli érdeklődést tapasztaltunk a szervezés során, mégpedig olyan társ- és rokontudományok művelői részéről is, akik önmagukról soha – még kényszer hatására – sem állítanák, hogy bármi kapcsolatuk van a hadtörténelemmel mint olyannal. A háború társadalomtörténetét illetően azonban van mondanivalójuk, és igenis illetékesnek érzik magukat ezekben a kérdésekben. Ennek a konferenciának a tulajdonképpen célja tehát az volt, hogy demonstráljuk, mennyire kitágítható – még hozzá értelmes módon kitágítható – a háború hadtörténetének fogalma, mennyire komplex a feladat: a háború társadalomtörténetének a feltárása, mennyire szükségünk van a kölcsönös együttműködésre mindazon tudományok művelőivel, akiknek a szakterülete így vagy úgy érintkezik a háború társadalmával. Ebben a vonatkozásban az első világháború, amely kereken kilencven esztendeje ért véget, különösen alkalmas kutatási terep: akár ez volt az első világháború, akár nem, akár ez volt az első totális háború, akár nem. Direkt és szerteágazó társadalmi hatásainak vizsgálata – párosulva természetesen a hadiesemények és a politikatörténet itt és most szándékosan háttérbe szorított szakterületeinek kutatásával – bizonyosan sok tanulsággal szolgálhat más háborúk tanulmányozásához is. Őszintén remélem, hogy a konferencia végül eléri a célját, és megnyitja a lehetőségét a későbbi termékeny kooperációnak, lehetőleg intézményi szinten, de a kollegiális kapcsolatok szintjén bizonyosan.

Szoleczky Emese–Kreutzer Andrea

AZ AUGUSZTA GYORSSEGÉLY-ALAP TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az első világháború alatti jótékonyági kezdeményezésekről önálló konferenciát, köteteket és kiállítást lehetne rendezni. Különösen helytálló ez a megállapítás a legismertebb és legkiterjedtebb tevékenységet folytató Augusztá Gyorssegély-alapra is.

A fegyverképes férfiak a fronton harcoltak, a többiek, az asszonyok és a gyermekek otthon, a hátszágban igyekeztek helytállni, átvenni a munkából kiesettek helyét, biztosítani a hadiállapot megkívánta mérhetetlen anyagi-technikai áldozatokat és karitatív szolgálatokkal támogatni a hadszíntereken lévőket, a sebesülteket, a rokkantakat. Így volt ez az uralkodóház és az arisztokrácia hölgytagjai esetében is: elvárt társadalmi kötelezettségeik közé tartozott a jószolgálati aktivitás.

Az Augusztá Gyorssegély-alap (Augusztá-alap)¹ a magyar világháborús hadijótékonyági intézmények közül a legismertebb, legeredményesebb, országosan működő arisztokrata társadalmi kezdeményezésként keletkezett civil szervezet volt. Kezdetől hangsúlyozta a nemzeti összefogás szükségességét a viláégés nehéz hónapjaiban. Egy budapesti hölgybizottság kezdeményezésére rögtön a háború elején, 1914. augusztus 1-jén minden szervezeti keretet nélkülözve a királyi hercegasszony példaadása, majd augusztus 3-án az újságokban közzétett felhívása nyomán és a főhercegi pár uradalmi igazgatására alapozva spontán pénzgyűjtés indult meg a rászorulókat haladéktalan megsegítése érdekében. Ezután augusztus 6-án hivatalosan is megalakult az Augusztá Gyorssegély-alap. Első támogatója (5000 korona adománnyal) és fővédnöke Augusztá² volt.

1 A szervezet nevét a hivatalos szervek sem használták egyformán, konzekvensen. Az újsághírekben a kis- és nagybetűvel írt névváltozatok vegyesen fordulnak elő, a Gyorssegély szó vagy kima-rad a megnevezésből, vagy első, vagy második helyre kerül. – Az Alap tevékenységéről lásd még: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Sziji Jolán*. Budapest, 2000. (továbbiakban: Lexikon) 47–48. p. (szerzők: Kreutzer Andrea – Szoleczky Emese)

2 Augusztá (München, 1875. április 28. – Regensburg, 1964. június 25.): "Alcsúti" Habsburg József Ágost osztrák főherceg és m. kir. herceg (Alcsút, 1872. augusztus 9. – Rai bei Straubing, 1962. július 6.) felesége (1893. november 15-től); Wittelsbach Lipót bajor herceg és Habsburg Gizella főhercegnő leánya. Nagyanyja, Augusztá Ferdinánd után kapta az Augusztá nevet. A világháború éveit többnyire férje kistapolcsányi birtokán élt, de tevékenyen részt vállalt a társasági és közéletben is. Számos jótékonyági egyesület, illetve akció védnöke volt. A világháború után is közkedveltségnek örvendett. 1944 őszén férjével az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, majd sógoránál, Regensburgban telepedett le.

A már a boldog békeidőkben is szociálisan érzékeny Augustza főhercegasszony szerepvállalása még inkább felértékelődött a világháborús években: nemcsak az Alap védnökeként, hanem a Habsburg-ház képében, nemkülönben annak magyar, nádori ágának tagjaként is. Mivel férje, József Ágost főherceg is kezdettől a fronton harcolt, osztozott az ország lakosságának sorsában.³ A megnyerő, közkedveltségnek örvendő főhercegasszony – „*a magyar hadsegélyezés védőangyala*”⁴ – szívósan, céltudatosan agitált a háborús karitatív társadalmi mozgalmak érdekében, egyfolytában szélesítve azon jól szituált családok körét, amelyek tagjait beszervezte a jótékonykodásba. Érdeklődési körébe beletartozott a kórházak felszerelésének kiegészítése, a sebesültek pályaudvari és kórházi fogadása, látogatása, a frontkatonák és a hadifogságba esettek családjainak segélyezése, a katonák alkalmi és kitüntetésszerű megvendégelése is, s mindenkre mély benyomást gyakorolt mosolygós, rokonszenves, mesterkéletlen közvetlensége a kapcsolatteremtésben. Szinte nem múlt el úgy nap, hogy ne látogatott volna kórházakat, segélyhelyeket, ne keresett volna fel egy-egy támogatott jótékonyági akciót vagy szervezetet s ne adakozott volna saját vagyonukból: „*a vérengzésben elfáradt, megtört magyar bősök pátrónájának szerepét vállalta.*”⁵ Példamutató ügybuzgalma nem lankadt a háború végéig, s megőrizte szeretetre- és tiszteletreméltóságát a világégest követő évtizedek közéleti szerepvállalásai során is.

1914. szeptember 24-én megalakult az Alap igazgatósága is: védnöke a főhercegasszony, ügyvezető igazgatója Lónyay Sándorné⁶, igazgató-ellenőre Ágai Vilmos bankigazgató-helyettes; díszelnöke Csernoch János⁷ bíboros,

3 Az első világháború kitörésekor a József főherceg parancsnoksága alatt álló cs. és kir. 31. gyaloghadosztályt előbb a szerbiai harctérre, majd augusztusban a galíciai hadszíntérre küldték. 1914. október 25-én nevezték ki a temesvári VII. hadtest parancsnokának, amely vezetésével a Kárpátokban vívott kemény harcokat. November 1-jén lovassági tábornokká léptették elő. 1915 májusában, amikor Olaszország belépett a háborúba a Központi Hatalmak ellen, hadtestével többek között Karintiában, a Doberdói-fennsíkban, a Karsztvidéken és a hírhedt Isonzónál harcolt egészen 1916. november 21-ig. Itt vált legendává, „József apánk”-ká: rendszeresen felbukkant a lövészárkokban, megfigyelőállásokban és előretolt őrhelyeken, gyakran tartózkodott katonái körében, igyekezett javítani felszerelési, ellátási és higiénés nehézségeiken. Magyar beszéde, közvetlensége és személyes bátorsága miatt katonái rajongtak érte. Maga is kétszer könnyebben megsebesült. 1916. november 1-jén vezérezredessé léptették elő. Azon kevés tábornok egyike volt, aki megkapta a 12 heti folyamatos frontszolgálatért adományozott Károly Csapatkeresztet. 1916 decembere és 1918 januárja között a róla elnevezett hadseregcsoporthoz vezényelte Erdélyben és Bukovinában. 1918 elején a VI. hadtest parancsnokaként tért vissza az olasz frontra, a piavei átkelést majd a tirolai hadseregcsoporthoz irányította. – Lexikon 318–319. p.

4 *Világháború Heti Postája*, 1915. június 6. 1. p.

5 *Világháború Heti Postája*, 1915. június 6. 2. p.

6 nagylónyay és vásárosnaményi Lónyay Sándorné, szül. tasnádszántói és komlódótfalusi Becsky Ida (Érdengeleg, 1874. június 24. – Budapest, 1942. március 6.). Szépirodalmi munkái, tárcái nagyrészt a Budapesti Újságban és a Magyar Bazárban jelentek meg, ez utóbbinak szerkesztője is volt, de írt franciául is, francia és bukaresti lapokba. Jóslás a kézből című, 1899-ben írt könyve tette fiatalon híressé.

7 Csernoch János (Szakolca, 1852. június 18. – Esztergom, 1927. július 25.): hercegprímás-érsek, bíboros. Szlovák származású, kiváló nyelvtelenség. Esztergomban érettségizett, 1870-től a bécsi Pázmáneum növendéke. 1874-ben szentelték pappá, a római Augustineumban tanult tovább könyvtárosi, levéltárosi és kánonjogi szakon, 1876-ban a teológia doktora. 1908-ban csanádi megyés püspökké nevezték ki, 1911-től kalocsai érsek. 1912-ben esztergomi érsek, 1914 májusában

hercegprímás, elnökei Bárczy István⁸ polgármester, Lánczy Leó⁹ bank-vezérigazgató lettek.

A hangsúlyt az adandó segély gyorsaságára helyezték. Képviselői piros karszalagot viseltek, amelyen arany betűkkel „*A bánat és nyomor enyhítésére*” felirat állt. A mozgalom napról napra szélesedett, s a segíteni akarás szándéka a középosztályra is áterjedt. Augusztus 10-ig kifejezetten pénzadományokból gazdálkodtak, ekkor már az egész országra kiterjedő ismertségre szert téve.¹⁰ Az Augusztus Gyorssegély-alap adott készpénzsegélyt, ruhát, élelmet, fűtőanyagot, segélyezte a rokkantakat, a sebesülteket, a frontkatonákat, a hadbavonultak családtagjait és a háború alatt támogatásra szorulókat. Már első éves működését is komoly elismeréssel méltatta a sajtó: „...ötlettel és lelkesedéssel dolgozott és akkora eredménnyel, amely mindörökre emlékeztetéssé teszi a működését... egyes családokat meg egész néprétegeket mentett meg a legszörnyűbb sorstól. Akciói számát meg se lehet állapítani, szinte minden nap új ötletet termelt ... Egy év alatt (tavaly augusztustól idén augusztusig) 185.020,35 korona készpénzsegélyt osztott ki. A természetben való segélyek értékét nem lehet megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy több millióra rúg.”¹¹

Az Augusztus-alap kórházakat alapított és kórházvonalakat épített. Tevékenysége szélesedésével specializálódott részlegei, osztályai jöttek létre különböző helyszíneken. Ezek pontos elhelyezkedéséről egy 1917-es újsághír alapján kaphatunk átfogó képet: „*Az Augusztus-alap kedden reggel újból megnyitja*

bíboros. A Magyar Országgyűlés felsőházi tagjaként mindenben messzemenően támogatta a kormány politikáját, az első világháborúban való részvételt. – Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/C/Csernoch.html> (2010. január 30.)

- 8 Bárczy István (Budapest, 1866 – Budapest, 1943): politikus, igazságügyminiszter. A budapesti egyetemen szerzett jogi doktorátus után 1889-ben lépett a főváros szolgálatába. 1901-től 1906-ig Budapest közoktatási ügyosztályának vezetőjeként újjászervezte Budapest iskolaügyét. Alapítója a fővárosi Pedagógiai Szemináriumnak, továbbá a Népművelés c. folyóiratnak, melynek 1901–18 között szerkesztője is. 1906-tól 1917-ig Budapest polgármestere, majd 1917–18-ban főpolgármestere. Főrendiházi tag. Polgármesteri működése idején közbeszervezték a gázműveket, az elektromos műveket, a villamosvasutat, a vásárpénztárat stb. Átfogó városfejlesztési programja alapján iskolák, lakások, szociális és kulturális intézmények épültek. 1919. november 25-től 1920. március 14-ig a Friedrich-, majd a Huszár-kormány igazságügyminisztere volt. 1920-tól 1931-ig képviselő, előbb demokráta párti, 1927-től egyesült balpárti programmal. A világháború alatt a Székesfővárosi Közlekedési Vállalat igazgatósági tagja, a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. (BSZKRT) elnöke volt. – Magyar Életrajzi Lexikon online: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC00523/01030.htm> (2010. január 30.), Czímtár 1915. 770. p. 1 col.

- 9 Lánczy Leó (Budapest, 1852. május 10. – Budapest, 1921. január 26.) 1881-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, majd elnöke. Itt bontakozott ki közgazdasági tehetsége: nevéhez fűződik a nagy iparvállalatok megalapításának lehetővé tétele, a Helyiérdekű Vasút létesítése, a községi könyvek megteremtése, a Vámpolitikai Központ alapítása. Az I. világháború alatt a hadigazdálkodás egyik megszervezője. Részt vett a Vigszínház felépítésében. Erdemeiért 1893-tól a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, 27 éven át töltötte be e tiszteket. 1893-tól 1901-ig országgyűlési képviselő. – Magyar Életrajzi Lexikon online: <http://mek.niif.hu/01900/01905/html/index124.html> (2010. január 30.)

- 10 Az Augusztus-Alap 1914–15-ös tevékenységéről ld. *Balla Jenő*: Egy év az Augusztus-alap történetéből. In: Augusztus-naptár az 1916-ik szökö évre. Budapest, [1915.] (továbbiakban: Augusztus-naptár) Hiv. r.: 19–61. p.

- 11 *Az Újság*, 1915. december 25. – Az Augusztus-Alap működésének egyik legfontosabb propaganda-eszköze Az Újság című budapesti napilap volt. Jelen írás elkészítéséhez is elsődlegesen ennek hírányagát vettük alapul.

a Kossuth Lajos-utca 1. szám alatt, a Ferencziek bazára épületében lévő üzlethelyiséget, a melyet renováltatott és elegánsan berendezett. Az újonnan átalakított helyiségben árusítják az Augusztá-alap minden kreációját. Kapható vasékszer, árvácskajelvény, szerencsetű, az elesett hősök plakettje (ezüst és bronz gyász-ékszer), legyező, képeslevelezőlap, a kraszniki csatában zsákmányolt orosz ágyúból készült hadi emlékérem, az ezekből összeállított győzelmi éremékszer, arany és ezüst kerettel (óraláncz, násfa, zszu stb.), Augusztá-gyűszű, Augusztá-naptár, Augusztá-levélpapír. ... Az Augusztá-alap kéri a közönséget, látogassa meg üzlethelyiségét és vásárolja a közhasznú, történelmi értékű szép emléktárgyakat.”¹² Kiterjedt működése, a támogatók összetársadalmi és lokális tekintélye, továbbá nem utolsósorban a szervezet sokszínűsége miatt kevés olyan család akadt Magyarország arisztokrata és polgári köreiből, a fővárosban és vidéken, amely valamilyen formában – emberbaráti foglalatosság vagy karitatív adományok, vásárlások révén – ne került volna kapcsolatba vele.

Az Augusztá-alap akciói

Az Alap karitatív céllal indított háború alatti alkalmi mozgalmait még számba venni is összetett feladat: volt közöttük éveken át tartó, a többiekkel párhuzamosan futó; s volt, amelyet a pillanat hevében vagy éppen évente rendszeresen ismételve rendeztek meg. Számos kezdeményezés fűződik kizárólagosan az Alap nevéhez, másoknak csupán egyik résztvevője, társrendezője volt a Hadsegélyező Hivatallal vagy más jótékonyági szervvel karöltve. Az áttekintést az teszi még bonyolultabbá, hogy Augusztá hercegasszony számos, az Alaptól független karitatív kezdeményezést is (fő)védnökölt, így a korabeli sajtóhírekből nem derül ki sokszor egyértelműen, vajon a nevével jelzett szervezet is részt vállalt-e az adott rendezvényből? – Alábbi, az akciók kezdetét tekintve többé-kevésbé kronologikus felsorolásunk ezért nem törekszik a teljességre, s csupán alapját képezheti egy, többünk által később megírandó részletes tanulmány-sornak.

- *Aranyat Vasért-mozgalom*¹³: felhívása 1914. augusztus 11-én jelent meg, mely szerint a jótékonyásznak áldozók ékszerdarabjaikat vasból készült, „Pro Patria 1914” (későbbiek: „Pro Patria 1914–15”) feliratú emlékgyűrűre cserélhetik. A gyűrűt sokan pénzen váltották meg (pl. a király 5000 koronával), de viselése divatba jött. A nagy érdeklődésre való tekintettel 1915. január 14-től az ékszer adományozóknak vas karpereceket, melltüket, násfát, óraláncot, nyakkendőfűt is adtak cserébe. (A karpereceket az 1848-as „rablánc-karkötővel” rokonították.) A beérkezett ékszerekből rendszeresen rendeztek aukciókat, ilyen volt például az 1917. június 12-én tartott drágakő-árverés.
- *Augusztá-segélybélyeg*: 1914. augusztus 15-től a főváros összes boltjában, vendéglőjében a számlához egy Tuszkay Márton¹⁴ által tervezett, művészi

¹² *Az Újság*, 1916. január 25.

¹³ Részletesebben erről ld. Závodi Szilvia előadását.

¹⁴ Tuszkay Márton (1884–1944) grafikus, plakáttervező. 1913-ban a Művészházban, 1918-ban a Nemzeti Szalonban volt kiállítása. 1919-ben politikai plakátokat készített. Az 1940-es években külföldre távozott.

kivitelű kétfilléres segélybélyeget mellékeltek, melyet félmillió példány-számban ingyen készített el az Augusztá Gyorssegély-alapnak a Fővárosi Nyomda, a Pester Lloyd és az Athenaeum Nyomda. – Helyét később az Augusztá-garas vette át, amelyet az üzletekben és kávéházakban számítottak hozzá a fizetendő számlához.

- *Augusztá-zenekar*: alkalmi társulásként 1914. augusztus 20-án adta első koncertjét a Duna-korzón, Szikla Adolf¹⁵ karmester vezénylete alatt. 1914–15 folyamán rendszeresen felléptek a főváros közterein.
- *Augusztá-matinék*: vasárnap délelőtti mozielőadások a háború folyamán, melynek jövedelmét az Augusztá Gyorssegély-alap javára adták.
- *Augusztá jótékony serlegmérkőzések*: az Üllői úti pályán tartott jótékony célú futballmeccsek.
- *Augusztá-könyvtár*: Hatvany Lajos báró könyvtárát a Révész utcai Vöröskeresztes fiókkórház rendelkezésére bocsátotta.
- *Augusztá-asztal*: az A Társaság című képes folyóirat jövedelme egy részét a támasz nélkül maradt úrinők szervezett vendéglői étkeztetésére fordította.¹⁶
- *Augusztá-virág (Augusztá-árvácska)*: 1914. október 10-től 2 koronáért árult, színes bársonyból és zománzból készült kitűző; ötszirmú árvácska, amelyet a szövetséges államok színeiből állítottak össze, közepén „A” monogrammal. Készítésével sok állástalan nőt foglalkoztathatott az Alap, ugyanakkor a szervezet céljaival egyetértő nők és férfiak utcai viseletük részévé tették.¹⁷
- *„Halottak az élőkért”*: halottak napi Augusztá-szalag a koszorúkra: „A kegyelet adója – Augusztá-Alap, 1914. nov. 1.” felirattal. (aranynyomásos változata 2 korona, fekete nyomással 1 korona volt).
- *Augusztá-plakett*: 1914 végére elkészült az elesett hősök emlékére, a klasszikus „Dulce et decorum pro Patria mori” felirattal¹⁸ készült, Richard Adolf

15 Szikla (Steinberger) Adolf (Bécs, 1868. július 1. – Budapest, 1938. december 17.) karmester, zeneszerző. A bécsi konzervatóriumban tanult, kamaszként került családjával együtt Magyarországra, iskolai tanulmányait is Pesten fejezte be. 1891-ben a Magyar Királyi Operaház korrepetitora lett, 1892-ben kinevezték karnaggyá ugyanitt, amely posztot egészen 1925-ben bekövetkezett nyugdíjaztatásáig töltötte be. Többször szerepelt a Székesfőváros Zenekara élén, megszervezte az állatkerti szimfonikus hangversenyeket. Tanított a Nemzeti Zenedében, de zeneigazgatója volt az Újpesti Zeneművelő Egyesületnek is.

16 Ennek az akciónak az Újság lapjain is több ízben teret szenteltek. Természetesen az A Társaság Augusztá-jótékonyági különszámaiban is bőven találhatunk információkat.

17 *Balla*: i. m. 34. p.

18 A magyar történelemben sokszor felbukkant klasszikus Horatius-sor. „Dulce et decorum est pro patria mori” (Carmina, III,2,13).

Zutt¹⁹ által tervezett, keskeny fekete szalagon nyakba akasztva vagy feltűzve hordható ovális érme ezüst és bronz változatban. Viselése hamarosan divattá vált (a Hadsegélyező Hivatallal közös akció).

- *Téli ruhát a szegényeknek!* – 1914 októberétől évente megrendezték.
- *Katonák karácsonya:* 1914. november 2-től induló mozgalom, melynek célja a harctérre 3–4 fajta, szabvány összeállítású karácsonyi doboz/láda küldése (a szállítást megszervező Hadsegélyező Hivatallal közös akció). A dobozfedelelet fenyőgally és a két császár képe díszítette, nemzetiszínű szalag kötötte át. Belseje mézeskalácsot, szivart, csokoládét, cigarettát, tábori levelezőlapot, ceruzát, szappant, kétszersültet rejtett. (Hasonló akció volt Németországban is.) A katonák karácsonyát évről évre megismételték. 1914-ben és 1915-ben az elesettek árvái és a sebesült katonák hozzátartozói – mintegy 1500 család – az Alap központi helyiségében felállított karácsonyfa alatt vehették át ajándékaikat: téli ruhát, játékot, élelmiszert.²⁰
- *Augusztá-tombola:* az úri szegények támogatására, 1915. január 9-én festményekből, szobrokból, iparművészeti tárgyakból rendezett tárgynyeremény-játék.
- *Babakiállítás:* védnöke Augusztá lánya, Zsófia királyi hercegnő volt, aki saját babáit is felajánlotta a bemutatóra. A rendezvényt színvonalas gyermekhangversenyek és 12 mesedélután kísérte.
- *Szövetségi hangverseny-sorozat:* az 1914–15-ös koncertévad négy hangversenyének keretében a Zeneakadémián világhírű művészek léptek fel. Jövedelmét az Alap a Hadsegélyező Hivatallal, a magyar és német Vöröskereszttel, a Vörös Félholddal osztotta meg, a bevétel egy részét pedig az oroszúlta megyék közt osztotta fel.
- *Augusztá-cigarettahüvelyek:* az Abadie osztrák-magyar társaság dohánygyárában Abadie-papírból készült, elegáns füstszűrővel ellátott terméket minden dohányboltban kapni lehetett 1915 januárjától.
- *Hadi emlékérem:* a kraszniki ütközetben zsákmányolt orosz ágyú fémjéből készült, amelyet a király ajándékozott az Augusztá Gyorssegély-alapnak. Bronzból készült változatai 10, illetve 5 korona; vasból 2, illetve 1 koronaáron voltak kaphatók (tervezte: Murányi Gyula). Az érmekből aranyba és ezüstbe foglalt háborús ékszerek (óralánc, bross, nyakkendő, tű, zsuzsu, medál) is készültek.²¹
- *Füsttelen nap:* a rokkant katonák javára szervezték 1915. május 1-jén. A Városligetben, az üzletekben és trafikokban, kávéházakban, utcai sátrakban, forgalmasabb sétahelyeken, a Korzón, a Margitszigeten árulták különböző színekben és ennek megfelelően különböző árban a jelvényeket, amelynek viselője egynapi dohányköltségét váltotta meg adományával. „... *tarka füstte-*

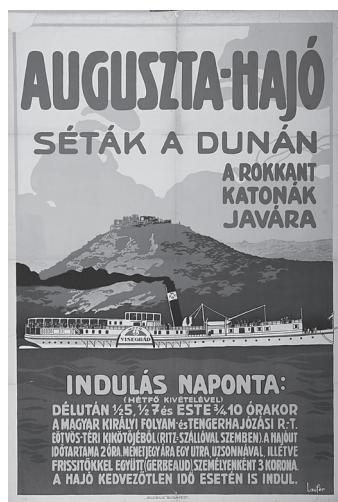
19 Zutt, Richard Adolfszobrász, iparművész, festő (Basel, 1887 – Suez, Egyiptom, 1938). A müncheni művészvilágot 1912-ben hagyta el, hogy magyar felkérésre újjászervezze az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola ötvös-szakosztályát. – Buzinkay Péter: Magyar Művészeti Műhely 1917–1929. Egy elfeledett iparművészeti vállalkozás az art deco jegyében. In: *Art Magazin*. 2008. 2. sz.

20 Balla: i. m. 49. p.

21 *Az Újság*, 1915. május 5.

len-jelvények készültek, a miket bús, negyven fillérért, két, öt és tíz koronáért vesztegettek az Augusztá-alap hölgyei.” – „Névtelen, de hasznos munkatársai voltak a füsttelen napnak a ház mesterek, a kik lakások és a bérlők módja szerint helyezték el a jelvényeket és mégis könyörtelenül vetették ki az igazságos füst-adót. Az üzletekben udvarias segédek ajánlották portékájuk mellett a gomblyukba illő szimbolikus papírvirágot.”²² A Füsttelen napot Budapesten kívül 75 település tartotta meg ugyanaznap, az ország többi része június-júliusban. Bevételeiből hozták létre az Augusztá-Rokkantalat, melynek javára folyt be 1915 közepétől valamennyi jótékony adomány.

- *Nemzet Háza*: a Füsttelen napon létrehozott Augusztá-Rokkantalap pénzből a középiskolát végzett családtalan teljes rokkantak részére százágas szanatóriumot és otthon terveztek létrehozni, amelyre 1915 közepétől minden akció jövedelmét koncentrálták: „...hol az elhelyezett hős gondos ápoláson kívül megtalál majd mindent, amit az otthon melege és szeretete nyújthat. Minden ápoltnak külön szobája lesz, hozzátartozói látogathatják a mikor akarják, s a vezetők minden igyekezete azon lesz, hogy az ápolat semmi kényelemben ne szenvedjen hiányt.”²³ Az otthon tető alá hozatalára ismereteink szerint nem került sor.²⁴
- *Augusztá-hajó*: A hajót – a Visegrád nevű termes gőzöst – a Magyar Folyam és Tengerhajózási Részvénytársaság szívességből bocsátotta át jótékony célra az Augusztá-alapnak.²⁵ Első útjára, fedélzetén 109 rokkant katonával 1915. május 7-én indult. „...a sebesült hadfiak kényelemben helyezkedtek a hajón mindenki ott, a hol legalkalmasabbnak vélte, de legtöbben mégis a fedélzetre kíváncsiak voltak. Voltak köztük magyarok, székelyek, horvátok, szerbek, bosnyákok, osztrákok, tótok és öt porosz dalia, a ki le a kárpáti harcokban sebesültek meg. Csoportokba verődve beszélgettek és nézelődtek, mint indul el a hajó, hogyan siklik tova Margitsziget mellett fel az újpesti hídig, hogyan fordul vissza és megy lefelé a Dunán az összekötő vasúti hídig, s ott félkört csinálva, vissza a hajóállomásig. Közben jóízűen falatoztak és nagyokat koccintva éltették bajtársaikat ... A hölgyek elvegyültek a hadfiak csoportjában és szíval, cigarettával, süteménnyel kedveskedtek.” – Az Augusztá-hajó naponta háromszor kétórás sétautat tett a Budapest környéki Duna-szakaszon, az Eötvös-téri

22 *Az Újság*, 1915. május 2.

23 *Az Újság*, 1915. december 25.

24 Az 1915. július 31-én záruló mérlegből úgy tűnik, hogy a Gyorssegély Augusztá-alap és a Nemzetháza [!] rokkant-alap vagyonát kezdettől fogva teljesen elkülönítve kezelték.

25 *Az Újság*, 1915. május 7.

Augusztá-hajókikötőből. Hétfőnként a fővárosi hadikórházak sebesült katonáit vitték kirándulni délelőtt 150, délután 250 főt; a többi napokon a budapesti közönség rendelkezésére állt az „úszó kávéház.” A részvételi díj 3 korona volt, uzsonnával. Szombaton délutánonként hangversennyel, este kabaréval bővült a hajóút. Vasárnap délelőttönként gyerekeket szállított (fejenként 1 koronáért), kabaré-előadással. A hajózást két ízben is filmre vették.²⁶ A szezonális jövedelem az Augusztá-Rokkantalap javára folyt be.

- *Nyári karnevál*: a társasági elit és a művészvilág által a Nemzet Háza javára 1915 augusztusában szervezett jótékony célú ünnepély a városligeti vurstliban. „Ezt a területet sajátította ki egy jókedvű művészcsoporthoz, mely szívét, képzeletét és gazdag jókedvét vitte vásárra, hogy művészetével megaranyozza deszkabódék szégyen, kopottas világát. Finom, parodisztikus ötlet, melynek nincsen bántó éle, csak mulatságos és vonzó szerfölött. A ligeti virslifurcsa polczán fejedelmi pástétomok ilatoznak, a festett cukorkák helyén drága és inycsiklandó csemegét árul a dilettáns cukrász kisasszony: ez a Nyári karnevál alapötlete. A czirkusz porondján országos hírű művész viseli a bobóc csörgősapkáját, a ligeti hintás mezébe ünnepelt bonviván öltözik, a barlangvasut kikiáltója kitűnő író, és alkalmi tréfásinál. A Népszínpad deszkáin a Vígszínház és Nemzeti Színház hírneves bősői játsszanak egyszerű komédiát, az oleánderdíszes kávézóhelyen, a hol csinos kis szolgálók babzsolják olcsó habos süteményeiket vasárnapi lovagjaikkal, most finom uri nép mulat a jótékonyosság nevében.”²⁷
- *Az Országos Mozinap*: jövedelmét a Vörös Kereszt Egylettel osztotta meg az Augusztá-Alap. A Mozkóképszínházak tulajdonosai és a filmkölcsonzők e nap megszervezésével és teljes bevételének átengedésével vállaltak áldozatot a rászorulóknak érdekében.
- *Az Augusztá Gyorssegély-alap karácsonyfája*: 1914-ben és 1915-ben karácsonyfát állítottak, ami alatt az ünnep előtt a harctéren elesettek árvait és a sebesült katonák hozzátartozóit, 1000 gyermeket ajándékoztak meg meleg ruhával és játékkal. A ruhákat kereskedők szövetadományjaiból hadbavonultak feleségei varrták.
- *Mikulás-bélyeg*: 1915 novemberétől az üzletekben a 10 és 20 filléres Mikulás-bélyeg, mint ajándék-adó vásárlásával a rokkantak javára lehetett adakozni. „Ha egyesek 10, vagy 20 fillérrel többet adnak ki Mikulás ajándékra, a többletet nem érzik meg, a pár filléres különbözet anyagilag nem terbel meg senkit, de ha mindenki megveszi a Mikulás-bélyegét, a sok fillérből sok korona

26 *Az Újság*, 1916. szeptember 9.

27 *Az Újság*, 1915. augusztus 8.

Telefon 118-44

Augusztai gyorssegély-alap hadibiztosító osztálya, Budapest, V. kerület, Vilmos császár-út 72. szám.

Minden hadba-vonult köthet

Hadibiztosítást

személyesen : vagy megbízott közvetítésével.

100 koronánkénti bizt. összeg után

4.50 kor. összdíj ha népfőkelő és

7.— korona összdíj ha tartalékos vagy aktív,

Pótdíj nincs

A biztosítás 40 ezer koronáig köthető meg és

azonnal érvénybe lép,

mielőtt a díj lefizetett és nyomban kiutaltatik, ha a haláleset bekövetkezett. Orvosi vizsgálat nincsen.

Eddig 200 ezer család van biztosítva.

Eddigi : 200 millió korona

biztosított : 200 millió korona

Felvilágosítást nyújtanak az Augusztai gyorssegély-alap hadibiztosító osztályának vidéki szervei és a hadibiztosító osztály budapesti központja Vilmos császár-út 72

Telefon 118-44

*halmozódik fel a rokkantak javára. Minél többen látják el ajándékaikat a Mikulás-bélyeggel, annál gazdagabb lesz a rokkantak idei Mikulása. Az Augusztai-alap kéri tehát a közönséget, hogy tegye divatosná a pár filléres ajándékadót és társadalmi úton is agitáljon a Mikulás-bélyeg általános alkalmazása érdekében.*²⁸

- *Augusztai Általános Biztosító Rt.:* az Augusztai Gyorssegély-alap 1916 elején kezdeményezte német mintára a hadibiztosítás magyarországi bevezetését. A biztosításokat eleinte a Phönix Biztosító Társaság intézte, majd a Rokkantügyi Hivatal feltételeit teljesítve 1917 elején az Alap létrehozta a biztosítások kezelésére az Augusztai Általános Biztosító Rt-t. Az Augusztai Gyorssegély-alap Hadibiztosítási Osztálya a biztosított családok érdekében vállalta a hadibiztosítások propagálását és felügyeletét, cserében részesedtek a díjbevételekből és az esetleges nyereségből. 1917. április végére mintegy százezer család vált biztosítottá (egyenként köthettek szerződést a családtagok, a fronton levő katonák vagy a községek a harcolók nevére haláleset, sebesülésből vagy betegségből eredő rokkantság esetére, havi díjfizetéssel).²⁹
- *Nyári időreform-emléklap:* az 1916. május 1-jén gazdasági megfontolásokból bevezetésre kerülő új nyári időszámítás emlékére kiadott oklevél, 50 filléres, 1, 2, 5, 10, 20 koronás és ennél nagyobb adományokra. Az Augusztai Gyorssegély-alap a Nemzet Háza javára kért hozzájárulásokat a megtakarított egy óra ellenértékéből.
- *Koronázási domb földje:* (a Hadsegélyező Hivatallal közös akció) az 1917 januárjában elbontott koronázási domb földjét dísz tárgyként üvegkoronába zárva forgalmazták. Ára 10 korona, jövedelme a rokkantaké, hadiövezgyeké és árváké. „A közönség páratlan érdeklődéssel fogadta ... a gyönyörű koronázási emléket... Az érdeklődés oly nagy volt, hogy két nap alatt teljesen elfogyott a készlet első sorozata. Ma már azonban ismét elegendő mennyiség áll a közönség rendelkezésére a Hadsegélyező Hivatal korona-herczeg-utczai, az Augusztai-Alap József-téri üzletében ...”³⁰

²⁸ Az Újság, 1915. november 14.

²⁹ Az Újság, 1916. február 20., 1917. április 25.

³⁰ Az Újság, 1917. január 9., 1917. június 2. – Az akció broszúrája: Ismertető a Koronázási domb történelmi földjéről. Budapest, [1917.]

- *Nemzeti áldozatkészség szobra*: (a Hadsegélyező Hivatallal közös akció). 1915. szeptember 12-én avatták fel.³¹

A fentieken kívül is még számos akciója volt az Augusztá Gyorssegély-alapnak, pl. az Augusztá-konyha, a Ritz-beli mozidélutánok, a Beketov-cirkusz nyitóelőadása. Üzletében a fentiek mellett sok egyéb háborús Augusztá-emléktárgyat: Augusztá-gyűszűt, Augusztá-nyakkendőt, Augusztá-cigaretta-hüvelyt, Augusztá-naptárt, levélpapírt és képes levelezőlapot, legyezőt lehetett vásárolni. Foglalkoztatókat és varrodákat tartottak fenn. Adományokkal segítettek más jótékonyági és segélyszervezeteket, -intézményeket is. Ezüstből készült könyvet küldött az Augusztá Gyorssegély-alap például Hindenburgnak és Conrad von Hötzendorfnak, melybe az erre 10 koronát adományozók aláírását vésették be.

A háborús jótékonykodásnak és a társadalmi lelkesedésnek azonban egyre nagyobb gátat jelentett az anyagiak hiánya, nemkülönben a véres valóság nyomán fellépő tompa érdektelenség. *„Az Augusztá-alap beszámolója. ... a háború harmadik esztendejében is, a mikor a folyton súlyosbodó gazdasági helyzet a közönséget adakozó kedvétől megfosztotta és a hadijótékony célú akciók iránt teljesen közönyössé alakította át, az Augusztá-alap nem csökkenő bőkezűséggel segítette a hadbavonultak küszködő feleségeit és nélkülöző gyermekeit. Az Augusztá-alap a múlt évben is tekintélyes összeget áldozott a nyomor és a bánat enyhítésére, ezenkívül pedig folytatta tőke-gyűjtő mozgalmát az Augusztá-alap rokkant otthona, a Nemzet Háza felépítésére.”*³²

A tömeges adakozást egyre inkább a látványosságok belépődíjából összezedett summák váltották fel. Ezek sorát még 1915-ben a különleges spektakulumnak számító szabadtéri hadiskanzen, az ún. Pasaréti lövészárkok nyitotta meg. A mai II. kerületi Júlia utca – Ákos utca – Szilágyi Erzsébet fasor/ Hűvösvölgyi út – Pasaréti út által határolt beépítetlen telken létesítette 1915 július-augusztusában az Augusztá-alap belépődíjas háborús látványossággént. Futó-, sánc- és lövészárkok, drótsövények, aknák, tüzérségi fedezékek, lőállások, segélyhelyek rendszerével, földalatti tisztai és legénységi szállásokkal, latrinával, sírokkal mindennap 10-től 22 óráig tartott nyitva. Dél előtt középiskolások végeztek benne harcászati gyakorlatokat, délutánonként a nagyközönség látogathatta. Katonazenével, gulyáságyú és hadi pékműhely működtetésével tették hangulatossá. Csütörtök esténként az üzemeltető hadsereg fényszórógyakorlatot és tűzijátékot rendezett, bemutatta a háborús újdonságok: világítóbombák, jelzőrakéták, gépfegyverek, periszkópok szerepét. A területet villanylámpákkal világították meg. A pasaréti lövészárkokhoz 8 tábori sátorban alkalmi hadfelszerelési kiállítás tartozott.anyagát zsákmányolt fegyverek, felszerelési tárgyak, utászmodellek, hidak tették ki, továbbá tábori kórházi berendezés. – A pasaréti lövészárkok összes bevételét a teljesen rokkant katonák tervezett otthona, a Nemzet Háza javára szánták. Felszámolására még a háború befejezése előtt sor került, ismeretlen időpontban.³³

31 Részletesen ld. Sallay Gergely szócikkét: Lexikon 494. p. – Az akció broszúrája: Tájékoztató. Kiadja a Nemzeti Áldozatkészség Szobrának Végrehajtó-Bizottsága. Budapest, [1915.]

32 *Az Újság*, 1917. január 9.

33 A Pasaréti Lövészárkokról legutóbb ld., további hivatkozásokkal: Szoleczky Emese: A Pasaréti Lövészárkok. – „Budapest és környéke közönségének legkellemesebb és tanulságos kirándulólhelye”

Az előzőhöz képest más célközönséget vonzott, más végcéllal az Augusztal alap 1916-os üvegpopohár kiállítása. „Eredeti ötlet megvalósítására indított országos akciózt az Augusztal alap. Az ország közönségéhez felhívást intéz, a melynek mottója: »Csak egy üvegpopoharat, egy porcellántárgyat a rokkantaknak!« Régi, kedves szenvedély üvegpopoharaknak és porcellándisztárgyaknak a gyűjtése, a mi az utóbbi időben különösen divatos lett Magyarországon. Mindenki igyekszik a pohárszekrényét, és vitrinjeit megtölteni olyan üvegekkel és porcellánokkal, a melyeknek műipari, vagy történelmi értékük van ... Ezt az új divatot vonja be az Augusztal hadi jótékonycélu akcióinak anyagába. Egy nagy, páratlan üveges porcellángyűjteményt akar felhalmozni, melyet műértéssel osztályozva kiállít Károly körűt 3. számú helyiségében, hogy azután a Nemzet Háza rokkantalap javára aukcióra bocsássa. Azt kéri tehát a közönségtől, hogy üveg és porcellán gyűjteményéből, készletéből ajándékozzon egy egy darabot a rokkantaknak. Nem a mindennapi használatban alkalmazott vizes, vagy boros poharakról van szó, hanem olyan üvegtárgyakról, a melyeknek régiségi, vagy iparművészeti értékük van.”³⁴

Már teljesen más finánciális és szociális helyzetet tükröznek az Augusztal-alap 1918-as kiállításai, amelyek szinte egymást érték: „Jövő szombaton, február 10-án nyílik meg a Városligeti-Fasor 18/a. számú palotában az Augusztal-alap párna-, legyező-, csipke- és hímezéskiállítás, a melyre főúri hölgyeink régi családi hímezéseiket, minden korból való csipkéiket, legyezőiket és díszes párnáikat küldték el. A kiállításnak egyik legszebb és legérdekesebb tárgya lesz az a legyező, a melyet ő felsége Zita királyné küldött. A kiállítás tiszta jövedelme a Nemzet Házáé és a szabadkai negyedik honvédbuszárezred özvegy- és árvaalapijáé.”³⁵ – „A Gyorssegély Augusztal-alap hímezés-, csipke-, párna- és legyezőkiállítását szerdán, márczius 6-án zárja be. Szerdán még teadélutánt rendez. A páratlan érdeklődés, melyet a hímezés- és csipkekiállítás keltett, arra bírta az Augusztal-alapot, hogy „terített asztal”-kiállítást rendezzen, a mely márczius 13-én nyílik meg. A ki részt akar venni a „terített asztal”-kiállításon, péntekig jelentse be az Augusztal-alap központi irodájában (Vilmos császár-út 72.), hogy milyen terített asztalt állít ki.”³⁶

Összességében az Augusztal Gyorssegély-alap nagyszabású, az egész magyar társadalomra kiható szociális háló megálmodója, létrehozója és fenntartója volt. Abban a korban, amelyben az alapvető erkölcsi értékekhez, a pallérozott modorhoz, az illemkódexhez még szervesen hozzátartozott az esetetek, rászoruló felkarolása, az egyre sanyarúbbá váló háborús körülmények közepette is támaszt tudtak nyújtani széles néprétegeknek, pillanatnyi örömet a gyermekeknek, reményt a rokkantaknak, a csonkává vált családoknak – a háború áldozatainak. E ténykedésében az eredetileg a felsőbb osztályok kezdeményezéseként létrejött szervezet átlépett minden olyan társadalmi-szociális-vallási korlátot, amely a második világhégés idejére lényegében ellehetetlenített minden hasonló jellegű és nagyságrendű közösségi megmozdulást.

In: Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve. 2011. 11. szám 251–274. p.

34 Az Újság, 1916. január 28.

35 Az Újság, 1918. február 10.

36 Az Újság, 1918. márczius 6.

Závodi Szilvia

ARANYAT VASÉRT – GYŰRŰK A VILÁGHÁBORÚ EMLÉKEI KÖZÖTT

A Hadtörténeti Múzeum Tárgyi Emlékanyag-gyűjteményében 261 darab beleltározott gyűrű található. Ebből 229 az első világháborúhoz köthető, ezek közül 55 úgynevezett frontemlék, vagyis ezeket a katonák készítették a lövészárkokban vagy a hadifogságban, ezekkel a továbbiakban a konferencia témájából adódóan nem foglalkozom. A maradék 174 darab gyűrű valamilyen módon összefügg a háborús hátországgal. Ezek közül 43 darabon a „Pro Patria 1914” felirat olvasható, ezek voltak az Augusztá-alap „Aranyat vasért”-mozgalom jótékonyági akciójának vas-cseregyűrűi. Innen hát az előadás címe!

Az a gondolat, hogy a honpolgárok arany ékszereik beadásával támogassák a harcoló katonákat a Napóleon elleni háborúk idején született meg 1813-ban, Németországban. 1914-ben szinte mindenütt megismételték a felhívást, megalkultak azok a propaganda-bizottságok, amelyek a „Gold gab ich für Eisen”, vagyis „aranyat adtam vasért” akciót hirdették. Bécsben és Budapesten sokan adták arany-jegygyűrűiket cserébe egy egyszerű, „1914” feliratú vas-karikagyűrűért. Ezek a bizottságok a Vöröskereszt számára gyűjtötték az ékszereket, később a vasgyűrűket felváltották a rézből készült karikák, rajtuk a Vöröskereszt jelével és az 1914–15-ös évszámmal.¹

Az Augusztá-alap 1914. augusztus 11-én tette közzé felhívását, amely arra kérte a jótékonykodó közönséget, hogy hozza el felesleges ékszereit, ezzel adva tanúbizonyságát annak, hogy az itthon-maradottak is kiveszik részüket a háborúból és felveszik a harcot a „bánat és a nyomor ellen”. A leadott ékszerekért cserébe a már említett „Pro Patria 1914” feliratú vasgyűrűket adták.² Ennek a gyűrűnek több változata készült, ez leginkább a gyűrű anyagán és a rajta lévő felirat betűin látszik. A Pesti Hírlap külön rovatban számolt be az akció eredményeiről, az első néhány napban név szerint felsorolták, ki, mit adott le, mekkora értékben.³ Az átvett holmikat a központi fémbeváltó hivatal értékesítette.⁴ A gyűrűket pénzzel is meg lehetett váltani, Ferenc József 5000 koronával gyarapította az Augusztá-alap

1 Leltári szám: Hadtörténeti Múzeum (továbbiakban: HTM) 94.50.1/37–39., 43./Tárgyi Emlékanyag-gyűjtemény (Továbbiakban: TE.)

2 Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Budapest, 2000. 42., 47. p.

3 A Pesti Hírlap 1914. augusztus 14-ei számától már nem szerepelt a névszerinti felsorolás.

4 Pesti Hírlap, 1914. augusztus 13. 6–7. p.

A király vasgyűrűje A Társaság című lapból

gyűjtését. Cserébe Richard Zutt, az iparművészeti iskola tanára által tervezett vasgyűrűt kapta elefántcsonttal díszített dobozban.⁵

A gyűrű viselése divatba jött. Arra is volt lehetőség, hogy beküldjék a cserére felajánlott ékszereket. Újságok szerkesztői üzenetei buzdítottak arra, hogy a karikagyűrűket az Augusztá-gyorssegélyalap címére a budapesti Ritz-szállodába küldjék.⁶ Később inkább a személyes leadást javasolták a megfelelő csereméret miatt. És hogy mi hajtotta az adakozókat? Vészi József, a Pester Lloyd főszerkesztője a következő szöveggel küldte be saját és felesége jegygyűrűjét: „*Feleségem és én harminc éves boldog házasságának eddig szerető gonddal féltett szimbólumát küldjük a két aranykarikában. Azt hittük eddig csak a halál fog e gyűrűktől elválasztani. Most elköveteli tőlünk valami, ami hatalmasabb a halálnál: a nemzet fenyegetett élete.*”⁷

Vidéken szinte minden városban megalakultak az „aranyat vasért” osztályok. Karcagon például 1365-en adakoztak, 1915 nyaráig összesen majdnem 3 és fél kg aranyat és több mint 7 kg ezüstöt gyűjtöttek össze.⁸ Nagykanizsán az osztály 1915 nyaráig beolvastási értékben 3130 korona értékű aranyért adott vasgyűrűket.⁹ Marosvásárhelyen a gyűjtésben 2242 adakozó vett részt, 2361 darab vasgyűrűt adtak ki 30 000 korona érték ellenében.¹⁰

Az anyagi ügyeket tekintve összehasonlításképp: az Osztrák Ezüst Kereszt „Gold gab ich für Eisen” akciójában a háború éve alatt országosan összesen 52 700 korona értékben gyűjtöttek nemesfém ékszereket. Bármilyen ékszerért gyűrűt adtak cserébe, ami azonban nem csak vasból, hanem nikkeltől vagy alumíniumból is készülhetett.¹¹

De nem csak az itthon maradt családtagok gondoltak az adakozás ilyen formájára. Zala Gyula, egy megsebesült katona felajánlotta a jegygyűrűjét, azzal a feltétellel, ha valaki elmegy hozzá a kórházba és a sebesüléstől megdagadt ujjáról levágja az aranygyűrűt. Kibling Nándorné az alap szegedi megbízottja látogatta

5 *A Társaság*. Különszám. é. n.

6 *Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 27. Szerkesztői üzenetek. 39. p.

7 *Puskas Péter*: Fél lábbal a háborúban. 85 éve történt Aradon. <http://archiv.nyugati-jelen.com/1999> (Megtekintve: 2008. május 30.)

8 *Elek György*: Háború, forradalom, megszállás. In: *Karcagi Hírmondó*, 2007. december 7. 5. p.

9 *Temesvárijeno.blog.hu/.../gold_fur_eisen_aranyat_vasert* (Megtekintve: 2010. szeptember 21.)

10 A beszolgáltatott tárgyak a következők voltak: 1201 darab gyűrű, 360 pár fülbevaló, 12 darab óra, 82 darab lánc, 54 darab medál, 80 darab karperec, 163 darab apróság (zsuzsu) és készpénz 1547 korona 20 fillér értékben. Maros-vásárhely és a háború. Első könyv 1914–1915. Szerk.: *Oroszlány Gábor*. h. n., é. n. 13. p.

11 *Loidl, Tristan*: Andenken aus Eisen Zeit. Patriotische Abzeichen der österreichisch-ungarischen Monarchie von 1914 bis 1918. Wien, 2004. 234. p.

meg és egy vasgyűrűt ajándékozott neki anélkül, hogy az arany-jegygyűrűt elfogadta volna.¹²

Hamarosan kiütköztek azonban a problémák, amelyekre a szemfüles hölgyek és ékszerészek figyeltek fel. Olvasói levelek hívták fel arra a figyelmet, hogy vasgyűrűt ujjon hordani kényelmetlen, sőt akár veszélyes is lehet. Hiszen például a napi tevékenység közben víz érheti, rozsdásodik és elfertőzheti a megsebzett bőrt. Mind amellet ruhán hordva vagy ruhára varrva sem túl szerencsés az ékszerutánszat viselése, mivel maradandó kárt okozhat az anyagban.¹³

Ezekre a panaszokra azonnal reagáltak az ékszerészek. Sárga János császári és királyi udvari szállító, akinek ékszerüzlete volt a budapesti Kígyó utcában, szórólapon hívta fel a figyelmet arra, hogy az Augusztá-vasgyűrűket arannyal vagy ezüsttel béleli. Háromféle módon tudta bevonni a gyűrűket: csak a belsejét; a bélelésen túl bevonta a gyűrű széleit is úgy, hogy csak egy keskeny vascsík látszott ki; szinte teljesen bevonta a gyűrűt úgy, hogy csak a „Pro Patria 1914” felirat maradt ki.¹⁴

Magukat az Augusztá-gyűrűket törvény védte, azokat ékszerészek maguk nem készíthették, az egylettől szerezhették csak be.

Az ékszerészeketől is megvásárolhatók voltak azonban más, „Pro Patria” feliratú gyűrűk az ún. hazafiúi szükségleti és megemlékezési ékszertárgyak köréből. Ezekre az ezüst karikákra fekete színnel zománcozták rá a feliratot, a sima karikagyűrű másfél korona volt, a függővel ellátott 2 korona.¹⁵

Ezüst gyűrű „Pro Patria” felirattal és feketén zománcozva, J. és A. Zirner ékszerészek hirdetéséből

Az első világháború kitörésére már nagy erővel dolgozott az állami propagandagépezet. Tulajdonképpen egy új iparág fejlődött ki állami felügyelet alatt. Az emléktárgyak – köztük a gyűrűk is – a jótékonykodás mellett a propaganda szolgálatába álltak, tulajdonosuk és viselőjük velük fejezte ki hovatartozását és véleményét. Új lehetőségek nyíltak a gazdaság résztvevői számára: teret nyertek a tárgyak tervezői, előállítói, szállítói és a velük kereskedők is. 1914 őszére állami felügyelet alá vonták a tárgyak készítését, császári rendelet szabályozta a színek, a szimbólumok és a jelszavak használatát. Az ékszerkereskedőknél megvásárolható hazafias- és emlékgyűrűk mindegyike törvény által volt védve. A legtöbbjét valamilyen segélyszervezet adta ki, bár a katalógusok ezt kevés helyen jelezték. Számptalan hazafias gyűrű készült a háború évei alatt különféle motívumokkal,

12 *Pesti Hírlap*, 1914. november 6. Napi hírek-rovat 14. p.

13 *Pesti Hírlap*, 1914. augusztus 13. 11. p.

14 Sárga János cs. és kir. udvari szállító szórólapja. 1. p. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár

15 *Tolnai Világlapja*, 1915. április 29. J. és A. Zirner ékszerészek hirdetése 88. p., 181–182. tétel

Vasból készült „császárgyűrű”, J. és A. Zirner ékszerészek hirdetéséből

a szövetségesek színeivel és szimbólumaival, uralkodók portréival. Megjelentek rajtuk a különböző segélyszervezetek jelvényei is. A jelvény- és emléktárggyártók gyorsan reagáltak az eseményekre, így a tárgyakon szinte végig lehet követni a háborús évek főbb történéseit.

Az egyik legnépszerűbb gyűrűt, az ún. „császárgyűrűt”¹⁶, a cs. és kir. Hadügyminisztérium Hadsegélyező Hivatala adta ki 1914 késő nyarán. A darabon I. Ferenc József császár portréja látható az 1914-es évszámmal. Folyamatosan kelendő volt, a vásárlások száma 1916 végén és 1917 elején megemelkedett, ez a császár 1916. november 21-i halálával magyarázható. Díszdobozban készletként is kapható volt, a tartóban hat darab gyűrű helyezkedett el: két-két darab tömör gyűrű vasból és ezüsből, egy vas és egy ezüst gyűrű a fejnél és az évszámnál áttörve, illetve a két típusú áttört gyűrű arannyal bélelve. A dobozban volt még egy gyűrű gyermekméretben, valamint tartozott a készlethez két gyűrűtartó tok, rajta a „hivatalos emlékgyűrű” felirat. A „császárgyűrű”-ből 1917. március végéig 234 000 korona értékben adtak el darabokat.¹⁷ A gyűrű motívumaival készítettek brosst hátsó részén biztosítótűvel és kendőtűt, hosszú tűvel.¹⁸

A gyűrűk nagy részén a császár képe szerepelt – például a „királyunk imában”-pózban¹⁹ – és az állami szimbólumok: az osztrák császári korona, a magyar királyi korona, a Monarchia címere, a Habsburg-ház színei: a fekete-sárga és a magyar színek: a piros-fehér-zöld. Az emléktárgyak készítői azonnal reagáltak a császár halálára és az új király koronázására.²⁰ A gyűrűknek új szereplője lett: Károly, akit 1916. december 30-án koronáztak magyar királlyá. 1914 és 1916 között legtöbbször I. Ferenc József II. Vilmos német császárral szerepelt a tárgyakon. Ritkán kerültek a trón várományosai a gyűrűkre, ha mégis, annak az volt a célja, hogy az alattvalók megismerjék az utódokat.

Az első világháborús gyűrűk jelentős része a német és osztrák-magyar szövetséget, fegyverbarátságot hirdette. Sok gyűrűtípuson az ún. „szövetségi hűség jelvény”²¹ után I. Ferenc József és II. Vilmos portréja látható kiegészítve esetenként a magyar, osztrák, német színekkel. Az uralkodók kettőse kiegészülhet még a hadvezérek képeivel is.²² Hamar megjelentek a gyűrűkön Törökország jelképei: V. Mehmed portréja,

16 Leltári szám: HTM 1189/Emlékanyag Gyűjtemény (Továbbiakban: Em.)

17 Loidl: i. m. 133. p.

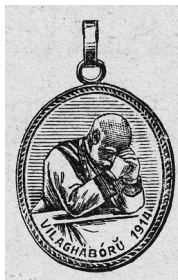
18 Tolnai Világlapja, 1915. január 7. J. és A. Zirner ékszerészek hirdetése 7. és 62. tétel

19 Leltári szám: HTM 94.49.1/21., 34./TE.

20 Leltári szám: HTM 11299/Em., HTM 11313/Em.

21 Leltári szám: HTM 12149/Em.

22 Leltári szám: HTM 2007.35.1/TE.

„*Királyunk imában*” ábrázolatú függő, hátul felirattal: „*Istennel, királyért és hazáért*”, J. és A. Zirner ékszerészek hirdetéséből

a vörös szín és a félhold csillaggal.²³ 1915-ben újabb ország csatlakozott a szövetségesekhez: Bulgária és ezzel a motívumok köre is bővült.²⁴ 1917-től pedig már Károly császár és király szerepelt II. Vilmos mellett az ún. „király-szövetség-gyűrűn”.²⁵

A lélektani hadviselés eszközeként a gyűrűkön megjelentek az ellenfelek is. Az egyik ezüst gyűrűn például V. György angol király, II. Miklós orosz cár és Poincaré francia köztársasági elnök látható a gonoszságot jelképező kígyó társaságában.²⁶ A legtöbb gúnykép illetve -mondat Olaszországgal kapcsolatban született, számos olyan tárgy készült, amire a „Le Olaszországgal! „Isten verje (büntesse) Itáliát!”²⁷ feliratot írták. Ebbe a körbe tartozik az az ezüst gyűrű is, amelyen a 35. zsoltár részlete olvasható: „Perelj Uram perelőimmal, harcolj én ellenségimmal, 1914–1915”.²⁸

Az emléktárgyakra és gyűrűkre gyakran kerültek szerencsemotívumok, például lóhere, patkó, patkótartozékok. 1914 késő nyarán kezdődött az Osztrák Belügyminisztérium szerencsegyűrű-akciója, amelynek az volt a lényege, hogy az otthon megvásárolt gyűrűket kiküldték a fronton harcoló családtagoknak, hogy szerencsét hozzanak.²⁹ A szerencsegyűrűk úgy néztek ki, mintha patkószegből hajlították volna.³⁰ Később ezt is, mint a „császárgyűrűt”, árulták készletként, díszdobozban. A szerencsegyűrűket nem csak a katonák viselték, hanem az itthon-maradottak is, hogy bizonyítsák „hűséggel gondolnak a hősökre”. Magyarországon forgalomban volt aranyból brillel és ezüstdből különböző feliratokkal, de készült rézből és vasból is arannyal bélelve.

Tulajdonképpen igazi reklámcélokra is felhasználták az első világháborús gyűrűket. Többféle kiadásban jelentek meg azok a gyűrűk, amelyeknek fejrésze egy darab bélyege volt egy élelmiszerjegynek.³¹ Ezek az „ékszerbélyegek” megjelentek kitűző- és medálformában is. Az volt a céljuk, hogy – némi szarkazmussal – kedvet csináljanak a jegyrendszerhez.

Nem csak az állam és a jótékonyági egyletek készítettek gyűrűket. Jenő főherceg, a közös 4. és 41. gyalogezred tulajdonosa az olaszok ellen harcoló

23 Leltári szám: HTM 11297/Em.

24 Leltári szám: HTM 11293/TE.

25 Leltári szám: HTM 11313/TE.

26 Leltári szám: HTM 94.49.1/48./TE.

27 Leltári szám: HTM 94.49.1/39./TE.

28 Leltári szám: HTM 11308/TE.

29 Loidl: i. m. 285. p.

30 Leltári szám: HTM 2007.33.1/TE., 2007.37.1/TE.

31 Leltári szám: HTM 94.49.1/28., 45./TE.

tiszteknek 1915 karácsonyán egy „E”-monogramos vasgyűrűt és két, arcképével ellátott emléklapot küldött.³²

Maguk a gyűrűk is hirdettek valamit: a háborúval való azonosulást, az erőfeszítésekhez való hozzájárulást, az állam és haza iránti hűséget. De a gyűrűket is hirdetni kellett! Az ékszerészek egész oldalas hirdetéseket helyeztek el a legolvasottabb lapokban és vállalták, hogy megküldik az ingyenes, több száz tételes illusztrált árjegyzéküket. Postai úton is lehetett ékszert vagy gyűrűt rendelni, amelyeket utánvétellel vagy az összeg előzetes beküldése mellett szállítottak ki. A rendeléshez el kellett küldeni egy papírszalagot, amely a gyűrű méretét mutatta és a kért darab számát vagy rajzát. Méretet lehetett választani a rajzos katalógus méretátlójáról is. Szórólapok buzdítottak arra, hogy az érdeklődők az emléktárgyakat és ékszereket az üzletekben vételkényszer nélkül megtekintsék. A két legismertebb cég, akik a hivatalos hazafias ékszerek és jelvények forgalmazói voltak: Max Böhnel, órás, becsmester és szakértő, illetve a Zirner testvérek, ékszerészek, órásk és óraszállítók.

A hazafias ékszerekkel való kereskedés nyilván megérte az ékszerészeknek. Azt ugyan, ellentétben az ékszerek kivitelezésével, nem szabályozta császári rendelet, mekkora árrésszel dolgozzanak a kereskedők. Valószínűleg a segélyszervezetekkel kötött megállapodások tartalmazták, mennyi lehetett a készítő és a kereskedő haszna. Egyedül az Augusztá-alap gyűrűjét nem készíthették, mint ez már elhangzott, ebben az esetben csak az ezüstözésért vagy aranyozásért kérhettek pénzt. Hasonlítsuk össze az egyik hivatalos árusító árait egy másik ékszerészével, aki jegygyűrűket árult!

	<i>Zimmer testvérek</i>	<i>Konrad János ékszerész</i>
Vasgyűrű	1 K	
Vasgyűrű ezüsttel bélelve	3 K	
Vasgyűrű arannyal bélelve	8 K	
Vasgyűrű arannyal teljesen bevonva	14 K	
Ezüstgyűrű	1,5 – 4 K	90 Fillér
Ezüstgyűrű aranyozva		1,10 K
Aranygyűrű	20 – 50 K	7,5 – 12 K
Aranygyűrű egy briliánssal	60 K	
Aranygyűrű három briliánssal	85 K	

A Zirner testvérek árai észrevehetően magasabbak. A különbség talán a segélyakciók nyeresége lett volna?

Mindenesetre a közlemények a jótékonyági akciók sikeréről számolnak be és a cseremozgalmak az első világháború után sem merültek feledésbe. A Tolnai Világlapja 1936 februárjában arról számolt be, hogy Rómában nők és férfiak ajánlották fel aranygyűrűiket Olaszország céljaira. A beszámoló szerint több millió aranygyűrűt cseréltek acélgyűrűre.³³

32 *A Hadserg*, XIII. évf. 1. sz.

33 *Tolnai Világlapja*, 1936. február 5. 6. p.

Hajdu Tibor

KRÚDY A VILÁGHÁBORÚS BUDAPESTRŐL

Krúdy Gyula irodalmi munkássága részeként sokat írt napilapokba. Hírlapírói működését a világháború alatt is folytatta, miután katonai szolgálatot nem teljesített; tudomásom szerint soha katona nem volt, noha alkalmatlannak éppen nem tekinthették az önkéntesi követelményeknek teljesen megfelelt. Mégis ki tudott bújni a katonáskodás alól, még csak haditudósító sem volt. A háború kezdetén jelentkezett ugyan népfelkelőnek, de elintézte, hogy szolgálatra ne hívják be; ebben talán segítette, hogy több fivére is bevonult katonának. Lehetséges, hogy erős 48-as érzése is visszatartotta a sapkarózsa viselésétől.

Ugyanis a köztudatban bohém ködlovagként élő Krúdynak határozott világnézete, politikai kötődése volt. Nem tartozott ugyan az olyan elkötelezett publicisták közé akik fekete-fehér sémákban látják az embereket, tudott ő rokon-szenvennel vagy legalább finom ironiával írni a más politikai táborba tartozókról is, de politikai véleményét mindenkor félreérthetetlenül kinyilvánította, még ha ezt a felületes olvasó vagy irodalomtörténész elől el is takarhatja tréfálkozó, kedves, időtlenséget játszó, színhelyet-témát váltogató sőt összekeverő stílusa.

Ifjúságától haláláig a függetlenségi, 48-as politika híve volt, azon belül is egy meghatározott, radikális irányzaté, amelyet a világháború előtt Justh Gyula, Lovászy Márton, Holló Lajos nevével személyesíthetünk meg. Krúdy a századforduló óta Holló lapjának, a Magyarországnak rendes munkatársa. A Magyarország szerkesztője, Lovászy Márton, aki Krúdynak politikai órakuluma, kezdettől a háború és a német szövetség határozott ellenzője. Mint később emlékezett: „*Lovászy Mártonnak a jelentős szereplése ott kezdődött, hogy körülbelül a háború első esztendejétől tudta, hogy a háborút elveszítjük...A függetlenségi lapszerkesztő körül egy furcsa, addig sohasem látott társaság alakult ki...akik „meghízható” híreket kaptak a frontról, akik mindig jobban megmagyarázták állásainkat a térkép előtt, mint azt a hadvezetőség jónak látta közölni, akik francia meg angol hírlapokhoz jutottak valamely titokteljes módon, akik tudták, hogy mit gondol magában az antant, akik azt keresték, hogy mi maradt ki a Höfer-jelentésekből...*”¹

Igaz, hogy a háború első 3–4 hónapjában a Magyarország, Lovászy és vele Krúdy is alávetette magát a háborúért lelkesedő közhangulat nyomásának. Krúdy éppen a Magyarországnak jelentette meg a háborút a maga módján dicsőítő cikkei. Már 1914. augusztus 2-án írja, beszélgetőpartnerére, a freudista pszichológus Ferenczi Sándorra hivatkozva:

1 Krúdy Gyula: Régi pesti históriák. Budapest, 1967. 411–412. p. (*Világ*, 1925. december 13.)

„A háború oly ősi életmegnyilvánulás, mint a kőzet a föld gyomrában, vagy a szerelem.” S e tételt megfigyelésével támasztja alá: „hogy az ősemberi tulajdonságok mily pontosan és csalhatatlan biztonsággal jelentkeztek Budapesten, midőn a háború kitört és egyszerre mindenki szerelmes lett a városban.”² Majd így folytatja: „A háború és a szerelem a legérdekesebb testvérek. ...mily egyszerű búcsúzások lehettek Pesten ezen a héten...hány vőlegény jutott előbb menyasszonyához és hány tartalékos udvarló nyert meghallgatást az eddig hiába ostromlott hölgynél!...Nem is kell hozzá nagy lelki elvetemültség, hogy a bevagonírozott tartalékos, amint elbagyott kedvesei miatt érzett fájdalom csillapodik, titkon már úgy színezi a jövőt, hogy a messzi idegen országokban új, ismeretlen nőket talál.”³

A következő hetekben – ismételten a „Magyarország” hasábjain – előtör Budapest szerelmeséből a büszke alföldi magyar addig gondosan elfojtott utálata a bűnös várost benépesítő hazátlanok iránt: „Pest a világvárosias fejlődés címén tovább elvesztette nemzeti karakterét, bujkálva és ijedten járkált a régimódi magyar a Körúton...A kávéházakban valamely különös faj és nemzet nélküli publikum tanyázott, amely csak annyiban különbözött a szaloniki kávé mérés vegyes söpredékétől, hogy jobb ruhát viselt és a kést nem merte előbúzni a vita bevében. A cincárok, balkáni cigányok és egyéb kikötői szemét hangossága, elevensége és nyugtalansága nyüzsgött a pesti kávéházban...felháborító volt ennek a városnak a hempergése a szennyos nemzetietlenség felé. Mintha már szégyen lett volna Pesten magyar hazafinak lenni.” „Tudakozódjatok, elmaradt-e egyetlen magyar is gyáván a harcmezőről, akit a felséges úr hívott?”⁴ – kérdezte Krúdy, miközben gondosan távol tartotta magát mindenféle harcmezőtől.

Noha a redakcióban napról napra hallotta Lovászytól, hogy ezt a háborút csak elveszíthetjük, a Magyarország lapjain még lelkesített: „Hogyan merészeli mi azt gondolni, hogy minket megverhetnek? Hát nincs nekünk somogyi bakánk, aki a tíz körmével fojtja meg a komitácst, – nyírségi buszárunk, aki Zabolch vezértől tanult lovagolni...kassai badtestiünk, amelynek gyalogsága Rákóczi és Guyon félelmetes tótjaiból való, és vajon az alföldi falvak félelmetes vasárnapi verekedői, a hajdú-községek Bocskay-ivadékai...nincsenek-e ott a végeken...?”⁵

Ámbár már e lelkes napokban is észre veszi: Budapesten az itthon maradtak a saját életüket élik. Hányan sejtik a lövészárokban, kérdi, „hogy az imádott hölgy a sereg elvonulásával mostanában egy civil uraság társaságában sétálgat az őszi fasorban, vagy délben a Stefánián, nevetgél a korzón, az újságban a színházi műsort tanulmányozza és a téli divatra kíváncsi, Király Ernő dalol neki az orfeumban és a zsúfolt szállodai étteremben asztalhoz nebezen juthat a későnjövő...”⁶ Decemberre Pest megszokja a háborút. „...a lakosság rendes foglalkozású férfiai (akik a katonai kötelezettséget éppen oly pontosan ellátták egykor, mint üzleti és családi teendőiket) már régen harcba

2 Krúdy Gyula: Öreg szó az ifjakhoz. Szerk. Kelecsényi László. 1. k. Budapest, 1995. 5. p. (Magyarország, 1914. aug. 2.) Jellemző, hogy ez és más, a háborút üdvözlő megnyilatkozásai éppen ebben a kötetben jelentek meg, ahol a szerkesztő azokat az írásait gyűjtötte össze, amelyek az addigi Krúdy-kiadásokból kimaradtak.

3 Uo. 11–12. p. (Magyarország, 1914. augusztus 2.)

4 Uo. 14–15. p., 17. p. (Magyarország, 1914. aug. 23.)

5 Uo. 23. p. (Magyarország, 1914. október 4.)

6 Uo. 28. p. (Magyarország, 1914. november 15.)

vitték Budapestről...Bizony furcsa ennek a városnak a külseje, ha úgynevezett fiatalemberek mutatkoznak még a kávéházban, a színházban és a többi nyilvános helyeken. Hisz akkor már nem érdemes nőnek sem lenni Budapesten! A pesti szemét, amely undorítóvá tette ennek a városnak a felszínét, amiért nem lehetett estve a nagykörúton végigmenni...most kedvére végighempereg a városon” nappal is.⁷

Még egy háborús regény írásával is megpróbálkozott, de az őszinte lelkesedés hiányából csak halvány eredményre tellett. Joggal írta bírálataiban Harsányi Lajos: „A posta-munka jellemzi Krúdy Gyula háborús regényét, A 42-ös mozsarakat is. Tartalma ösztövé, semmitmondó, a nagy időkhöz egyáltalán nem méltó... A vértelen, szétfolyó, költőietlen esemény s a kusza szerkezet Krúdy egyik legrosszabb könyvévé avatja ezt az elnagyolt munkát.”⁸ A pedáns recenzens ítélete alátámasztására felsorol számos pontatlanságot: a regény hőséneke alakulata akkor érkezik Lembergbe, mikor azt az oroszok már elfoglalták, stb.

Nem is birkózik tovább a neki nem való témával: mire eloszlanak a gyors győzelem illúziói, 1914 karácsonya után Krúdy figyelme már az éhező Budapestre fordul. „Gondolatok egy korgó gyomrú városban”, ez a címe egyik 1915. júniusi, agyoncenzúrázott cikkének.

„A gazdag zsidóasszonyok kócsagtollai helyett most a marhabús ára újabb emelkedésének hírét prezentálja a szalonba robogó udvarló; a tenispályán, e gondtalan, derűs és lenge úri mulatságon a paraj szemtelen magatartásáról beszélgetnek egymás között a lányok, mint tavaly ilyenkor egy intim barátnőjük nagyzolásáról; és a legnemesebb gavallérok ebető, utánjárással szerzett cipőt visznek a kabátjuk zsebében ajándéknak kis barátnőjüknek...A grófnők és a bankárnék tán még mindig ráérnek ábrándozni szalonjukban, az éléskamarát bőségesen ellátta a kövér erszény, ám a középosztály hölgyei, az ügyvédnek, orvosnak, hivatalnoknak...e szegény középosztálybeli hölgyek művelődési törekvéseikben évtizedekre estek vissza. A háború nyomorúsága ismét szegény, takarékos, gondterhes, lompos és sláfrakos báziasszonyokká formálta őket, akiknek a gyermekeik élelmezésével, a konyha rendbentartásával, az éhség elkerülésével kell foglalkozniuk gondolatvilágukban...A kukoricakenyér, a hadipiac, a bús hiánya, és általában a gondterhes, gyalázatos táplálkozás, a garas sokszori megforgatása tenyerükben, amelyet tavaly frakkban csókoltak a muzikusok, a férfiak kereset-képtelensége ismét szomorú, nyelves, szűklátókörű asszonyokká teszi őket, – a rajongott művészetekről és költészetekről való hímpor lekopik arcukról, mint a nélkülözött pipereszappan illata.”⁹

„...a messzi batárokon talán hideg konzervet és reá frissen bullott havat étkeznek testvéreim, azonban úgy látom, hogy a városban még mindig elegen vagyunk, a vacsorázóhelyeken nehéz a kellemes asztalhoz való jutás – írja, mikor már másodszor is lehullottak a falevelek –, a divatos éttermekben a zene és a női kacaj együtt tiündöklök a csillárok lángjaival, a vásárcsarnokok tömve vannak és a csemegekereskedők alig győzik kiszolgálni vevőiket – és Pesten soha ily rossz nem volt az élelmezés, mint manapság. Rendes ételt kapni nem lehet a város fogadóiban...Szégyenletesen elromlott a híres magyar koszt. Fehér holló a vendéglő, ahol tisztán, ízletesen, ebetően főzik meg az ételeket...Milyen állatoknak a búsát szervíroz-

7 Krúdy Gyula: Pesti levelek. Szerk. Tóth Lajos és Udvarhelyi Dénes. Budapest, 1963. 83–84. p. (Magyarország, 1914. november 29.)

8 Harsányi Lajos: Krúdy Gyula könyve. (A 42-ös mozsarak.) Élet, 1915. február 21.

9 Öreg szó az ifjakhoz. 51–53. p. (Magyarország, 1915. június 6.)

zák a pesti korcsmárosok? Ki ellenőrzi, hogy zsírral főznek a fogadóknak, vagy valamilyen mérges anyaggal...miért gazdagodtak meg a mészárosok, hentesek, pékek, tejések és mindazok, akik élelmiszer-kereskedelemmel foglalkoztak. A liszt, a magyar liszt, amely olyan nemzeti kincsünk volt, mint a Tisza vagy a Hegyalja, hűtlen lett a magyarokhoz. Elfogyott vagy talán szegény nem is fogyott el, hisz mindig eleget tett eddig kötelességének, hogy kenyérrel táplálja az országot egyik terméstől a másikig. Valahol jól elzárt raktárakban alszik a liszteszsák és a lakat kulcsait ragadozó kezek őrzik...”¹⁰

Valóban: feltűntek az újgazdagok. „Mindenkit kicseréltek 1914 nyári napjain. A lumpokat is. Aki el nem ment katonának, talált megfelelő foglalkozást. Többé senki sem panaszkodhatott a városban, hogy nem tud foglalkozást találni, annyi új hivatal lett egyszerre...A lumpok elmentek a csatába. Most új, azelőtt sohasem látott lumpok mutatkoznak a városban.

Honnan jöttek és hová mennek. Egyáltalán honnan jön az a tömérdek ember, aki átutazik vagy megtelepedik Pesten? Jönnek a zsúfolásig telt vonattal, bering módjára szoronganak a pályaudvarokon, életveszélyesen megtöltik a villamokocsit, járhatatlanul ellepik az utcákat, a fogadók folyosóin alusznak egyéb helyiség hiányában. Jönnek-mennek, mintha az egész világ útra kelt volna, az új népvándorlásra készülődnének az emberek. Váratlanul érkeznek az emberhullámok a messziségből a főváros háziorai közé, és eltűnnek nyomtalanul, hogy új sokadalom szorítson magának helyet.

Este vagy nappal megyek az utcán, csodálkozva nézem a főváros megváltozott arculatát. Mintha mind eltűntek volna a régi emberek...Kik lepik el oly erőszakosan a közúti alkalmatosságokat: kik nyüzsögnek az éttermekben, hotelokban, színházakban...Csupa idegenek, ismeretlenek...”¹¹

És új női arcok jelentkeznek a régi, megkopottak helyett. „A harmadik háborús télen kibullott a foga a leggondosabban ápolt cipőnek is, elveszté szakállát a bunda, és az üde kesztyűcskéik összezugsorodtak...Ah, hány rajongott ujjacska, magasztalással emlegetett körmöcske tanult meg foltot vetni, barisnyát toldozni, bélést fordítani a háború alatt! A játéokra és mulattatásra született ujjak, amelyek legfeljebb a férfiak pipafüstös szakállát fonták és bontogatták, a varrótűvel kényszerült, szomorú barátságot kötöttek...A nagymama viklerjét, az egykori lovag százgallérosát annyiszor fordították, hogy e múlt világok már maguk sem tudják, melyik az igazi színük.” Az újonnan feltűnt, frissen vett fehér talpú cipőben járó nők nem foltoznak ócska ruhát.

„A fehértalpú nő nagyrészt még társtalanul jár-kei Budapesten. Egymást megvetik, hisz együtt árulták a kanavászt. A régi nők között még nem találtak barátnéakra, hisz akik egykor itt divatban voltak...azok most alul vannak, pénztelenséggel, drágasággal, elhagyottsággal küzdenek. Ah, hányan felejtődnek el végleg a háború előtti évek divatbólgyei közül...A történetíró tollára méltó a változatosság, amely Pesten a bőlgyvilágban történt. Messze külvárosokból jöttek ismeretlen nők, hogy ezerkoronás ruhákat rendeljenek a boltokban, hol a régi vevők, a háborús viszonyok folytán, adósak maradtak. A betyke ékszerésznél, tudatlan antikváriusnál, a ravasz szőnyegesenél, a dermedt suszternél, ijedt kesztyűsnél és az elbizakodott selyemkereskedőnél: új, bőpénzű vevők tették kezüket a kilincsekre. Mindent megvettek, amelyről azt hallották, hogy divat.”¹²

10 Pest a világháborúban. Szerk. Kozoca Sándor. Budapest, 1944. 32–33. p. (Magyarország, 1915. február 21. Emlékezés a lengyel-levesről.)

11 Pesti levelek. 196–197. p. (Magyarország, 1916. október 29.)

12 Pesti levelek. 201–202. p. (Magyarország, 1916. november 12.)

Krúdy háborús anekdotája 1915-ből: „*A faszorban két apáca megy, mint a vallás fekete lepkéi szállnak a cifra nők között.*

Az öreg azt mondja a fiatalnak:

– *Ma sok dolgunk lesz. Megint sebesültszállító vonat jön.*

Feleli a fiatal:

– *Csak sok magyar bakát hozzanak. Azokkal nincsen baj. Ők nem panaszkodnak. Tűrnek, csöndesen szenvednek.*”¹³

1917 kezdetének kemény telén arról ad hírt Krúdy, hogy a színházak mellett a templomok is zsúfoltak, mint soha azelőtt. Kihűlnek a háború kezdetén fellángoló szerelmek, az emberek magányosan fagyoskodnak a fűtetlen lakásokban. És más időtöltés híján megvesznek minden új könyvet, de a régieket, sőt. a német nyelvűeket is. Nagy könyvsiker Szent Ágoston vallomásainak új kiadása.

„*A szokatlan, szinte őskori időjárás felébresztette az emberek igazi természetét: az önzést. Mindenki magának fázott. Bizonyosan sokan loptak szemet, akiknek utólag nem is kell elszámolni a lelki kisbíróval. És számosak azon emberi cselekedetek ez idő tájt, amelyeket az elmúlt háborút megelőző években szegyenkezve, pirulva, lelki megrázkódtatással követtek el az emberek, a tömérdék lopásokat, csalásokat, bűtlenségeket – amelyeket most egy kézlegyintéssel elintéznek önmagukkal szemben: háború van, tél van. Aki „becsületes ember” maradt Pesten ez emberöltőben, már a háború előtti korszakban is feltűnést keltett; a háború hallatlan fényűzése, fantasztikus drágasága és tollal le nem írható nyomora a „legbecsületebb” embereket is próbára tette...*”¹⁴ Másutt a harmadik háborús év erkölceiről:

„*Leülnek a szalonban és szemérmetlenül panaszkodnak udvarlóik csalfaságáról. Egymást rontják, biztatják, eltökélik. A rossz példa oly ragadós! Szinte fehér holló a tisztességes aszszony a városban!...azok, akik a premiéreken, éttermekben, cukrászdákban benteregnek, oly elvetemedettek, hogy nincsen olyan férfi a városban, aki megmentené őket a máglyától, ha még fennállana ez a derék szokás. Pedig a kócsagtollas büszkék, a semmitmondó arcú uszályosak, gőgös delnők és finnyás előkelősdiek, az áltisztességesek, a sopánkodók, az unatkozók és mindent fitymálók: ruba nélkül olyanok, hogy az egész női nemből kiábrándulnak a férfiak.*”¹⁵

Elismeréssel ír a főváros, Bárczy polgármester szociális akcióiról. Beszámol arról, hogy 1917 végén 32 ezer kis egyen-bakancsot osztottak ki a cipőtlen iskolások között: 1916-ban 24 ezret, 1915-ben még csak 4 ezer rászorultat találtak. Társaik „csizmás kandúrnak” gúnyolták a kis bakancsosokat.

Majd elbűsul az utolsó háborús farsangon: nincs mulatság, kevés az ilyenkor szokásos eljegyzés, házasság, Aztán jön a tavasz és vele a járvány, már nemcsak a katonákat, a várost is pusztítja a halál. „...*a városokban testi és lelki járványok látogatnak be az emberekhez, mint az általános dögvész hírnökei. Gyilkosok, sikkasztók, rablók állnak szédültén a városi élet ringlispíljén; míg mások ismeretlen betegségektől megfojtogatva nyögnek az éjszakában. A nők erkölcsatlanságáról már nem érdemes beszélni, megunt kereplője lett a háborúnak a nők elgyengült magaviselete... A becsületes és egészséges embereket kell maholnap megjelölni, mert hiszen mindenki nyavalyás vagy bűnös lett apránként a lakosságból...százazezreket sikkasztó bankhivatalnokok és postások,*

13 Uo. 99. p. (*Magyarország*, 1915. január 24.)

14 Uo. 237–238. p. (*Magyarország*, 1917. február 18.)

15 Őszi utazások a vörös postakocsin – 1917.

*rablóbandába álló szökött katonák és a nyugaton zengő balálharang: ezek érdeklik még e tavaszon az embereket. Az életnek egyéb jelentőségei eltűntek. A halál történetei mulattatták a dögvészes várost...*¹⁶

A háború utolsó heteiben terjed a járvány, a vándorlások, nyomor, gyenge táplálkozás, káosz hozadéka. Pedig, írja Krúdy, „*olyan szép ősz nem mindig volt Magyarországon, mint az idén, midőn a spanyol betegség dübög. ...Közönségesen eddig azt hittük, hogy a különböző járványok kényelmes terjeszkedéséhez szükség van a nedves, komor, életunt időjárásból. Azt hittük, hogy a nátha az ereszről csepeg...a szervezetiünk megzavarodásához barátságtalan esőfelhő kell...*” Máshonnan jött a baj.

„*És már alig van koporsó Pesten, az asztalosműhelyben reggeltől estig és estétől reggelig készülnek ..., a sírásók visszatértek a harctérről és a pesti temetőkhöz találtak váratlan foglalkozást, búsan elhallgat a fénylő elméjű orvostudomány. Amióta megérkezett a járvány közénk, nem volt olyan szomorú bete Pestnek, mint az elmúlt*” – tudósít Krúdy az 1918. október huszadiki Magyarországon. – *égre látható lett az a bulafolt a város arculatán, amelyet a négyesztendő háború alatt ügyesen kendőzött...Pest nem úszta meg a háborút a rettenet ösmerése nélkül.*¹⁷

Azután az összeomlás következett – Krúdy már régen érezte a közelgő forradalom leheletét, mint arról például az első nagy százezres, 1917. június 8-i pesti háborúellenes, Tisza elleni tüntetést megörökítő tudósítása tanúskodik. („*A tegnapot, a Nép napját majd leírják a történelemtudósok a többi dátumok közé, bizonyosan nem nagyon messzire a szabadságharcok emlékeitől.*”)¹⁸

Parlamenti tudósításokat már rég nem írt, az izgalmas októberi napokban a Magyarországtól Török Gyula ült a képviselőház újságíró-páholyában fiatal munkatársával, a tizennyolc éves Márai Sándorral. („*Néha megjelent a szerkesztőségben Krúdy: ez ünnep volt*” – írta Márai a Tisza bejelentéséről – ezt a háborút elvesztettük – elhíresült ülésről is szóló emlékezésében.)¹⁹ Az előző napi ülésen azonban valami előérzettel feltűnt mellettük Krúdy is.

„*Tisza beszél, mint mindennap ebben az időben, mert már nyugtalan volt ő is. Oly egykedvűséggel, lendület, érzelem nélkül kopognak a szavai, mint a koporsószőgek – Valóban unalmas ülés volt!*

És Tisza szavai után fönn a „hegyen”, a sarokülésen, mint valami látomány, föl-emelkedik most Lovászy Márton. Az arca sötétpiros, mint a harag; az összes haja lobogni látszik, mintha valami szél fújná a történelem felől; kiegyenesedik lusta termete, mint valamely kard, amelyet eddig senki sem látott, és az öklével sohasem képzelt szenvedélyességgel a padra csap. A fölindulástól fátyolozott, ha jól emlékszem, rekedtes hangon kiáltja:

– *És mi mégis antantbarátok vagyunk!*

A középén Tisza félrekapja a fejét, mintha egy ágyúgolyó süvöltését hallaná.

*És ezzel megindult Magyarország új történelme.*²⁰

16 Pesti levelek 293–294. p. (*Déli Hírlap*, 1918. április 14.)

17 Uo. 312–313. p. (*Magyarország*, 1918. október 20.)

18 Uo. 251. p. (*Magyarország*, 1917. június 10.)

19 Márai Sándor: Szakállas Török. (Közl.: Márai Sándor: Vasárnapi krónika. Budapest, 2005. 288–293. p., az eredeti megjelenés ideje 1942. december 25.)

20 Krúdy Gyula: Régi pesti históriák. 413–414. p. (*Világ*, 1925. december 13.)

Saly Noémi

HADIHÁZTARTÁS, AVAGY HŐSNŐK A KONYHÁBAN

Az első világháború a magyar háziasszonyok számára merőben szokatlan helyzetet teremtett: az 1848–49-es szabadságharc óta, hatvanöt éve béke volt, és az 1873-as válságot leszámítva nagyobb gazdasági traumák sem viselték meg a társadalmat. Az ország lassan, de töretlenül fejlődött, és bár a nagyvárosi szegénység egyre komolyabb társadalmi problémát jelentett, a mindennapi kenyértől csak kevesen voltak megfosztva.

A falusi asszonyok helyzetével most nem foglalkozunk: ott az alapélelmiszerek még a háború éveiben is megvoltak, a kertekben megtermett a zöldség, a gyümölcs, kapirgált pár csirke, a jobb módúak tartottak tehenet, disznót – a háború miatt nem kellett gyökeresen változtatni az étkezési szokásokon. A városlakók ezzel szemben az élelmiszerek beszerzésénél elsősorban a piacokra – később csarnokokra –, pékségekre és különféle szakirányú élelmiszerboltokra (tejcsarnokokra, mészárszékekre, hentesboltokra, fűszerkereskedésekre) számíthattak – illetve egyszer csak nem számíthattak.

A háborút megelőző években a magyar nagyvárosok ellátása kitűnő volt. Erről nem csak a portékákat kínáló kereskedők számtalan hirdetése tanúskodik, hanem a korszak vendéglői étlapjai és a polgári háztartások számára készült szakácskönyvek receptjei is. Ezekben nyilvánvalóan nem szerepelnének olyan ételek, amelyek hozzávalóit nehéz vagy lehetetlen lett volna beszerezni. Vessünk csak egy futó pillantást néhány, az 1900-as évek első évtizedében megjelent szakácskönyvre, amelyeket átlagos háztartások használatára szántak. Milyen alapanyagok fordulnak elő bennük?

A Panni néni-féle *Legújabb és legteljesebb szegedi szakácskönyv* (Gönczi József könyvkiadása, Szeged, 1903) 1177 receptjének hozzávalói között a hazai állatok és növények sorában és azok mellett előfordul teknősbéka, csiga, folyami és tengeri rák, osztriga, szardella, ringli, menyhal, kaviár, szarvasgomba, articsóka, szágó, szalonka, fűrj, fenyőmadár, császármadár (erről megjegyzi, hogy télen Oroszországból szállítják), narancs, pálmagyümölcs (?), datolya, ananász, madeira bor és színezőanyagként cochenille, azaz bíbortetű. A *Divat Újság főzőkönyve* (1909) 2300, olvasók által beküldött „recipét” tartalmaz, nagyjából ugyanilyen gazdagon merítve a hazai és külföldi halak, húsok, növények, fűszerek választékából: ebben még vadgalamb, tűzok, banán és maraschino is előfordul. Az Ignotus szerkesztette *Emma asszony szakácskönyve* (1902, második kiadás 1908, *A Hét* olvasói receptjeiből) a hasonlóan gazdag alapanyag-választék mellett külön fejezetet

szentel az ízesítőknek, ahol az angol és francia mustár mellett például rocambole is szerepel. Nyilvánvaló, hogy ezeket csak ritkán, különleges alkalmakkor használták, de hozzáférhetőek voltak.

Nos, ilyen előzmények után kellett szembesülniük a magyar háziasszonyoknak mindazokkal a megszorításokkal, amelyeket a háború idézett elő. Előadásomban olyan szakácskönyvek adataira támaszkodom, amelyek ezekben az években jelentek meg, és kifejezetten az új, szokatlan helyzetbe került háziasszonyok számára szolgálnak ötletekkel.

A különféle alap-élelmiszereknek sem a minősége, sem a mennyisége nem volt már a régi. (Beszédes adat, hogy a budapesti malmok liszttermelése az 1910–14 közötti időszak éves átlagban közel 8 millió mázsájáról kevesebb mint a felére, 3,5 millió mázsára esik vissza.¹) A szakácskönyvek előszói – egyre keserűbben – föl is panaszoznak, mi minden hiányzik. 1915 tavaszán a *Hogyan lehet olcsón, jól főzni? Háborús ételek* című kis füzet („Kiadja: Budapest székesfővárosa, 1915. március. Ezt a füzetet ingyen osztja szét a főváros a közönség körében.”) „tájékoztatót nyújt az egyszerű háztartásoknak arról, hogy most, amikor a háború mindannyiunkra okos takarékoságot parancsol, miképpen lehet olcsón jó és tápláló ételeket főzni kukoricalisztből, kevert-lisztből, olcsóbb búsféléből stb.”

Ugyanebben az évben jelenik meg dr. Madzsar József – dr. Somogyi Mihály – Svastits Vilmosné: *Takarékos főzés. Az okszerű táplálkozás szakácskönyve* című munkája (Budapest, 1915. Második bővített kiadás, tizedik ezer.) A szerzők az előszóban részletesebb közgazdasági fejtegetésbe bocsátkoznak, amelyhez hazafias szólamok is társulnak: „A háború hirtelen sürgős és parancsoló kérdések elé állított bennünket a táplálkozás terén is. Behozatalunk teljes megszűnése megzavarta élelmiszerekkel való ellátásunk rendes folyamatát, és most mi, szövetségeseinkkel együtt, kénytelenek vagyunk megelégedni azzal a táplálékkal, amely most tényleg birtokunkban van; ha pedig a háború az aratásnál is tovább tart, akkor a jövő esztendőben is abból kell megélnünk, ami saját területünkön megterem.”

Ez a kényszerhelyzet – közvetve azzal is, hogy nagy drágaságot okozott – ráirányította a figyelmet egyrészt a takarékoság lehetőségeire, másrészt olyan módszerekre, amelyeknek segítségével megszokott, de fogyatékán lévő élelmiszereinket a legczélsebben helyettesíthetjük olyanokkal, amelyek kellő mennyiségben állanak rendelkezésünkre. (...)

Hisszük, hogy az a takarékos főzés és okszerű táplálkozás, amelynek érdekében ez a könyvecske készült, a béke nyugalmas éveiben is nagy haszonnal fog majd járni, sok családot mentesít az anyagi gondoktól, s a nemzeti jóvedelemben milliókra menő megtakarítást biztosít, egészségesebbé tesz bennünket és hozzájárul az élet tartamának meghosszabbításához. Most pedig, a világháború inséges napjaiban mindnyájunknak állampolgári kötelessége, hogy pénzületi és élettani gazdaságossággal igyekezzünk védekezni a kiéhezetest ellen, s ezzel mozdítsuk elő élethalálbarcunk sikeres befejezését.”

Egy évvel későbbi a *Dunántúli szakácskönyv* szerkesztésében megjelent *Háborúsételek* füzetecske (ára egy korona [rábélyegezve: bolti ára két korona], melynek 50%-át szerzője a „háborus rokkantaknak” juttatja; Budapest, Pallas részvénytársaság nyomdája, 1916). A szerző, a füzet legvégén bemutatkozó

1 Sós József: *Háborús táplálkozás*. Budapest, 1943. 29. p.

alsószoportori Nagy Ferencné a bevezetőben a sopánkodás mellett igen hasznos javaslatokkal is él:

„Ez a kis könyvecske útmutatást kíván adni a mai abnormis idők főzési módjáról, a hústalan, zsírtalan napi kosztolásról. (...) ki gondolta azt, hogy ily rémes időket érünk meg valaha? Amidőn a háborús spekuláció főleg az élelmezés terén ily hallatlan áremelést produkál. Most bizony akarva, nem akarva spórolni kell, sőt a háziasszonyoknak törni a fejét mit is főzessen?

Szerintem első sorban függetlenítsük magunkat lehetőleg a főbb tápszerek boltban való beszerzésétől. És nemcsak a főzőkanalat vegyük a kezünkbe, hanem sütsünk v. sütessünk otthon kenyeret, zsemlefélét, kétszersültet, laskát. Készítsünk tarhonyát, sajtot stb. És konzerváljunk télire minden lehető főzelék és gyümölcsfélét. Ami tetemes pénz- és időmegtakarítással jár, mert nem kell naphosszat utána szaladgálni. [...] Most csak mintegy kiegészítésképpen közlöm e kis füzetkében a mai viszonyokhoz alkalmazkodó ételsort és ételleírásokat, amelyek kipróbált, ízletes és lehetőleg olcsó előállításal azt hiszem, szíves utánzásra lehenek. És a háború után is aktuálisak lesznek. Most nem az a kérdés, mit szeretünk, hanem mit lehet ennünk? Függesszük tehát fel a várva-várt békeidőig kifejezett ingyencsügünket, és érjük be addig kevésbé finom, de minél táplálóbb és egyszerű élelemmel. Ez a legkisebb áldozat, amit drága Hazánkért hozhatunk!”

Dr. Steinbach Béláné Réczey Anna Szakácskönyvének második, bővített és javított kiadása 1917 októberében jelent meg Nagybecskerekén.

„Soba és senkinél nem vált be még annyira az a sokszor hangoztatott és eléggé szomorú tény, hogy a kényszerűség sok mindenre megtanítja az embert, mint nálunk háziasszonyoknál most a háború alatt. Az embert leleményessé, találékonnyá teszi az a helyzet, hogy minden oly drága, és sok mindent egyáltalában nem is tudunk beszerezni. Újságokban és lapokban sok mindenféle hadi-receptet olvastunk, köztük sok jó dolgot is, és tanulhattunk is azokból. Nem mondom, hogy a mi rendes megszokott módon elkészített ételeink nem jobbak, mint a hadi dolgok. De hát meg kell barátkoznunk avval a gondolattal, hogy mi most nem azért főzünk és eszünk, hogy azt a kiválóan elkészített dolgokat élvezzük is, hanem csak azért, mert az evés lét kérdés, és ennünk kell. Könyvem a háború előtt készült, s már akkor is szem előtt tartottam a takarékos főzést, azért a régi recepteket meg is hagytam, s csak újabakkal pótolom. A régiekre megjegyzem, hogy a mennyiben még takarékosabban akarjuk előállítani azokat, vaj helyett bátran vehetünk a legtöbb ételnél liba- vagy disznózsírt, persze gyengébben mérve, tojást is vehetünk kevesebbet a szerint, hogy milyen ételről van szó. A háborús nehézségek elkeseríthetnek bennünket, de hát azért vagyunk mi is lelkes honleányai a hazának, hogy ezeken a háború okozta nehézségeken túltegyük magunkat, s legjobb tudásunkkal, takarékos jó beosztással azért mindig ízletes, jó ételeket adhassunk asztalra.”

Mit tehetett tehát a háziasszony? 1. Pótolhatta vagy helyettesíthette, ami hiányzott; 2. gazdaságosabban bánhatott azzal, amije volt, végül pedig 3. fölfedezhetett számára teljesen új recepteket, amelyek korábban csak a szegényparaszti háztartásokban vagy egyes vidékeken voltak használatban. Lássunk most ezekre néhány példát.

1. Az „egyszerű háztartások” számára készült, ingyenes fővárosi füzetke első fejezetének címe: Hogyan sütünk kenyeret. Az alapanyagok: kukoricaliszt, kevert liszt, reszelt nyers burgonya.

Ami a „kevert lisztet” illeti, erről már az 1914. évi L. törvénycikk² rendelkezett: *„A minisztérium elrendelheti különösen, hogy a malomvállalatok csak egyes meghatározott minőségű lisztfajtákat állítsanak elő, valamint azt is, hogy búza- és rozsliszt csak más termények őrlményével keverten legyen forgalomba hozható. Ez utóbbi esetben a minisztérium a keverés arányát is megállapíthatja. A kevert liszt csak e minőségének és a keverés arányának feltüntetésével hozható forgalomba.”*

Alsószopori Nagy Ferencné „zsemlyét helyettesítő kalács” receptjével is szolgál, amelyet „áztatva vagy morzsának” lehet használni, „esetleg gyermekeinknek mézzel vagy dzsemmel megkenve tízórának”. Ugyanitt szerepel a „rizs helyett használható tarhonya”, és a „hamis tükörtojás” – ez utóbbi egy egyszerű édesség: „szedett [azaz lefölezött] tejjel” készült tejberizs vagy dara tükörtojás-sütőben megszilárdítva, közepében barackbefőttel.

A találékony asszony laktató és lehetőleg tápláló ételeket főzött a hozzáférhető, gyakran silány minőségű vagy szokatlan ízű árukból. A kukoricaliszt és a kevert liszt az imént idézett budapesti receptfüzetben más ételeknek is alapanyaga: kukoricaliszt-leves galuskával, suhantott leves, böjti leves, a „könnyű ételek” sorában puliszka kukoricalisztból és -darából, majd ugyanez krumplival, juhtúróval; a főzelékek között köles- vagy kukoricakása kolbásszal, a tészták között élesztős torta kukoricalisztból, tejbefőtt galuska és kukoricagombóc... Találtam burgonyalisztból készíthető piskótát és „hadilisztból” készült diós- és mákosrétest is, de a legmeglepőbb recept a *Hamis velő szárított zabból*: „5 deka szárított zabot félliter sósvízbe péppé főziünk, tűzről levéve bűlni hagyjuk, ha kihült, 2 egész tojást, egy összevagdalt gombát, kevés borsot keverünk hozzá, ezután 4 deka forró zsírban keverés közt az egész masszát átsütjük”.

A dunántúli szakácskönyv tésztás ételeinek bevezetőjében a szerző ezt írja: *„A tojásdrágaság idején megismertetem kedves olvasóimat egy tojásnélküli tésztagyúrás módjára [sic], mely keményebb és szaporább amannál. Együttal a burgonyának zengem himnuszát, amelynek számos változatban elkészített ételsorát alábbiakban bemutatom. A Bakony híres burgonyatermő földjén lakók bemondása és utánapróbálása szerint írom le. Mondhatom, hogy az itteni nép egészséges, piros arca legjobb dicsérője a vidék eme speciális terményének. Ezt fogyasztja éven át, azt lehet mondani: kizárólagosan. Mellette munkabíró és szívós egészséggel bír. Bizonyítja »újonc« kontingense! Valjon bányan jönnek közülük vissza krumplis hazájukba eme világdúlás után! – – –”* És következik a „tojásnélküli gyúrttészta” receptje, melynek költsége a szerző szerint egy személyre vetítve 6 fillér. „És liszt, burgonya meg zsír, dara – mindig lesz” – reménykedik.

Külön említést érdemelnek a húspótló ételek, illetve a korábban lebecsült belsőségek, „hulladékhúsok”. A dunántúli receptfüzet 12 leves mellett 12 „húspótlóételt” közöl. Ezek között akad „burgonyáshéring”, burgonyakotlett, „sárgarépa feltét vagy modern pecsenye”, májasburgonya és köleskása kolbásszal. (A sárgarépas „modern pecsenye” főtt répa és krumpli, zsemle helyett maradék főtt tészta vagy gombóc, némi szalonna és sült hagyma összedarált keveréke, két tojással és maradék pecsenyelével gazdagítva, kizsírozott, prézslivel meghin-

2 A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912. évi LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről

tett őzgerinc-formában kisütve.) Főzelékhez feltétként társul a bundáskenyér, a lencsekroket, a málélepény, a burgonyás vagdalthús (80 deka krumplihoz 24 dkg vegyes darálthússal), a léppástétom. Szerepel továbbá lóhús, pacal, tüdő, máj, velő, fejhús, másutt tőgy, nyelv, csülök, borjúfodor, ökörszál, dagadó – vagyis olyan húsok, amelyek békeidőben igencsak másodosztályúnak számítottak, egyik-másikát pedig a polgári háztartásokban nem is ismerték, csak a legszegényebbek fogyasztották.

A hús pótlására használt különféle krokettek, vagdaltak, egybesült vagy pogácsaszerű fasírtok legfőbb alapanyagai a hüvelyesek és a gabonafélék, krumplival vagy gyökérzöldségekkel társítva. Ezek szénhidrátot, vitaminokat, hasznos nyomelemeket is tartalmaznak, és hűtés nélkül is hosszan, jól eltarthatók. Nem mellékesen: sokkal olcsóbbak, mint az állati fehérjék. A fentebb idézett *Takarékos főzés* című könyvecske „A hús luxus!” című alfejezetében a szerzők táblázatban hasonlítják össze néhány fontos állati és növényi fehérjeforrás piaci árát, a központi vásárcsarnok 1914. október 28-i adatai alapján:

Az élelmiszer neve	1 kg ára fillérben	fehérje- tartalom %-ban	100 g fehérjének megfelelő élelmiszer ára fillérben
Sovány marhahús	220	20	110
Sovány borjúhús	160	19	84
Juhhús	120	18	67
Sonka, füstölt	350	24	146
Csuka	110	15	73
Tehéntej	32	3	107
Ementáli sajt	320	27	118
Bab	52	24	22
Borsó	100	23	44
Lencse	90	25	36
Finom búzaliszt	62	8	77
Sárgakása	56	12	48
Kukoricaliszt	40	10	42

A könyv megjelenésekor, a háború elején még nem volt ijesztő mérvű az élelmiszerhiány, de a szerzők által összeállított heti ételsorok („olyan egyének szükségleteihez szabva, akik számításba jöhető testi munkát nem végeznek”) egyértelműen a fenti táblázat tanulságain alapulnak. A reggeli – már tej szűkében – tea vagy rántott leves (ez utóbbi zsemlekockával vagy belehabart tojással), mellé „hadikenyér” vajjal vagy szalonnával, illetve sült tojás; gyerekeknek és „gyenge gyomrú felnőtteknek” pedig bögrényi tejben megfőzött kásaféle (rizs, dara, árpa-kása, zabpehely). Ami az ebédet illeti, szinte minden nap szerepel hüvelyes vagy kukorica, fontos szerepet kap a krumpli, a húsétel mindig elkészíthető a legolcsóbb fajtákból vagy belsőségből, a tejtermékek és friss zöldségfélék pedig szinte teljesen visszaszorulnak. Példaként egy egyszerűbb ételsort idézek, a szerzők által számított kalóriaértékkel:

Hétfő: Savanyú tüdőleves, lisztgánica, 10 dkg kenyér (1280 kalória)

Kedd: Pöszmételeves, puliszka hagymás zsírral, 10 dkg kenyér (1220 kalória)

Szerda: Kukorica-gombóclevés, tüdős reszelt, 10 dkg kenyér (1240 kalória)

Csütörtök: Hajdúkáposzta, ostorrétes, 10 dkg kenyér (1230 kalória)

Péntek: Bableves, túróskocka, 5 dkg kenyér (1260 kalória)

Szombat: Gulyásleves, kukoricagánica, 10 dkg kenyér (1220 kalória)

Vasárnap: Almaleves, burgonyafőzelék vagdalt hússal, 10 dkg kenyér (1210 kalória)

Az esti „menü” rendre vajás kenyér kevés sovány sajttal, de *„hasonlóképp jó és egyszerű vacsora a főtt vagy sült burgonya, ha kevés vajat vagy szalonnát (akár pirítva) és sajtot vagy tebéntúrót adunk melléje”...*

2. A Madzsar József és szerzőtársai által szerkesztett receptgyűjteményben érdekes ötletek olvashatók a különféle ételmaradékok másodlagos hasznosítására. Az „egyszerű kenyérleves” például rémületes „minimal art”: 40 dekányi vékonyra szelt száraz kenyér, forró, sós vízzel leöntve és letakarva, majd nyakon zúdítva egy fej vöröshagymából és egy kiskanálnyi paprikából készült sima pörköltalappal. A „babfőzelék burgonyaszletfeltéttel” a kifőtt levesthús „előnyös fölhasználásával” kecsgetet: negyed kilónyi ledarált főtt húshoz fél kiló nyers, reszelt krumpli társul, ebből hat bepanírozott fasírt lesz, forró zsírban kisütve. Hasonlóan készül, de egy kis szalonnával, egy zsemélével, egy tojással, hagymával és petrezselyemmel egészül ki egy borsópüréhez feltétként javasolt húspogácsa alpmasszája. Ugyancsak kifőtt levesthúsból készült a háborús lucskos káposzta. „Bármily főtt vagy sült húsról lefejtett csontokat elaprózva és a maradék pecsenyelével együtt” főzendő a dunántúli szakácskönyv csontlevese: az alapléhez a szokásos leveszöldségek társulnak, két-három órai rotyogtatással. „Nyer tartalomra, ha egy kis májat vagy lépet pirítunk kis zsíron és hozzátesszük a leveshez fölni.” Maradék főtt krumpliból készíthető a „reszelt burgonyaleves”. Kiváló az a leves is, amelyben egy másik étkezéshez használt hal ikrája hasznosul: zöldséges borsókrém-levesben, pirított zsemlekockával.

Ugyanebben a kötetben „háborús leves” című étel is szerepel: alkotórészei sárgarépa, kelkáposzta, karalábé, 5 szem bors, 5 deka törött cukor és 6 deka kukoricaliszt. A levesbetét kukoricalisztból egy tojással és diónyi vajjal készült tészta, amelyből apró pogácsákat kell sütni, majd a forró levest rájuk tölteni.

Nemcsak az első világháborút megélt déd- és nagyszüleink, de még anyáink konyháján is általános szabály volt, hogy az ember ételt lehetőleg nem dob ki, kenyeret pedig soha. Annak a maradéka százféle alakot tud ölteni: a kisebb darabokból lehet panírozáshoz való prézli, tejből áztatva spenót sűrítésére jó, kockára vágva, megpirítva pedig kiváló levesbetét. A kicsit szikkadt, de ép szeletek fokhagymás bundáskenyérre, húsárrostélyossá magasztosulva trónoltak feltétként valami főzeléken, vagy váltak önálló téli reggelivé, vacsorává, egy bögre teával. A maradék szikkadt kalács – előfordulhat például húsvét után – tűzálló tálban, soronként lekvárral rétegezve, egy kis vaníliás, tojásos tejjel megöntözve vonult a sütőbe, s lett pazar második fogássá valami kiadósabb leves mögött.

Madzsar és szerzőtársai az ételsorok összeállításakor szemlátomást nem terveztek eleve úgy, hogy maradék keletkezzék, de – családi tapasztalatok szerint –

a „hadviselt” déd- és nagyanyák igen, éspedig nem csak a vacsorafőzés megúsása végett: egy adag félretett paprikáskrumpli a másnapi gránátos kockában (becsületes magyar nevén grenadírmarsban) piroslott, egy maréknyi darált hús a makarónin landolt, a megsűrűsödött lencséből prézlibundás, aranybarna krokett készült egy kelkáposzta-főzelékre, a gombás rizs egytálételből vagy köretből tök vagy zöldpaprika töltelékévé lépett elő. Fontos formája ez a takarékoskodásnak: nemcsak hogy étel nem vész kárba, de sok időt, emberi energiát és fűtőanyagot is meg lehet ilyen módon spórolni.

3. Ami a háborús szakácskönyvek paraszti vagy tájjellegű fogásait illeti, ilyenek tekinthető a kukoricalisztből és -darából készülő, részben már említett ételek jelentős része: puliszka, prósza, polenta, mamaliga, gánica, duzma és dödölle. Némelyiknél meg is jegyzik: erdélyi étel. Ebbe a kategóriába sorolható a dunántúli receptfüzet „parasztleve” (káposzta, krumpli, füstölt hús) és „alföldi ételle”, egy pörköltalapon nyugvó krumplis tarhonya is. A Madzsar-féle szakácskönyv 227 receptje sokkal változatosabb képet mutat, mint a kifejezetten szegény budapesti vagy az egyszerűbb vidéki konyhákra szánt gyűjtemények – ebben francia, angol, orosz, olasz ételek is szerepelnek, továbbá lengyeles marhanyelv, mexikói tokány, stíriai metélt, spanyol lepény és svédgaluska –, de itt is megjelenik a juhhúsos köleskása, a hajdúkáposzta, a burgonyagánica vagy a kukoricakása töpörtyűvel. Ezeknek a paraszti ételeknek közös jellemzője, hogy nehéz fizikai munkát végző emberek olcsó és gyors jóllakására valók: elkészítésükhöz nem kell sok alapanyag és főzőedény, viszonylag hamar megvannak, szükség esetén könnyen szállíthatók, újramelegíthetők (a káposztás ételeknek ez kifejezetten javára is válik), illetve langyosan, sőt – a zsíros leveseket kivéve – hidegen is fogyaszthatók.

Szóljunk végül néhány szót a zöldségfélékről is. A prímet – természetesen a burgonya után – a nagy fehérjetartalmú, laktató, jól eltartható és változatosan fűszerezhető száraz hüvelyesek és káposztafélék viszik. Bab, borsó, lencse, fejes és kelkáposzta meg karalábé minden vizsgált receptgyűjteményben többféle elkészítési móddal is szerepel. Fel-felbukkan még a karfiol, a zöldbab, a paradicsom (habár többször levesnek vagy eltett sűrítményként), húslevesekben a szokásos gyökérzöldségek, egyetlen gyűjteményben sóska és spenót, valamint ugyancsak egyetlen helyen cékla. Az egyik legrémisztőbb zöldséges recept a savanyított répából készülő „fehérrépa-főzelék kocsonyahússal”, fele-fele arányban alkalmazva a kettőt, vastag lisztes rántással föleresztve, egy pohár tejföllel nyakon zúdítva.

A hagymát a háborús szakácskönyvek szerzői csak pörköltalapként vagy ízesítésre használják (arra viszont lépten-nyomon), de érdekes módon alig fordul elő a fokhagyma, sem pedig a régi magyar konyha fűszernövényei. Só, paprika, esetleg kömény – gyakorlatilag ez minden. A süteményekbe is csak elvétve került némi fahéj és vanília, esetleg citromhéj.

S ha már az édességekhez érkeztem, be is fejezem itt, a hagyományoknak megfelelően, desszerttel. Hadd osszak meg Önökkel egy kivételesen finom háborús találmányt, nagyanyám ifúságából. A nagyon puhára főzött, átpasszírozott szemes babból készült „gesztenyepüré” vagy -torta még az én kölyökkoromban, az 1960-as években is megjelent telente a család asztalán, némi igazi gesztenyével

vagy anélkül, cukorral, tejjel, pici vajjal, leheletnyi rummal. Ma, amikor a bab lassan ugyanolyan drága, vagy még drágább, mint a gesztenye, olykor kalandvágyból készítem, s – ki tudja, miért – a megszólalásig hasonlít a készen kapható gesztenyemasszára...

Csiszár Mirella – Gajdó Tamás

NAGY DOLOG A HÁBORÚ – AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SZÍNHÁZA
ÉS KÖZÖNSÉGE

1914. június 16-án a Nemzeti Színház *Az ember tragédiája* előadásával – főszerepben Bakó Lászlóval, K. Hegyesi Marival és Gyenes Lászlóval – befejezte az 1913/14-es színiévadot ideiglenes épületében, a mai Blaha Lujza téren álló Népszínházban. A Nemzeti Színház új épületére kiírt tervpályázaton már kihirdették a győztes pályaművet, Tőry Emil és Pogány Móric erősen klasszicizáló színháztervét, melynek 1917-re kellett volna megvalósulnia a már lebontott régi épület helyén, a Kiskörút és a Kerepesi, ma Rákóczi út találkozásánál, hogy a színház megnyitásának 80. jubileumát már az új épületben ünnepelhessék.¹ A következő évadot szeptember 1-jén kívánta elkezdni Tóth Imre, a színház igazgatója. A Nemzetinél kicsit előbb, június 8-án zárta kapuit az Izabella, ma Hevesi Sándor téren álló, Beöthy László vezette Magyar Színház, mely a Magyar Színpad című műsorúság beszámolója szerint két hét múlva már romokban állt. Átépitették ugyanis. Szeptember közepére a tervek szerint egy megújult nézőterű, hatalmas előcsarnokkal rendelkező színház várta volna új, fényes bemutatóval a közönséget.

Mint tudjuk, e szép tervek megvalósulását megakadályozta a világpolitika. Augusztus elejére kérdéssé lett az is, hogy egyáltalán szükség van-e a színház intézményére. Erkölcsös-e színházban szórakozni, mikor a magyar katonák a harctéren küzdenek, és vérüket áldozzák a hazáért? A színházi vállalkozók azonban nemcsak a közhangulat ily fordulatára voltak érzékenyek. Izgatta őket az általános drágaság. Ki fog színházba járni, ha a napi szükségletek kielégítése felemésztí az emberek jövedelmét? És ki fog játszani, ha az általános mozgósítás harcba szólítja a színészeket is? A Pesti Napló augusztus 15-i beszámolója szerint „a király harcba hívó szózata” a Magyar Királyi Operaház 58–60 tagját (főleg a műszaki és karszemélyzetből), a Nemzeti Színház művészei közül kilencet – köztük Rajnai Gábort, Lugosi Bélát, Kürthy Györgyöt –, a műszaki személyzetből huszonötöt szólított a harcmezőre. A Vígszínházból bevonult ifj. Ditrói Mór, Stella Gyula és a technikai személyzetből tizenöt tag. A Beöthy-színházakból hét művész, tizennyolc zenész és nyolc díszítő. „Ha azonban a várt újabb mozgósítási parancsok is plakátra kerülnek – amit a színészek nagy része

¹ Jankovich Béla, vallás és közoktatásügyi miniszter még augusztus 4-én kinevezte Tóth Imrét az építkezést felügyelő bizottság tagjává, tehát nem rendelték el rögtön az építés előkészületi munkálatainak leállítását. Ld. Tóth Imre kinevezése, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (továbbiakban: OSzK SzT) Fond 5/16/3

Őszi bevonulás. Feiks Jenő rajza. Színházi élet, 1917.

reménykedéssel vár – úgy legalább a fele a színházak tagjainak a háború idejére elvész a színpad számára.”²

A fenti idézet mérsékelt hangjába is belezeng a háborús lelkesedés fortissimója. Augusztusi láznak hívják azt az életérzést, mely most a többségen eluralkodott. A háborút nagy kalandnak képzelték, ahonnan éppoly sértetlenül érkeznek haza hadaink, mint ahogy útra keltek, megbosszulják a 48-as sérelmeket, meg- regulázzák Szerbiát és pár hónap múlva újra a hétköznapi unalmába zökken vissza az élet. A lelkesedésnek e felfokozott hangja jellemzi azokat az alkalmi színműveket, melyekkel végül augusztus közepén rendkívül alacsony helyárrakkal megkezdték működésüket a színházak. Pontosabban: a város nyári játszóhelyei, Feld Zsigmond Budapesti Színháza és a Horváth-kertben álló Budai Színkör nem függesztette fel működését. A budai színház augusztus 2-án bemutatta A milliárdos kisasszony című operettet, „mely szép zenéje mellett tele van rendkívül sok kacagató szerb vonatkozással, lévén az operett egyik fő alakja egy bolondos szerb herceg.”³, Feld pedig aktuális revüjéhez illesztett még egy jelenetet – a Szervusz Pest!-tel együtt adták a Szervusz Belgrád című „új látványos csataképet”.

Alig három héttel a Szerbiának szóló hadüzenet után, augusztus 18-án, a király születésnapján a Király Színház és a Magyar Színház egyesített társulata

2 Bevonult színészek. A fővárosi színházak harctéren lévő tagjai. *Pesti Napló*, 1914. augusztus 15. 13. p.

3 *Pesti Napló*, 1914. augusztus 1. 11. p.

mutatta be az első alkalmi színdarabot, Pásztor Árpád *Ferenc József azt izente*, műfajmegjelölése szerint látványos játékot a mai időkben. Az előadást Molnár Ferenc lelkesítő szavai vezették be, figyelmeztetve arra, hogy a színészek vállalkozásában létrejött előadást senki se tekintse pusztá üzletnek. A mai kor színészei, mint ahogyan az úttörő elődök, nehéz körülmények közt nagy nemzeti eszméért küzdenek hittel és meggyőződéssel. Rajongó lelkesedéssel szólt aztán a királyról, majd Isten áldását kérte a magyar fegyverekre.⁴ Nem véletlenül emelte ki Molnár, hogy a színészek üzleti vállalkozásáról van szó. A színházak óvatos igazgatói ugyanis a háborús helyzetet vis maiorként értelmezve felbontották a színészekkel kötött szerződéseket,⁵ de lehetőséget adtak arra, hogy a művészek saját kockázatukra előadásokat tartsanak. A műsorhirdetmények szerint a bevétel bizonyos százalékát jótékony célra ajánlották fel, hol a Vöröskereszt Egyletnek, hol a bevonultak hátramaradt családtagjainak – ezt mindenki hazafiúi kötelességének érezte –, majd a megmaradt összeget a tagok egykori fizetésük arányában osztották fel maguk között.

Talán nem érdektelen, ha itt bővebb leírást adunk az első háborús darabról, hiszen minden további hazafias bemutató hasonló szöveggönyv alapján jött létre. Az előadást források hiányában meg sem kíséreljük rekonstruálni. (A Színházi Élet, a kor színházi hetilapja, mely fotográfiákat és bővebb beszámolókat közölt az új bemutatókról, augusztusban már nem jelent meg, majd csak 1915 szeptemberében indul újra.)

Az első kép címe: *Feltámadás*, színhelye a segesvári sík. Vihar tombol. Egy öreg negyvennyolcas honvéd (Törzs Jenő), kiről nem állapítható meg biztonsággal, hogy élő személy-e vagy a haza hívó szavára holtából feltámadt agg vitéz, esetleg a segesvári csatában elesett hős katona – talán maga Petőfi – kér menedéket az öreg juhászék tanyáján. Kint felhangzik a hadba hívó nóta, melyben Kossuth Lajos helyett már Ferenc József üzeni, hogy elfogyott a regimentje, és az öreg honvéd hirtelen átváltozik ifjú katonává: „*Hallga, csak hallga! (Elsötétül, [...] barsógó szél, benne a dal: „Hazádnak rendületlenül. A sötétben fejére tett a tulipános ládán lévő sok bolmi közül egy katonasapkát, övet kötött fel, kezében fegyver.) Úgy érzem, mintha már ezer éve élnék, mintha Árpáddal Vereckén jöttem volna át, mintha Botonddal együtt döngtettem volna Konstantinápoly kapuját... Nagy Lajossal lobogóm Itáliában lengett. (Világos) Voltam Thököly hajdúja, Rákóczi kurucu... Bem apó tüzére, és most Ferenc Jóska katonája... Minden barcoló magyar a testvérem, minden magyar szülő a szülőm. [...] Most, hogy meg kell halni a hazáért: egyek lettünk. Nincs úr, nincs paraszt, nincs gazdag, nincs szegény! Csak egy van: a haza! Mindnyájan érte, és ő mindnyájunkért...*”⁶ Mint ebből a rövid részletből is kitűnik, az 1848–49-es magyar szabadságharc, mint a nemzeti egység valamikori megvalósulása, lelkesítő példa és hivatkozási pont. Szinte nincs olyan háborús darab, melynek ne lenne egy öreg negyvennyolcas honvéd szereplője, és melyben a mostani háborút ne

4 *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 19.

5 Azért akadtak kivételek. Janovics Jenő továbbra is érvényesnek tekintette a színészeivel kötött szerződéseket. Augusztus 14-én a kolozsvári Nyári Színkörben megkezdte előadásait, sőt a téli szezonra bérlethirdetményt bocsátott ki. (*Pesti Napló*, 1914. augusztus 15. 13. p.)

6 OSzK Szt MM 513. Gépiratos sűgőpéldány Almásy Endre könyvtárából 6–7. p.

a hatvanöt éve a cári Oroszországtól elszenvedett vereség, Világos megbosszulásaként értelmeznék. Ferenc József személyének azonban már más a konnotációja. Elfelejtődött, hogy köze volt a szabadságharc leveréséhez és az azt követő megtorláshoz, sőt, az eddig Kossuthhoz fűződő pozitív érzelem és paternalista tisztelet átlántálódik a királyra. A színmű utolsó képében a bakák arról beszélgetnek, hogy a másik hadtestnél, a 69-eseknél egyik bajtárs álmából felriadva magát Ferenc Jósikát pillantotta meg. Rangrejtve, öreg rezervista ruhában jött a katonák közé. Egy egykoronást dugott a baka történetébe, és csak azt mondogatta: „*Fiaim, kedves fiaim!*”

A következő kép a „*Mindnyájunknak el kell menni*” címet kapta. Pest utcáin kiragasztják a mozgósítási parancsot. A szervezett munkás, ki eddig azt hangoztatta, hogy a háborúk célja megegyezik a tőke érdekével, ezért öntudatos munkás nem harcolhat, most úgy látja, hogy olyan harcba, „*amit a gyilkosok, a zsarnokok ellen a szabadságért vívnak, mindnyájunknak el kell menni!*” A gyalogos-, a tengerész-, a huszártiszt felesküszik a nemzeti lobogóra, „a mi színeinkre”. A jelenet elején egy férfi az aktuális hadi tudósításokat olvassa fel. Az előadást így is hirdetik: „*A darab nagy vonzóerejét naponta az is növeli, hogy a képeket mindig hozzáalakítják az aktuális eseményekhez.*”⁷ A jelenet alatt a zenekar folyamatosan játszik, felhangzik a Rákóczi induló, a Fel-fel vitézek, a Radetzky- és Klapka-induló, a Huszár vagyok édes rózsám kezdetű katonanóta. A közönség a hazafias dalokat együtt énekli a színészekkel.

A harmadik kép – „*Isten veled édes*” – a nélkülözhetetlen szerelmi szál bonyolításába kezd, így feltűnnek a társulat vezető színészei: Csontos Gyula (Kovács Gyurka), Király Ernő (Kádár Pista), Rátkai Márton (pesti népfelkelő), Z. Molnár László (vidéki népfelkelő) és Lábass Juci, illetve ünnepi alkalmakkor maga Fedák Sári (Mici). Kovács Gyula főhadnagy és Kádár Pista tartalékos hadnagy cigánybanda kíséretében szerenádot ad Micinek, akit mindketten szeretnek. A lány a hadba vonuló fiatalemberektől csókkal búcsúzik, kezét annak ígérve, aki hősként tér haza: „*[...] Most mindkettőt egyformán szeretem. Menjetek, menjetek! Mi magyar lányok a szívünket küldjük veletek [...] és ez a szív megvéd minden bajtól és veszedelemtől. [...] elétek áll az anyák szeretete, és erőtlenül hull le az ellenség golyója, elétek áll kedvesetek szerelme, utána robantok, és édes lesz a harc. [...] Menjetek és térjete győzedelmesen vissza.*”⁸ A két rivális erre megszorítja egymás kezét, és vidám szívvel, bizakodón indul a háborúba.

A következő jelenet előtt egy rövid intermezzo következett: Rátkai és Z. Molnár bakaruhában kuplékat adott elő. Ilyenformán:

„*Eddig gróf Tiszát abzug várta,
Abzug volt a szeszdó, –
Abzug minden, ami fekete-sárga,
Abzug volt a mungó előadó.
Míg ma:
Éljen gróf Tisza, ezt zúgja az ország,*

7 Magyar Színpad, 1914. augusztus 27. 2. p.

8 OSzK SzT MM 513 17. p.

*A véderő éljen, éljen az osztrák!
Mily csoda történt, így van ez, így,
Ez a háború, das ist der Krieg.*⁹

A negyedik kép már a harcérzékhez közel, valahol az osztrák-orosz határon játszódik. Gyurka és Pista együtt vannak őrségen. Hirtelen feltépik az ajtót, és egy zilált hölgy kér menedéket az őt üldöző kozákok elől. A magát egy lengyel nemes és egy magyar asszony leányaként bemutató nőről hamar kiderül, hogy valójában a módosi szerb tanító lánya, akiből színésznő lett Moszkvában, és most a magyar férfiak gálánsságát kihasználva próbál hozzájutni titkos katonai információkhoz. A kémnőt a két magyar tiszt azonnal agyonlöveti.

Gyors színhelyváltozást hoz az ötödik kép, Berlinben vagyunk, a császári palota vezérkar részére fenntartott termében. Ide érkeznek egymás után a győzelmi hírek, melyeket a vezérkari főnök maga továbbít Vilmos császárnak: „*Metz és a Vogézek közt döntő győzelem! Nyolc francia hadtest leverve! [...] Na, a löttichi fegyvergyár már nekiünk dolgozik. Képzelem, hogy pukkan majd Anglia, ha jövőre a browningokon az lesz: Méd in Dzsermeni (sic)!¹⁰*” A szerzői instrukció itt arra figyelmezteti a rendezőt, hogy az „*Örömmel és büszkeséggel jelentjük*” mondatot mindig az aktuális Höfer-jelentés szerint kell befejeznie.

Az utolsó kép, melynek címe: „*Isten áldd meg a magyart*”, a csatatérre viszi a nézőt. Riadót fújnak, támad az orosz. Mire a szövetséges német csapatok megérkeznek, a magyarok már visszaverik a támadást. „*Üdvözlét bajtársak! A német kéz a Kárpátok fölé nyúlt.*” – üdvözlí a német tiszt a győzedelmes magyarokat. Feltűnik a nemzeti lobogót lengetve a német gyalogság, és rögtön eléneklik himnuszukat is. De e szép és felemelő jelenetre árnyék borul: Kovács Gyurka főhadnagy halálos sebet kapott. Mici, aki vöröskeresztes ápolónőként szolgálja a haza ügyét, természetesen jelen van, ő nyújtja az enyhét adó pohár vizet a haldoklónak, ki utolsó szavaival egy szebb új világ eljövételét vizionálja: „*[...] Egyesülünk a hazaszeretet egyetlen örök hitében és nagy lesz a magyar... megtalálják egymást a népek a határon túl; nem gyűlöli többé egyik a másikat. [...] (a Himnusz előzenéje kezdődik)* Isten áldjon benneteket! Isten veled harc! Termékeny béke, jöjjön el a te országod! Isten áldd meg a magyart!”¹¹ A katonák nemzeti zászlóval be, mind: éneklí a Himnusz. A Balsors, akit régen tép végzónál a hátsó függöny felmegy, feltűnik a vászonra festett budai királyi palota teljes kivilágításban. Függöny.

Az augusztus utolsó hetében nyitó Vígszínházban¹² szeptember 2-án bemutatott alkalmi játék, Hegedűs Gyula színész és Faragó Jenő újságíró műve, a *Mindnyájunknak el kell menni* zárójelenetében már e távoli szép jövő bontakozik ki. 1964-ben járunk, a budapesti Nemzeti Múzeumban, a győztes háború emlékkiállításán, ahol fő helyen a szerb és az orosz cári koronát mutatják be. A múzeum-

9 Uo. 19. p.

10 Uo. 31. p.

11 Uo. 39. p.

12 A Vígszínház augusztus 25-én kezdte meg a színiévadot. Heltai Jenő egyfelvonásos verses alkalmi játékát mutatták be, amit együtt játszottak a színház egy-egy korábbi sikerdarabjával, a nyitóelőadáson *A Tündérlaki lányok*kal. Közben Hegedűs és Faragó lázasan írta az „igazi” háborús darabot.

[illegible][illegible]

látogatók dialógusaiból kiderül, hogy az örök béke honol a földön. A fegyvereket már csak az idősök elbeszéléséből ismerik. Nincs szükség hadseregre. Oroszország köztársaság lett, a magyarok felszabadították a lengyeleket, zsidókat, románokat. Megjelenik a főhős feleségével és a kiállított hadi zsákmányt mutatják unokáiknak, kik módfelett csodálkoznak azon, hogy valaha Párizs francia főváros volt. A teremből távoznak a látogatók. *„Most egészen sötét lesz, csak a két kép – hátul a falon – úszik ragyogó világosságban. Távolról barangkongás. A két kép, Vilmos császár és Ferenc József képe, megelevenedik.¹³ [...] Kezet nyújtanak egymásnak:*

Vilmos: *Látod, boldog a magyar...és ez a te műved.*

*Ferenc József: És boldog a világ, mert
így akartad ezt, te bűi barát.*

Vilmos: Nem éltünk hát hiába.

*Ferenc József: Az örök békét mi adtuk
nekik!...*¹⁴

A színházak sorra mutatták be a frissebben elkészült háborús darabokat. A Népopera (a mai Erkel Színház) szintén konzorcionális alapon vitte színre Mérei Adolf és Béli Izor művét, *A vörös ördögök*et. A Berky Lili és Szoyer Ilonka képmásával reklámozott előadás laza jelenetek fűzére volt. Fő attrakcióját a jótékonysági jelenetben fellépő, előadásonként változó neves vendégművészek jelentették. (Sándor Erzsí, Nyáray Antal, Kürty Klára, Pálmay Ilka, Márkus Emília léptek fel egy-egy énekszámmal, szavalattal.) A Vigszínházban szeptember 16-án Gábor Andor öt felvonásos színjátéka.

13 Ferenc József és Vilmos császár *A vörös ördögök* című alkalmi játékban is megjelenik. A Vive le Kaiser! című képben maga Napóleon szelleme helyez babérkoszorút a Párizsba bevonuló császár fejére, majd az utolsó jelenetben Ferenc József megnyitja a háború utáni első magyar országgyűlést, és bejelenti, hogy a szerb korona ezentúl a magyar királyt illeti.

14 OSzK SzT Vig 330. Rendezőpéldány 47. p.

az *Előre!* került bemutatásra. Az előadás beharangozójában hangsúlyozták, hogy egész estét betöltő, egységes cselekményű műről van szó, mely mellesleg az alkalmi színdarabok sorozatába is beleillik, hiszen a cselekmény vezérmotívumát jelentő szerelmi történet háttéréül a háború szolgál. A főbb szerepeket Varsányi Irén (Margit), Virányi Sándor (Bogdán Miklós), Szerémy Zoltán (Lazarevics), Gazsi Mariska (Danica) alakította. A Víg aztán egy, a német színpadokon már sikert aratott, az 1870–71-es francia-porosz háború idején játszódó darabot mutatott be, Karl Stobitzer *Jönnek a németek* című művét, melynek „*háborús vonatkozásai kitűnően megfelelnek szövetségeseink mostani nagy diadalainak.*”

A Király Színházban szeptember közepén volt Márkus László lengyel tematikájú színművének, a *Varsótól az Adriáig* című zenés alkalmi játéknak a bemutatója Törzs Jenővel, Báthory Gizával, Latabár Árpáddal a főbb szerepekben. Tíz nappal később, szeptember 26-án már Vágó Géza *Nagy dolog a háború* című énekes vígjátékának tapsolhatott a közönség, melynek főszerepét, a hadseregtől kiszuperrált zsidó fiút, aki fondorlatos módon mégis kijut a harctérre és hősként tér haza, a népszerű komikus, Rátkai Márton alakította.

Október elejére háborús darabbal már nem lehetett megtölteni a fővárosi színházakat. „*A háborús alkalmi darabok sorozatában egy kis pihenő*” – így hirdette a Pesti Napló a francia hadifogságban lévő Orbók Lóránd *Tündér* című vígjátékának vígszínházi premierjét. A pihenő azonban elhúzódott egészen a háború végéig, Komor Gyula *Hindenburg bácsi* című karácsonyi gyermekdarabján kívül nem mutattak már be háborús tematikájú színművet. A Király Színház visszatért sikerdarabjaihoz. Október 17-én zsúfolt ház előtt, a békeévek színházi estéire emlékeztető hangulatban került sor a *János vitéz* reprízére, főszerepben ismét Fedák Sárival és Medgyaszay Vilmával. A következő hetekben felváltva játszották a *János vitézt* és *A cigányprímást*, csütörtökönként pedig az Augusztza zenekar felléptével jótékonyasági esteket rendeztek. A Víg is felújította régi sikerét, Kálmán Imre *Tatárjárás* című operettjét, de előtte még bemutatta *A gépírókisasszony* című vígjátékot, melyet idegen – antant – ötletből Karinthy Frigyes írt. A Népopera újdonságának, *A moziünnér* című operett szerzőjének művészneve – Jean Gilbert – nem szerepelhetett a plakátokon úgy, mint a háború előtt. Kiírták rendes polgári nevét: Johann Winterfeld – mennyivel szebben csengett a szövetséges füleknek!

Bár a bécsi udvari színházak októberben újra játszani kezdtek, az egyre erősödő sajtótámadások ellenére sem indult meg az évad a két állami kezelésben lévő színházban, a Nemzeti Színházban és a Magyar Királyi Operaházban. November végére azonban világossá vált, hogy a kezdeti villámháborús tervek nem valósulnak meg, a türelmetlen közönséget nem lehet arra kényszeríteni, hogy a háború végét megvárja. 1915. január 28-án aztán megkezdte csonka évadát a Nemzeti klasszikus, de egyben háborús tematikájú egyveleggel: „*Jókai Mór szomorújátékából, A szigetvári vértanúkból adtak elő egy jelenetet, Aiszkülosz háborús tragédiáját, Heten Théba ellen, a Bánk bán második felvonását és Schiller költeményét, a Wallenstein táborát, vadászokkal, markotányosnőkkel, zenészekkel.*”¹⁵ Kosztolányi Dezső a *Világban* megjelent tudósítását úgy írta meg, mintha az egy 2050-ben

15 Kosztolányi Dezső: Kapunyitás. In: Kosztolányi Dezső: Színházi esték II. Budapest, 1978. 709. p.

Molnár Ferenc haditudósítóként vett részt a háborúban

megjelenő színháztörténeti munka egy fejezete lenne: „A közönség erősen látszóvonta egymást. Inkább a nézőtér volt érdekes, mint a színpad. [...] A színház megtelt. Frakkos és plasztikus urak, többnyire öregek és nők, ünnepi frizurával, sok-sok fiatal lány a pábolyokban meg a földszinten, és a kakasülön néhány sebesült közkatona [...]. A program nem volt gazdag, de az este nem is annyira művészi, mint társadalmi esemény volt. Mindenki bizonyos elfogódottságot érzett, és valamit – nem tudni mit – várt ettől az estétől. Az emberek melegebben szorongatták egymás kezét, mint egyébkor, mikor elváltak a Rákóczi út és a József körút sarkán, ott ahol a mai aeroplán állomás van.”¹⁶ (Kosztolányi, lám, látta a jövőt: a Nemzeti Színház már csak emléktábla jelzi a Blaha Lujza téren, épületét azonban nem reptér, hanem metróállomás építésére hivatkozva bontották le!) Az Operaház még később, március 21-én kezdte meg működését.

Az első világháború kitörésekor tapasztalt lelkesedés a hadi helyzet válságosra fordulásával szertefoszlott, a gyors győzelem helyett pedig állóháború alakult ki. 1915. szeptember elején az osztrák–magyar hadsereg a leMBERGI csatában vereséget szenvedett az oroszoktól, s az ellenséges benyomult Magyarországra területére. Az oroszok 1915. szeptember 16-án körülvették a galíciai Przemyśl várát. A vár védői hónapokig hősiiesen kitartottak, de végül fel kellett adniuk az erődtámaszt. Az első világháború talán legdrámaibb eseménye volt ez a hosszú ostrom.

Erről a korszak legsikeresebb primadonnájának, Fedák Sárinak a kor legsikeresebb írójához, Molnár Ferenchez intézett levele is tanúskodik: „Angyalom,

16 Uo.

Ferikém, példátlan fáradt vagyok és ideges, de olyan ideges hogy szeretnék futni a fenébe. – Przemysl tönkre tett. Úgy járnak az emberek mint az örültek, sirnak az utcán, az asszonyok meg ájultoznak. Leírhatatlan ez a lehangoltság. Nekem még könnyű mert te megmagyaráztad, hogy hogy van, és én nem fogom fel olyan tragikusan és én is majd elestem mikor meghallottam. Alig birtunk játszani. Iszonyu pocék mesterség ilyenkor a színészet. Belém fagyott a szó és az idegességtől folyton könnyes volt a szemem. Nem vagy itt drága, hogy szép csendesen megnyugtatlán. Pont az előadás előtt ballottam ezt a katasztrófát és amugy is nyavalyás voltam, mert hibetetlen kimerült vagyok és d. u. 5-kor kerültem baza a próbáról [...].”¹⁷

Molnár Ferenc *Egy haditudósító emlékei* című kötetében megtalálható annak a napnak a leírása, amikor a hadvezetés bejelentette Przemysl elestét. Molnár rendkívül érzékletesen mutatta be, hogy a vereség mennyire sokkolta a katonai vezetőket.

Fedáknak fennmaradt egy másik levele is, mely 1915 nyarán kelt, s a fronton dolgozó Molnárt karlsbadi napjairól tájékoztatta. Ebben a leírásban nyoma sincs a háborúnak: „Reggel ¼ 7-kor jön a masszírozó bölgyem, jól összepacskol, akkor sósbor-szesszel végig mos, akkor ki az ágyból, fél nyolckor már a kútnál vagyok Jóilonával, iszunk kétszer, sétálunk egy jót ½ 10-kor reggelizünk, utána egy órát sétálunk, aztán már fürdő, – nagyszerű! – de ezt csak én veszem, a nők gyengék hozzá, azután nem sétálni kell, de rohanni egy fél órát, azután ebédelünk, utána pihenünk egy kicsit, aztán megyünk ½ 8-ig sétálni, akkor vacsora, ágyba pont ½ 10-kor és alszunk mint a bunda. Nem remek élet ez mondja? A világon senkit sem látunk, senkivel nem beszélünk, élünk magunknak.”¹⁸

Fedák Sárinak minden lépését ismerjük a Színházi Élet című képes hetilap jóvoltából. Ez idő tájt azonban nem jelent meg a lap, hiszen Incze Sándor, a főszerkesztő is bevonult katonának. A háborús papírhány miatt egy ideig szünetelt a képes magazin kiadása, de azután Korda Sándor felelős szerkesztő közreműködésével gyors fejlődésnek indult: „A hozzátartozók kedveskedni akartak a fronton harcolóknak, s küldözgetni kezdték a tábori postafiókszámr a lapot, ami nagymértékben emelte a példányszámot. Hol voltunk már a hatezertől meg a kilencezertől? Harminchatezerben jelentünk meg.”¹⁹

Még mielőtt azt gondolnánk, hogy az első világháborúban a primadonnák és a színésznők semmit sem tettek, lapozzunk bele a Színházi Életbe. A lap 1915-ben kiadott kilencedik számában a Csatangolás rovatban ezt olvashatjuk: „Akar valami érdekeset látni? Nézzen el a Radetzky-kórházba. Ott mindent a Fedák csinál. És egy vagyont költött a berendezésre.” Aztán Rotbahrt József ezredorvos nyilatkozik Fedákról: „[...] ő nem ápolónő, hanem műtő-asszisztensem. Az összes operációknál ő segít, mindenkit bámulatba ejtő precizitással és ügyességgel. [...] A katonák imádják. Ha a kórházteremben megjelenik, mindenki kikönyököl az ágyból, mindenki látni akarja, beszélni akar vele. A Radetzky-kórházat jóformán ő létesítette. A Röntgenkészüléktől kezdve a legutolsó csipeszig mindent ő vásárolt, több mint 25.000 koronát költött eddig erre a kórházra.”

17 Fedák Sári levele Molnár Ferencnek. [1915. március 22.] Petőfi Irodalmi Múzeum (továbbiakban: PIM) Kéziratár V 4782/1/11/5

18 Fedák Sári levele Molnár Ferencnek. 1915 k. PIM Kéziratár V 4782/1/11/7

19 Incze Sándor: Színházi életeim. Budapest, 1987. 154–155. p.

Vöröskeresztes ápolónő: Fedák Sári. *Érdekes Ujság*, 1917.

A bakák – legalább is a hír szerint – istenítették Fedákot. „*Ha ő van benn a műtétnél, nem kapálódznak, összeszorítják a fogukat, nem sírnak, némelyik még vidáman beszélget is a kórház kedvencével, a drága jó Fedák nénével...*”

Fedák népszerűsége tetőpontján volt ekkor. Azt gondolnánk, hogy lehetetlen túlszárnyalni azt a szituációt, ahogyan fehér ápolónőruhában padlót súrol. (Talán 1919-ben a vörös zászlós toborzós képével ért el hasonló hatást.)

Érdekes megemlíteni, hogy a második világháború utolsó napjaiban Fedák visszaemlékezett Jászai Marival ekkor folytatott párbeszédére: „– *Már egy éve tart ez a gyilkos háború... Gyűlölöm az itthon maradottaknak ezt az önző, cinikus fajtáját... Valósággal megbénul az agyam, mikor látom, hogy az emberek hidegen mennek el a sebesültek mellett... Szeretném odakiáltani mindenkinek: Adjátok oda mindeneteket, hiszen nekik köszönhetjük, hogy élünk!... A bátramaradott családok részére elküldtem ma a nagy aranyláncomat... Egyetlen ékszerem volt... de olyan örömmel adtam! Valamikor nyolcszáznyolcvan koronát adtam érte... A te kórházadban hány sebesültnek van helye, Mezeivirágom?*

– *Hatszáznak, Myriám!*

– *A Gömb-utcai kórházba eddig tizennyolc koci élelmet, könyvet, cigarettát vittem. Mindenemet kibordom nekik, és mégis úgy érzem, hogy semmit sem teszek. Csak a salakját tudom megtenni annak, mire a lelkem vágyik... A Zita-kórházba ma vittem ki a negyedik ezer szeretetsomagot...*”²⁰

20 Fedák Sári: Myria. *Magyar Ünnepe*, 1944. 5. sz. 3. p.

Fedák azonban arról hallgatott, hogy Jászai naplójában mindehhez hozzátette: „*Még azt is meg kell érnem, hogy megundorodom a jótékonyaságtól is. Hallom, hogy a Zita-kórházban, ahová én egy esztendeig mindenemet kibordtam a háromezer zacskón kívül, a sebesültek szájából lopták ki a falatot a bivatálnokok.*”²¹

Jászai azt is feljegyezte, hogy az emberek csakhamar belefáradtak a jótékonykodásba. Augusztá főhercegnő egyik vetítésén például a meghívottaknak csak a fele vett részt, s váltotta meg a húsz koronás jegyet.

Míg a jótékony rendezvényekről távol maradtak az emberek, a színházak, kabarék és mulatók látogatottsága soha nem látott méreteket öltött.

A legvirágzóbb gazdasági vállalkozás ebben az időben a Vígszínház volt. A bankkölcsönt, melyet az alapításkor vett, az előírtnál jobb ütemben törlesztette a színház vezetése. A bérlőtársaság feje, Faludi Gábor megpróbálta okosan forгатni egyre gyarapodó tőkéjét, s személyes tragédiája, hogy míg a virilisták közé emelkedve polgári tekintélye nőtt, addig az első világháború színházi konjunktúrája a hadimilliomosok közé taszította.

Faludi óvatos üzletemberként az utolsó békeév jövedelmét négy százalékos koronajáradékba fektette, melyet ráadásul egészen 1917-ig letétbe helyezett. Így a villámháborús stratégia, melyhez igazítva bezárták a színházakat is, a Vígszínházat végveszélybe sodorta. Faludi azonnal határozott lépéseket tett költségeinek leszállítására. A bérlőtársaságtól a bérleti díj húszezer koronás mérséklését kérte, egyúttal színészei fizetését hatvan százalékkal csökkentette. Csupán Hegedűs Gyulának van bátorsága tiltakozni – valószínűleg a Nemzeti Színház ajánlatának tudatában – a többiek lemondtak gázsijuknak több mint a feléről. A Vígszínház helyárait is jelentősen mérsékelni kellett. Ezután a háborús konjunktúra alakulásával párhuzamosan módosultak mind a helyárak, mind a fizetések, sőt Faludi 1917-ben visszatért az eredeti bérleti díj összegéhez, s a színészekkel szemben fennálló tartozásait kiegyenlítette.

Az első világháborúban új közönségréteg jelent meg a nézőtérén: a hadigazdagok. A Vígszínház Rt. igazgatósága az 1916. évi részvénytársasági közgyűléshez készített jelentésében külön is kiemelte a színház látogatottságában beállott fordulatot: „*Amint a kárpáti világraszóló harcok 1915. év tavaszán a gorlicei áttörésben eredményes folytatást nyertek: a közönség új rétege – melyet a Vígszínház nem nevezhetett magáénak, mintha megkönnyebbült volna, és mintha a múltbeli mulasztásokért egyszerre kívánta volna magát kárpótolni, műintézetünket meglehetősen látogatni kezdte.*”²² Hegedűs Gyula pedig így jellemezte az új publikumot emlékezésében: „*Változott a színház nézőterének a képe. Megint tarka lett, megint lármás lett. Megint későn jönnek, és megint nagyon és hangosan köhögne.*”²³

Az első világháború alatt a kabaré is alkalmazkodott a megváltozott helyzethez. A gazdasági biztonság, melynek védelmében hónapokig ugyanazt a műsort játszhatta a kabarészínház, megengedte a kísérletezést. A háború csak a társadalom szűk rétegének életébe hozott elégedettséget, gazdagságot és létbizton-

21 *Jászai Mari*: Emlékiratai. Sajtó alá rendezte *Lebel István*. 1916. augusztus 18. [Budapest, 1927.] 215. p.

22 Igazgatósági jelentés az 1916. évi közgyűléshez. 1916. február 10. A Vígszínház iratai, OSzK SzT

23 *Hegedűs Gyula*: Emlékezések. Budapest, 1921. 34. p.

ságot.²⁴ A világháború elvesztésének lehetősége előrevetítette a nagyhatalmi státusz megingásának, a birodalom széthullásának rémképét. Az őszülő császár és király mítosza szertefoszlott. Ebben a történelmi és politikai helyzetben nehéz volt a hatalmat tisztelni, mely beváltatlan ígéreteivel illegitimé tette magát. A kabaréműsor témája nem lehetett a közeli győzelem diadalmámora vagy a harctéren harcoló katonák vitézsége és emberi helytállása. Zolnai Béla *Ars imperatrix* című írásából kiderül, hogy a háború során felgyorsult az élet ritmusa, megsokszorozódtak az élmények, amelyek ismeretlen érzéseket szültek: „*A háború leleplezte az embert mint érzelmes lényt, és megmutatta, hogy az érzelem, az esztétikum életszükséglet. Mindenütt az élmények művészi földolgozását szomjazzuk, ezt tárja elénk minden sor írás, amely a háborúval foglalkozik.*”²⁵

A kabaré egyik legfőbb újdonsága, hogy látványosan szakított a parasztábrázolás sablonjaival. A Katolikus Szemlében Tordai Ányos hívta fel a figyelmet erre a váltásra: „*A háború a magyar parasztot is szebb világításba helyezte. [...] Tudjuk és hirdetjük, hogy a magyar paraszt az a nemzetfenntartó elem, melyben fajunk ősi erényei legszebben tiündökölnék*” – írta *A háború költészete* című tanulmányában.²⁶ A városi, elsősorban élcapirodalomban megjelenő parasztfigurákat a piaci árusok, a rendőrség kötelékében állók és a háztartási alkalmazottak ihlették. Az első világháború nemcsak a Monarchia végső vergődése volt, hanem olvasztótégelye lett a kiegyezést követő modern magyar polgári társadalom rétegeinek. A háború miatt különféle kultúrájú, társadalmi és vagyoni helyzetű embercsoportok élhették át az egymásra utaltság, egymásra találás élményét. A kabarében előadott művekben immár nem népszínmű-parasztok léptek színpadra, a humor forrásául a magyar vígjáték hagyomány legerősebb, legeredetibb vonása szolgált. Az a jelenség, hogy a paraszti származású katonák idegenben is természetes módon, a saját népi hagyományaikat megőrizve viselkedtek.

A Modern Színpadon adták elő 1915-ben Emőd Tamás *Vajon mit csinálnak?* című „kis darabját”, mely arra is alkalmas volt, hogy a színpadművészet új törekvéseit reprezentálja. Az orosz hadifogságban játszódó történetet orosz és magyar népzenevel, etnográfiai részletességre törekvő díszlettel, az orosz és a magyar karaktert elkülönítő játékkal kellett színre vinni. Nem lehetett az állandó figurákat, az állandó szituációkat, a közismert pesti színhelyeket segítségül hívni. Szirmai Albert zenéjéből, Emőd Tamás verseiből és dialógusaiból a rendező, Bárdos Artúr készített szcenáriumot. Ezzel a szokványos háborús alaptörténet – a szerelmes leány megszökteti az ellenséget – színjátékká, „kis darabbá” vált. Az erős akusztikai és vizuális hatásokat felhasználó jelenet az önfeledten szórakozó, a háborús győzelemben még feltétlenül bízó közönséget egy csapásra megfosztotta

24 „Az első világháború – a hadiszállítások és az ezek nyomán 1916 második felétől érezhetővé vált rendkívüli, már inflációs jellegű pénzűzés révén – megnövelte Budapest gazdag embereinek számát. Ez a város legnagyobb adózóit vizsgálva jól látható. 30 és 40 ezer korona közötti évi adót 1913-ban még csak egy, négy év múlva azonban már 12 személy, 9 ezer koronán felüli évi adót pedig 1913-ban csak 104, 1917-ben viszont már 200 személy fizetett.” Vö.: Vörös Károly: A világváros útján, 1873–1918. In: *Budapesti Negyed* 20–21. VI. évf. 2–3 sz. 1998. nyár–ősz 115. p.

25 *A Hét*, 1916. 530–531. p.

26 *Katolikus Szemle*, 1916. 587. p.

a hétköznapi hivatalos ellenséggyűlöletétől. Emőd Tamás jelenete (nevezzük így jobb szó híján), a *Vajon mit csinálnak?* bemutatta, milyen értelmetlen az ellenségeskedés, a gyilkolás, hiszen az emberi kultúra közös gyökere, „minden ember testvér”, az érzelmeket és szenvedélyeket pedig a hadüzenet sem szüntetheti meg. Ezt a gondolatot szolgálta a Rippl-Rónai József tervezte idilli kép: „*Szibériai parasztház. A falon ortodox szentek, fekete Mária-kép, tarka tányérok; a kemencén szamovár és balalajka. Ablakon át kilátni a havas fejű kínai begyekre.*”²⁷ A díszlet a paraszti kultúrára utaló motívumai mellett a felcsendülő magyar népdalok és a folkloristák által hadifogolytáborban gyűjtött orosz népdalok is az ellenségeskedés értelmetlenségét hangsúlyozták. A Medgyaszay Vilma tolmácsolásában elhangzott altatódal szövegét állítólag Gorkij írta.²⁸

Említsük még meg Szép Ernő *Május* című egyfelvonását, melyet szintén a Modern Színpad vitt színre. A *Május* különönc vonásokkal felruházott alakjai pesti figurák. Az első világháború árnyékában játszódó történetet a bizonytalanság állandósuló érzése lengi át. Ahogyan bizonytalan az ember megélhetése, úgy nem biztos még az önként vállalt halál sem. Ráadásul bármikor megérkezhetett a katonai behívó. Az emberek vágyai ugyancsak bizonytalanok. A Leány – dacolva a mutter pofonjaival – elbukásra és pénzre vágyik, majd hirtelen ötlettel kész életértelmet lehelni az életunt, „hivatásos” öngyilkosba.

Szép Ernő műve a századelő szecessziós, misztikus halálközelségében fogant modern haláltánc. Hiszen nemcsak a társadalom periferiáján élők foglalják össze életüket hasonló retorikával, mint a már említett irodalmi minták alakjai, a *Május*ban mindvégig jelen van a halál. Az Öngyilkos alakja a kor divatos halálfigurája. Kezdetben mulatságos, már-már kabarészerű, ahogyan mindenáron meg akar halni, ám csakhamar kineveti az élőket, a hangyabolyt, a görnyedő, ugráló, sántikáló tömeget. Majd a halálba hívja az élet mohó falására vágyó fiatalokat is. A városligeti májusi éjszaka, a gondtalan élet lehetősége felerősíti az életösztönt. A Rendőr megjelenésével viszont a halál nem futó impresszió, dekadens póz többé, hanem reális lehetőség. Mivel A Fiú nem tudja igazolni alkalmatlanságát, a Rendőr letartóztatja, s „Katona! Ka-tona! Ka-to-na!” kiáltásokkal elhurcolja. A Leány csak az elszalasztott szerencséjét sajnálja („*Azt ígérte, hogy behoz a kaszinóba*”), – A Fiút nem. („*Legfeljebb elesik. Mi közöm. Annyian elesnek.*”)

Szép Ernő a háború negyedik évében visszahelyezte három évvel korábbra a cselekményt. 1915 májusában már újra zöldültek a lehullott levelek, hogy újabb reményt adjanak a háború gyors befejezésére. A bemutató idején (1918. február 20.) azonban már lassan a harmadik háborús tavasz köszöntött be, s a remények és illúziók egyaránt szertefoszlottak.

A háború elvesztése pedig a színházban is egészen új helyzetet teremtett. De erről már egy másik tanulmányban kellene szólnunk.

27 Emőd Tamás: Ferenc Jóska ládájából. Budapest, 1917. 71. p.

28 A Modern Színpad második hónapja. *Színházi Élet*, 1915. 6. sz. 3. p.

Balla Tibor

KATONAI ALAKULATOK KARHATALMI BEVETÉSE MAGYARORSZÁGON
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTOLSÓ ÉVÉBEN

1918. január 1-én az Osztrák–Magyar Monarchia cs. és kir. hadseregéből, a m. kir. és a cs. kir. honvédségből álló szárazföldi haderejét 4410 000 katonára (72 gyalog és 12 lovashadosztály) alkotta, 2 850 000 tartozott közülük a tábori hadsereghez, 1 560 000 pedig a hátszági póttestekhez, katonai hatóságokhoz, parancsnokságokhoz.¹ A birodalom területén a közös hadseregnek 16 (ebből Magyarországon 6) katonai parancsnoksága létezett, – 1918 tavaszán Nagyszébenben még létrehozták az 1. Főhadparancsnokságot – emellett a m. kir. honvédség 6 kerületből kapta utánpótlását.

A háború utolsó évében a hadsereg több mint fele már nem a frontokon harcolt, mivel egyre több katonára volt szükség a hátszágban a lakosság és a többi katona féken tartására.²

A rendkívüli biztonsági szolgálatra alkalmazott csapatokat Ausztria–Magyarországon karhatalomnak nevezték. Az alakulatok karhatalmi alkalmazásának és fegyverhasználatának jogi kereteit a katonai hatóságok számára 1908-ban megjelent utasítás³ és a közös hadsereg szolgálati szabályzata⁴ adta meg, melyek kisebb kiegészítésekkel 1918-ban is érvényben voltak. Karhatalmi célokra elsősorban a gyalogságot, illetve a lovasságot vették igénybe, de tüzéruitegeket vagy páncélvonatokat is beoszthattak melléjük.⁵

A frontalakulatok elesett vagy fogságba került katonáinak pótlására létrehozott pótzászlóaljakat politikai megfontolásokból idegen nemzetiségű területen állomásoztatták. Így pl. a nagyrészt magyar legénységű pótalakulatokat cseh, a szerb, a horvát és a cseh katonákból álló zászlóaljakat magyar illetve osztrák területen helyezték el. A cél az volt, hogy a csapatokat az idegen nyelvi környezetben a civil befolyástól távol tartsák, és bevethetők legyenek karhatalomként. A cseh és a magyar katonák egymás népei, a németek a szlovének, a lengyelek

1 *Plaschka, Richard Georg–Haselsteiner, Horst–Suppan, Arnold*: Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. Wien, 1974. I. Band, 44. p.

2 *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia tisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest, 1993. 253–254. p.

3 Entwurf. Instruktion bezüglich Anforderung, Beistellung und Verwendung militärischer Assistenten. Nachdruckausgabe mit Berücksichtigung der bis Ende 1908 ergangenen, ergänzenden Erlässe. Wien, 1908.

4 Dienstreglement für das kaiserliche und königliche Heer. 1. Teil. Wien, 1909.

5 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. I. 33–35. p.

valamint a csehek, a magyarok és bosnyákok a németek, a lengyelek az ukránok ellen voltak alkalmazhatók.⁶

A karhatalmi célokra rendelkezésre álló erők

Magyarországon 1918. január 1-én ilyen célokra 60 cseh és morva, illetve bosznia-hercegovinai kiegészítésű, egyenként 100 fős század (a birodalom egészében 41.181 katona) állt rendelkezésre.

A hátszági póttestek mellett a tábori alakulatok is megjelentek a karhatalmi bevetéseken. Február elején 15 közös és honvédszászlóalj, továbbá 6 lovas félezredet alkalmaztak az országban, továbbá egy-egy karhatalmi tüzérüteg is rendelkezésre állt Sopronban, Pozsonyban, Budapesten, Kassán, Nagyszebenben, Temesváron, Eszéken.⁷ Ugyanekkor 46 200 katona volt karhatalomként azonnal alkalmazható a birodalomban.⁸

1918. március elején Lukachich Géza vezérőrnagynak, a magyarországi mobil csapatok parancsnokának a következő, a tábori hadsereghez tartozó alakulatok álltak rendelkezésére: a 2., a 16., a 29., a 101., a 131. közös, a 6., a 11., a 14. honvéd gyalogezredek, továbbá az 5., a 17. népfelkelő gyalogezredek egy-egy zászlóalja, a 7. közös huszárezred, a 6. közös, a 3. és a 8. honvéd, valamint az 1. népfelkelő huszárezred fele.⁹

Május 20-án a hátszági póttesteknél összesen 1224 karhatalmi célokra bevethető század volt, számuk 1918. február és október között ekkor volt a legmagasabb.¹⁰ Május végén Magyarországon 37 tábori zászlóalj tartózkodott.¹¹ Júniustól állandó karhatalmi zászlóaljakat állítottak fel, szeptemberben Magyarországon 70, Erdélyben 12, Horvátországban 22 század állomásozott, az egész birodalomban összesen 208.¹²

Számuk ősre csökkent, hiszen október 21-én Horvátországban 20, az ország többi részén 65 karhatalmi század állt bevetésre készen. Az alakulatok legénysége magyar és boszniai illetőségű volt.¹³ A katonai parancsnokságok területén még további 56 századot lehetett felhasználni karhatalomként, továbbá az iskolák és tanfolyamok is 52 századot állítottak fel. Ezeknek az erőknek mintegy a fele állomásozott Budapesten vagy annak környékén.¹⁴

6 Uo. I. 40–42. p.

7 Uo. I. 175–176. p.

8 Uo. I. 166. p.

9 Uo. I. 178. p.

10 Uo. II. Band, 10. p.

11 Uo. II. 14. p.

12 Uo. II. 27–30. p.

13 Uo. II. 118–120. p.

14 Uo. II. 251–253. p.

A karhatalmi erők alkalmazása a civil lakosság ellen

A Monarchiában az 1918-as év nagy ipari sztrájkhullámmal indult. Január 3-án a Wlaslovits és Komporday késárúgyárban Stósz községben részleges sztrájk tört ki. A 34. közös gyalogezred 50 katonáját rendelték ki karhatalomként. Január 14-én ezen ezred egy százada az Osztrák Bánya- és Kohómű Vállalatnál kitört sztrájk miatt Máriahuta-Zakárfalva helységbe vonult ki. Ugyanaznap az erdélyi Petrozsény melletti szénbányába a 82. közös gyalogezred pótzászlóaljának 100 fős százada vonult fel.¹⁵

Január 18-án a szociáldemokraták által szervezett és öt napig tartó általános munkássztrájk kezdődött Budapesten, mely számos vidéki városra is áterjedt és összesen 200 000 fő vett benne részt.¹⁶ Az állam először vetett be nagyobb tömegben karhatalmi erőket. Január 18-án a fővárosban állomásozó cs. és kir. 32., 38., 52., a bosnyák 1. és 3., továbbá az 1., 29. és 30. honvéd gyalogezredek póttestei 17 karhatalmi századdal vonultak ki a biztonság fenntartására, két nap múlva azok száma már 42-re emelkedett. Vidéken Pozsonyban, Nagykanizsán, Érsekújváron, Szombathelyen, Magyaróváron, Selmechányán vetették be a közös hadsereg, a honvédség és a bosnyák ezredek egy-egy századát.¹⁷ A sztrájk idején a tábori hadsereg több gyalogzászlóalját valamint lovas alakulatát is a magyar fővárosba rendelték.¹⁸

Az ellátási hiányok és a radikalizálódás főleg az ipari körzetekben vezetett sztrájkokhoz az év folyamán. A budapesti gyárakban március 5-én egyoldalúan a napi 8 órás munkavégzésről döntöttek. Aznap este 15 500 gyalogos, 145 géppuska, 200 lovas, 18 löveg állt a karhatalmi erők rendelkezésére a fővárosban. A Lukachich tábornok által vidékről felrendelt csapatok március 9-én megszállták a középületeket és a gyárakat, a főutcákon járőrök vonultak fel. A gyárak vezetősége a csapatokkal a háta mögött megőrizte pozícióit, a sztrájkot letörték.

Március 18-án az ellátás és a ruházat hiánya miatt néhány száz szénbányász és népfelkelő munkás az erdélyi Zsilvölgyben és Lupényben szüntette be a munkát. A nagyszebeni katonai parancsnokság 2000 katonát rendelt ki a bányavidékre. A szak-szervezetekkel folytatott tárgyalások eredményeként 22-étől a sztrájk abbamaradt.

Resicabányán a hengerműben április 7-én 6500-an sztrájkoltak az alacsony bérek miatt. A kirendelt katonaság jelenléte miatt a munkásokkal folyó tárgyalások eredményre vezettek.

A Miskolc melletti Somsály barnaszénbányájában április 7-én a tervezett egy-napos munkabeszüntetés miatti csendőrsortűz következtében ketten meghaltak, többen megsebesültek. Az öt századnyi karhatalom ismét a munka felvételére kényszerítette a munkásokat.

Június 9-én Felsőgallán és Tatabányán 2000 bányász lépett sztrájkba. A 11. lövészezred német és cseh katonákból álló pótzászlóaljának 350 katonája lépett akcióba, de a sztrájk így is eltartott június 24-ig.¹⁹

¹⁵ Uo. I. 59. p.

¹⁶ Uo. I. 68–73. p.

¹⁷ Uo. I. 77–80. p.

¹⁸ Uo. I. 87–88. p.

¹⁹ *Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában.* Budapest, 1969. 94–95. p.; *Plaschka–Haselsteiner–Suppan: i. m. I. 261–268. p.*

Május 1-én a budapesti kaszárnyákban a katonaságot készenlétbe helyezték, de bevetésre nem került sor.²⁰

Június 17-én a katonai ellenőrzés alatt álló budapesti MÁVAG Gépgyár dolgozói sztrájkba léptek, 20-án összetűztek a csendőrökkel, akik 4 embert lelőttek. Ebből az egész városra, majd a nagyobb vidéki városokra is kiterjedő sztrájk keletkezett. A főváros fontos pontjait katonák, csendőrök és rendőrök szállták meg.

Július 18-án a marosújházi sóbányában 800 munkás sztrájkolt. A 82. közös gyalogezred karhatalmi századának odaküldése jobb belátásra bírta őket.

A nyitrai szénbánya előtt július 22-én az élelmiszerhiány miatt tüntető munkásfelelősök összetűztek a csendőrökkel, akik közülük 8 főt megsebesítettek. A csendőrőrs ellen támadó tömegben két munkást halálosan, kettőt súlyosan megsebesítettek. A 14. honvéd gyalogezred pótzászlóaljának 80 katonáját, az érsekújvári honvéd állomásparancsnokságról 70 főt és egy 50 fős géppuskás szakaszt Léváról, továbbá a 26. közös gyalogezred egy karhatalmi századát is Nyitrai bányára küldték, melynek eredményeként 23-án este a munkások felvették a munkát.

Július végén a pozsonyi katonai parancsnokság a 13. pótzászlóalj karhatalmi századát Pozsonyból Túrócszentmártonba küldte, ahol a budapesti parlament által pánszlávnak minősített gyűlések engedélyezésének megtagadása miatt voltak rendzavarások.²¹

A karhatalmi erők felhasználása rekvirálásra

Az egyre növekvő ellátási nehézségek miatt a hadvezetés az élelmiszertermelés gyökeréig nyúlt vissza. A Hadsereg-Főparancsnokság már január 15-én elrendelte a tábori hadsereg egységeinek rekvirálásokra való igénybevételét. Az 1. és a 7. hadseregtől 17 zászlóaljat és 6 lovas félezredet rendeltek vissza Magyarországra. Március 11-én a budapesti 39., a zágrábi 40. és a temesvári 51. honvéd gyaloghadosztályt is kivonták a frontról és a főleg a hadsereg ellátásának javítását célzó háttérzónai rekvirálásra vették igénybe,²² mely a mindaddig a Monarchiához hű parasztságot is elidegenítette.

Április végén a 39. honvédhadosztály a Dunántúl és az Alföld déli részét, az 51. Kassa, Szeged, Nagyvárad és Temesvár környékét, a 40. pedig a horvát területeket tartotta ellenőrzése alatt. Rajtuk kívül a 2. közös gyalogezred a Dél-Dunántúlon, a 16. közös gyalogezred két zászlóalja Zomborban, a cs. és kir. 101. és a 131. ezred egy-egy zászlóalja Nagybecskerek környékén, az 5. magyar népfelkelő gyalogezred egy zászlóalja Szombathelyen, az 1. népfelkelő ezred egy zászlóalja Budapeستől délre, a 17. magyar népfelkelő ezred egy zászlóalja Aradon állomásozott.²³

20 Plasbka–Haselsteiner–Suppan: i. m. I. 275–276. p.

21 Uo. II. 32–37. p.

22 Uo. I. 216–220. p.

23 Uo. I. 183. p.

A rekvirálások eredménye kiábrándító volt, hiszen pl. április 17. és június 10. között Horvátországban a 40. honvéd gyaloghadosztály csapatai a várakozásokkal ellentétben összesen csak 15 418 mázsa gabonafélét gyűjtöttek be a lakosságtól.²⁴ Összehasonlításképpen a magyarországi gabonatermés 1918 nyarán 77 millió mázsa volt, melynek betakarítására a közös hadsereg, a honvédség és a népfelkelés aratószásadait alkalmazták, 116 633 fővel.²⁵

Karhatalom alkalmazása a katonai lázadások ellen

A hadseregben az első lázongások már januárban előfordultak. Január 19-én a 86. közös gyalogezred menetalakulatainak legénysége bevagonírozás közben a szabadkai pályaudvaron megtagadta a keleti frontra szállítását. A katonai rendőrség beavatkozott, a tumultus közben 400 fő elmenekült, akiket a helyőrségi karhatalmi alakulatok elfogtak és az állomásra kísérték. A szerelvény Ugocsa megyéig tartó útja alatt még előfordultak dezertálások.²⁶

Az 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban megkötött béke következtében sok százezer hadifogoly (1918. október 12-ig 671 000 fő) tért haza az orosz fogságból, s alig akadtak közöttük, akik hajlandóak lettek volna ismét a frontra menni. Sokan megbízhatatlannak lettek. A hadsereg kénytelen volt vesztgár alá helyezni őket és kétségbeesett erőfeszítéseket tett átnevelésükre. A különböző alakulatokba való új beosztásukhoz és ideológiai átnevelésükhöz legalább három hónap kellett.²⁷ Az orosz hadifogságból hazatért katonák lázongásai általában a rossz élelmezés, a szabadság megvonása vagy annak túl rövid ideje, a menetalakulatokba történő besorolás elleni spontán tiltakozások voltak.²⁸

Április 25-én Nagybecskerekben a komáromi 12. közös gyalogezred pótzászlóaljának 300 szlovák nemzetiségű katonája az ebédosztásnál a tisztek ellen lázadt fel. Valamennyien az orosz hadifogságból tértek haza, csak a rájuk irányított géppuskákkal lehetett jobb belátásra bírni őket. A szószólókat letartóztatták.²⁹

Május 12-én Rimaszombaton a 80. közös gyalogezred kétharmad részben ruténekből, továbbá lengyelekből, csehekből, németekből és románokból álló pótzászlóaljának 711 katonája lázadt fel. Az eredmény: négy halott, hét súlyos sebesült. Az elrendelt szabadságolási tilalom és a rossz ellátás miatt az orosz fogságból hazatértek felgyűjtották barakkjaikat, majd a városba nyomultak, ahol fosztogattak és jelentős mennyiségű alkoholt ittak. A táborban a lázadók és a lojális legénység közti tűzpárbajban négy katona meghalt, négy megsebesült. A 13-án hajnalban beérkező menetalakulatok és a csendőrök helyreállították a rendet,

24 Uo. I. 223. p.

25 Uo. I. 229–230. p.

26 Uo. I. 148. p.; *Farkas*: i. m. 86. p.

27 *Deák* i. m. 251. p.; *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. I. 45. p.

28 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. I. 323. p.

29 Uo. I. 290. p.; Magyarország hadtörténete 2. k. Szerk. *Tóth Sándor*. Budapest, 1985. 103. p.

15-éig az összes lázadót összeszedték a környékről. Három hangadót statáriális bíróság elé állítottak.³⁰

Május 20-án a hadsereg egyik legnagyobb lázadása robbant ki Pécsen. Az újdéki 6. közös gyalogezred többségében szerb nemzetiségű pótzászlóaljának 500 hazatérőből és 70 újoncból álló 3. százada reggel nem volt hajlandó sorakozni, a békét élte. A katonák a barakktábor feldúlták, fegyvereket szereztek. Egy karhatalmi századot is maguk mellé állítottak, és a városban lévő Frigyes laktanyát megostromolták. Az ott állomásozó 1. és 2. pót század ellenállását legyőzve a kaszárnyát elfoglalták, a védőket a maguk oldalára állították. Két elfogott tisztet megöltek. A Fehérvári honvéd laktanyát is elfoglalták és kifosztották, majd megszállták a pályaudvart. A 9. honvéd gyalogezred egy tábori zászlóalját, a 19. honvéd gyalogezred pótzászlóalját, és a 8. honvéd huszárezred pót századát, továbbá a Siklóson és Villányban lévő bosnyák karhatalmi vadászcsapatokat még délelőtt Rudolf Pillepič vezérőrnagy, városparancsnok rendelkezésére bocsátották, továbbá a Nyugat-Magyarországon rekviráló 9. honvéd gyalogezredet is Pécsre irányították. Délre a honvédek visszafoglalták a két laktanyát, majd a pályaudvart is megtisztították a lázadóktól, mire ők kb. 1500-an, a temetőben sáncolták el magukat. Felvették a kapcsolatot a Pécsbányatelepen május 19-től sztrájkoló 150 népfelkelő bányással, akik a tőlük kapott puskákkal lefegyverezték a tiszteket, kettőt közülük megöltek. 20-án estére a lázadókat a 9-es honvédek szabályos ütközetben szétszórták, akik három csoportban Pécsbányatelep, Mohács és Némethely irányába vonultak vissza. 21-én reggelig a 2000 lázadóból 1500 főt elfogtak. A 19. honvéd gyalogezred és a 6. közös gyalogezred karhatalmi alakulataiból 3 tiszt és 11 katona halt meg, 21 fő megsebesült, a lázadók közül 9 főt öltek meg, a sebesültek száma nem ismert. Június 5-én a 6. gyalogezred pótzászlóalijából még 169 Szlavóniában bujkáló katona hiányzott. A már május 21-én megindult katonai rögtönítélő bírósági vizsgálat megállapította, hogy főleg szerb katonák voltak a hangadók, többen közülük bolsevikoknak mondták magukat. A 6. gyalogezred pótzászlóalijából 13 katonát és 2 népfelkelő bányászt halálra, 22 bakát és 14 bányászt 5–10 évi börtönre ítélték. A bíróság szeptember közepéig még 2 katonát és 2 népfelkelő bányászt halálra, 23 katonát és 6 bányászt börtönre ítélt. Pécsbányatelepről 2 tisztet és egy altisztet, továbbá 5 őrt is elítéltek.³¹

Május 21-én Trecsénben a 15. honvéd gyalogezred majdnem teljesen szlovákokból álló pótzászlóaljánál tört ki lázadás. A hazatérőkből álló 2. század a savanyú répából és túrógombócból álló ellátmányt elutasította. A szemlét tartó századparancsnokot puskatussal leütötték. A pótzászlóalj parancsnok a rendet nagy nehezen végül helyreállította.

Május 28-án a 29. tábori vadászászlóalj pót századánál Losoncon szintén az éhezés elleni demonstráció zajlott. A reggeli parancskihirdetésnél az orosz fogságból hazatértek szószólói közölték hadnagyukkal, hogy az ellátás megja-

30 *Wassermair, Otto*: Die Meutereien der Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft bei den Ersatzkörpern der k.u.k. Armee im Jahre 1918. Dissertation. Wien, 1968. 142–150. p.; *Plaschka-Haselsteiner-Suppan*: i. m. I. 315–319. p.; *Farkas*: i. m. 138–139. p.

31 KA Wien Nachlass B/201. Nr. 61.; *Plaschka-Haselsteiner-Suppan*: i. m. I. 370–384. p.; *Farkas*: i. m. 141–142. p.; *Wassermair*: i. m. 232–252. p.

vításáig megtagadják a parancsot. Az alakulat két menetszázadának segítségével az egész századot táborba zárták. Hét katonát állítottak bíróság elé.

Május 29-én este a Miskolc közeli Sajóecsegen a 305. honvéd gyalogezred 2. zászlóalja 5. rekviráló századának 150 katonája a háború ellen lázított, és megtagadta a frontra indulást. Éles lőszerrel a levegőbe lőttek, kiszabadították a foglyokat a fogdából, majd szállásukra vonultak. Másnap a 10. honvéd gyalogezred Miskolcra érkezett öt menetszázada az egész honvéddzászlóaljat lefegyverezte. A katonai bíróság két katonát ítélt halálra, de egyiket később nyolc évi börtönre változtatta. 50 vádlottat átadtak az 51. honvédhadosztály bíróságának. Ez az eset októberig az egyetlen lázadás volt, melyet hátországi bevetésen lévő tábori alakulat hajtott végre.³²

Június 5-én Pozsonyban a 72. közös gyalogezred pótzászlóaljának 307 szlovák hazatérője lázadt fel, őrmesterüket megverték. A parancsnokok a zászlóalj magyar és német legénységével gyorsan helyreállították a fegyelmet, hat hangadót bíróság elé állítottak, kettőt közülük felakasztottak.³³

Augusztus 24-én a 15. honvéd gyalogezred 7. menetszázada Dombóváról Kaposvárra menet lázadt fel. Hidas-Bonyhád állomáson két részeg altiszt letartóztatását és megkötözését társaik fegyverrel akadályozták meg, az egyik tisztre lövéseket adtak le. Mire a 300 fős lázadó szállítmány délután 3-ra Kaposvárra ért, már a 44. közös gyalogezred pótzászlóaljának két és fél menetszázada és egy géppuskás szakasz várta a kiürített állomáson. A lázadókat a karhatalmi erők a kiszállítás alkalmával őrizetbe vették és lefegyverezték, 11 szószólót letartóztattak. A transzport még aznap este, a 44-es ezred egy karhatalmi századának felügyelte alatt továbbindult.³⁴

A katonaszökevények elleni bevetések

A katonaszökevények egyik központja 1918 márciusa óta Horvátország és Szlavónia erdősegeiben volt. A bandákba szerveződött dezertőrök (akik magukat zöld kádernek hívták) fegyvereiket az ellenük küldött katonai hatóságoktól szereztek, ellátásukat a környék lakossága biztosította, több helyen megakadályozták a rekvirálást.³⁵ Budapesten, Debrecenben, az Alföldön Szeged és Szabadka környékén szintén sok katonaszökevény rejtőzött el. 1918 márciusától a háború végéig csak a fővárosban és környékén 50 000 főre becsülték a dezertőrök számát.³⁶

Magyarországon 1918 első három hónapjában 45.000 dezertőrt vettek őrizetbe. 1918 nyár végén Horvátországban és Boszniában kb. 70 000, Magyarországon mintegy 60 000 (a Monarchia egészében 230 000) fő volt a dezertőrök száma.

32 Farkas: i. m. 147–148. p.; Magyarország hadtörténete 2. 104. p.; *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. I. 323. p.

33 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. I. 320–322. p.; Farkas: i. m. 144–145., 149. p.; *Wassermair*: i. m. 151–154. p.

34 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. II. 61–62. p.

35 Farkas: i. m. 97. p.

36 Farkas: i. m. 98. p.; Magyarország hadtörténete 2. 102. p.

A június 1-től életbe léptetett általános statárium következtében egyaránt szigorúan megbüntették a szökevényeket, és az őket bűntató polgári lakosságot.³⁷

1918 augusztusában csak a gyalogság állományából 49 921 katona hiányzott, közülük 28 787 volt dezertőr, 16 162 be nem vonult hazatérő, 4972 önhatalmúlag távollévő.³⁸

1918 kora őszén 600–800 000 főre becsülték a szökött és hátországból bujkáló katonák számát.³⁹ A hadvezetés rendeletére a karhatalmi alakulatok portyázásokat hajtottak végre ellenük. A pécsi lázadás után különösen Újvidék környékén erősítették meg a karhatalmat, június 10. és 20. között a csendőrökkel közösen végrehajtott nagyobb razzia során 4200, főleg a tábori hadsereg alakulataihoz tartozó katonát vetettek be a Duna és a Tisza között. Összesen 11 016 személyt tartóztattak le a Bácskában, közülük 5070 volt dezertőr, 9 személyt lőttek le és ötöt súlyosan megsebesítettek.⁴⁰

A márciustól Horvátországban rekviráló, Nagy Pál altábornagy vezette 40. honvéd gyaloghadosztályt júniustól már főleg a dezertőrök elleni járőrözésre alkalmazták. Az első alkalommal június 22-én az egyes zászlóaljok az állomáshelyük környékét fésülték csak át. Az akcióban résztvevő 30 század 268 főt tartóztatott le. (134 fő a hadsereg, 69 a honvéd ezredek katonája volt, továbbá 54 hadkötelest és 11 megszökött orosz hadifoglyot is előállítottak.) Egy főt lelőttek a honvédek, egyet pedig megsebesítettek. Június 23–30. között a második járőrözés alkalmával 21 századot vetettek be, Szerém megyében 311 embert gyűjtöttek be. Június 27-én egy kisebb portya alkalmával hét század 93 embert fogdosott össze. Ugyanakkor a Horvátországban bujkáló dezertőrök létszámát 100 000 főre becsülték.⁴¹ A nyári hónapokban végrehajtott, a katonaszökevények és a zöld káder ártalmatlanná tevését célzó razziák során Magyarország területén több mint 10 000 dezertőrt tartóztattak le.⁴²

Július végén az olasz frontról kivont 38. honvéd gyaloghadosztály 22. gyalogezredét a szerémségi Ruma környékére helyezték. Az ezred egy zászlóalja 50 csendőrrel augusztus 29. és 31. között Ruma körzetében 56 főt fogott el. A szeptember közepétől október elejéig tartó utolsó nagyobb portyázás során csupán néhány dezertőr akadt horogra. Hivatalos adatok szerint szeptemberben a Horvátországban állomásozó pótalakulatoktól 25 000 katona hiányzott.⁴³

Temesvár környékén a zöldkáder az aradi helyőrség és a lugosi 8. pótzászlóalj ellenük küldött csapatait szorongatta. Horvátországban Károlyváros, Petrova, Gora, Ruma környékén a 70. gyaloghadosztály karhatalmi csapatait többször is megfutamtították, a Fruska-Gora erdeit ellenőrzésük alatt tartották.⁴⁴

37 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. II. 100–101. p.

38 Uo. II. 70. p.

39 Magyarország hadtörténete 2. 104. p.

40 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. II. 95–97. p.

41 Uo. II. 72–74. p.

42 Uo. II. 95–97. p.

43 Uo. II. 76–78. p.

44 *Farkas*: i. m. 195. p.

A karhatalmi alakulatok szerepe a Monarchia felbomlása során

Fiumében október 23-án a cs. és kir. 79. gyalogezred egyik, 90 százalékban fogságból hazatérőkből álló századának katonái horvát zászlót akartak kaszárnyájukra kitűzni. Az ellenük fellépő városi rendőrségnek a stájer 153. Landsturm gyalogzászlóalj segített karhatalomként. A lázadók lefegyverezték őket. A városban fosztogató lázadó katonákat a 153-asok újabb kivezényelt karhatalmi alakulatainak sortüze állította csak meg, akik elbarikádozták magukat laktanyájukban. A fosztogatások egész éjjel folytatódtak. A beérkezett 250 fős erősítés segítségével 24-én reggel lefegyverezték a 79-esek lázadó menetszázadát, majd másnap hajón Polába szállították az alakulatot.⁴⁵ A fiumei események felgyorsították a tömeges dezertációt és a fosztogatások elterjedését Horvátországban. Október 25-én a honvéd géppuskás tanfolyam hallgatói Pozsegán felfegyverezték magukat, elhagyták a kaszárnyát és fosztogattak. A 65. és a 26. közös gyalogezredek karhatalmi zászlóaljainak, valamint a 32. gyaloghadosztály két zászlóaljának bevetésével október 29. délre sikerült a dezertőröket és a velük fosztogató parasztokat Pozsega városából kiűzni. Nova Kapela helységben október 28-án a lázadók ellen a 65. közös gyalogezred karhatalmi zászlóalját vetették be, a rend helyreállítása 4 fős veszteséggel csak 29-én sikerült, amikor a 32. közös gyaloghadosztály három százada is megérkezett. Nova Gradiskán szintén a 65. gyalogezred három százada teremtett rendet. Eszéken a 23. lövészezred tömeg közé vegyült lázadó katonái ellen október 29-én csak a 26. közös gyalogezred karhatalmi zászlóalját rendelték ki, az eredmény: hat halott és számos sebesült. Az ott állomásozó 78. közös és 28. honvéd gyalogezred pótzászlóaljai megtagadták az engedelmességet.⁴⁶ Másnap a Száva menti Brodban 150 katona fosztogatott és rombolt a pályaudvaron.

Budapesten október végén forradalmi erjedés indult meg. A viszonylag kevés áldozattal járó ún. őszirózsás forradalom eredményeként gróf Károlyi Mihály kormányának november elsejei megalakulásával végbement a hatalomváltás. Az október 26-ára virradó éjszakán Katonatanács alakult, főleg a Károlyi-párthoz közelálló tisztekből, élén Csernyák Imre repülő századossal.

Október 27-én egy 30 000 fős tömeggyűlést tartottak a parlament előtt, melyet az október 25-én megalakult Magyar Nemzeti Tanács hívott össze. Nyolc karhatalmi századot helyeztek készségbe.⁴⁷

A fővárosi karhatalmi erők (a 23. és 32. közös, az 5. és 29. honvéd gyalogezred állandó karhatalmi zászlóaljai, a 3. bosnyák gyalogezred két százada, további 61 század még bevethető volt) több mint 60 százaléka magyar anyanyelvű volt, élükön a főváros katonai és október 25-étől karhatalmi parancsnoka Lukachich Géza altábornagy állt, aki mindent megtett az események kordában tartása és a rend fenntartása érdekében.⁴⁸

A Magyar Nemzeti Tanács 28-ára Károlyi Mihály miniszterelnökké választása érdekében demonstrációt szervezett a Lánchídon. A hídon létesített három-

45 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. II. 187–189. p.; *Farkas*: i. m. 267–268. p.

46 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. II. 190–196. p.

47 Uo. II. 256. p.

48 Uo. II. 251–253. p.

soros kordon első sorában az 5. honvéd gyalogezred katonái álltak, akik tisztjeik parancsa ellenére sem tudták feltartóztatni a tömeget, a második kordonban felsorakozott rendőrök viszont tüzet nyitottak és a csendőrök segítségével szétoszlatták a tömeget.⁴⁹

Október 29-én délután az éppen üléséző Katonatanács ülésére a Lukachich által odavezényelt karhatalmi század nyomult be, 20 fiatal tisztet és sok jelenlévő katonát letartóztattak. Rögtönítélő bíróság ítélezett felettük. Aznap még a Nemzeti Tanács Astoria szállóban lévő központját is átkutatták, két tisztet őrizetbe vettek.

Az 1. honvéd és a 32. közös gyalogezred három százada október 30-án a Keleti pályaudvaron a demonstrálókhoz csatlakozott. Másnap elfoglalták a Lobkowitz-laktanyában lévő katonai állomásparancsnokságot. Az ott lévő karhatalmi század nem avatkozott be, sőt a kaszárnnyában lévő 300 katona, valamint a 32. közös gyalogezred készenléti erői is csatlakoztak a tüntetőkhöz.⁵⁰

A még aznap a Lobkowitz-laktanya visszafoglalására küldött két bosnyák karhatalmi század is fellázadt. A Nemzeti Tanács főhadiszállása elleni aznapi fellépésük sem volt sikeres.⁵¹

Október utolsó és november első napjaiban vidéken is több helyen került sor összetűzésekre a karhatalom és a katonák, illetve a polgári lakosság között. Október 31-én Eperjesen a 67. közös gyalogezred pótzászlóaljának katonái a 3000 fős tüntető tömeghez csatlakozva fosztogattak a városban. November 1-jén reggel 5–10 fős tiszti különítményeket állítottak fel a 32-es közös tábori vadászok és a 3. honvéd tüzérezred pótalakulataiból, melyek tűzharcban megfékezték a fosztogató katonákat, néhányat lelőttek, néhány százat letartóztattak. A tiszti rögtönítélő bíróság több mint száz katonát ítélt halálra, akik közül 34 főt végeztek ki golyó által. Aznap délután két honvédszázad vonult be a városba, majd helyreállt a rend.⁵²

November 1-jén Temesváron a 4. közös lovashadosztály cseh dragonyosait szállító szerelvény lázadó katonái és az általuk felfegyverzett orosz hadifoglyok tüzet nyitottak a főpályaudvarra és a városba akartak nyomulni. Bartha Albert alezredes, az új Bánáti Népi Tanács katonai komisszára, a Temesvári Katonai Parancsnokság korábbi vezérkari főnöke, a helyi hadapródiskola növendékeit rendelte ki ellenük, akik visszaverték a kísérletet.⁵³

November 2-án Nagyszebenben is megalakult a Katonatanács és felesküdt a Magyar Nemzeti Tanácsra. Aznap este a városban a 82. közös és a 23. honvéd gyalogezred katonái együtt fosztogattak a tömeggel, a 82-sek karhatalmi alakulata sikertelenül próbált gátat szabni az eseményeknek.⁵⁴

49 Uo. II. 258–259. p.

50 *Plaschka–Haselsteiner–Suppan*: i. m. II. 268–269. p.

51 Uo. II. 270–271. p.

52 Uo. II. 286–288. p.

53 Uo. II. 284–285. p.

54 Uo. II. 280–281. p.

A karhatalmi alakulatok 1918-as magyarországi bevetésének politikai, katonai és gazdasági jelentősége abban állt, hogy az államhatalom és a belső rend fennmaradását egészen október végéig hatásosan támogatták, a dunai birodalom és a haderő felbomlását hátráltatták, döntő szerepük volt a főleg gazdasági illetve politikai indíttatású sztrájkok letörésében, a különböző alakulatok szociális nyomorúságból fakadó és nem egyszer nemzetiségi-politikai okokra visszavezethető lázadásainak leverésében, a katonaszökevények elleni fellépésekben. A rekvirálásokkal ha igen szerény mértékben is, de hozzájárultak a népesség és a hadsereg ellátásának javításához.

Az alakulatok száma az utolsó háborús év során alig nőtt, holott egyre több feladat ellátása hárult rájuk. A Monarchia végső széthullását valamint a tömegek és a katonaság radikalizálódását már nem voltak képesek feltartóztatni, sőt október utolsó napjaiban a korábban lojális csapatok (pl. a legmegbízhatóbbnak ítélt magyar honvédek és a bosnyákok) is a forradalmi események aktív részeseivé váltak.

Szabó Mária

OLASZ KATONÁK ÉS DIPLOMATÁK MAGYARORSZÁGON
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A háború utáni, nagyjából egy esztendő, az ún. fegyverszüneti időszak az olasz–magyar kapcsolatok modern kori történetének egyik legkaotikusabb, máig kevésbé kutatott fejezete, amely tele volt bizonytalansággal, eredménytelen próbálkozással, ellentmondással. Már 1918–19-ben az azonban világossá vált, hogy Itáliát és Magyarországot geopolitikai helyzetük, az első világháború következményeiből fakadó ambícióik előbb vagy utóbb egymáshoz közelítik.

A háború utáni olasz politika arra irányult, hogy a meglehetősen bizonytalan lábakon álló olasz nagyhatalmi státuszt valóságossá tegye. Két vezérelve volt: befolyás alá vonni az egész Duna-medencét, s amennyire csak lehetséges, gyengíteni az adriai térségben megjelent új délszláv államot, a majdani Jugoszláviát. Nem tisztázta azonban, mire és kire akarja alapozni törekvéseit. Egyidejűleg jó kapcsolatot fenntartani a térség különböző államaival, nem bizonyult jó befektetésnek. Róma nem számolt azokkal a súlyos ellentétekkel, amelyek a magyarok és a csehszlovákok, románok között feszültek.¹ A gyengesége következtében „több vasat is tűzben tartó” olasz politika nyilvánvalóan ellentmondásos magatartáshoz, egyik vagy másik fél javára billenő nem kellően átgondolt döntésekhez, végső soron a Duna-medencei befolyás megszerzésének csaknem teljes kudarcához vezetett. Itália helyzetét Bismarck korábbi szavai 1919-ben is igen találóan jellemezték: „Nagy étvágya volt és gyenge fogai.”²

Duna-medencei érdekeik biztosítására az olaszok már pár héttel a padovai fegyverszünet aláírása után, 1918 novemberében megkezdték egy, a fegyverszünet rendelkezéseinek végrehajtását ellenőrző katonai misszió szervezését. A (Szövetséges) Olasz Fegyverszüneti Bizottság Roberto Segre tábornok³ vezetésével, december 28-án kezdte meg munkáját az osztrák fővárosban, és létszáma 1919 januárjában száz fölé emelkedett.

1 Az olaszok Duna-medencei érdekeik kiépítésének első bázisául Csehszlovákiát választották. 1918-ban oroszlánrészt vállaltak a csehszlovák hadsereg megalakításában/felszerelésében. 1919 tavaszán azonban csalódnuk kellett. A „hálátlan” csehszlovákok, a Beneš által kijelölt irányvonalat követve, a jóval több előnnyel kecsegtető francia orientáció mellett köteleződtek el.

2 Idézi: *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Budapest, 1965. 36. p.

3 Roberto Segre (1872–1936) vezérkari tüzértiszt volt. Katonai pályafutásáról lásd: *Rovighi, Alberto*: I militari di origine ebraica nel primo secolo di vita dello Stato Italiano. Róma, 1999. 88–89.; Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Carte Biografie, 60/37. sz. – Segre 1918-ban dandártábornok, 1919 márciusától vezérőrnagy volt.

A vesztes országok hadseregeinek leszerelését kidolgozó és ellenőrző katonai képviselők jogosítványait, feladatait, működési kereteit 1918 végén a Legfelső Szövetséges Haditanács, majd 1919 januárjától a párizsi békekonferencia szabályozta. Így a jegyzékéről híressé vált első budapesti antant-misszió, a Vix-misszió tevékenységét is, amely a Segre-bizottságnál egy hónappal korábban alakult, s amelynek az Olasz Fegyverszüneti Bizottság működési mintájául kellett volna szolgálnia.⁴ A győztes antant-hatalmak ellentétei azonban 1918 végén már rendkívül megnehezítették, 1919 tavaszára pedig lehetetlenné tették az érdekek összehangolását, a közös fellépést. Louis Francet d'Espèrey nem értett egyet a padovai fegyverszünettel, Róma pedig nehezményezte, hogy a belgrádi katonai konvencióból kihagyták. Az olaszok szemében a Vix-misszió egyszerűen csak egy francia⁵ bizottság volt, a Segre-misszió pedig még nevében sem szerepeltette a „szövetséges” szót. A bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottságot (Comissione Militare Italiana d'Armistizio) nem a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság versailles-i parancsnoksága, hanem az Olasz Szárazföldi Haderőnemi Főparancsnokság (Diaz és Badoglio tábornok),⁶ és Sydney Sonnino külügyminiszter irányította.

Közvetlenül a háború után, a fegyverszüneti időszakban alakult katonai bizottságok tevékenysége sem Bécsben, sem Budapesten nem korlátozódott leszerelési feladatokra. A Monarchia romjain formálódó vesztes országokkal a békekötésekig a győztesek nem létesíthettek diplomáciai kapcsolatot. A Bécsben és Budapesten szolgálatot teljesítő katonák, így átmenetileg nemcsak katonai attaséik, hanem hiányzó diplomatáik feladatait is ellátták.

Deklarált (leszerelési és lefegyverzési) katonai feladatain túl – amelyek túlnőnek az előadás keretein – a Segre-bizottság is elsősorban diplomáciai tevékenységet folytatott, s hogy „a Duna-medencei olasz pozíciót szilárd alapokra fektesse”, kiépített katonai logisztikai bázisain nagyszabású kereskedelmi tranzakciókat bonyolított.⁷ A bécsi olasz katonai misszió 1919. február közepén két ún. politikai biztossal (comissario politico), két diplomatával is gyarapodott. Sonnino – a térségben tevékenykedő olasz katonákat segítő – Arrigo Tacoli márkit a magyarokkal, Gino Machioro Vivalbát pedig az osztrákokkal való kapcsolatteremtés céljából küldte Bécsbe. Mivel hivatalosan az Olasz Fegyverszüneti Bizottság tagjai voltak, Segre értelmezésében természetesen ők is alárendeltségébe tartoztak. Segre hatásköre azonban a két diplomatát illetően nem volt tisztázott

4 A Vix-bizottság 1919. november 26-án indult el Budapestre. Arról, hogy az olasz fegyverszüneti misszióknak mintául kellett volna tekinteni, lásd: *Generale Roberto Segre: La Missione Militare Italiana per L'Armistizio* (dicembre 1919 – gennaio 1920). Bologna, 1928. 5. p.

5 Segre francia-szerb misszióinak is nevezi (a francia katonákon kívül két szerb tiszt vett részt benne).

6 Armando Diaz ekkor az olasz haderő Szárazföldi Haderőnemi Vezérkarának főnöke, Pietro Badoglio pedig helyettese volt. Mindketten aktív részt vállaltak a padovai fegyverszüneti feltételek kidolgozásában; mindketten szenátorok is voltak. Diaz 1919. november 24-éig volt a szárazföldi vezérkar főnöke, 1919. november 24-től főszemlélője. Badoglio vezérkarfőnök-helyettesi megbízatása 1919. november 24-én, saját kérésére szűnt meg. Mindkettőjük katonai karrierjének egyetlen és kivételes törése összefüggött a bécsi misszió korrupciós botrányával. – Főparancsnokságon a továbbiakban a szárazföldi haderőnemet értjük.

7 A bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság leszerelési, lefegyverzési, vasúti, hajózási, légügyi és művészeti albizottságain és delegációin kívül elsősorban bizottságok sorából állt.

és egyértelmű, ahogy a két külügyi megbízott felhatalmazása, és az olasz katonák diplomáciai kompetenciája sem.⁸

A Bécsben és Budapesten szolgálatot teljesítő olaszok egymás közötti viszonyát tovább bonyolította, hogy januártól, saját elhatározásából, már többnyire népes magyar arisztokrata rokonságánál, Budapesten tartózkodott és diplomáciai tevékenységet folytatott Livio Borghese herceg is, akit még Szerbiába neveztek ki olasz követnek, de az új Szerb–Horvát–Szlovén állam nem fogadott.

1919 elején tehát Budapesten egy francia, Bécsben egy olasz katonai misszió tevékenykedett. Segre, a „két bizottság közötti kapcsolatot megteremtendő” 1919. január 19-én „ideiglenes jelleggel” Budapestre delegálta egyik tisztjét: Riccardo Pentimalli őrnagyot. A Pentimalli által vezetett kicsiny olasz katonai delegáció Budapestre küldésének az olasz külügyminisztérium által a háború vége óta szorgalmazott magyarországi olasz jelenlét megteremtése volt a célja. Segre már januárban többször javasolta előljáróinak, hogy az antant képviselőiben küldjenek olasz katonákat Magyarországra is.⁹ Egy olasz katonai bizottság Budapestre küldését a főparancsnokságnak küldött táviratában január közepén Sonnino is sürgette. Az olasz külügyminiszter a belgrádi katonai konvenció létrehívása óta sokszor hangoztatta: Itália, a magát Magyarországon katonákkal is képviselő többi szövetségeshez képest presztízshátrányban van.¹⁰

A bécsi Olasz Fegyverszüneti Misszió budapesti delegációjának első parancsnoka: Pentimalli őrnagy többször tárgyalt Károlyi Mihállyal. Segre azt jelentette: kifejezetten Károlyi kérte, hogy olasz katonák legyenek jelen a magyar fővárosban is.¹¹ Borghese szerint viszont Károlyi neki épp az ellenkezőjét nyilatkozta, azt, hogy Magyarország kritikus helyzetében nem szívesen tartana kapcsolatot egy olasz katonai misszióval.¹²

Segre utasítása alapján Pentimallinak „korrekt, figyelmes viselkedést” kellett tanúsítani a francia misszióval „a jó szövetséges kapcsolatok megőrzése érdekében”.¹³ A Vix-bizottságra kidolgozott szövetséges szabályokat azonban az olasz tábornok továbbra sem tekintette kötelező mintának. A szövetséges előírásokat

8 Erről lásd: *Segre*: i. m. 45–47. p.

9 Lásd: Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Congresso della Pace (CP), Ungheria (1-D), 7/819. sz.

10 AUSSME, E-8. 117/3. 37151. sz. Budapesten és környékén 250–300 francia és jóval kevesebb angol katona állomásozott – utóbbiak a Nemzetközi Duna Bizottság tagjaként –, Pozsonyban pedig amerikai katonák teljesítettek szolgálatot. – Sonnino egyúttal arra is utasította a főparancsnokságot, vizsgálják meg, hogyan lehetne elérni, hogy Csehszlovákiából olasz katonák menjenek Magyarországra. (Az Olaszországban, cseh és szlovák hadifoglyokból kiképzett és felszerelt csehszlovák légió (23 ezer fő) tisztjei századostól fölfelé olaszok voltak. A Luigi Piccione tábornok vezette Szlovákiai Hadtest kötelékében 1919. május 20-ig részt vettek a Felvidék elfoglalásában.)

11 *Segre*: i. m. 177–179. p. – A „meghívást” Segre azzal magyarázta, hogy Vix „szigorú” feltételeket támasztó bizottságához képest, az olaszok – s ezt Bécsben és Budapesten kellően hangsúlyozták is – nem a belgrádi konvenció végrehajtását (utóbbit Olaszország el sem ismerte), hanem a padovai fegyverszünet Magyarországra nézve kedvezőbb klauzuláit ellenőrzik.

12 Pentimalli távirata Segrének (1919. február 13.) *I Documenti Diplomatici Italiani* (DDI), Sesta Serie, 1918–1922, 2. k. 1980. 332. sz. 231–232. p.

13 *Segre*: i. m. 177. p.

meglehetősen szabadossággal kezelve egyértelműen az olasz érdekek képviseletét tartotta szem előtt.¹⁴ Ezt várta el nemcsak a Budapesten, hanem a Prágában, Krakkóban, Grazban, Klagenfurtban, Ljubjanában általa létesített többi olasz katonai delegáció általa kinevezett vezetőjétől is.

Március végén a proletárdiktatúra elleni tiltakozásként, élükön Fernand Vix-szel, az antant minden képviselője – köztük Pentimalli őrnagy is – elhagyta a magyar fővárost.¹⁵ Segre tisztjei visszahívását néhány nappal később tévedésnek minősítette, és 1919. május 5-én, Tacoli kíséretében egy újabb Olasz Katonai Delegációt küldött Budapestre Sebastiano Murari dalla Corte Bra' gróf, vezérkari alezredes vezetésével, hogy a mindenki által elhagyott országban így nyert „egyedülálló pozíciót” Olaszország elsősorban „kereskedelmi célra használja”.¹⁶ Majd, meglehetősen szokatlan módon, hét nap múlva, vagyis május 12-én, a gróftól leváltva, Guido Romanelli tüzér alezredes nevezte ki a bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság budapesti delegációja új parancsnokának.¹⁷

A gyors egymásutánban Budapestre delegált parancsnokokat – hogy az olasz politikai irányvonallal „összhangban legyenek” – Arrigo Tacoli márki avatta be a Magyarországgal kapcsolatos olasz külügyi elképzelésekbe.¹⁸

A márki Itália ideális kereskedelmi partnerét és az „Adria felé törekvő szláv áradattal szembeni védőbástyáját” látta a háború következtében megcsonkított, tengerétől megfosztott Magyarországon. Belgrádtól eltávolítandó konkrét gazdasági és politikai lépéseket sürgetett a nehéz helyzetbe került, de a Duna-régióban központi helyet elfoglaló magyarok megnyerésére. Gazdasági téren az antant blokádját kijátszva élelmiszer-, nyers- és tüzelőanyag szállításokat javasolt, könnyített fizetéssel, pénzügyi kölcsönrel. Úgy vélte: ha Itália felajánlja támogatását a magyar kormánynak a határkérdésben, illetve segít elérni, hogy a területek hovatartozásáról népszavazás döntsön, elkötelezheti Magyarországot olasz irányban.

Tacoli május elején már meglehetősen pontosan látta az olasz nagyhatalmi (Duna–medence–Balkán) ábránd: az Olaszország irányította magyar–román(–

14 Az antant-misszióknak például egyáltalán nem volt szabad kapcsolatot tartani a lakossággal. A bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság tagjai ezzel ellentétben alapvető fontosságúnak tartották a minél gyorsabb és minél szélesebb körű kapcsolatokat kiépítését.

15 Pentimalli Segre ezután az olasz fegyverszüneti bizottság ljubjanai delegációja parancsnokának nevezte ki.

16 A vezérkari alezredes sajátos magyar helyzetismerettel rendelkezett: egy évet Felsőháson, egy magyarországi fogolytáborban töltött.

17 Romanelli a bécsi olasz misszió tisztjeinek többségéhez hasonlóan tüzértiszt volt. Mindössze 6 napot töltött új, vágyott bécsi szolgálati helyén, mielőtt Segre Budapestre küldte. Róla részletesebben lásd: Szabó Mária: A Romanelli-misszió. La missione di Romanelli. Budapest, 2009. és Uő. Antonello Guzzoni ezredes beszámolója az 1922. évi Romanelli-ünnepségekről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. évf. 2008. szeptember–december 3–4. szám, 703–727. p.

18 Részletesebben lásd: Mack Smith, Dennis: *Storia d'Italia dal 1861 al 1997*, Roma–Bari, 1997., *Caccamo, Francesco*: Italia e la „Nuova Europa”. Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi 1919–1920. Milano, 1990., *L. Nagy Zsuzsa*: Olasz érdekek és Magyarország 1918–1919. *Történelmi Szemle*, 1965. 2–3. sz., 256–274. p.; *Walcz Amarylisz*: Magyar kérdés az olasz külpolitika tükrében (1918–1927). PhD. értekezés ELTE BTK, Budapest, 2000., *Guida, Francesco*: Ungheria e Italia dalla fine del primo conflitto mondiale al Trattato del Trianon. In: Venezia, Italia, Ungheria tra Decadentismo e Avanguardia. Szerk. Kovács Zsuzsanna–Sárközy Péter. Budapest, 1990. 81–112. p.

bolgár) szövetség realizálásának magyar–román viszonylatban adódó, nehezen kiküszöbölhető akadályait.¹⁹ Azt javasolta: egy kormányzati szinten tárgyaló nemzetközi csoport Magyarország és Románia közös kondomíniumaként autonóm Erdélyt hozzon létre, 1848 előtti történelmi határaival, saját törvényhozással, közigazgatással. A márki Sonninóval összhangban nem értett egyet „Magyarország, az etnikai elveket teljesen semmibe vevő szétدارabolásával.”²⁰ Ezt az álláspontot azonban a gyengesége miatt ellentmondásos olasz politika nem tudta következetesen képviselni, még kevésbé érvényesíteni.

Ami a bécsi és budapesti olasz katonák és diplomataik egymáshoz fűződő viszonyát illeti, úgy tűnik, Segre és Tacoli kapcsolata egyértelműen harmonikus volt, Borghese azonban a külügyminisztériumnak küldött jelentéseiben februártól augusztus végéig kitartóan intrikált Segre (és Tacoli) ellen – júliustól, hivatalos bécsi külügyi szolgálatától kezdődően, egyre eredményesebben.²¹

Romanelli nemcsak Segrével és Tacolival, de Borghésével is jó kapcsolatot épített ki. A herceget azok után sikerült megnyernie, hogy a magyar ügyekben önmagát hivatalos megbízás nélkül is kompetensnek érző olasz diplomata május 5-én még hevesen tiltakozott Sonninónál a második, Murari vezérkari alezredes vezetésével Budapestre delegált Olasz Katonai Bizottság ellen, amely immár – legalábbis véleménye szerint – „háromra növelte” a magyar kormánnyal tárgyaló olaszok számát. Nyomatékosan kérte, hogy „az olasz képvisellet ellátó tevékenységet, hitelének megőrzése érdekében megfelelően koordinálják és egyesítsék.”²²

Borghesét Sonnino május végén nevezte ki budapesti külügyi megbízottá. Bár ezzel a Budapesti Olasz Katonai Bizottság tagja lett, Romanelli nem tekintette „beosztottjának” a korvettkapitányi, vagyis nála alacsonyabb rendfokozatú, de köztisztviselőként és társadalmilag is magasabb rangú herceget. Örült, hogy bevezeti a magyar arisztokrácia, a magyar politikai elit világába, és igyekezett tanulni tőle.²³

19 Tacoli távirata Sonninónak. (1919. febr. 17.) ASMAE, Affari Politici (AP) 1919–1930 (1738), 18.908. sz.

20 Sonnino távirata Tacolinak (1919. márc. 15.), ASMAE AP, 1738, 259. sz.

21 Július elején pedig többször szabályosan fel is jelentette Sonninónál Segrét és Tacolit. Családi vállalkozásaikat gyarapító illegális kereskedelemmel vádolta őket, elfelejtve, hogy a két ország közötti illegális kereskedést korábban ő maga is javasolta az olasz külügyminiszternek. *Réti György*: Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról. *Századok*, 1975. 3–4. sz.. 654–655. p. – A vádak szerint Segre öccse, Guido Segre alezredes ebben az időben Venezia–Giulia Tartomány szállításokat felügyelő trieszti katonai hivatalát vezette. Guido Segre azonban nem állt rokonságban Roberto Segrével.

22 ASMAE, AP, 1738, 1714. sz. Borghese attól tartott, hogy a Segre-bizottság kapcsolatfelvételét esetleg a tanácskormány olasz részről történő elismeréseként értelmezhetik. Úgy vélte továbbá – mint korábban magyar viszonylatban Fülep Lajos is –, hogy ha egyszerre többen lépnek fel az olasz kormány képviselőjében, az csökkentheti Róma szándékának komolyságát, a tárgyalások hatékonyságát.

23 Romanelli jó kapcsolatot épített ki, például az általa Károlyi Fanninak nevezett, Károlyi Lászlóné Andrássy Franciska grófnővel, aki Bethlen Istvánnak és Livio Borghese hercegnek egyaránt unokatestvére volt.

Borghese tiltakozását annyiban tehát siker koronázta, hogy végre hivatalos budapesti megbízást kapott, az Itáliát képviselők száma azonban „háromnál” – a herceg minden igyekezete ellenére – 1919 nyarára sem lett kevesebb. „Háromnál” egyébként 1919 tavaszán is több volt. Az olasz és angol szakirodalom figyelmét a Segre-bizottságnál jobban felkeltette Cesare Finzi, igazi nevén: Cesare Pettorelli Lalatta alezredes magyarországi tevékenysége. Finzi, mint a Venezia–Giulia Tartomány Hírszerző Irodájának vezetője, már 1918 decemberében (a Segre-bizottság Bécsbe települése előtt) titkos ügynökséget létesített a magyar fővárosban. Szerbellenes, belső feszültségeket keltő horvát és szlovén akciók szervezése volt a feladata, de a tanácsköztársaság időszakában aktívan kivette részét a magyar kormánnyal folytatott titkos tárgyalásokból is. A tanácsköztársaság kikiáltásakor az olasz állampolgárok személyes és anyagi biztonsága érdekében lépett fel. Áprilisban a magyar állam által lefoglalt, olasz tulajdonban lévő értékpapírok visszaszolgáltatása ügyében tárgyalt. (Ugyanezeknek a feladatoknak az elvégzéséről számolt be Romanelli is közvetlenül Budapestre érkezése után.)²⁴ Többször jelentett közvetlenül Sonninónak, aki szerint: „az alezredes tevékenysége mindig egybeesett az olasz külpolitika céljaival”.²⁵ Sem Romanelli, sem Segre nem említi emlékiratában Finzit, de természetesen mindketten jól ismerték, és amikor kellett, együtt is működtek vele.

A tanácskormánnyal tárgyaló olaszok sora azonban még Finzivel sem ért véget. Mint már említettük, Romanelli május 12-én érkezett Budapestre. Arról, hogy Muraritól 16-án vette át a budapesti delegáció parancsnokságát, csak egy 1919. november 7-i keltezésű Segre-iratból, illetve Segre könyvéből van adatunk. A főparancsnokság nem volt tisztában Romanelli budapesti parancsnoki megbízása kezdő dátumával.²⁶

Murari 11 napos parancsnoksága önmagában is elgondolkoztató. A cserét Romanelli és Segre mindössze annyival magyarázza, hogy Murari más feladatot kapott, és mindketten azt sugallják, új megbízatása Bécsbe szolgáltatta. Május 22-én azonban, amikor Romanelli állítólag Murarit búcsúztatta Budapesten, elődje nem visszatért az osztrák fővárosba, hanem csak oda utazott, majd minden feltűnés nélkül, valószínűleg már civilben, visszatért a magyar fővárosba. Új szolgálati helye ugyanis oda szolgáltatta, bár erről – és magáról Murariról sem – sem Segre, sem Romanelli nem tesz többé említést. Azokból az 1919. november-decemberi keltezésű olasz levéltári iratokból azonban, amelyek kilenc olyan Budapesten szolgálatot teljesítő olasz tisztről jelentenek, akik nem a Budapesti Olasz Katonai Bizottsághoz tartoztak, egyértelműen kiderül: gróf Murari dalla Corte Bra’ május elejétől, egészen a bécsi olasz bizottság 1920. januári megszűnéséig a magyar fővárosban volt.²⁷

24 *Romanelli, Guido*: Nell’Ungheria di Béla Kun e durante l’occupazione militare rumena. La mia missione maggio–novembre 1919. Udine, 1964. 104. p.

25 *Caccamo*: i. m. 161–170., 232–235., 289–302. p.; *Jelenik, Vera*: The Hungarian factor in Italian policy 1918–1927. PhD. értekezés. New York, 1977.

26 Külügyi hivatala 1919. november 19-ei, a hadügyminisztériumnak küldött jelentése szerint, például az alezredes már márciusban, a tanácsköztársaság kikiáltásakor Budapesten volt. Vö. Jelentés G. Romanelli tüzér alezredes Budapesten kifejtett tevékenységéről, AUSSME, E-15, 68/1. sz. n.

27 Ernesto Mombelli távirata a főparancsnokságnak (1919. november 21., december 4. és 12.), AUSSME, E-15, 68/1. 266, 5392. és 5575. sz.

Segrét 1923-ban négy, összességében négy évig tartó per után, a tanácskormányval folytatott, titkos kereskedés, politizálás és Olaszország jó hírének megsértése miatt az olasz katonai fegyelmi bíróság megrovásban részesítette. Romanelli neve nem szerepel az akkor már vezérőrnagy parancsnokkal együtt perbe fogott 12 olasz tiszt listáján, de Murarié, mint a második legnagyobb rendfokozatúé, igen.²⁸

Mindebből arra következtethetünk, hogy Segre a vezérkari alezredest nem alkalmatlansága, még csak nem is más megbízatása miatt cserélte fel a budapesti olasz delegáció élén Romanellivel. Május első napjaiban, Romanelli Bécsbe érkeztekor Murari dalla Corte Bra' egy titkos magyar-olasz kereskedelmi tranzakció minden fontos részletében megállapodott már a Forradalmi Kormányzótanács képviselőivel. Segre a két ország közötti titkos ügylet budapesti bonyolítását továbbra is rá kívánta bízni. Azért küldte Budapestre Romanellit, hogy Murari a kifizetések és szállítások megindulásától tevékenységét minél észrevétlenebbül folytathassa, hogy a szövetségesek blokádját kijátszó, a tanácskormányt olasz áruval ellátó titkos akció ne legyen összefüggésbe hozható a szövetséges olasz katonai bizottság budapesti tevékenységével, annak parancsnokával. Romanelli feladata tehát – feltételezésünk szerint – nem az akció bonyolítása, hanem annak fedezése volt.²⁹

Részben Segre, részben a főparancsnokság alárendeltségében működött Budapesten egy „Civil Ügyekért Felelős”, hosszabb nevén: Civil Ügyekért és az Olaszok Visszatelepítéséért Felelős Bizottság is.³⁰ Pontosabban 1919 májusában már létezett a bizottság – természetesen Segre által létrehozott – budapesti delegációja. A civil ügyek bizottságát még 1918 októberében öt olasz parlamenti képviselő hozta létre, azzal a céllal, hogy a volt Monarchia területén élő olaszok segítségére legyen. Közvetlenül az Olasz Főparancsnokság alá tartozott. Később egybeolvadt a Segre alárendeltségébe tartozó civil internáltakért felelős bizottsággal, de közvetlen összeköttetése a főparancsnokság civil ügyekért felelős hivatalával is megmaradt. Ennek, az afféle konzuli funkciót ellátó bizottságnak a hatáskörébe tartoztak az ellátási- és útlevélügyek, a hadifoglyok, a hazatelepítések, és – utoljára, de nem utolsó sorban – a kereskedelmi ügyek

28 1920-ban Romanellit is többször kihallgatták. Murariról részletesebben lásd: AUSSME, Carte Biografie, 95. sz. A vezérkari alezredest katonai karrierjére perbefogása nem gyakorolt különösebb hatást. Katonai pályáját altábornagyként fejezte be 1943-ban. Segrét csak halálakor, 1936-ban nevezték ki altábornaggyá. Badoglio mindent megtett, hogy akadályozza további katonai előmenetelét.

29 A tanácskormányval folytatott kereskedelmi akciókra vonatkozó, az olasz katonai levéltárban őrzött mintegy fél folyóméternyi irat közül csak elvétve akad olyan, amely fellebbenti a fátylat az egyes szervezők és végrehajtók munkamegosztásáról. Romanelli néhány nem az ő nevét viselő dossziében megőrzött, hanem más fondokban megbújt jelentésének fél mondata azonban halvány fényt vet a titkos szereposztásra. Egy 1919. június 9-i keltezésű táviratából, például megtudhatjuk: „azt hallotta”, az elmúlt héten, a Dunán három hajót tartóztattak fel, amelyek tele voltak olasz hadianyaggal és szöveggel. Zavarba jött, amikor a külügyi népbiztos egy megbeszélés során rákérdezett, és kérte, sürgesse meg szövegek küldését, és küldjenek a Népszava formátumának megfelelő nyomdai papírt is. Kun Bélának ugyanis tudnia kellene – méltatlankodott beszámolójában –, hogy „nem az ő delegációjára tartozik, hogy Olaszország ellássa Magyarországot, hogy a jelenlegi magyar kormánynak szállítson.” AUSSME, E-11, 117/2. 198. sz.

30 (Comissione per gli Affari Civili e Rimpatrii)

is.³¹ Segre titokban ide helyezte Murarit, aki rövid idő múlva a Civil Ügyek Bizottsága vezetője lett.

A titkos megállapodás, amelyről Segre és Tacoli április végén Bécsben, Kun Béla megbízottaival egyeztetett, s amelynek részleteit Murari és Tacoli tárgyalta át a Közellátási Népbizottság vezetőivel május első napjaiban Budapesten, egy, a két kormány közötti, de privát cégekkel álcázott, titkos, nagy volumenű kereskedelmi szerződésről szólt, és a szövetségesek körében már 1919 nyarától „nagy port kavart”.³² Az Adria partjáról induló antant-segélyszállítmányokhoz csatolt néhány „gyanús” szállítmány lelepleződése után (Királyhida május 22-én, Wiener-Neustadt július 19-én) az angolok, amerikaiak, náluk is élesebben a francia és cseh sajtó azzal vádolta Olaszországot, hogy ruhanemű és élelmiszer mellett, a szövetség blokádját kijátszva még fegyvert is szállít a bolsevik diktatúrának.³³

A két ország közötti pénzügyi, kereskedelmi tárgyalások egyes források szerint állítólag már korábban, a Károlyi és a Berinkey-kormány időszakában elkezdődtek, sőt az egyezmény szövege is elkészült, aláírását csak a tanácskormány hatalomra kerülése odázta el.³⁴ A tárgyalások Kun Bélával és a Közellátási Népbizottság vezetőivel hamarosan tovább folytatódtak. Egyetértve a korábbi megállapodás-tervezettel, április végén, legkésőbb május elején a két fél meg is egyezett. A szervezést – Kun Béla meghatalmazásával – továbbra is az akció állítólagos kezdeményezője, a müncheni illetékességű, de 1919 elején átmenetileg magyar felesége családjához, Hatvanba települő, kalandor bankár: Bassalet de la Rosée gróf intézte, aki – állítása és Kun, az olasz főparancsnokságnak küldött, német nyelvű igazolása szerint – korábban Károlyi Mihály megbízottja volt.³⁵ 1919 januárjától de la Rosée közvetlen kapcsolatban állt Segrével is, majd Tacolival és Pentimallival együtt kidolgozta a két ország gazdasági együttműködésére vonatkozó javaslatot.

31 Részletesebben lásd: *Segre*: i. m. 47–56. p.

32 Erdélyi Mórral 1919. április közepén Tacoli tárgyal, Segre pedig április 25-én Kondor Bernáttal. A magyar tanácskormány pénzügyi-kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó javaslatait, a szerződés feltételeit április 28-án Segre küldte el a főparancsnokság hadműveleti hivatalának (ASMAE, AP, 1738, 7070. sz.) A hadműveleti hivatal Segre egy nappal korábbi, a tárgyalás eredményeit összefoglaló táviratát április 29-én tovább küldte az olasz miniszterelnöknek, a külügy- és hadügyminiszternek és a szárazföldi vezérkar főnökének (ASMAE, AP, 1738, 7527. sz.).

33 Május 22-én Királyhidánál az osztrák rendőrség, a bank bécsi leányvállalatának tiltakozására, le akarta foglalni a budapesti Osztrák–Magyar Bank pánccs szekrényéből kivett 15 millió korona értékű aranyrudat és 10 millió korona papírpénzt, amit a bécsi Olasz Fegyverszüneti Misszió címére postáztak. Segre azonban autót küldött a határra, és Bécsbe vitette a szállítmányt. Július végén az amerikaiak feljelentést tettek az antant gazdasági bizottságánál, mert őt, a Venezia-Giulia Tartományból a bécsi misszió címére küldött vagonban textilt és élelmiszert találtak az antant-vonathoz csatolva, és a kísérők útlevele nem Ausztriára, hanem Magyarországra szólt.

34 Károlyi-kormány 1918. október 31. – 1919. január 19. — Berinkey-kormány 1919. január 19. – március 21.

35 De la Rosée megbízását az Olasz Külügyminisztérium kérésére Kun Béla, a Magyar Külügyminisztérium pecsétjével ellátott, április 21-i keltezésű, német nyelvű levelével igazolta. Lásd: Segre jelentése az olasz főparancsnokságnak (1919. április 28. – a magyar javaslat 1. sz. melléklete). ASMAE, AP, 1738, 7070. sz.

Magyar részről – de la Rosée egy későbbi jelentése szerint – Károlyi Mihály megbízásából Szende Pál pénzügyminiszter, Baloghy Ernő közlelmezésért felelős miniszter, majd pedig Erdélyi Mór közellátási államtitkár vett részt az előkészítésben.³⁶

Április 27-én Finzi egy jelentésében arról számolt be, hogy a tanácskormány nélkülözhetetlen közszükségleti cikkekért cserében – még mielőtt azok jugoszláv vagy francia kézbe kerülnének – felajánlotta az olaszok által megszállt zónában (akkor még magyar területeken) lévő hajózási és ipari vállalatok több mint 400 millió korona értékű magyarországi részvényének átadását.³⁷

Az első általunk ismert megállapodás alapján 12 millió korona értékben 150 vagon áru szállításában egyeztek meg. Segre egyik jelentése szerint a 150 vagon Triesztben már 1919. május 3-án készen állt. Az erre vonatkozó megállapodásnak tehát legkésőbb áprilisban meg kellett születnie.³⁸ Az egyezmény feltételeként a tanácskormány állítólag arra is ígéretet tett, hogy a magyar Vörös Hadsereget csak a fegyverszüneti feltételek szabta mértékben és csak a román agresszió ellen szerelik fel, és hogy külföldön (különösen Olaszországban) nem folytatnak kommunista propagandát. Segre a főparancsnokságnak küldött jelentésében azt is hangsúlyozta, hogy véleménye szerint, a Forradalmi Kormányzótanács – szociáldemokrata tagjai miatt – sokkal inkább szakszervezeti, mint orosz mintájú, bolsevik kormánynak tekinthető.³⁹

A két ország közötti titkos kereskedelmi szerződés értelmében a magyar kormány által rendelt élelmiszert és ruházati cikket egy, az olasz kormány által megbízott szindikátus szállította Magyarországra. Az olasz szindikátus által beszerzett áruk értékének felét olasz kölcsönből a magyar félnek előre ki kellett fizetnie. A kölcsön fedezetét külföldi valutában, 1/3-ad részben aranyban letétbe kellett helyezni. Azt az olasz fél csak a szállítás teljesülése után vehette fel. A kifizetés határidejére a felek két évet kötöttek ki.⁴⁰

A tényleges szállítmányokról, a kifizetésekről csak töredékes, összegükben eltérő adatok állnak rendelkezésünkre. A kifizetések, illetve letétbe helyezések bőröndökbe csomagolt bankjegyek, részvények és arany formájában, milliós nagyságrendben már május második felében, az áruszállítások pedig június elején megkezdődtek.⁴¹

36 Memoriale del Conte Basselet de la Rosée. (1921. júl. 6.) AUSSME, E-11. 8/17. 5858. sz. – B. de la Rosée-ről egyelőre magyar dokumentumok nem ismertek. A római katonai levéltár viszont egy vaskos dossziényi iratot őriz a neve alatt.

37 AUSSME, E-8, 116/2. 6055. sz.

38 Diaz jelentése a külügyminiszternek, a miniszterelnöknek, Enrico Cavaglia hadügyminiszternek és a párizsi olasz delegációnak. (1919. máj. 6.) AUSSME, E-8, 117/10. 46/95. sz. – Segre könyvében is hangsúlyozza: a két ország közötti gazdasági kapcsolatok már Romanelli budapesti missziója előtt megkezdődtek, és „gyümölcsözőnek bizonyultak.” (Segre: i. m. 178. p.)

39 L'addetto commerciale. AUSSME E-8. 117/5. 7070 S.

40 Segre távirata a főparancsnokságnak. (1919. április 28.), Uo.; Proposta di ravvicinamento finanziario commerciale fatta dalla Repubblica dei Consigli Ungherese (1919. május 2.) Uo. (1. sz. melléklet).

41 Május elejére vonatkozóan egy 50 millió korona értékű megállapodást feltételezhetünk, amelynek harmadát aranyban fizették. Júliusban egy 60 milliós újabb üzletkötésről van adatunk.

Nem tudjuk pontosan, ki mennyi pénzt, értékpapírt vitt ki az országból, azt kik, milyen célra fordították, mint ahogy azt sem, mikor, mennyi és milyen áru jutott be sikeresen az antant blokádja ellenére.⁴²

Segre és Romanelli is memoárjában humanitárius okokkal magyarázza a Bécsnek és Budapestnek szánt, útközben lelepleződött élelmiszert, ruhát és más létszükségleti cikkeket tartalmazó illegális szállítmányokat. Kétségtelen, hogy döntéseikben az üzleti meggondolásokon túl a két, nemrég még ellenséges főváros lakosságának megnyerése, humanitárius szempontok is szerepet játszottak.⁴³

A fegyverszállítás „légből kapott vádját” az olaszok Párizsban, Bécsben, Budapesten, Rómában egyaránt, egybehangzóan és „szenvedélyesen” tagadták.⁴⁴ Az olasz vizsgálati jegyzőkönyvek az olasz katonai hatóságok részvételét minden esetben határozottan kizárták. A fegyverszállítás gyanúját esetenként Finzire terelték, majd végül mindenkit felmentettek, „ismeretlen trieszti és magyar üzérkedőket” kivéve. A főparancsnokság vizsgálati jelentései „a két nép közötti hagyományos, kétségtelen és tagadhatatlan szimpátia félreértelmezésével” magyarázták a rosszindulatú feltételezéseket.⁴⁵

A térségben illetékes olasz katonák és diplomata megpróbálták megérteni az országot megvédeni akaró proletárdiktatúra képviselőit és – igaz, gazdasági előnyökért cserébe – de elérték, hogy a politikai és ideológiai különbségek ellenére is létrejöjjön a párbeszéd. Jó kapcsolatok kiépítésére törekedtek ugyanakkor a proletárdiktatúra ellenzékével is, és folyamatosan próbálták meggyőzni a Forradalmi Kormányzótanács tagjait, adják át a hatalmat egy, az antant számára is elfogadható – természetesen olasz orientációjú – polgári demokratikus koalíciós kormánynak. Ehhez Segre és Romanelli igénybe vette a proletárdiktatúra támogatására május második felében több társával Budapestre érkezett Odino Morgari olasz szociáldemokrata képviselő közvetítését is.⁴⁶

42 Bár az olasz kormány a Legfelsőbb Gazdasági Tanácsnak már július elején magyarázatot adott, amelyben „tisztázták” azokat a tárgyalásokat, amelyek alapján Magyarországot – a blokád feloldása után – addig részben Bécsben felhalmozott élelemmel látnák el, a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa július 5-én mégis jónak látta, hogy felkérje a Pénzügyi Tanácsot, tegyen javaslatot, milyen eszközökkel akadályozzák meg a blokád további kijátszását.

43 Az olasz misszió mindkét fővárosban ingyen konyhát működtetett. Romanelli megmentette a vörös, majd a fehér terror több potenciális áldozatát; egy előzetes megállapodás értelmében Bécsbe juttatta a népbiztosok családtagjait. A térségben tapasztalt antiszemitizmust nemcsak a magát zsidó vallásúnak valló Segre, de minden tisztje elítélte, s ahol tudott, fellépett ellene. Romanelli a bécsi és budapesti katolikus körökkel állt szoros kapcsolatban. A kommün lemondása után gyógyszer és élelmiszert hozott a nélkülöző magyar fővárosba, ahogy tette azt több alkalommal a Bécsset tüzelőanyaggal és élelmiszerral ellátó Segre is.

44 „A mindennél rosszindulatúbb vádak” szerint Romanelli autókat, géppuskákat, lőszeret, kis kaliberű ágyukat adott el. Az egész Vörös Hadsereget ő öltöztette „sárga posztóba”. Segrével együtt 7 repülő (3 New-portot, 4 Capronit) és tankokat is Magyarországra csempészték.

45 Vizsgálat az olasz katonai hatóságoknak a bolsevik Magyarországhoz fűződő kapcsolatairól. A főparancsnokság hadművelleti hivatalának jelentése (1919. augusztus 15–25.), ASMAE, AP, 1738. sz. n. – A tanácskormány a fiúmei bankok által a háború alatt, állítólag biztonsági okokból, Budapestre szállított értékeket olasz kérésre visszaszolgáltatta.

46 Olasz csapatok Magyarországra hívását is javasolták Kunnak, ennek azonban nem volt realitása. Lásd: Romanelli jelentése Segrének (1919. május 24.), AUSSME, E-8, 117/3, 9941. sz; Morgari és Kun Béla. Segre jelentése a főparancsnokságnak (1919. május 26.), Uo. 1098. sz.

Az első világháború utáni, meglehetősen kaotikus időszakban Magyarországon tevékenykedő olaszok közül Guido Romanelli neve vált a legismertebbé. Humanitárius tevékenysége tetőpontjának nemcsak a magyar kortársak, de olasz katonai vezetői is a június 24-i ellenforradalmi felkelés (ludovikás) résztvevőinek megmentését tekintették.⁴⁷ Két világháború közötti „legendás” magyarországi népszerűségét kétségkívül Kun Bélával ez ügyben történt, június 26-i jegyzék-váltása alapozta meg. Romanelli Kun Bélához intézett június végi jegyzékei (már maga az írásbeliség is) egyértelmű elhatárolódást fejeztek ki a párizsi békekonferencián egyre kevésbé tolerált tanácskormánytól.⁴⁸ Az olasz elhatárolódás nem a békekonferencia türelmének fogyásával – a bécsi Olasz Fegyverszüneti Misszió addig sem volt teljes összhangban a békekonferenciával – hanem, sokkal inkább a júniusi olasz kormányváltással magyarázható. Vittorio Emanuele Orlando miniszterelnök és az európai ügyekért felelős Sonnino külügyminiszter helyébe június 23-ától Francesco Saverio Nitti és Tommaso Tittoni párosa lépett, akik semmit sem tudtak a titokban, Sonnino védőszárnyai alatt Bécsben és Budapesten folyó illegális kereskedelmi akciókról.

A két vesztes fővárosban szolgálatot teljesítő olasz katonák (diplomata) – úgy tűnik – csak a magyar kormányváltásra készítettek forgatókönyvet. A békekonferencián 1919 nyarára kialakult francia túlsúly miatti olasz külpolitikai „hangsúly-eltolódásra” nehezen hangolódtak rá. Segre és Romanelli június végén azonban már tisztában volt vele, hogy Tittoni Sonninónál jóval visszafogottabb politikai irányvonalat követ majd. A június 27-én Budapestre érkező új politikai (külügyi) megbízott, Vittorio Cerruti lovag⁴⁹ hamarosan egyértelművé tette: a Nitti-kormány, elődje kudarcain okulva, kerülni kívánja a konfrontálódást mind a nagyhatalmakkal, mind a hangját egyre erősebben hallató olasz baloldallal.⁵⁰ A franciákkal rivalizáló Duna-medencei olasz érdekek képviselője az olasz külpolitikában egy időre háttérbe szorult.

A kormányváltást természetesen Bécset és Budapestet illetően is személyi változások kísérték. Sonnino bizalmasát, Tacolit Bécsből visszahívták, helyét Borghese foglalta el, míg Vittorio Cerruti, Tittoni teljhatalmú megbízottja lényegében Borghesét váltotta a budapesti Olasz Katonai Bizottságban.⁵¹ Az új kormány és az új külügyminiszter, térségbe küldött diplomatái egyre vehemensebb „biztatására”, elődjénél jóval kevésbé tolerálta, hogy katonák lássanak el diplomáciai feladatot.

A helyzet tehát a Bécsben és Budapesten szolgálatot teljesítő olasz tisztek számára június végén hirtelen megváltozott. Segre és Romanelli változtatott a tanácskormány irányában addig tanúsított magatartásán, de az igazi váltást, az új olasz külpolitikai irányvonalra történő ráhangolódást nem tudta (nem akarta?)

47 Feljegyzés G. Romanelli tüzér-alezredes budapesti tevékenységéről. A főparancsnokság külügyi hivatalának jelentése Albricci hadügyminiszternek (1919. november 19.). AUSSME, E-15, 68/1. sz. n.

48 Az olasz misszió egészen június végéig humanitárius akciói során is ragaszkodott „a szóbeli jegyzékekhez”, az írásbeliség mellőzéséhez.

49 Cerruti korábban bécsi követ is volt.

50 Tittoni – nem túl előrelátóan – Budapest román megszállását kiváló alkalomnak találta az olasz politika által régóta dédelgetett román-magyar szövetség tető alá hozására.

51 A személycseréről lásd: Tittoni távirata a külügyminisztériumnak. (1919. július 27.). ASMAE, CP, 1-C, (Austria) 5/26. 02467. sz. – Cerruti csak szeptember végéig tartozott a katonai bizottsághoz.

végrehajtani. Az új kormány külügyi megbízottjával, Tittoni bizalmi emberével, Vittorio Cerrutival Romanellinek nem sikerült jó kapcsolatot kiépítenie.⁵²

Nitti és Tittoni június végétől vizsgálatok sorát rendelte el a bécsi misszióhoz köthető, nehezen átlátható, a szövetség szabályait sértő tranzakciók miatt. Az ősz folyamán Segre pozíciója jelentősen meggyengült. A magyar bolsevik kormány-nyal összejárású „panama-tábornok”, „az olasz korrupció mocsara” az olaszokat egyébként is könnyű prédának tekintő nemzetközi sajtó hálás témájává maradt. A vezérőrnagy helyzetét augusztustól nehezítette Borghese bécsi, és a négy tábornok egyikeként a párizsi békekonferencia által Budapestre küldött Ernesto Mombelli budapesti jelenléte is.⁵³ Az olasz miniszterelnök június végén már megállapította, szeptemberben pedig minden vitát lezáróan kijelentette, Segrének nem volt joga a hárommillió korona és a 15 millió korona értékű aranyrúd átvételére, és saját neve alatti banki elhelyezésére.⁵⁴ December 8-án utasította új hadügyminiszterét, Ivanoe Bonomit, hogy kezdeményezze a bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság parancsnokának vád alá helyezését.⁵⁵

1919 őszétől nem csak a budapesti bevonulásuk akadályozása miatt Romanellit persona non grata-nak tekintő románok, de saját honfitársai: Cerruti és Mombelli is mindent megtett, hogy a magyarok körében „túlzott népszerűsége szert tett” alezredest hazarendeljék, és Rómában a katonai függelmi viszonyok be nem tartásáért egy megalázó fegyelmi eljárás várja.

A háború utáni európai átrendeződés zűrzavarában Olaszország nem rendelkezett céljai elérését segítő, kidolgozott, egyértelmű külügyi koncepcióval, s a következetes külpolitikai vonal érvényesülését, mint láttuk, személyi változások, sőt személyi ellentétek is terhelték. Orlando és Nitti kormányfő felfogása lényeges pontokon tért el egymástól. Főként Segre története példázza: az olasz elképzelések sok esetben egymást is keresztezték.

Sonnino törekvéseinek kudarca, a békekonferencián a francia túlsúly kialakulása után a háttérben folytatott „másodvonalbeli” politizálást, sajátos érdek-

52 Cerruti már alig két héttel megérkezése után panaszkodni kezdett az alezredestre. „A budapesti olasz katonai misszió vezetője, ismételt baráti figyelmeztetésem ellenére katonai kérdések helyett, rangjánál magasabban tetszelegve, kizárólag politikai kérdésekkel foglalkozik, saját elképzeléseit követi” – írta és ismételte ettől kezdve rendre távirataiban, jelentéseiben. Lásd pl.: ASMAE, AP, 1738, 729. sz.

53 A szövetséges delegációkat vezető külügyminiszterek Párizsban augusztus 4-én határozták el, hogy egy négy tábornok vezette Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottságot küldjenek a magyar fővárosba. Ernesto Mombellin kívül Harry Hill Bandholtz amerikai, George Gorton angol, valamint Jean César Graziani francia vezérőrnagyok azt a feladatot kapták, hogy a román megszállást „a legszükségesebb minimumra korlátozzák”. Mombelli augusztus 12-étől a Budapesti Olasz Katonai Bizottság parancsnokságát is átvette Romanellitől, aki november 16-áig beosztott tisztként a magyar fővárosban maradt.

54 Nitti távirata a Venezia-Giulia Tartomány Központi Hivatalának (1919. szeptember 18.) Az elhelyezés joga az olasz miniszterelnök szerint az olasz kincstáron keresztül a párizsi Legfelső Gazdasági Tanácsot illette volna meg. ASMAE, CP, 1-C. 1544. sz.

55 Az első per 1920 májusában kezdődött, a következő november 25-én. 1921. február 26-án maga Bonomi hadügyminiszter tett feljelentést Segre ellen a katonai ügyészségnél.

érvényesítést az olasz hivatalosság (Itália lévén a leggyengébb a „négy nagyból”) Magyarországon a legkevésbé vállalhatta. A nyíltan többé nem vállalható törekvések képviselői, köztük két katona: Segre és Romanelli szükségszerűen el kellett, hogy viseljék a hivatalos vagy félhivatalos dezavualás valamilyen kellemetlen formáját.

Az olasz nagyhatalmi státusz megalapozásának Duna-medencei élharcosa, Roberto Segre tábornok belebukott több országra kiterjedő, nagyvonalúnak gondolt, gyors gazdasági előnyök szerzésére koncentráló vállalkozásába. Az általa csatába küldött Guido Romanelli azonban paradox módon mégis teljesítette küldetését. A számára előírt feladatnak megfelelően elnyerte állomáshelye polgárainak kivételes megbecsülését, és ezzel a magyarok szemében kétségkívül emelte Itália presztízsét.

A fegyverszüneti időszak nehezen áttekinthető zűrzavarában Magyarországon szolgálatot teljesítő olasz katonák, felderítők és diplomaták történetének tanulsága, hogy a Duna-medencei olasz érdekek sikeres megvalósítását a nagyhatalmi erőviszonyokon túl, sok esetben maguk az olaszok is akadályozták. A külpolitikai irányvonal következetlensége, a képviseletek összehangolatlansága, a kompetenciák tisztázatlansága, a katonák és diplomaták egymásra is féltékeny, intrikákkal átszőtt világa, személyes ellentétei sokkal inkább nehezítették, mint segítették (a kétségkívül következetesebb és jóval jobb pozícióból induló franciákkal szembeni) Duna-medencei olasz érdekérvényesítést.

Jakusch Gabriella

VESZPRÉM VÁROSI CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI TARTALÉKKÓRHÁZ

A katonai ünnepek, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében általánosan elfogadottak voltak, a körülmények sajátosságaihoz alkalmazkodva, de jelentős helyet tudtak magukénak a hadsereg életében. Ezeket az ünnepeket gyakran összekapcsolták olyan hátszói eseményekkel, amelyeket már a háború hatásai hívtak életre.

Ilyenek voltak a hátszói létrehozott, de alapvetően katonai létesítmények körébe tartozó szervezetek épületek és egyéb ezzel összefüggő létesítmények avatási ünnepségei. A hadikórházakat az arcvonalakból viaszszállított közepesen vagy erősen sérült katonák ápolására és rehabilitációjára hozták létre. Ilyen kórház volt a pozsonyi V. hadtest alárendeltségébe tartozó, amúgy veszprémi illetőségű m. kir. 31. honvéd gyalogezred bázisán létrehozott Veszprém városi császári és királyi tartalékkórház, amelynek avatóünnepsége 1916. június 4-én volt.

Az 1912. július 5-i ún. Véderőtörvényig Veszprém a pozsonyi császári és királyi V. hadtest kiegészítési körzetébe tartozott, hadköteles férfilakossága elsősorban a győri cs. és kir. 19. gyalogezred, valamint a hajmáskéri cs. és kir. II. tábori ágyúezred és a cs. és kir. 4. nehéztarackos osztály alakulataihoz vonult be. A véderőtörvényt követően a magyar királyi honvédség növelése érdekében megkezdtek a m. kir. Veszprémi 31. honvéd gyalogezred szervezését. A 7. honvéd ágyús ezred ugyancsak Veszprémben került felállításra. Közvetlenül az I. világháború kitörése előtt Veszprémben felállították a m. kir. 14. honvéd menetzredet és a 31. honvéd népfelkelő gyalogezredet három zászlóaljjal.

A magyar királyi honvédségnek Veszprémben és környékén nem volt katonai egészségügyi intézménye, így 1912–13-ban a pozsonyi cs. és kir. V. hadtest adott ki utasítást arra vonatkozóan arra, hogy Veszprémben kezdjék meg egy cs. és kir. tartalékkórház szervezését és felállítását.

Kezdetben egy 200 főt befogadó kórházbázis kialakítására gondoltak. Erre kívánták felhasználni a veszprémi városi kereskedelmi és polgári iskolát, és a Várban lévő piarista gimnáziumot. A cél az volt, hogy mozgósítást követően azonnal, minden részletre kiterjedően igénybe tudják venni az épületeket hadikórház céljaira. Pontos terveket dolgoztak ki, és ezeket rögzítették a város iparosaival a kórház szükséges tárgyaira vonatkozóan. Beszerezték az orvosi felszereléseket, ruházatokat, gyógyszereket.

Előre kijelölték a cs. és kir. tartalékkórház vezetőit és vezető szakorvosait. A kórház parancsnokának az ausztriai, német származású Dr. Zuber Györgyöt

nyugállománybeli ezredorvost nevezték ki. Alárendeltségébe rendelték öt orvos-tisztet. A kórházi adminisztráció személyi állományát is kinevezték, kiknek irodaszemélyzet állt a rendelkezésére. Őket a már meglévő és működő katonai kórházakból vezényelték Veszprémbe.

A konkrét szervezési feladatokra Dr. Zuber György kórházparancsnok kapott utasítást. A korabeli leírások szerint vaskezekkel fogott hozzá a tervek megvalósításához, amihez nagy gyakorlati érzékről tanúskodó egyéni képességei a munka tökéletességét biztosították.

Az Osztrák–Magyar Monarchia harmadik mozgósítási napján, 1914. augusztus 6-án indultak meg a terveknek megfelelően a kórház végleges kialakításának munkálatai. A kereskedelmi és polgári iskola szuterén helyiségeiben a kőművesek tűzhelyeket építettek, melyen 300 emberre lehetett főzni. Kialakítottak egy nagy fürdőszobát hat káddal és több más helyiségbe is bevezették a vizet. Az egész épületben villanyvilágítást vezettek be és házi telefonnal szerelték fel. Augusztus második felében megérkeztek a vas ágyvázak, szalmaszakók és fejbáncosok, melyeket a kirendelt katonák a lakosságtól rekvirált szalmával megtömtek. A mozgósítási terv szerint az ország különböző katonai és polgári kórházaiból megérkeztek az orvosi műszerek, felszerelések, berendezések kötszerek, hordágyak és mankók. A kapu mellé katonai őrhely került, s a bejárat fölé szerelték a német és magyar nyelvű táblát „K. u. K. Reservespital”, „Cs. és Kir. Tartalékkórház”. A felirat fölé pedig a vöröskeresztes fehér zászlót tűzték. A tervnek megfelelően a munkák kezdetétől a 15. napon befogadóképesen, a 26. napon üzemképesen állt a hadikórház. A polgári és kereskedelmi iskola volt a hadikórház első és főépülete. Ezután kezdődött meg a veszprémi várban a piarista gimnázium épületében a 2. számú kórházépület berendezése. Néhány nappal később a kultuszminiszter elrendelte az oktatást. Ekkor a város vezetésével egyeztetve eldöntötték, hogy az Angolkisasszonyok zárdájába és az Irgalmasrendi nővérek iskolájába 40–40 ágy kerül. A módosítás annyi előnnyel járt, hogy a két rend vállalta a betegek ápolását. Ekkor érkezett a hír cs. és kir. V. hadtest parancsnokságától, hogy az eredetileg 200 betegre tervezett kórház felvevőképességét előbb 125, majd 150 fővel kell növelni. Így további egyeztetések után a papnevelő szemináriumot és a vele szemben levő Csiszarik-féle kanonoki palotát jelölték ki kórházépületül.

A hadikórház megnövekedett befogadó létszáma miatt növelni kellett az egészségügyi és adminisztratív személyzet létszámát is. A Kórház működését a katonai jellegének megfelelően szigorúan szabályozták és azt Monarchiában elrendelt utasításokkal összhangban üzemeltették.

A Kórház Napirendje

Reggel 7 óra 30 perckor a nővérek elvégezték a betegek lázmérését. Nyolc órakor harangkondulás jelezte az orvoslátogatás kezdetét. A látogatáson az osztályorvos, orvoshelyettes, szolgálatvezető őrmester, két apparátkezelő katona, a rendelési írnok és a szobában ügyeletes nővér vett részt. Meghallgatták a betegeket, kiválasztották a kötözésre sorosakat, átadták az orvosságokat, és meghatá-

rozták a betegek étrendjét. A 16 órai orvoslátogatás hasonlóan zajlott, ellenőrizve a reggeli utasításokat. A délutáni látogatás után kezdődtek a sebek átkötözése és a műtétek. Mindkettőhöz a soros beteget a műtőbe vitték. Itt az orvosok mellett három vöröskeresztes nővér és a megfelelő szakszemélyzet volt beosztva. A sebeket megszabadították a régi kötéstől, az orvos ellenőrizte a sebet, s ha csak átkötésről vagy kimosásról volt szó, azt az azon szobába beosztott nővér végezte el orvosi felügyelettel. A műtéteknél az orvosok mellett a műtős nővérek asszisztáltak.

A délutáni órákban, miközben a műtétek folytak, volt a látogatási idő. A látogató hozzátartozók a felvételi irodában kaptak felvilágosítást, s ide kellett leadni, minden ajándékot is.

A hadikórház étrendje

A kórház alapélelmezésén (sablonmenü) kívül, négyféle diéta volt:

1. diéta: reggel 4 dl tej, délben húsleves, $\frac{1}{4}$ kg kenyérrel, este húsleves zsem-lével.

2. diéta: reggelire kávé zsemlével, 10 órakor tej, délben húsleves, $\frac{1}{4}$ kg borjú, marha vagy sertéssültfőzelékkel és zsemlével, este 100 gramm sült hús és zsemle.

3. diéta: reggelire rántott leves, délben húsleves, főzelék marhahússal, és $\frac{1}{4}$ kg fehérkenyér, este rántott leves $\frac{1}{4}$ kg fehér kenyérrel.

4. diéta: mint a 3., de vacsorára még sült vagy tészta. Az orvos külön rendelése-re tej, tejes étel, tea, csokoládé, tojás, borleves, sonka, szárnyas, bor vagy sör is járt a betegeknek. Az ebéd déli 12 órakor, a vacsora 17 óra 30 perckor kezdődött. Az egyes szobákba beosztott katonáapolók – tiszti felügyelet mellett – a konyhá-ban vételezték fel a betegek adagját. Az étkezésnél a vöröskeresztes nővérek segédkeztek. Az ételeket minden alkalommal a tisztek ízlelték meg, s erről jegyzőkönyv készült. A sablonmenüt a gazdasági hivatal bizottsága állapította meg egy hónapra előre.

A veszprémi cs. és kir. tartalékkórházba 1914. szeptember első napjaitól szál-lítottak osztrák–magyar katonákat, de időnként hadifoglyokat is, mind az orosz, mind a szerbiai frontokról. A veszprémi hatóságok által összeállított irat szerint 1914. augusztus 6-tól 1915. április 15-ig a veszprémi cs. és kir. tartalékkórház összesen 3837 sebesült és beteg katonát vett fel. Az orosz és szerb harctérről ezalatt nyolc vasúti szállítmány érkezett Veszprémbe. Az eltelt kilenc hónap alatt a halálozási arány igen kedvező volt, a beszállított sebesültek közül csupán 31 katona halt meg. A kórház első halottja a 30 éves Franz Golser volt, aki 1914. szeptember 17-én halt meg vérhasban.

A sebesültek mellett beszállítottak két kolerás, öt kiütéses tifuszos, közel 150 hastífuszos és nagyszámú vérhas megbetegedé-ses beteget. A gondos kezelésnek köszönhetően a járványos megbetegedések sem a kórházban, sem a városban nem terjedtek el.

A Jutasi kórház építése

1915. július 15-e körül hosszas előkészítő tárgyalások után megindult a jutasi tartalékkórház építése. A város északi széle és a Jutas pályaudvar közti út keleti oldalán egy 304 ágyas tartalékkórház, az úttól nyugatra elterülő fenyőerdőben pedig egy 150 ágyas járványkórház építését kezdték meg. A hadsereg eredetileg barakk-kórháznak tervezte, de Veszprém város azt kérte, hogy az objektum állandó épületekből álljon. A város ugyanis azt tervezte, hogy a háború befejezése után átveszi mindkét épületcsoportot, és ott városi kórházat vagy katonai rokkantak házát, vagy katonai árvaházat létesít. Ennek érdekében az építkezéshez 35 ezer koronával járult hozzá. A Veszprémi Hírlap július 18-ai száma már tudósít a kórház földmunkáinak megkezdéséről.

A város és a Jutas vasútállomás közti út keleti oldalán, mintegy 50 méter széles parkosított sáv mögött helyezkedett el a kórház nyolc pavilonból álló épületegyüttese. Az épületegyüttes gerincét egy zárt folyosó képezte, és erről a folyosóról nyílt jobbra és balra négy pavilon. Mindkét pavilonban két-két betegszoba volt 19-19 ágygal, minden pavilonban volt egy fürdőszoba, és egy szoba az egészségügyi személyzet részére. A nyolc pavilon 16 szobájában összesen 304 ágyat helyeztek el. Az épületegyüttesnek saját műtője, laboratóriuma, fertőtlenítője és gázmosódája volt. A Veszprém és Jutas pályaudvar közti út jobb oldalán épült fel a járványkórház. Ez négy egymástól teljesen elkülönített és különálló pavilonból állt. Külön épületben volt a felvételi iroda, az orvosi szoba, a konyha és a raktár. Egy pavilont a járványkórház ápolónői számára tartottak fenn.

A jutasi kórház átadása

Tizenegy hónapi munka után 1916. június 4-én vasárnap déli 11 órakor ünnepélyes keretek között megnyílt a jutasi katonai kórház.

„Vasárnap az Urnak Napja. A keletről lassan emelkedő tűzgolyó elé sűrű, bomlósítót felhőt von a Bakonyból jövő északi szél és az ég csatornáiból játékos eső hull erre a sokat szenvedő és könnyel túlázott zokogástól hangos földre. Mintha ezen kettős ünnepen vasárnap és a szeretet szolgálatába szegődött intézmény ünnepies felavatásának napja – jelképezni akarta volna, hogy levertségre, bánatra, szomorkodásra nem egy de ezer oka van e föld lakójának.” Írta a Veszprémi Hírlap június 4-éről.

Végül a kezdeti rossz idő ellenére kisütött a nap, és Veszprém város lakói nyugodt szívvel indultak az avató ünnepségre.

Ünnepi előkészületek

Az új kórház már napokkal előbb készült az ünnepély külső fényének minél jobban való emelésére. A fő bejáratot lobogódíszbe öltöztették, a hatalmas nemzeti lobogó mellett az uralkodó és a szövetségesek zászlai lebegtek. A kórházi személyzet közül azok, akik a betegszobában nélkülözhetők voltak, az udvaron

díszbeöltözöttek sorakoztak. Az udvaron, kapuban a kórházhoz beosztott tisztek várták a vendégeket, mindent virággal díszítettek.

Dr. Zuber György kórházparancsnok érkezett először, hogy szemlét tartson, hogy ellenőrizze, minden rendben van-e. Fogadta a jelentéseket, és megbizonyosodott arról, hogy minden a terveknek megfelelően alakul, mindenki a helyén van. Az előcsarnok előtt a veszprémi 31. honvéd gyalogezred teljes zenekara sorakozott fel.

A vendégek jóval 11 óra előtt érkeztek kocsikkal az új kórház elé. A városból a polgárok vonattal jöttek a helyszínre.

A papság részéről Dr. Rédey Gyula és Kránitz Kálmán püspök, a klérus számos tagja és az összes felekezet papsága megjelent. A katonai hatóság is képviseltette magát, jelen volt Nagy László őrnagy pótzászlóalj-parancsnok, Polereczky János őrnagy népfelkelő-parancsnok, Kerényi Dezső százados pótüteg-parancsnok, Dr. Réthy Ede törzsorvos, Dr. Weiner Dávid ezredorvos, valamint tisztek sokasága.

A vármegye részéről Huszár Dénes főispán, Dr. Véghely Kálmán alispán, és Dr. Vanay Richárd királyi tanácsos, vármegyei főorvos jelent meg.

A várost Dr. Komjáthy László polgármester, Dr. Horváth László főjegyző, Dr. Rosenberg Jenő tisztiorvos, Dr. Csolnoky Ferenc kórházigazgató, valamint Cseresnyés József gyermekmenhely igazgató képviselte. Az előkelőségek feleségeikkel együtt érkeztek, és csaknem az egész város kivonult a jeles ünnepségre.

Pontban 11 órakor gördült kocsijával a kórház elé Dr. Rédey Gyula c. püspök, az ünnepség ekkor vette kezdetét.

Az ünnepély menete

A honvédszenekar által eljátszott egyházi ének után Dr. Rédey Gyula c. püspök beszentelte az épületet, utána pedig ünnepi beszédet mondott. A beszéd után Rédey püspök körbejárva beszentelte az épület többi helyiségét, valamint a járványkórházat is. Közben a többi felekezetek lelkészei mondtak felavató beszédet és imákat. Az ünnepség befejezéseként a Himnusz-t játszotta a katonazenekar.

Egy óra körül a közönség kocsikon és vonaton indult a város felé. Délután négytől hatig változatos zenei hangversenyen szórakoztatták a sérült katonákat a kórház parkjában, melyen a veszprémiek közül is sokan részt vettek. Nagy László őrnagy mind a délelőtti, mind a délutáni hangversenyre készségesen bocsátotta rendelkezésre a zászlóalj zenekarát.

1916. június 4-étől kezdve minden második héten érkezett egy új kórházvonal sebesültszállítmánnyal Veszprémbe.

1917. április 26-án Dr. Zuber Györgyöt ezredorvos kórházparancsnokot a frontra vezényelték. A kórház parancsnokává Dr. Reichenberg Sándor cs. és kir. II. osztályú főtörzsorvost nevezték ki.

1918. november 4-én véget ért az I. világháború. A veszprémi cs. és kir. tartalékkórház feloszlásáról semmiféle hivatalos adat nincs. A törzskórházban az utolsó halott november 5-én hunyt el. A jutasi kórház tovább működött, mert

1918. november 27-én is van hír halálozásról. A politikai változások során is fennmaradt a kórház, hiszen a halotti anyakönyv szerint itt halt meg 1920. április 19-én Bedi Gyula őrnagy.

1919. február 15-én a katonai hatóságok visszaadták a veszprémi polgári és kereskedelmi iskola épületét. A veszprémi cs. és kir. tartalékkórház 1. osztályának felszámolása után, a 2. osztályt csak 1919. szeptember 20–22. körül szüntették meg, s adták vissza a papnevelő nagyszeminárium épületét és a vele szemben levő Csiszarik-féle kanonoki palotát az egyháznak. Ezek után már csak a jutasi rész működött az 1920-as évek elejéig.

A veszprémi anyakönyvi hivatal pontatlan halotti anyakönyve szerint 222 osztrák-magyar katona halt meg, kiket az alsóvárosi temetőben temettek el. Az adatok pontatlanságát bizonyítja, hogy az alsóvárosi temetőben jelenleg 290 katonasír számlálható meg. A Veszprémi Hírlap 1919. január 23-ai számában jelent meg, hogy az alsóvárosi temetőt rettenetes állapotban hagyták hátra a katonai hatóságok. A sírárkok egy része nyitva állt, az utoljára elhelyezett koporsókon alig volt arasznyi föld, sok koporsó pedig a januári havas esőben ázott. Az alsóvárosi temető környékét hullabűz árasztotta el.

A jutasi objektumot később raktárnak használták, majd 1981–82 körül lebontták, mivel rendkívül romos állapotban volt. A bontáson részt vevők visszaemlékezése szerint a ház már nem felelt meg a korszerű követelményeknek, mert falazata kis méretű élére állított téglából készült, amelyet duplán falaztak, és a vékony falak között levegő képezte a hőszigetelő réteget.

Az első világháború alatt kórházként használt kereskedelmi és polgári iskola, az Angolkisasszonyok zárdája, az Irgalmasrendi nővérek épülete, a papnevelő és a kanonoki palota jelenleg is állnak és mint oktatási intézmény működnek a városban.

Kovács Vilmos

A MAGYAR HADIIPAR HELYZETE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
INTEGRÁLT HADIIPARÁBAN

A XIX. század utolsó évtizedeiben felgyorsult magyarországi ipari fejlődés időben egybeesett az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének nagyobb léptékű fejlesztésével. A Magyar Királyság területén is létesültek olyan hadfelszerelést előállító üzemek, melyek békében jórészt a hadsereg ellátásával foglalkoztak, illetve egyre több vállalkozás kapott beszállítói lehetőséget. A békében is termelő hadiüzemek közül elsőként a Fegyver- és Gépgyár Rt.-t hozták létre 1891-ben. A céget Budapesten jegyezték, fegyver és fegyveralkatrészek gyártására, illetve szerszámgépek előállítására. A gyár rögtön jelentős megrendeléseket kapott a közös Hadügyminisztériumtól és a magyar Honvédelmi Minisztériumtól, 30 000 illetve 65 000 darab Mannlicher öntöltő puskára.

1892-ben indult meg a termelés a Weiss-testvérek csepeli tölténygyárában, ahol a gyalogsági lőszergyártás egyre nagyobb méreteket öltött. A gyár a Hadügyminisztérium közvetlen szállítójává vált és a századfordulóra a Monarchia egyik legnagyobb lőszergyárává alakult.

A magyarországi fejlődés mellett Ausztria megtartotta magának a béke-hadiszállítások túlnyomó részét, így a magyar cégek nehezen férkőztek közvetlen, primer megrendelésekhez. A hosszas magyar gazdasági harc eredményeképpen, az 1907-es gazdasági kiegyezéstől kezdve a hazai ipar a meghatározott kvótának megfelelően, 36,4%-ban részesedhetett a hadiszállításokból. Ez az érték megegyezett Magyarország közös költségekből (hadügy, külügy) viselt arányszámával. A megegyezés ellenére a magyar hadiszállítási részesedés soha nem érte el a kvótát, 1907–1918 között a 28% – 36% intervallumban ingadozott.

Az első világháború előtt az említett két hadiüzemen kívül a Magyar Királyság területén a pozsonyi Dinamit Nobel lőpor- és robbanóanyaggyár rendelkezett – a Monarchiát illetően is – meghatározó szereppel.

Az 1910-es évek elejétől kezdve egyre jelentősebb fellendülés mutatkozott a hadsereg szükségleteit kiszolgáló iparágakban. A hadiüzemek állami szubvenciókban részesültek, bővítésekkel növelték termelőképességüket. A Fegyver- és Gépgyár Rt. hadipuska előállító kapacitását a többszörösére emelték, a katonai lőfegyverek gyártási aránya erőteljesen nőtt a gépgyártás és a tömegcikk ellenében. A gyár 1912. évi 339 328 korona nyeresége 1914-re 738 860 koronára gyarapodott.

A Weiss Manfréd lőszergyár gyalogsági tölténygyártása révén a Monarchia egyik legjelentősebb hadiszállítójává vált. A hazai hadsereg ellátásán kívül

Győr-Nagy: reklámlapja, Erzsébet-körül 19

Aki egy mozsarat
cladásra felajánl
a fémközpontnak:

az 200 darab
tőlfényt ad a
hadseregnek

A hadvezetőség megbízása
folytán készpénz fizetés el-
nében beváltunk mindenemü
ipari és háztartási

ócska fémek
és azokat közvetlenül a had-
sereg részére dolgozó muni-
cipió gyáraknak szolgáltatjuk be.
A beváltást hétköznapiakon
decélótt 8-1-ig és d. u. 3-6-ig
VII. Erzsébet-körül 32
szám alatt levő helyiségün-
kben eszközöljük.

**SEGITSÜK GYŐZELEMRE
SÉREGEINKET!**
A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAINAK
F É M K Ö Z P O N T J A

Björb Póthia, miniszter: Ráday-v. 14

jelentős exportot bonyolított Kínába, Törökországba, Olaszországba, Hollandiába, Mexikóba. Oroszországgal szerződést kötött 100 millió töltény szállítására. A csepeli ipartelep munkáslétszáma 1910–1914 között 5000 főről 10000-re nőtt, a gépek teljesítménye is megkétszereződött.

A csepeli gyár nemcsak a gyalogsági, hanem a tüzérségi lövedékszállításból is kivette a részét. A Diósgyőri Állami Vasművel és az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság resicai gyárával együtt úgy teljesítette a szállítási kvótát, hogy mindhárom tüzérségi lövedéket előállító üzem még jelentős kihasználatlan kapacitással rendelkezett. A Weiss Manfréd művek 1911-ben meghatározó szerződést kötött a Witkowitzi Fémművekkel a Monarchiában rendszeresített összes tüzérségi (haditengerészeti is) lövedék gyártási jogának átvételéről. A titkos szerződés már a háborúra való felkészülés közvetlen állomása volt. A szerződés jótékony hatásaként a Hadügyminisztérium 1912-ben a 10,4 cm űrméret feletti lövedékek 20%-át már Csepelen rendelte meg.

A fegyverkezés lőszerbiztosításának lőpor- és robbanóanyag szükségletét – a pozsonyi gyár mellett – két új beruházással szándékoztak kiegészíteni. Az ausztriai Blumau mellett a Magyar Királyság területén, Magyaróváron építettek fel nagyteljesítményű lőporgyárat. A magyaróvári lőporüzem létrehozását 1913 májusában határozták el és 1914 tavaszán kezdték építeni. Napi 1600 kg lőpor gyártását irányozták elő. A termelés 1915 elején kezdődött a Hadügyminisztérium közvetlen megrendeléseinek teljesítésével. Az új lőporgyár építési munkálatai szinte közvetlenül a háború előtt kezdődtek feszített ütemben 1914 májusában közel 500 munkással. Lőporgyártást szolgáló – napjainkban is látható – épületeket 1915 tavaszán sikerült üzembe helyezni, a munkásokat a Blumából érkezett mesterek tanították be, a gyér füstű lőpor gyártásához szükséges nitrocellulózét pedig a sárvári műselyem gyár biztosította. A háború a tervezetthez képest drámaian megnövekedett lőszer szükséglete már 1915-ban nagyszabású üzem bővítéseket tett szükségessé, melyek szinte a háború végéig napirenden voltak. A magyaróvári gyár kapacitása 1918 nyarán az eredetihez képest többszörösére emelkedve elérte a napi 12 000 kg lőpor teljesítményt.

A háború első esztendeje konjunktúrát teremtett az ipar jelentős részében. A hadfelszereléssel közvetlen kapcsolatban álló vállalatok azonnali megrendelésekhez jutottak. Természetesen a Hadügyminisztériummal békeidőben is szoros partneri viszonyal rendelkező hadiüzemek és a termékszerkezetüket gyorsan

A háború első esztendeje konjunktúrát teremtett az ipar jelentős részében. A hadfelszereléssel közvetlen kapcsolatban álló vállalatok azonnali megrendelésekhez jutottak. Természetesen a Hadügyminisztériummal békeidőben is szoros partneri viszonyal rendelkező hadiüzemek és a termékszerkezetüket gyorsan

Ágyúgyári összeszerelő csarnok

átállító gyárak kapták a legjobb lehetőségeket. A nem tradicionális hadseregszállító vállalatok bevonása csak később kezdődött meg és jobbra beszállítói feladatokra korlátozódott. A politikai és katonai vezetés nem számolt hosszabb háborús helyzet lehetőségével, ezért elegendőnek tartották a meglévő hadiipari létesítményeket. A hadi helyzet azonban mást mutatott. 1914 őszétől az arcvonalak jórészt megmerevedtek, illetve olyan műszakilag kiépített állásrendszerek jöttek létre, melyek rendkívül megnehezítették a hadműveletek tervezését és végrehajtását.

Az első néhány háborús hónap szinte teljesen kimerítette a hadviselő felek lőszerraktárait, illetve a kezdeti veszteségek – fegyverben és felszerelésben egyaránt – felülmúlták a számított értékeket. A Monarchia vezérkara a háború első három hónapjára hozzávetőleg egymillió tüzérségi lőszer felhasználásával számolt, de a tényleges szükséglet elérte a hárommilliót.

A nagyobb hadműveletek a lőszeripar több havi termelését emésztették fel. Az egyes komoly hadműveletekkel kapcsolatos lőszer felhasználás megdöbbentő méreteket öltött. A 10. isonzo csatában az osztrák–magyar tüzérség 1,6 millió, míg a 11. isonzo csatában már több mint 2 millió tüzérségi lőszert tüzelt. Ezek a hatalmas számok megkívánták, hogy egy igen komoly és minden elemében szervezett, szigorúan működő hadiipari rendszer álljon a haderő háttérében, a hátszágban. Az összes lőszergyár együttes termelése 1917 szeptemberében 2,6 millió darab tüzérségi lőszer szerelésével érte el a csúcst. A Monarchia a tüzérségi lőszergyártó háttérének eredményeképpen a háború alatt a haderő, mintegy 72 millió darab lőszerral rendelkezhetett. Összehasonlításképpen ugyaneb-

ben az időszakban Oroszország hadiipara 65 millió, Olaszország muníciógyárai 70 millió tüzérségi lőszer szállítottak hadseregük számára. A Monarchia hadvezetése a háború során elsősorban a lőszeripar teljesítményét fokozta, háttérben a szorosan kapcsolódó lőpor- és robbanóanyag gyártással. A két legnagyobb lőszergyár az osztrák állami tulajdonban lévő Munitionsfabrik Wöllersdorf és a magánkézben lévő csepeli Weiss Manfréd gyár volt, napi 40 000, illetve 28 000 tüzérségi lőszerszerelő kapacitással. A csepeli gyár az ország egyik legnagyobb cégévé nőtte ki magát, külön rendező pályaudvarral, lőszerraktárakkal, katonai szállításvetőséggel rendelkezett és magába foglalta a lőszergyártás teljes vertikumát. Az 1915–1916-os években új üzemként kezdték meg a termelést a pestszentlőrinci Lipták és Társa és az A.Z.D. Komárom lőszergyárai. Ausztriában többek között a Munitionswerke Enzesfeld, a Böhler lőszergyár és a Skoda művek lőszergyára bővítette, illetve indította el termelését. Az osztrák lőszergyárok túlnyomó része állami tulajdonban volt, míg a magyar lőszerüzemek többsége a magánipar részét képezte.

A hadiipar másik vezető ágát képviselő fegyvergyártásban a Magyar Királyságban a Fegyver- és Gépgyár Rt. mellett, új üzemként létesült a Győri Ágyúgyár.

A Fegyver- és Gépgyár Rt. folyamatosan emelte kapacitását, új épületeket létesítettek, ugrásszerűen megnövelték a gépi berendezések számát. A Mannlicher hadipuska gyártását a napi 100 db-ról 1200 db-ra növelték.

A részvénytársaság évi nyeresége 1914-ben 738 860, 1916-ban 2 742 500, 1917-ben 1 168 830 korona volt.

A császári és királyi hadsereg vezérkara 1914-ben háború esetére heti 24 millió gyalogsági töltény felhasználását prognosztizálta, amely becslés megállta a helyét, így szinte ez volt az egyetlen hadianyag, amelynek előzetesen tervezett felhasználását a háború alatt nem lépték át. Ezen a területen a hátszág iparának sikerült alkalmazkodnia a követelményekhez, annak ellenére, hogy a háború nagy anyagszátaiban óriási méretű volt a gyalogsági töltények felhasználása, így a 12. isonzo csata során is, melyben 25 nap alatt 130 millió puska töltényt lőttek. A háború során Magyarországon puska és pisztoly töltényeket a Weiss Manfréd Művek (napi 2 millió darab), és a Fegyvergyár állított elő. A vizsgált időszakban a Monarchia hadiipara közel 5 milliárd gyalogsági töltényt állított elő. Ebből csak a Weiss Manfréd Művek egymaga 1,5 milliárdot.

Az egyre tarthatatlanabbá váló helyzetben a Hadügyminisztérium kénytelen volt új beruházásokat eszközölni, illetve bővíteni a már működő hadiüzemek termelőképességét.

A Hadügyminisztérium hadiipari beruházásai az I. világháború idején

Az üzem tevékenységi köre	Beruházott tőke (koronában)	
	Magyarországon	Ausztriában
javító és járműgyártó üzemek	3 641 234	7 799 307
repülőgépgyárak	–	25 305 950
lőpor és robbanóanyag üzemek	127 160 000	172 951 544
lőszergyártó üzemek	10 032 486	147 373 482
fegyvergyártó üzemek	–	19 658 143
bányaüzemek	220 000	4 500
konzervgyárak	1 150 000	–
ipari hadifogolytáborok	2 111 899	7 793 000
összesen	144 315 619	385 381 426

Az Ausztria területén preferált állami gyárak közül a lőport, robbanóanyagot, illetve lőszert gyártók kaptak óriási tőkeinjekciókat, később ezek a háborút követően Ausztria és Csehszlovákia hadiiparának egyik fontos pillérét képezték.

A magánipar hadiszállítást végző üzei – új beruházásra és bővítésre – nagy összegű hitelekkel illetve előlegekkel kaptak. Így a Magyar Királyság területén bejegyzett fegyver- és lőszergyárak, valamint vegyi üzemek 122 727 400 korona, az Ausztriában jegyzett cégek 486 259 927 korona támogatást könyvelhettek el. Ezek az összegek – szemben az állami beruházásokkal – bár többségét Magyarországon investálták, elvileg visszatérítendő hitel formájában jelentek meg.

A hadiipari beruházások jelentős állomása volt a Hindenburg-program, amely a fegyver- és lőszergyártás teljesítményét átlag két-háromszorosára tervezte emelni. A hadvezetés minden erőforrást a program végrehajtására összpontosított, ennek ellenére az irányszámokat csak megközelíteni tudták. Az egyre fokozódó energia-, nyersanyag- és munkáshiány nem tette lehetővé az elképzelés megvalósítását.

A háborús Magyarországon is egyre inkább a hadsereg kiszolgálására állították be a nemzetgazdaságot. Ez leginkább a nehéziparban volt szembetűnő, amely a fegyver- és lőszergyártás fő terhére viselte. A Honvédelmi Minisztérium már 1914-ben 148 különféle céggel kötött szerződést a honvédség és a haditengerészet igényeinek kielégítésére. A már említetteken kívül komoly szállításokra kapott lehetőséget a fiumei Whitehead és Társa Torpedó és Tengeralattjáró Hajógyár (hajó- és torpedógyártás), a Magyar Légihajó és Repülőgépgyár Rt., az aszói Magyar Lloyd Repülőgép Rt., a mátyásföldi Magyar Általános Gépgyár Rt. (repülőgépgyártás), Rimamurány-Salgótarjáni Vasművek (vas- és acél alapanyaggyártás), a győri Waggon- és Gépgyár, a Láng L. Gépgyár, Schlick Nicholson Gépgyár (lőszergyártás).

Az I. világháború végén az Osztrák–Magyar Monarchiában 12 repülőgépgyár és 11 repülőgépmotort gyártó üzem működött. A Magyar Királyság területén három nagy repülőgépgyár állított elő különféle hadirepülőket, ezek egyike az aszói Magyar Lloyd, amelyet a jelzett időszakban többször bővítettek. Budapesten létrehozták a Magyar Repülőgépgyár Rt.-t (Ungarische Flugzeugwerke A.G.,

10,4 cm-es ágyúlövedékek a Láng L. Gépgyárban

vagyis UFAG). Szintén a háború során kapcsolódott be a repülőgépek gyártásába a mátyásföldi Magyar Általános Gépgyár (MÁG).

Az UFAG az 1915 végére Albertfalván épített föl egy új repülőgépgyárat, amely az évek során a Monarchia legnagyobb repülőüzemévé nőtte ki magát. 1918 elején több mint 3000 munkást foglalkoztatott és számos alvállalkozója dolgozott, amelyek mint beszállítók vettek részt a termelésben. A három magyar repülőgépgyár a háború során 2029 repülőgépet állított elő a légiáró csapatok részére. A legendás repülőgéptípusok közül a magyar UFAG gyárban készültek a Branderburg C.1 felderítő, valamint a Brandenburg G.1 bombázó repülőgép. A magyar Lloyd gyárban építették többek között Phönix C.1 felderítő repülőgépet, a MÁG gyárban pedig a Fokker D VII vadászrepülőgépet, amelyet a háború egyik legjobb ilyen típusú gépének tartottak. A Monarchia repülőgépmotor-gyártásának jelentős bázisait képezték a magyar királyság területén működő motorgyárak. Így nagyon fontos szerepet játszottak a MÁG-Daimler, Ganz-Hiero motorgyárak Budapesten, vagy Aradon az autómotorokat gyártó üzem bázisán kialakított MARTA (Magyar Automobil Rt.) motorgyár. Ezek a gyárak mindegyike képes volt elő állítani az 1918-ban egyik legjobbnak mondott négyszepes Mercedes-Benz repülőgépmotort. A háború során a három magyarországi gyárban 1146 darab repülőgépmotort állítottak elő.

Hasonlóan kiváló teljesítmény mondható el a magyarországi hadihajógyártásról is, amely alapvetően Budapesten és Fiumében történt.

Fiumében 1906-tól jött létre magyar érdekeltségű hajógyár, amely 1911-től Ganz és Társa Danubius Gép-, Waggon és Hajógyár Rt. néven a Monarchia hadiflottájának egyik alapvető szállítója lett. Az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban ebben a gyárban készültek a Turul osztályú torpedó rombolók, valamint a számjelekkel ellátott torpedó naszádok. Később itt gyártották a Tatra osztályú rombolókat, valamint két gyors cirkálót, a Novarát és a Helgolandot. Szintén ebben az üzemben készült az osztrák–magyar hadihajógyártás csúcsát jelentő Tegethoff osztályú 20 ezer tonnás csatahajó, a Szent István is. 1918-ig a hajógyár összesen egy csatahajót, két gyors cirkálót, 25 torpedórombolót, 32 torpedónaszádot, 5 segédhajót, egy hajó kiemelő mentőhajót, újpesti gyáregységében négy tengeralattjárót, öt monitort, 11 őrnaszádot gyártott. Szintén Fiumében működött a Magyar Tengeralattjáró-Építő Rt., amelyet 1915-ben Robert Withehead alapított. A gyárban készült a Magyarországon előállított tengeralattjárók jelentős része, így az U20, U21, U22, U23. A tengeralattjáró gyártásból kivette a részét a Ganz és Társa Danubius, valamint az Óbudai Dunagőzhajózási Társaság is. A császári és királyi haditengerészet 27 tengeralattjárójából 13 egység épült magyarországi gyárban. A Magyar Tengeralattjáró-Építő Rt. anyavállalata a Withehead torpedógyár ezen felül nagy mennyiségben gyártott vizitorpedókat a császári és királyi haditengerészet számára.

A legnagyobbak háttérében egy rendkívüli alkalmazkodóképességgel bíró kisipar állt, amely szerteágazó beszállítói láncot alkotott.

Az egész Monarchiára vetítve a muníciógyártásban a kezdeti ötven érdekelt üzem hatszázra, a beszállítóikkal együtt kettőezer-ötszázra emelkedett. Minden üzem, javítóbázis és műhely melynek legalább egy esztergapadja volt, lövedéket állított elő. A faipari üzemek szinte kivétel nélkül lőszerládákat és egyéb fa alkatrészeket gyártottak. A textiliparban a hadiruházat, a bőriparban a lábbeli és felszerelések, a malom- és élelmiszeriparban az ételmezési cikkek gyártása miatt szintén konjunkturális helyzet alakult ki. A vegyipar főleg az óriásléptekkel fejlődő lőpor- és robbanóanyag gyártásban képviseltette magát, de 1916-tól megindult a vegyi harcanyagok gyártása is. A Monarchia 1917-től megszervezte a harcászok tömeggyártását, melynek jelentős része Magyarországra települt. A vegyi harcanyagok gyártására rendezkedett be az újpesti Chinoin Rt., illetve a dicsőszentmártoni vegyiüzem. A Chinoin 1917 tavaszától – a Hadügyminisztériummal történt egyeztetés után – a teljes évi beruházásainak 60%-át, kb. 580 000 koronát költötte az ingerlő hatású brómaceton és brómcian gyártási háttérének megteremtésére. A 400 000 koronás beruházással felépült dicsőszentmártoni vegyi üzemet 1917-ben nyitották meg.

MÁG
25 HP
Zajtalan és gazdaságos

AUTOMOBILOK

Legalkalmasabbak városi és turacélokra!

MÁG

**Magyar Általános Gép-
gyár Részvénytársaság**
Automobilgyára
Budapest, VI, Váci-ut 141/3.

A magyarországi ipar hadiszállítási ágazatonként többnyire nem haladták meg a megszabott kvótát. Ez alól kivételt jelentett a lőpor és robbanóanyag előállítása (44,9%), az élelmezési szállítások (55,9%), a lőszerbeszerzések (36,44%) és a gáztámadásra alkalmas harcanyagok (50,7%).

A Monarchia 1918-as katonai összeomlása egy felduzzasztott, de forrásaitól megfosztott, hanyatló teljesítményű hadiipart hagyott maga után, amely így is nagyságrenddel haladta meg a háború előtti teljesítményét

Fontosabb Hadiüzemek Magyarország területén

Fegyver-, lőszer- valamint ezek alkatrészeinek gyártása

Győri Ágyúgyár (Győr)

A. Z. D. Komárom

Georg Roth Lőszergyár (Pozsony)

Hirtenberger AG Csappantyú és Gyújtóüzeme (Magyaróvár)

Magyar Vagon és Gépgyár Rt. (Győr)

Állami Vasgyár Diósgyőr

Kühne Gépgyár (Magyaróvár)

Állami Vasgyár Vajdahunyd

Rimamurány-Salgótarján Vasmű Rt. (Salgótarján, Ózd, Breznóbánya)

Kudzsiri Vasgyár

Szentgotthárdi Kaszagyár

Osztrák–Magyar Államvasút Társaság Vasgyára (Resica)

Budapesten

Fegyver- és Gépgyár Rt. (Soroksári út)

Weiss Manfréd Lőszer-, Acél- és Fémművei Rt. (Csepel)

Lipták és Társa Lőszerművek (Pestszentlőrinc)

Vulkán Gépgyár Rt. (Váci út)

Első Magyar Csavargyár Rt. (Váci út)

Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt. (Váci út)

Roessemann és Kühnemann Gépgyár (Váci út)

Hirrmann Ferenc Fémöntöde és Fémárugyár (Váci út)

Röck István és Első Brünni Gépgyár Rt. (Budafoki út)

Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntöde (Szabolcs utca)

Schlick-Nicholson Gépgyár Budapest (Váci út)

Láng L. Gépgyár (Váci út)

Magyar Acélárúgyár Rt. (Váci út)
 Hofherr és Schrantz Gépgyár (Kispest)
 Magyar Rézhengerművek (Vizafogó utca)
 Magyar Ólomgyár Rt. (Angyalföld)
 Krolupper József Vasúti Jelzőlámpa-, Fém- és Bádogárúgyár Rt. (Kada utca, Kőbánya)
 Magyar Királyi Állami Gépgyár (Kőbányai és Orczy út sarka)
 Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. (Asztalos Sándor út)
 Magyar Fémlemezipar Rt. (Erzsébet királyné útja)

Repülőgép- és repülőgépmotor gyártás

Aszódi Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár
 Magyar Automobil Rt. MARTA (Arad)

Budapest

Ungarische Flugzeugwerke AG, UFAG (Albertfalva)
 Ganz-FIAT Repülőmotorgyár (Bem József utca)
 MÁG (Magyar Általános Gépgyár) repülőgépsárkány-gyártó üzeme (Mátyásföld)

Hadihajógyártás

Whitehead és Társa Torpedó- és Gépgyár (Fiume)
 Ganz és Társa Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár (Fiume)

Budapest

Ganz és Társa Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár újpesti és angyalföldi gyáregységek
 Obudai Hajógyár Rt. (Óbuda)

Katonai műszer-, bőr-, villamossági és egyéb hadfelszerelések gyártása

Goerz Rt. Műszergyár (Pozsony)
 Kühne Gépgyár (Magyaróvár)
 Scholtz Zománcgyár Matejoc (Poprád)

Budapest

Süss Präciziós Mechanikai Rt. (Csörsz utca)
 Marx és Mérei Tudományos Műszerek Gyára (Bulcsú utca)
 Wolfner Bőrgyár Rt. (Újpest)
 Mautner Bőrgyár (Újpest)
 Magyar Pamutipari Rt. (Újpest, Mező utca)
 Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. (Újpest)
 Magyar Ruggyantagyár Rt. (Kerepesi út)
 Telefongyár (Hungária körút)
 Magyar Kábelművek Rt. (Albertfalva)
 Tudor Akkumulátorgyár Rt. (Váci út)

Lőpor-, robbanóanyag-, vegyi harcanyag- és gyógyszergyártás

Dynamit Nobel (Pozsony)
 Magyar Lőporgyárüzemi Rt. (Magyaróvár)
 Vegyianyag-gyár (Dicsőszentmárton)
 Magyar Robbanóanyaggyár Rt. (Zurány)

Budapest

Richter Gedeon (Kőbánya)
 Chinoin Rt. (Újpest)

Landgraf Ildikó

„FERENC JÓSKA – MÉG ÉN IS ANNAK A KATONÁJA VÓTAM” –
FERENC JÓZSEF-FOLKLÓR, RUDOLF-MONDÁK ÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚ

A címben olvasható kijelentés: „*Ferenc Jóska – még én is annak a katonája vótam.*” nem egyszer hangzott el néprajzi gyűjtések során még az 1960-as években is, amikor a II. világháború utáni tudományos igényű, szakszerű néprajzi gyűjtések hulláma tetőzött. Az 1848-as forradalom és szabadságharc százéves évfordulójára meghirdetett, a szabadságharc fontos helyszíneihez közel eső, 600 településen végzett, 48-as centenáriumi országos gyűjtés publikálatlan, kéziratos anyagainak feldolgozása során magam is szembesültem ezzel, amikor a kérdőív azon kérdésére válaszoltak a megkérdezettek: „*Ki volt akkor a király?*” Arra, hogy milyen válaszok születtek, kiket neveztek meg, milyen arányban, erre itt most nem kívánok kitérni, kizárólag annyit jegyezni meg, hogy Ferenc József mellett nagy gyakorisággal szerepelt Kossuth Lajos neve is. A választ adók közül többen az osztrák császár, magyar király megnevezésén túl egy-egy élménytörténetet is elmondtak katonáskodásuk idejéből, felidéztek egy-egy mondat, anekdotát Ferenc Józsefről.¹

Az első világháború folklórban tetten érhető emlékeivel a magyar néprajzi szakirodalom, szűkebben a szövegfolklorisztika kissé egyoldalúan foglalkozott, néhány forráscsoportra, műfajra koncentrálna csupán. Ezek a kéziratos naplók, önéletírások, amelyek részben egykorúak: a fronton vagy hadifogságban íródtak, vagy évekkel, évtizedekkel később születtek mint visszaemlékezések, de idekapcsolódnak még a katonák, illetve családtagjaik által írt háborús levelek, és különleges csoportjuk, a verses levelek.² A kutatók ezeket elsősorban a paraszti írásbeliség

1 Az 1848-as Néprajzi Bizottság által a forradalom százéves évfordulójára meghirdetett, nagyszabású, országos néprajzi gyűjtési pályázatnak, adattárának bemutatására, értékelésére itt nem térek ki, megtettem azt korábbi munkáimban. Lásd pl. *Landgraf Ildikó*: Ellenséggép a 48-as szóbeli hagyományokban. In: *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Szerk. *Kríza Ildikó.* Budapest, 1998. 115–129. p.; *Landgraf Ildikó*: „Emléközzünk Kossuth Lajosra...” Valóság és költőiség a Kossuth-hagyományban. In: *Az Idő rostájában III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára.* Szerk. *Andrásfalvy Bertalan–Domokos Mária–Nagy Ilona.* Budapest, 2004. 347–372. p.; *Landgraf Ildikó*: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: *Mindenek gyűjtemény. I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára.* Szerk. *Csörsz Rumen István.* Budapest, 2005. 127–140. p. (Artes Populares 21.)

2 *Hoppál Mibály–Küllös Imola–Manga János*: „Emlékiül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lásák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...” Önéletírások. Budapest, 1974; *Környeyné Gaál Edit*: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban. Debrecen, 1985; *Szabó István*: Valahol Oroszországban... egy szolnoki hadifogoly első vi-

szemszögéből vizsgálták. Nem elsősorban az I. világháború lenyomatát keresték ezekben a kéziratos anyagokban, hanem a paraszti alfabetizáció-történet fontos állomásaként értékelték ezeket a munkákat, valamint a folklór törvényszerűségeit elemezték szövegeikben, bizonyítékként felmutatva e munkákat, hogy folklór és szóbeliség közé nem tehető egyenlőségjel.

A magyar néprajzi kutatás hosszú ideig a közösségek kiemelkedő képességű tagjainak tudására koncentrált, a folkloristák a nagy tehetségű előadók repertoárját elemezték, kevésbé foglalkoztak azzal, hogy ez a tudásanyag, történetismeret az előadók közösségében mennyire egyedi vagy általános. A naplóíró parasztemberek általában közösségük nagy tudású specialistái voltak (többek között ezermesterek, gyógyítók, mesefák, nótafák) többnyire katonaviselt, háborút megjárt, iskolázott, írni-olvasni tudó férfiak, akik a világ eseményeiben is jártasabbak voltak közösségük más tagjaihoz képest, nagy szerepük volt a helyi hagyományok megőrzésében,³ felélesztésében. Erdemes lenne az I. világháborús kéziratos naplókat, visszaemlékezéseket nemcsak írójuk felől megközelíteni, hanem a bennük olvasható szövegek, történetek felől is, milyen történettípusok, sztereotípiák, epikus motívumok bukkannak föl bennük, hogy a valóság és a típusalkotó fikció két szélsősége között hol helyezkednek el, ahogy ilyen szövegvizsgálatok, elemzések II. világháborús naplók, hadifogoly visszaemlékezések, levelek kapcsán már készültek.⁴ Én elsősorban a nagypolitika, az országos események leírását, értékelését igyekeztem megtalálni bennük, ezek csak elvétve, néhány mondatos hírként szerepelnek csupán az általam átnézett publikált naplókban és kéziratokban. Illetve történeti mondákat kerestem bennük, de úgy tapasztaltam, lejegyzésre ily módon nem kerültek.

A folklórkutatásban a jelenségek évszámhoz kötése lehetetlen vállalkozás, a gyűjtés ideje, a lejegyzés ideje és nem a történet, szüzsé, típus, motívum megszületésének pillanata. A néprajzi kutatás hosszabb időszakok, korszakok tendenciáira, bizonyos etnográfiai jelenségek gyakoriságára, sűrűsödésére tudja felhívni a figyelmet. Az általam következőkben bemutatandó folklórtörténetek nem

lágháborús feljegyzései. Debrecen, 1992. (Folklór és Etnográfia 62.); *Hanák Péter*: Népi levelek az első világháborúból. *Valóság*, 1973. 3. sz. 62–87. p. (*Hanák Péter*: A Kert és a Műhely. Budapest, 1988. 222–274. p.); *Szenti Tibor*: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Budapest, 1988. (Tények és tanúk)

3 Vö. *Zsigmond Győző*: A népi történelemszemléletről. Felsőboldogfalvi történeti néphagyomány ma és Orbán Balázs idejében. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 1995. XXXVI. 85–103. p.

4 *Küllös Imola*: Kísértő múlt. A sztálini légerek költészete egy folklorista szemével. In: Kárpátaljai tanulmányok. Vallási néprajz 9. Szerk. *Küllös Imola–Molnár Ambrus*. Budapest, 1997. 235–277. p.; *Vasvári Zoltán*: „Erőt a jó Istenbe vetett hitünkől merítettünk.” A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról. *Néprajzi Látóbatár*, 2000. IX. évf. 3–4. sz. 545–556. p.; *Küllös Imola–Vasvári Zoltán*: Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini légerek folklórából. Budapest, 2006; *Vasvári Zoltán*: Második világháborús hadifogoly-narratívák és a történelmi emlékezet. A hadifogság és a légerékek idejéről született visszaemlékezések jellemzőiről. In: Folklór és történelem. Szerk. *Szemerényi Ágnes*. Budapest, 2007. 440–451. p.; *Vajda András*: „Világháború”: történet vagy történelem? In: Folklór és történelem. Szerk. *Szemerényi Ágnes*. Budapest, 2007. 452–480. p.; *Szilágyi Miklós*: A Tanácsköztársaság a résztvevők emlékezetében. A visszaemlékezések néprajzi elemzése. In: A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919. Szerk. *Szabó Ferenc*. Békéscsaba, 1969. 261–281. p.; *Szilágyi Miklós*: A második világháborús hadifogoly-emlékek a szóbeliségben. In: Folklór és történelem. Szerk. *Szemerényi Ágnes*. Budapest, 2007. 481–487. p.

köthetőek kizárólagosan az I. világháború 1914–18 közötti négy évéhez, hanem tágabb időkeretben értelmezhetőek. A magyar folklór Ferenc József-képének formálódása, a Rudolf-mondák kiszínesedése, a trónörökös visszatérő hősként való várása is csak nagyobb időintervallumban vizsgálhatóak, 1848-tól napjainkig, szűkebben a kiegyezés korától az 1940-es évekig. Nagyon valószínű viszont, és a következőkben ezt kívánom alátámasztani, hogy a háborús pszichózisnak, a háború alatt megjelent propaganda-kiadványoknak, képeslapoknak, emléklapoknak, olajnyomatoknak, a király képével tömegméretekben megjelenő poharaknak, tányéroknak fontos szerepe volt a Habsburgról szóló történetek alakulásában.

A magyar folklorisztikai kutatás hosszú ideig nem foglalkozott a Ferenc József-folklórral, hol politikailag is kényes, nem kívánt téma volt, hol csak egyszerűen érdektelen. Szövegközlések szórványosan akadtak monda- és anekdotagyűjteményekben, de a róla szóló narratívumok bemutatását, értékelését kerülték a néprajzi összefoglalások, kézikönyvek, mintha nem is lennének. Az elmúlt években az 1848-as centenárium néprajzi gyűjtés földolgozása nyomán igyekeztem fölhívni a figyelmet a 19. század végi Habsburgokról (Ferenc József, Erzsébet királyné, Rudolf trónörökös) szóló gazdag szöveghagyományra,⁵ ezt követően jelent meg az a vélemény, hogy „*Ferenc József személyisége, politikai karaktere legkevésbé a magyar paraszti világkép számára jelentett problémát. Itt virult legjobban a Kossuth-mítosz, itt találkozott a császárkirály a legkevesebb megértéssel. Így aztán a hivatalos ideológiában – hiába hasonlítgatták Hunyadi Mátyáshoz – pozitív tartalmú Ferenc József-folklórról nem tudunk.*”⁶

Az alábbiakban példáimmal cáfolni kívánom ezt az állítást. Neve nem csak elszórt adatokban, invariáns történetekben bukkan föl, hanem mondatípusok, motívumok kötődnek hozzá, közülük a leggazdagabb az ún. *késett kegyelem*-mondatípus, amely jól ismert mondatípus a magyar folklórban, más személyek nevéhez is kötve. Ferenc József a maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet sugalmazására megkegyelmez az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem érkezik meg időben a futár szándékos vagy vétlen késlekedése miatt, esetleg Haynau nem vesz róla tudomást, és a parancs ellenére kivégezteti a honvédtábornokokat. Ferenc József nem csak negatív, hanem nagy gyakorisággal pozitív alakként jelenik meg a folklórszövegekben, közlésekben. A negatív Ferenc József-kép formálódása, átalakulása 1867 utánra, – véleményem szerint – különösen az I. világháború idejére tehető. Az olyan populáris kiadványok mint az emléklapok, emlékalbumok, amelyeket a koronázás alkalmából, a királyi pár házassági évfordulóira, az uralkodóház tagjainak halála esetén temetésekre alkalmasszerűen, név- és születésnapokra évről-évre kiadtak, nem utolsósorban a kalendáriumok, a birodala-

5 *Landgraf Ildikó*: XIX. századi hősök és hóstípusok a magyar történeti mondahagyományban. (Kossuth Lajos és a Habsburgok). Kandidátusi disszertáció 1998. (kézirat); *Landgraf Ildikó*: Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In: A Szenttisztélet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2001. 109–127. p. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 8.)

Landgraf Ildikó: Emlékezet és elbeszélés – Valóság és típusreemtés a Rudolf-hagyományban. In: *Mir – susne – hum. I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére.* Szerk. Csonka-Takács Eszter–Czövek Judit–Takács András. Budapest, 2001. 222–238. p., *Landgraf*: 2005: i. m.

6 Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Budapest, 2004. 105. p.

lom népeinek ügyén fáradhatatlanul tevékenykedő uralkodó képét festették Ferenc Józsefről. Míg a kalendáriumok korábban kerültek a direkt politikai állásfoglalást, 1848/49 említését, akárcsak az uralkodó nevét, addig 1867 után nyíltan politizáltak, a 48-as hőökről és az uralkodóház tagjairól szóló írások, történetek, versek kalendáriumoknak nem csak a szépirodalmi részébe kerültek be, hanem a politikai aktualitások közé is.⁷ Az 1867 és az Osztrák–Magyar Monarchia bukása közötti időszak kalendáriumai kiegyezés pártiak. Elismerően szóltak „Ferenc József magyar királyról”, aki visszahelyezte a magyarokat ősi jogaikba, aki bízott „e mindig hű s jó magyar népben”, aki „Árpádnak nyelvén szólá Budán az országgyűlésén”.⁸ A kalendáriumok úgy magyarázták az elmúlt évtizedek eseményeit, hogy a szabadságharc bukását árulás okozta, hiszen a magyarok hőiesen és eleinte eredményesen küzdöttek a túlerő ellen. Az uralkodó ekkor még fiatal, tapasztalatlan volt; a gonosz, rossz tanácsadók okozták az aradi vérengzést. A megbékélés Erzsébet királynénak köszönhető, aki mint Magyarország védő- és őrzőangyala, patrónusa békét teremtett az uralkodó és magyar népe között.⁹

„Ifjú, csak 18 éves fejedelmünket
Aki nem ismerte ős intézményünket
Átkos tanácsadók ellenünk hajtották.
(...) elszakították a királyt a népétől.”¹⁰

A szóbeli hagyományban nagyon hasonló a szabadságharcnak és a kiegyezésnek ez a fajta megítélése, akárcsak az ifjú és az öregedő Ferenc József megítélésének különbségtétele:

„Fiatal korába rosszá viselkedett, de úgy gondolom, mint fiatal ember tanácsosok után cselekedett. Később, a mi időnkbe aztán má szerették, má csak azé is, mer öreg ember vót.”¹¹
„Ő akasztotta fel a tizenhárom aradi vértanút, de azért később mégis jó király volt.”¹²

A királyt ért személyes csapások: testvére, egyetlen fia, majd felesége tragikus elvesztése szálnalmat, részvétet, matuzsálemi kora pedig tiszteletet váltott ki alattvalóiban. Már az 1850-es években megjelent az a kortársi vélekedés, hogy Ferenc Józsefnek majd 13 családtagjával kell bűnhődnie az aradi tizenhármak kivégzéséért, az isteni harag első jelének vélték gyermeke, Zsófia halálát az 1857-es magyarországi látogatás alkalmával.¹³ Az emberi arányérzék számára irreálisan sok erőszakos halál, amely az uralkodó családját sújtotta, könnyen beépülhetett a folklórba, válhatott történeti monda témájává, mert a műfaj egyik fontos jellegzetessége a *bűn büntetlenül nem maradhat*-tematika.

7 Lásd *Kis képes naptár* 1867. II. beköszöntő. Vö. Landgraf Ildikó: Az írott kultúra hatásának útjai és útvesztői a 48-as hagyományok tükrében. In: Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. Szerk. Ekler Andrea–Mikos Éva–Vargyas Gábor. Pécs–Budapest, 2006. 426–441. p. (Studia ethnologica Hungarica VII.)

8 *Kis képes naptár* 1868. 10. p.

9 Koronázási emlékfűzet 1867–1907. 9. p.

10 *Nagy képes naptár* 1868. „Az Isten nem büntet bottal, vagy különös sorsa egy muszkavezetőnek Magyarországon.”

11 Néprajzi Múzeum, Budapest, Ethnológiai Adattár (továbbiakban EA) 2052. 189. (Balassagyarmat), további adat: EA 2061. 52. (Gyoma).

12 EA 2065. 296. (Pusztamérges).

13 Vö. Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya. Budapest, 1988. 94. p.

„*Ferenc Józsefet megbíntette az Isten, amiért amnyi rosszat tett a magyarral fiatal korában. Az egész családja, fia, felesége mind meghaltak. Megátkozta őt valaki, gondolom, nem is egy.*”¹⁴

Az öregedő, sok csapást megért császár – mivel így megtörtnek látva könnyebb volt az azonosulás az uralkodó személyével – megítélése sokkal kedvezőbb lett.

A néprajzi gyűjtésekben a kiegyezés, az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka, a világháborúk előtti korszak mint boldog békeidő jelenik meg.¹⁵ A mindent megszépítő emlékezés szociálpszichológiai megközelítésén túl nem szabad figyelmen kívül hagynunk a gyűjtések idejét, a világháborús veszteségek, a társadalmi-politikai változások nagy terhet róttak a falun élőkre is, joggal érezhették úgy, hogy az ő életük sokkal nehezebb, mint nagyszüleiké volt. A két generációval idősebb ősöknek lehetősége volt az önálló gazdálkodásra, vállalkozásra, és amit nagyon sokan szóba hoztak, a pénznek értéke volt,¹⁶ „*teli vót a parasztnak, a szegény parasztnak a búza komrája búzával...*”¹⁷ „*De annyiival jobb vót, hogy pénzér mindent lehetett kapni. Olyan jó világ, mint Ferenc Jóskaé, többet sobase lesz.*”¹⁸ „*[...] Olcsóság vót ott akkó. (...) Krajcár vót egy krigli sör.*”¹⁹

Ferenc József alakja a „*magyar nép atyja*”-szerepében kezdett összefonódni Kossuth Lajoséval, különösen az úgynevezett rövid közlésekben (egy esemény élményszerű elmondása, szövege még nem kiforrott) számtalanszor fordul elő Kossuth Lajossal párba állítva, például: „*Meghalt Ferenc József oda a boldogság, meghalt Kossuth Lajos oda az igazság.*”²⁰ A Kossuth-hagyományok egyik sűrűn előforduló közlése, hogy Kossuth törölte el a robotot,²¹ de a 48-as centenáriumi néprajzi pályázat gyűjtéseiben majdnem ugyanolyan gyakran kapcsolták a megkérdezettek ezt Ferenc Józsefhez. (A robot „*...Ferenc Jóska alatt szűnt meg 48-ban.*”²² Sőt olykor egyenesen a király érdemeként szólnak róla: „*Amikor már Ferenc József lett a király, ő alatta megvolt a népek mindene. Ő szabadította fel a jobbágyokat is.*”²³)

Nemcsak az epikus hagyományokban, hanem a dalokban is behelyettesíthető lett Kossuth neve helyére Ferenc Józsefé, még a Kossuth-nótában is. Természetesen nagy szerepe volt ebben többek között a világháború alatt megjelent olyan kottás-füzeteknek mint amilyen *A Monárkia és Németország nemzeti és csatadalai* színes borítójú dalos-füzet, címlapján Ferenc József és Vilmos császár arcképével:

14 EA 2065. 295. (Karcag). További adatok: MTA Néprajzi Kutatóintézet Mondaarchívum (a továbbiakban MTA MOA) 5501 (Csákvár); EA 2112. 34. (Szalonna).

15 Pl. „*Ferenc Jósának köllött Boszniát efoglalni. Több nem vót alatta, mer ő háboruba nem viutte az országot, inkább füzetett.*” EA 2060. 51. (Zalaszentmihályfa).

16 EA 2060. 38. (Zalaszentmihályfa).

17 MTA MOA 12699. (Kunszentmárton).

18 EA 2060. 2. (Böde). További adatok: EA 2112. 32. (Szalonna); EA 2054. 41. (Hernádtihany); EA 2119. 88. (Tiszafüred); EA 2119. 115. (Tiszaszőlős); EA 2112. 7, 41. (Rakaca); EA 2112. 32. (Szalonna); EA 2116. 174. (Mecsekfalja); EA 2065. 294. (Kunhegyes); EA 2036. 265. (Gyoma); EA 2080. 9. (Gönc); EA 2038. 289–290. (Mezőtúr).

19 EA 2044. 20–21. (Rádfalva).

20 EA 2112. 42. (Bakta)

21 Vö. *Landgraf*: 2004 i. m. 359. p.

22 EA 2060. 2. (Böde); további adatok: EA 2112. 38. (Alsógaly); EA 2116. 171. (Szentlőrinc).

23 EA 2054. 22. (Tállya).

*Ferenc József nem mehetett a bálba,
Öreg ember, nem könnyű már a lába,
Sebaj, ha már nem bírja is a táncot. A táncot. Hej!
A táncot! Megforgatjuk helyette is a rácot.
Ferencz József levelet írt ma reggel,
Masérozni szeretne a sereggel,
Ne masérozz édes öreg királyunk, királyunk bej!
Királyunk! Te csak nézzed, amit majd mi csinálunk.*²⁴

Több olyan dalszöveg olvasható a kiadványban, amelyben az eredetileg 48-as dalban Kossuth nevét kicserélték a királyéra.

A király arcképével megjelenő tárgyak (katonai emléklapok, olcsó olajnyomatok, falvédők, tányérok, poharak) gyártása az I. világháború idején vált tömegméretűvé, árasztották el a piacot és váltak olyan olcsóvá, hogy a parasztportákra is eljuthattak, erősítve a népünk *jó atyja, jó királya*-képet.²⁵

A másik jelenség, amiről szólni kívánok, a gazdag Rudolf-folklór és az I. világháború kapcsolata. Rudolf-trónörökös folklór hőssé válása váratlan halálával kezdődött. A halála körüli számtalan rejtély, titok megindította az emberek fantáziáját. A korabeli sajtó nagyon sokat foglalkozott az esettel, a trónörökös halála igazi hírlapi szenzáció volt.²⁶

A kétkedés, hogy Rudolf nem halt meg, csak elbujdosott, száműzték, bebörtönözték, már a halálhírének bejelentése nyomán lábra kapott, a halála körüli tisztázatlan körülmények gyanakvást ébresztettek az emberekben, és ezt a korabeli tudósítások kihasználták és erősítették. Voltak, akik azt híresztelték, hogy Amerikába ment, ahogy akkor ott oly sok ember próbált szerencsét, és igyekezett új életet kezdeni.²⁷

Rudolf trónörökös visszatérő hősként való várása már 1891-ből datálható egy újságcikknek köszönhetően. Békés megyében a rossz élet- és munkaviszonyok miatt állandó sztrájk-hangulat volt a munkások között, körükben erősen élt az a hit, a cikk tanúsága szerint, hogy Rudolfot azért száműzték Amerikába, mert a munkásokon akart segíteni, de vissza fog jönni, hogy valóban segítsen.²⁸

Úgy vélem, azt az elképzelést, hogy Rudolf helyett egy gipsz- vagy viaszbábut temettek el két dolog is erősítette. Egyrészt halotti maszkot készítettek Rudolfról, ez az újságokban meg is jelent, másrészt, Rudolfot nyitott koporsóban ravatalozták föl, koponyájának roncsolódásait, amelyeket a lövés okozott viasszal tüntették el, ettől az arc természetellenes, furcsa sárgás színt kapott. A *Vasárnapi Újság*

24 *A Monárkia és Németország nemzeti és csatadalai* – Wien, Budapest, Leipzig, s. a., Bárd Ferenc és Testvére.

25 Vö. *Landgraf Ildikó*: Kossuth Lajos körszakállas képétől a koronázási emléklapokig. 19. századi populáris grafikák paraszti környezetben. In: *Folklór és vizuális kultúra*. Szerk. Szemerkényi Ágnes. Budapest, 2007. 293–311. p.; *Kovács Ákos*: Magyarországi falvédőfeliratok. Budapest, 1985. Úő.: A magyarországi falvédők feliratai. Budapest, 1987.

26 Csak néhány hosszabb beszámoló: *Politikai Újdonságok* 1889. február 6.; *Fővárosi Lapok* 1889. február 1.; *Nemzet* 1889. február 2.; *Pesti Napló* 1889. február 5.

27 Vö. *Herrmann Antal*: Rudolf királyi a mondában. *Ethnographia*, 1916. XXVII. 1–16. p. Egy változat szerint azóta bujdosik Amerikában, amióta meghalt az anyja – *Kiss Lajos*: Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest, 1958. 193. p. Egy másik azt emeli ki, hogy 40 kutyájával ment el Amerikába, és ha az apja meghal, visszajön. *Kálmány Lajos*: Hagyományok I. Vác, 1914. I. 216. p. MOA 1812.

28 *Gaal Jenő*: Az alföldi munkásmozgalom. Budapest, 1891. 34. p.

például különtudósítót küldött a temetésre, képekkel (rajzok, metszetek) igyekeztek beszámolni a temetésről, és a képeket kitették az üzletek kirakatába is.²⁹

Ha nem őt temették el, akkor nem is halhatott meg, akkor valahol él, és ha tud és szükség lesz rá, akkor vissza fog jönni, vélték sokan.

„*De ez csak formailag vót a halál megcsinálva, de ő elment volna valahová, élt valahol. Viaszból kiformálták, mintha ő lett volna, eltemették, de ő élt.*”³⁰

„*Mindig várták vissza, hogy él, hogy visszajön. Hogy mást temettek el, hogy gipszből lett csinálva.*”³¹

Rudolfot az ország legkülönbözőbb helyein vélték látni, felbukkanni,³² a legkülönbözőbb áruhában, vándorlegényként, kubikusként, ablakos tótként, olykor a szegényes darócruha alól kivillant a drága aranyos mente.³³ Már 1899-ből van adatunk arra, hogy vándorlegényként szállást kér, és pénzt hagy maga után vendéglátói házában.³⁴

Am a trónörökös visszatérésében való bizakodás az I. világháború esztendeiben különösen felerősödött. Ismert jelenség, hogy feszült társadalmi-politikai helyzetekben, háborúkban, más korokban is feltűntek ál-hősök, például ál-Rákócziak, ál-Petőfik.

Sok történetmesélő a háború kitöréséhez kötötte a következő mondatípust:

„*A háború kitörésekor hazasürgönyöz az apjának, hogy:*

– *Köllök-é?*

Az apja visszateregrafálta(!):

Ha eddig mögvótunk nálad nélkül, majd csak átvergődüink ezön a soron a magunk embörségibül is. De, ha akarsz, gyüibecc.”³⁵

Vagy egy másik változatban:

„– *Mikor a mostani világháború kitört, a bujdosó Rudolf ezt üzente apjának Bécsbe:*

– *Édes tanító apám, hallom, hogy bajban vagy! Hazamenjek-e segíteni?*

– *Gyere lelkem gyermekem – üzente vissza a király – rózsákkal rakatom ki az utadat.*

– *Inkább Rothschild-fejekkel rakasd ki! – üzente vissza Rudolf a kengyelfutóval.*

Azt az egyet nem tehetem, édes fiam – felelte a király –, mert ők nyomják nekem a pénzt a háborúhoz.

Így hát nem is jött baza Rudolf királyfi.”³⁶

29 *Vasárnapi Újság*, XXXVI. évf. 6. sz. 1889. február 10.

30 MOA 5470. (Korond) 1964.

31 MOA 5469. (Uri) 1964.

32 MOA 5473 (Sopronhorpács); EA 2379/159. (Békés).

33 *Kálmány*: 1914 i. m. I. 159–160. p.; MOA 1816.

34 *Lázár István*: Alsófehér vármegye néprajza. Alsófehér vármegye monográfiája. I. kötet 2. rész Nagyenyed, 1899. 642–643. p. „*De ájjunk csak, mer visszagyű s akká felfargat mindent. Nem bótt az meg. Tardán is látták vándarlegín képibe. Szállást kér, és ezért pénzt hagyott maga után, de kérte, hogy ne árulja el, hogy kitől kapta. Meg akar győződni, hogy igaz-e a törvény: Egy alá (oláh) legín ment a farrai vásárra, hát adament a kiráji is, megvette a barnyúját, de híjjával fizette ki. Toervínbe mentek, hát a kiráji adott pízst a bírának; az alá csak konyoergoett s a bírák elkergették s a kirájinak attak igazat, mikar nem vótt neki igassága. – Hej, aszangya a kiráji, már mas látam, hogy hamis az erdei toervín. Kifizette az alá legínnek a barnyú árát s barnyút is néki atta. Há csak azé tette, hogy lássa, igaz-é a toervín? Mas nem ríg toertínt. Ajan igaz, min hogy bárman bat szemet nízünk.*”

35 Kiss: 1958 i. m. 193. p.; MOA 5477.

36 *Ortutay Gyula–Katona Imre*: Magyar parasztnesék. I–II. Budapest, 1951–56. 430. p.; MOA 962.

A korabeli Rudolf-kép megismeréséhez izgalmas adatokkal járult hozzá Pisztora Ferenc, aki speciális forrástípust³⁷ tárt föl. A XIX–XX. század fordulójának (1867–1925) pszichiátriai kórrajzaiból igyekezett összegyűjteni azokat a téveszméket, amelyek Rudolffal kapcsolatban a betegek tudatában éltek.³⁸ A pszichiátriai kezelés alatt állók történeteiben a Rudolf-mondakör jellegzetes típusaira ismerünk rá. A betegek történeteiben is a leggyakoribb motívumok, hogy Rudolf nem halt meg, csak a viaszbábuját temették el, álruhában jár-kel a világban, és amikor szükség lesz rá, visszajön. A Rudolffal kapcsolatos téves eszmék kórrajzai az I. világháború idején sűrűsödnek.

Jó bizonyíték a következő történet arra, hogy egy korszak téveszméi mennyire benne gyökereznek az adott kor mindennapjaiban. A következő esetet mind a kórrajzok között megtaláltam, mind korabeli újságcikkben nyomára bukkantam: „*Lajosmizsén egy volt patkányirtó, (paranoid psychosisban szenvedő) öregebb egyén, egy idősebb földművesnél teljes ellátásban részesült, mint Rudolf trónörökös. Állítólag több ezer ember hitelt adott annak, hogy az igazi trónörökös lakik Lajosmizsén (1916–28)*”.³⁹ Ennek emléke még jó pár évvel később is élt, és 1959-es néprajzi gyűjtésben rábukkantam ezen ál-Rudolf emlékére. „*Ferenc bácsinak hívatta magát. Nagy, magos, oldalszakállas ember vót.*”⁴⁰

Ámi Lajos, a híres számoszegi mesemondó szolgált az első háborúban, a fronton átélt élmények átütnek meséi szövegén is. Közreadott meséi között, akad egy történeti monda, nem véletlen és nem meglepő, hogy ez éppen a Rudolf és a Rotschild-fiú-mondatípus egy változata, amit a nagyhírű előadó mesészerűen kiszínezve mesélt el.⁴¹

Herrmann Antal tanulmánya a Rudolffal kapcsolatos korabeli hagyományok összegzéséről az *Ethnographiában* 1916-ban, a háború idején jelent meg.⁴²

Kálmány Lajos pedig a történeti énekek gyűjtése során állapította meg, hogy Rudolf nevéhez igen sok monda fűződik. „*Míg előzőleg a népet pártoló bős szerepét játszotta, a világháború kitörése után az egész nemzetet a háború borzalmaitól megmentő bössé léptette elő.*”⁴³

A népköltészet örökéletű hőseinek sorába illesztette a trónörököst. „*...a nép hiszi, hogy egyesek örökéletűek, milyen Rákóczi és Rudolf...*”⁴⁴

37 Pisztora Ferenc: A pszichiátriai kórrajzokban rejlő folklorisztikai információk jelentősége a szellemi néprajz számára. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XX. 1983. 223–238. p.

38 Pisztora Ferenc: Rudolf trónörökös személyének tükröződése a Monarchia korának pszichopatológiájában. (Politikai mítosz mint tünetmeghatározó tényező a kórlélektanban) In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Szerk. Frank Tibor–Hoppál Mibály. Budapest, 1980. I. 255–265. p.

39 Zsakó István: Adatok gyűjteménye a magyar elmeorvoslás történetének megírásához. In: A Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet emlékkönyve 1883–1933. Szerk. Zsakó István. Budapest, 1933. 348. p.

40 MOA 13005. (Cegléd)

41 Ámi Lajos meséi I–III. Szerk. Erdész Sándor. Budapest, 1968.

42 Herrmann: 1916 i. m. 1–20. p.

43 Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. Sajtó alá rendezte: Dégh Linda. Budapest, 1952. 95. p.

44 Kálmány: 1914 i. m. I. 214. p.

Kótyuk Erzsébet

A HÁTORSZÁG EGÉSZSÉGÜGYI CSATÁI
(1914. JÚNIUS 28.–1918. NOVEMBER 3.)

A háborúk idején a harci egységeket ellátó, és az utánpótlásról gondoskodó háterszágnak mindig fontos szerepe volt és van, ezért szükséges annak háborús átszervezése. Az első világháború első két esztendejében a magyar királyi kormány széleskörű intézkedéseket tett a háterszág viszonyainak átalakítására. A civil lakosság leginkább a gyógyító intézményeket, a kórházakat, az egészségügyi-, valamint az élelmiszer-ellátást érintő változásokat érzékelte. Hadba lépéskor Magyarország lakossága (Horvát-Szlavónország nélkül) 18 264 000 fő volt. Az egészségügyi ellátás érzékeltetésére előljáróban két adat: az iménti népesség egészségügyi ellátását 5805 orvos és sebész, valamint 461 kórház szolgált.

A háború és az általa kiváltott pszichés trauma, a megváltozott életkörülmények, az egyre nehezedő létfenntartási viszonyok, a hiányos táplálkozás – súlyosan érintették a háterszág lakóit, korra és nemre való tekintet nélkül. A felsorolt negatív tényezők nemcsak az egyes emberek, hanem a polgári lakosság egészének az egészségi állapotát, és a betegségekkel szembeni ellenálló képességét is kedvezőtlenül befolyásolták.

Milyen egészségi, egészségügyi gondokkal kellett megküzdnie a háterszág népességének az első világháború idején?

Elsősorban az éhezéssel, a fokozott nincstelenséggel és ezek következményeivel: a fertőző és járványos betegségekkel, ezek közül is a magas halálozási arányokat mutató tuberkulózissal, a kolerával, a kiütéses- és hastífusszal, a vérhassal, a himlővel, és nem utolsósorban a nemi betegségekkel, majd a háború vége felé a spanyolnáthával.

A hadba lépést követő első hónapokban, hazánkban meglehetősen nagy volt a gazdasági zűrzavar. A termelés visszaesett, már az első háborús tél folyamán a civil lakosság élelmiszerellátásában súlyos nehézségek adódtak, különösen az ország északkeleti és déli részén, a hadművelleti körzetekhez, Galíciához, illetve a Szerbiához közel fekvő területeken. A kormány intézkedései – a tartalékok takarékosabb elosztása, a zugkereskedők internálása, az árak maximálására tett törekvések – nem jártak eredménnyel. Az élelmiszerek igazságosabb szétosztása, adagolása érdekében a kormány 1915 tavaszán elrendelte a lisztjegyek rendszerezését, amellyel megkezdődött az élelmiszerjegyek bevezetése.

Az élelmiszerellátás gondjait – a remények ellenére – az 1915. évi esztendő termése sem oldotta meg, mivel a betakarított gabona csak arra volt elegendő, hogy

ideiglenesen enyhítsen a helyzeten. A kenyérnek való a szükségleteknek mindössze a háromnegyedét fedezte. A magyar lakosság élelmezésének kérdésében a Monarchia két társállama, Magyarország és Ausztria között éles vita bontakozott ki. Ausztria ugyanis már az első háborús télen kevésnek találta Magyarország mezőgazdasági szállítmányait a hadsereg és az osztrák lakosság számára.

A háborús helyzetre való tekintettel, Ausztria különösen szigorúan elvárta, hogy hazánk a megállapított kvótának megfelelően szolgáltatssa a terményt a hadsereg számára. Nyilvánvaló, hogy a hadsereget el kellett látnia mezőgazdasági terményekkel. A magyar kormány álláspontja szerint azonban a katonaság után, elsősorban hazánk polgárainak az ellátását kellett megoldania, és kizárólag abban az esetben szállítani élelmiszert az osztrák lakosság számára, ha abból felesleg mutatkozik. Az osztrák kormányzat ezzel az állásponttal nem értett egyet, és az élelmezés magyarországi korlátozását, valamint a szigorúbb rekvirálásokat szorgalmazta.

Tette azt annak ellenére, hogy a munkaképes férfilakosság hadba vonulása, valamint az igavonó állatok, a szarvasmarha-, valamint a lóállomány háború okozta pusztulása a mezőgazdasági termelés jelentős csökkenését eredményezte, aminek következtében az élelmiszer-előállítás jelentősen visszaesett. A betakarított gabona mennyisége az elkövetkező háborús években is messze elmaradt a szükségestől. Az élelmiszerhiány növekedett, ezért 1915 decemberében a kenyérjegyrendszert is bevezették. A helyzetet súlyosbította, hogy az országban 1916 nyarán száj- és körömfájás járvány tört ki. Az ellátási nehézségek enyhítésére már augusztusban megjelent a földművelésügyi miniszter azon rendelete, amely az 1888. évi VII. törvény 79.§-ának a szigorát jelentősen mérsékelte. A korábbival ellentétben az új jogszabály kimondta, hogy a beteg állatok tejét kizárólag nyers állapotban tilos forgalmazni és fogyasztani, hőkezelés után – vagyis forralást követően – a tej fogyasztható. Ezért arra kötelezték az állattartókat és forgalmazókat, hogy a tejet ennek megfelelően, elsősorban forralással kezeljék.

Az élelmiszerhiány a városi és a falusi lakosságot arra kényszerítette, hogy a kormány lakhely-elhagyási rendeletét kijátszva, cserekereskedelmet folytasson, ami a járványok idején a fertőző kór fokozott és gyors terjedését eredményezte.

Meg kell említenünk, hogy a vidéki lakosság élelmiszerkészleteit a folyamatos rekquirálások jelentős mértékben apasztották. Emiatt például az Orvosi Hetilap hasábjain, a népélelmezés javítására – bajorországi példa alapján – az árpadarát, valamint a lóherét ajánlották, mindkét termény magas mész-, illetve foszfortartalma miatt. Utóbbi ízét a spenóthoz és a zöldbabhoz hasonlították, és a spenóthoz hasonlóan javasolták fogyasztásra elkészíteni.

A huzamos ideig tartó hiányos táplálkozás, illetve az éhezés következtében, a polgári lakosság körében jelentősen nőtt a hiánybetegségekben szenvedők száma. Az orvosok értetlenül álltak a járványszerűen jelentkező strúma, a skorbut és a pellagra előtt. Budapesten és környékén évről-évre emelkedett a strúma, vagyis a golyva megbetegedések száma, amelyek negyedik és ötödik háborús évben feltűnően megsaporodtak. Az okát hiába keresték, az akkori ismeretek szerint fertőző megbetegedésnek vélték. Mint ismeretes, a strúma vagy golyva a jódhiány következtében alakul ki, és a pajzsmirigy által termelt hormonok nagyfokú hiánya okozza.

Az ország egyes területein, például Erdély bizonyos részein járványszerűen fordult elő a pellagra, amely 1917-re olyan méreteket öltött, hogy a belügyminiszter rendeletben kötelezte a törvényhatóságok tisztviselőit a betegek bejelentésére, név szerinti nyilvántartására, orvosi felügyeletére, valamint ápolására és segélyezésére. A pellagra hiánybetegség, az egyoldalú táplálkozás következménye, és leginkább ott fordul elő, ahol a kukorica a fő táplálék. A betegség tünetei: a bőr égő és fájdalmas, felületét vörös hólyagok borítják, amelyeknek a felszíne a pergamenhez hasonlóan száraz és zsugorodott.

Az ország különböző vidékeiről elszórtan, skorbutos megbetegedésekről érkeztek jelentések az egészségügyi hatóságokhoz. A C-vitamin-hiány okozta, fáradtságérzéssel, levertséggel és vérékenységgel járó kóros állapot súlyos formája halállal is végződhet, de enyhébb formái is veszélyesek, mert a beteg más kórokkal szembeni ellenálló képességét rendkívüli mértékben lecsökkenti.

A háború okozta egyre romló higiéniai körülmények, és az egyre növekvő elszegényedés következtében, a fertőző és a járványos betegségek száma is jelentősen emelkedett. Ismeretes, hogy a rosszul táplált, legyengült emberi szervezet kevésbé ellenálló, ezért elsősorban az ilyen egyének betegszenek meg fertőző és járványos kórokban.

Az epidémiák elleni első intézkedésként a magyar királyi belügyminiszter 6405/1914. B. M. sz. körrendeletével július elsejei hatállyal, kölcsönös közlésre kötelezte valamennyi szomszédos törvényhatóságot, a bejelentésre kötelezett fertőző betegségek tekintetében. A rendelet az említett kategóriában, az alábbi betegségeket sorolta fel: kolera, himlő, tuberkulózis, vérhas, diftéria, kiütéses tifusz, hastífusz és bujakór. A rendelkezés célja az volt, hogy a fertőző, vagy járványos kórok terjedésének megakadályozására időben meghozhassák a szükséges óvintézkedéseket, illetve felszámolhassák a fertőző góccokat. A felsoroltak közül a minden korosztályt érintő, és már a háború előtti években is rendkívül magas morbiditást mutató fertőző betegség volt a tuberkulózis, amely a hatóságok minden óvintézkedése ellenére erősen terjedt, és hatékony gyógymód híján, magasak voltak a mortalitási, azaz a halálozási mutatói is.

Magyarország tuberkulózis halandósága már az első világháborút megelőző években is meghaladta más európai országok mortalitási statisztikáját. Hollandia és Svájc adataival összevetve, ez egyértelműen kimutatható.

Tuberkulózis-halandóság Európában a háború előtt (%000)

Év	Hollandia	Svájc	Magyarország
1905	179	268	430
1910	155	227	360
1913	142	201	314

A fertőzés terjedése elleni óvintézkedések szigorítását célozta az az 1914. július 17-én kiadott belügyminisztériumi rendelet, amely a „*tuberkulózis szempontjából*” vizsgálatra kötelezte a „... *külföldről, de különösen Amerikából hazatérő visszavándorlókat*”. A községi elöljárók kötelessége volt ezeket a személyeket nyilvántartani, valamint érkezésükről nyolc napon belül – név- és lakásjegyzé-

két mellékelve – a körorvost értesíteni. Ugyancsak a helyi előljáró feladata volt a visszavándoroltakat figyelmeztetni, szükség esetén felszólítani, a kötelezően előírt szűrésre. A körorvos igazolással látta el a jelentkezőt, ha az nem szenvedett nyílt tüdő-, gége-, csont-, vagy mirigy-tuberkulózisban. Ez a rendelet a tuberkulózis továbbterjedésének megfékezése, valamint az új fertőző gócok felszámolása szempontjából fontos intézkedésnek számított.

A tbc kórokozóját ebben az időben már ismerték – 1882-ben Robert Koch (1843–1910) fedezte fel –, terjedésének a folyamatát szintén. Hatékony gyógymódját azonban nem, a gyógyítására még csak kísérletek történtek. Akárcsak Európa más országaiban, hazánk számos gyógyintézetében is a Koch-féle oltóanyagot, a Tuberculint alkalmazták, és a tüdőbajnak is nevezett kór terápiájának megoldását várták a szertől. Az oltóanyag azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hatástalannak bizonyult. (A hatásos szert, a penicillint, csak jóval később, 1929-ben fedezte fel Alexander Fleming brit bakteriológus, és az ebből kifejlesztett első hatásos antibakteriális – tbc-t is gyógyító – szert, a Prontosil-t, 1935-ben hozta forgalomba a Bayer cég. A penicillint tisztított és koncentrált formában, először 1940-ben sikerült előállítani.)

A tuberkulózisban elhunytak száma Magyarországon

Év	Fő	Összes halálesetek %-a
1913	38 026	14,09
1914	55 359	12,58
1915	63 269	13,32
1916	59 663	15,22
1917	61 044	15,87
1918	65 433	13,83

A háborús körülmények tovább növelték a betegség terjedését. Ha összevetjük az első két háborús évben, a tbc-ben elhunytak számát – 1914-ben 55 359, 1915-ben 63 269 fő – akkor azt tapasztaljuk, hogy a növekedés 14,3%-os. Ez utóbbi adatban az a legszomorúbb, hogy az elhalálozottak között 6555 személy hét éven aluli gyermek volt. A háborús viszonyok között lehetetlenné vált, hogy a kötelezően előírt óvórendszabályokat – lakás- és higiéniai körülmények, a betegek elkülönítése, evőeszközeik, ruháik fertőtlenítése, a fertőzöttek megfelelő táplálása stb. – maradéktalanul betartsák. Ennek következtében a tbc elleni harc reménytelennek tűnt.

A XIX. század nagy kolerajárványait még ki sem heverte az ország, amikor ismét kolerás megbetegedésekről érkeztek jelentések az illetékes hatóságokhoz. Kezdetben egyes katonai alakulatoktól, majd a vasútvonalak mentén fekvő településekről, illetve a katonai kórházak környékéről. A járványveszély már 1914 őszén jelentkezett. A kórt hazánk területére Oroszországból hurcolták be a sebesült- és a szabadságos katonák, illetve az orosz hadifoglyok. Hiábavalónak bizonyultak azok a kormányzati intézkedések, amelyek a betegség terjedésének a megakadályozására irányultak. A kolera lappangási ideje ugyanis kettőtől 21 napig tarthat, ezért a harctéri megfigyelő állomásokon a kötelezően eltöltött öt nap nem volt elegendő arra, hogy teljes bizonyossággal kiszűrjék a kolerás betegeket.

A hátország kórházaiba tünetmentesen került bacilusgazdák, a lappangási periódusban – vagyis a fertőzés és a tünetek jelentkezése közötti időszakban –, tovább fertőzték a környezetüket mindaddig, amíg nem jelentkeztek rajtuk is a betegség tünetei. A kórházakban és az ún. lábadozóknak, a sebesült katonák szükségszerűen, polgári személyekkel is kapcsolatba kerültek. Ennek következtében a kolera a lakosság körében is terjedt.

A helyzet súlyosságát jelzi, hogy Magyarország területéről például 1915. július 26. és augusztus 1-je közötti időszakban 600 új kolerás megbetegedést jelentettek, akik közül a polgári személyek száma 529, a járványban elhunytaké pedig 292 fő volt. (Halálozás 48,6%)

A magyar királyi belügyminiszter az 176.131/1914. B. M. sz. október 24-én közzétett rendeletében intézkedett a polgári lakosság körében bevezetendő kolera elleni védőoltásról, amelyet azonban törvényi alap hiányában nem tehetett kötelezővé, ezért koleraveszély esetén, minél szélesebb körben, mindössze alkalmazásra ajánlott. Ugyancsak a fertőzés terjedésének megakadályozását célozta az a belügyminiszteri rendelet, amely 1915 augusztusában a rongy-gyűjtést, illetve a rongykivitt szabályozta. A jogszabály kimondta, hogy járvány idején a fertőzött településeken tilos rongyot gyűjteni és onnan elszállítani. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a jelen háborús viszonyok között a hazai textil- és papíriparnak fontos érdeke a belföldi rongy újrahasznosítása, ezért a járvány elmúltával, megfelelő fertőtlenítés után folytatható a begyűjtés. A kolera epidémia – kisebb-nagyobb hullámokban – 1916. január végéig tartott. A betegség megfékezése elsősorban a hadseregben kötelezően bevezetett védőoltásnak volt köszönhető.

Kolera-halálozás Magyarországon

Év	Fő	Összes haláleseteknek %-a
1913	–	–
1914	1139	0,26
1915	2271	0,48
1916	16	0,00
1917	4	0,00
1918	2	0,00

A kolerán kívül a vérhas, a hastífusz, valamint a kiütéses tífusz is veszélyeztette a polgári lakosságot, hiszen a hadműveleti területekről a hátországba szállított sebesültekkel ezeket a fertőző betegségeket is behurcolták. Az északi frontról, valamint a Balkánról, és az ahhoz közeli területekről már 1914. december végén kiütéses (foltos) tífuszos megbetegedéseket jelentettek.

A hadvezetés emiatt azonnali intézkedéseket hozott azzal a céllal, hogy a saját állományú fertőzött sebesülteket, és a hadifoglyokat kiszűrjék. Ezért azokat a katonákat, akiken a betegség jelei mutatkoztak, a hadtápkörletben elkülönítették, és nem szállították haza a hátországba. Azonban akárcsak a kolera esetében, itt sem tudtak minden fertőzött személyt kiszűrni. A fertőzés ugyanis legtöbbször a tünetmentes sebesültekkel került a hátországba, akik sok esetben nyitott

**Az egészségügyi technika
szennyezés találmánya!**

**A tetőtlenítő és
fertőtlenítő készülék**

Kiváratra
prospektus

**„HARTMANN“
megoldotta a kérdést**

15 perc alatt
10 teljes egyenruhát tetőtlenít.

Lerakat: **Garde-Meuble A. G.**
Wien, XXI 5 Magdeburgstrasse 71.

vagonokban utaztak vissza a frontról és a vasútvonalak mentén a megállóknál, a tisztálkodó helyeknél, a tudtukon kívül terjesztették a fertőzést.

Az egészségügyi hatóságoknak nem kevés gondot jelentett a kiütéses tifusz (typhus exanthematicus) elleni védekezés, amelynek kórokozóját az emberen élősködő tetvek terjesztik. A betegség előidézői, a rossz higiénés körülmények következtében az emberek ruhájában megtelepedő tetvek. A tifusznak ez a fajtája élősködők nélkül emberről emberre nem terjed, ugyanis a beteg a váladékaival nem fertőz. Tehát a kiütéses vagy flekktífusz esetében elsősorban a fertőzés megelőzésére, vagyis az élősködők irtására törekedtek.

A belügyminiszter 1914. december 26-án kelt rendeletében a fertőtlenítés legapróbb részleteire is kiterjedő utasításokat fogalmazott meg, amelyet nemcsak a harcterről szállított sebesült-, beteg- és szabadságos katonák, hanem a hadifoglyok és menekültek esetében is kötelező volt betartani. Fertőtlenítő-állomásokat hoztak létre, amelyek az élősködők megsemmisítésére alkalmas fertőtlenítő szerekkel és -eszközökkel voltak felszerelve, és ahol a rendeletnek megfelelően

A fertőtlenítés

a tetvetlenítést végrehajtották. Idézet a rendeletből: „*Testi tisztálkodás céljából gondoskodni kell, hogy a beteg, illetőleg más eltetvesedett személy külön helyiségben levetvén és átadván rubáját és egyéb tárgyait, borotválkozás és hajnyírás után alaposan mosakodjék vagy fürödjék. (E célra a zuhanyfürdők ajánlatosak.) Szükség esetén szürke kenőccsel, vagy petróleummal, vagy kámforolajjal, esetleg más tetűpusztító szerrel dörzsölje be testének ama részét, ahol tetű fészkel. Csak tisztálkodás és friss fehérműváltás után helyezhető el kórszobában, vagy adható házi ápolásba.*”

A rendelet megállapította, hogy a tífusz „nagymértékben fertőző betegség”, ezért mielőbbi felismerése végett részletesen ismertette a betegség tüneteit is, amelyek a három és 21 nap között változó lappangási idő elteltével jelentkeznek: „...*néhány napi rosszullét (sic), majd hirtelen rázó hideg, azután magas láz áll be, amely 8–16 napig tart. A betegség 4–6. napján piros lapos foltok mutatkoznak a mellen és a has felső részén, s elég gyakran a végtagokon; a foltok helyén néha a bőr alatt kis vérömlések látszanak. Gyógyulás alkalmával a bőr korpaszerűen hámlik, ami körülbelül két hétig tart. A betegek közül átlag 15–25 százalék hal el.*”

Kiütéses tífusz(kiütéses hagymáz)-halálozás Magyarországon

Év	Fő	Összesen a halálos esetek %-a
1913	–	–
1914	68	0,02
1915	134	0,08
1916	85	0,02
1917	82	0,02
1918	91	0,09

A másik, szintén járványszerűen jelentkező, igen súlyos betegség a hastífusz (typhus abdominalis) volt, amelynek kórokozója elsősorban a beteg székletével, ritkábban vizeletével ürült, és amely a nem megfelelő higiénés viszonyok, illetve tisztálkodás következtében, kontaktus útján terjedt. A betegség forrása lehetett a fertőzött folyó-, illetve ivóvíz, a nem megfelelően csíráztatott kórházi ágy- vagy ruhanemű, és nem utolsósorban a fertőzött élelmiszerek. Ez a betegség súlyos hasi- és gyomorpanaszokkal járt. Tünetei a vérhas (dysenteria) megbetegedés tüneteivel könnyen összetéveszthetők, ezért pontos diagnózist csak a vér vagy a széklet bakteriális vizsgálata adhatott. A hadszínterről érkezett sebesülteknél ez a két fertőzés gyakran halmozottan fordult elő.

Az első tífuszos megbetegedésekről szóló jelentést követően, pár hónap elteltével 1915. április 3-án a magyar királyi belügyminiszter már a tífusz elleni oltóanyag forgalomba-hozataláról adott ki rendeletet. Egyben utasította a vármegyei és a városi törvényhatóságokat a tífusz elleni védőoltás bevezetésére.

A korabeli iratok szerint az oltást követő immunitás tartama 1–3 év volt. A jogszabály arra is felhívta a figyelmet, hogy az immunitás nem minden esetben következik be, ezért a fertőző betegségek elleni védőszabályokat továbbra is be kell tartani.

Hastífusz(hasi hagymáz)-halálozás Magyarországon

Év	Fő	Összes halálesetek %-a
1913	2607	0,97
1914	3590	0,82
1915	5696	1,20
1916	3830	0,98
1917	5012	1,30
1918	4317	0,91

Annak érdekében, hogy a másik súlyos, járványos, sok áldozatot követelő bélrendszeri betegség, a vérhas (dysenteria) további terjedését meggátolják, a forgalomba hozott szérumot a hatóságilag igazolt, vagyontalan és szegénysorsú betegek számára az orvosok az Országos Betegápolási Alap terhére rendelhették. Az oltás a betegeknek hosszabb-rövidebb ideig védelemet biztosított.

Dr. PÁPAY VILMOS-féle OLTÓINTÉZET BUDAPEST, VI., TEREZ-KÖRÜT 31.

HIMLŐNYIROK
biztos fogamzással és enyhe reakcióval.
Magas titerű védő- és gyógyítóanyagok:

DYSENTERIA Tetanus, Diphtheria, Meningitis és Streptococcus-fertőzések (Skarlát) ellen.

VACCINÁK

Praeventív oltásra:
Typhus, Cholera, vegyes Typhus-Cholera (kombinált) oltóanyag.

Curatív oltásra (Wright szerint):
Gonococcus, Streptococcus, Staphylococcus oltóanyag.

Telefon: 20-19. — Sürgőnyszim: PÁPAY OLTÓINTÉZET.

Tekintettel arra, hogy a már említett kolera, a hastífusz és a vérhas kontaktus útján is terjedt, ezért legelső lépésként a betegek elkülönítését kellett megoldani, és a megfelelő higiénés körülményeket megteremteni. Mindez a háborús viszonyok között nem kis feladatot rótt a hatóságokra.

Vérhas(dysenteria)-halálozás Magyarországon

Év	Fő	Összes halálesetek %-a
1913	—	—
1914	1120	0,26
1915	1284	0,27
1916	1159	0,30
1917	5205	1,35
1918	3388	0,71

A háború egyik kísérő jelenségeként megnövekedett a nemi betegségekben – gonorrhea, lágyfekély, szifilisz – szenvedők száma. Utóbbi volt az egyik legrettegettebb, legszégységteljesebb, ezért a betegek által a legvégsőökig titkolt megbetegedés. Éppen ezért, igen széles körben elterjedt! Ellenszerét a Salvarsan nevű gyógyszert, már 1910 márciusában Paul Ehrlich (1854–1915) és Szahacsiro Hata (1873–1938) előállították, és ezzel az orvoslás kezébe adták az addig gyógyíthatatlannak tartott bujakór elleni leghatásosabb gyógyszert. Annak ellenére, hogy a betegségnek volt hatásos ellenszere, a halálozási statisztikák nem mentesek ezektől az adatoktól.

A bujakórban elhunytak száma Magyarországon

Év	Fő	Összes haláleseteknek %-a
1913	607	0,22
1914	693	0,16
1915	547	0,11
1916	516	0,13
1917	558	0,15
1918	499	0,11

A fertőzés leginkább a hadművelleti területeken terjedt, de a hátszágban is jelentősen emelkedett a kórban szenvedők aránya. Elsősorban a bordélyházak és az éjjeli mulatóhelyek voltak az infekció gócpontjai.

Ez ügyben a belügyminiszter már 1915. december 29-én rendeletet adott ki, amelyben részletesen szabályozta a bordélyházak feletti állandó rendőri felügyeletet. Ennek keretében – a rendvédelmi hatóságok számára e helyeken – váratlan rendőri ellenőrzéseket írt elő. Ezenkívül utasította az egészségügyi hatóságokat az intézményben működő kéjhölgyek rendszeres orvosi ellenőrzésére.

A nemi betegségek elleni küzdelem egyik fontos feladatának tekintették a fertőzések továbbterjedésének megakadályozását. Az iménti belügyminiszteri rendelet ezért kötelezte a bordélyházak tulajdonosait, hogy a kéjnők az ún. bárca könyvüket kérés nélkül, minden látogatójuknak felmutassák, továbbá a bordély minden alkalmazottja hatósági áron kapható, megfelelő minőségű és mennyiségű óvszerrel legyen ellátva. A megelőzést azonban igen megnehezítette, hogy sok volt az alkalmi prostituált, akiknek nyilvántartása és ellenőrzése rendkívül nehéz volt. Szolgáljon tájékoztatóul az alábbi adat: Szegeden 1916-ban hat hónap alatt 1748 bárca nélküli prostituáltat állítottak elő. Ebből egészséges 621, gonorreás 554, lágyfékélyes 360, szifilisz 213.

Az újabb fertőzések megelőzése érdekében a bujakóros betegek számára térítésmentessé tették a gyógyítást. (Egyébként 1910-ben egy kúra időtartama négytől hat hétig terjedt, és 6–800 koronába került.) A helyzet súlyosságára utal, hogy rendelet intézkedett, mely szerint a szegények kórházi ápolását az Államkincstár, a vagyonosok kezelési költségeit pedig a betegsegélyező pénztár volt köteles finanszírozni. Ezzel azt kívánták elérni, hogy a fertőzöttek minél szélesebb körben jelentkezzenek a gyógykezelésre, hiszen „...a lakosságot elkorcsosító bujakór oly természetű ragályos betegség, hogy annak sürgős gyógyítása, valamint elburkolásának és eltitkolásának megelőzése közegészségügyi és közgazdasági fontos szükség”.

Ugyancsak a kór terjedésének megakadályozását szolgálta az 1917-ben, a Gonovaccina nevű védőoltás előállításáról, forgalomba hozataláról és alkalmazásáról kiadott belügyminiszteri körrendelet. Az oltóanyagot a Belügyminisztérium központi vizsgáló állomása ingyen bocsátotta a rendelőintézetek és a kórházak rendelkezésére, amelyek a díjtalanul felhasznált vakcináról, évenként pontos kimutatással kötelesek voltak jelentést tenni a Belügyminisztériumnak (beteg neve, lakcíme, pontos kórisme, a felhasznált vakcina adagja és az elért gyógyulási eredményt).

Gonorrhoea-nál
 még idősült, makacs esetekben is
„Sozojodol“-Zincum $\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$
 (+ Bism. salicyl. $1\frac{1}{2}$)
 felváltva 3–5% „Sozojodol“-Natriummal.
 „... mindig kedvező hatást észleltem ... egy specificum
 hirnét igényelheti.“ (Wiener Klin. Wochenschr. 1894, 43/44. sz.)
 „... a kezelés utolsó napjaiban gonococcusok már nem mutakoztak ... a gyógyulás mindig teljes és végleges volt.“
 (Aerztliche Monatschrift, 1898, 3. sz.)
 Külön broszura G és kísérleti mennyiséget díjmentesen küld a t. orvos uraknak H. Trommsdorff, vegyi gyár, Aachen 85 R.
Merjodin csecsemők syphilisénél.

Merjodin syphilis esetében.
 Intern szer, jól tűrhető (Stomatitist nem okoz). Kombinálható
 injektiós kezeléssel (Neosalvarsan, Hg stb.)
meglepő sikerrel
 még nagyon nehéz esetekben is. Adag: 3-szor 1–4 tabletta.
Gravidáknál az utolsó hónapokban, valamint **phthisikusok-
 nál és gyermekeknél** is alkalmazható.
 „A Hg a bevett mennyiség helyes arányában választódik ki.“
 (Münchener Med. Wochenschrift, 1913, Nr. 11.)
 Gyári csomagolás (50 tabletta) K 3.75 gyógyszerárakban orvosi
 rendelés alapján kapható.
 M különlegességi brosurát és kísérleti mennyiségeket a t. orvos
 uraknak díjmentesen küld H. Trommsdorff, vegyi gyár, Aachen 85 ZN.

megelőzőként a következőket ajánlotta: „...az ellene (ti. spanyolnátha) való védekezés inkább személyi, mint általános és abból áll, hogy lehetőleg óvjuk az organizmust minden legyengítő befolyástól, főleg a gyors és huzamosabban ható lebilésléstől, fárasztó munkától, és elégtelen táplálkozástól. A folyadék pótlására tanácsos, mint preventív eljárás, naponként egyszer, leginkább este, egy nagyobb csésze jól megcukrozott meleg teát elfogyasztani.”

Az 1916-ból származó adat szerint az ország felnőtt férfi lakosságának mintegy 25%-a szenved, vagy szenvedett szifiliszben és kb. 80–85%-a gonorreában.

A világméretű pusztító járvány, az influenza, korabeli szóhasználatlalt az ún. spanyolnátha 1918 októberében elérte a fronton harcoló alakulatainkat is. A járvány – miként azt az előbbieken is megfigyeltük – rövid időn belül megjelent a polgári lakosság körében is. Bár a statisztikák az előző években is rögzítettek influenzás megbetegedéseket, ez a vírusfajta addig szokatlan, rendkívül gyors lefolyású betegséget okozott. A legtöbbször torokgyulladás kíséretében jelentkező, igen hamar hányás, hidegrázás és magas láz kíséretében, súlyos légzőszervi szövődményeket okozó megbetegedés, elsősorban a 20 és 40 év közötti lakosok közül szedte áldozatait. A kórlefolyás mindössze néhány napig tartott. A szövődményként fellépő tüdő-, mellhártya- vagy agyhártyagyulladás rövid időn belül a beteg halálát okozta. Tekintettel arra, hogy az antibiotikumokat ebben az időben még nem ismerték, az orvosok tehetetlenek voltak a járvánnyal szemben. Az Orvosi Hetilap hasábjain az egyik megyei főorvos

Influenza(spanyolnátha)-halálozás Magyarországon

Év	Fő	Összes halálesetek %-a
1913	613	0,27
1914	471	0,10
1915	530	0,11
1916	342	0,09
1917	313	0,08
1918	53 201	11,24

Utólagos feltételezés, hogy a kórokozó vírus valamilyen mutáción eshetett át, ezért járt a betegség ilyen súlyos tünetekkel és ilyen magas halálozási arányszámmal.

Szólnunk kell még a himlőről, amelyről az egészségügyi hatóságok már az első világháború előtt azt gondolták, hogy hamarosan sikerül teljesen kiiktatni a betegségek sorából. A lakosság himlő elleni oltottsága megfelelőnek tűnt, a mortalitási mutatók aránylag alacsonyok voltak: évente átlag 128 eset történt. A háború második évében, 1915-ben azonban a hólyagos himlőben elhunytak száma már 1815 volt, a következő évben, 1916-ban pedig 6200 áldozatot követelt a járvány. A hólyagos himlőnek két nagy gócpontja volt: egyik a szerbek déli betörési helyén, Horvát-Szlavóniában, a másik az Északkeleti-Felvidéken, az orosz támadás térségében. Az óvintézkedések hiányosságai miatt azonban a járvány az egész országra kiterjedt. A hatóságok kényszeroltásokat rendeltek el, aminek eredményeként a kórt végül sikerült megfékezni, és 1917 végére a himlőjárvány gyakorlatilag megszűnt.

Dr. PÁPAY VILMOS-féle oltóintézet		BUDAPEST, VI. Terező-körút 31.
Pontosan mérsékelt áron szállít kitűnő minőségű		
himlőnyirkot	typhus-, kolera-, tetanus-, dysenteria-, meningitis, diphtheria-elleni és minden más bevált oltóanyagot és serumot.	
Telefon: 20-19.	Sürgőnyszim: PÁPAY oltó-intézet.	

A többféle fertőző betegség szaporodása arra készítette az egészségügyi főhatóságot, hogy rendeletben nyomatékosítsa és ismételten kötelezze az eljárókat bármilyen járványos jelenség bejelentésére, a kór jellegének a megállapítására, továbbá a betegek befogadására szolgáló kórházi helyiségekről és berendezésekről való gondoskodásra, valamint a fertőzöttek szigorú elkülönítésére.

Mit lehetett az előbbiekből megvalósítani a háborús körülmények között? Sajnos, keveset! A betegek teljes elkülönítése megoldhatatlan feladatnak látszott, hiszen a meglévő kórházak, helyhiány miatt, a hátszágba szállított sebesültek teljes létszámát sem tudták befogadni. Ezért volt szükség arra, hogy a nagyobb épületeket, kúriákat hadikórházzá alakítsák át, és ennek megfelelően rendezzék be. Így vált például hadikórházzá Budapesten a Múcsarnok épülete is.

A közkórházak számának és teendőinek szaporodása következtében annak igazgatása mindinkább nehézkessé vált. 1917. október 22-én tartott ülésen hozott 108.621/1917. – X. sz. tanácsi határozattal az igazgatást újjászervezték és föllálitották a fővárosi közkórházak Központi Igazgatóságát. Bár az egységes vezetés rugalmasabbá tette az irányítást, a háború okozta nehézségekkel azonban, mégsem sikerült maradéktalanul megbirkózni.

A háborús körülmények miatt az egyre súlyosbodó gazdasági válság az ország és a főváros közkórházaiban, különösen a hiányos felszerelés tekintetében, mind erőteljesebben jelentkezett. Ezért Budapest Székesfőváros Tanácsa 1917. december hó 12-én kelt 133.025/1917–X. sz. határozatával a közkórházak betegruháinak és ágyneműinek karbantartása tárgyában ismételten felhívást intézett

A Múcsarnok Hadikórház és kórterme

a kórházak gazdasági hivatalaihoz. Idézzük: „...a betegruházattal és az ágyneműkkel a legtakarékosabban és legkíméletesebben bánjanak, és a legszigorúbban ellenőrizték a kezelésükkel megbízott közegeket, mert úgy lehet, hogy a tanács a jövő költségvetési évben, a múltban kiadott mennyiségeknél is kevesebbet fog a kórházak rendelkezésére bocsátani.”

Rendkívül megnehezítette a járványos és fertőző betegségek elleni védekezést, illetve a betegek gyógyítását, az egészségügyi – gyógyító és az ápoló – személyzet súlyos létszámhiánya. Már a háború első napjaitól a kórházi főorvosok egy része

A betegek ápolása háborús körülmények között

helyi katonai szolgálatot teljesített, a másodorvosok nagy része bevonult és front-ra került. Közülük sokan a harctéren vesztették életüket, mások az ott szerzett betegségek következtében hunytak el.

A hadbavonult másodorvosok helyettesítésére szigorló orvosokat, sőt, szükség esetén orvostanhallgatókat állítottak szolgálatba. A kórházi ápolószemélyzet jelentős része apáca volt, akiknek azonban a rendszeres elméleti és gyakorlati képzését intézményesen nem szervezték meg. A világi ápolónők oktatásáról az 1883-ban alakult Magyar Vöröskereszt gondoskodott, ennek ellenére sok ápoló minden képzettség nélkül tevékenykedett a kórházakban.

A felsorolt nehézségek közepette az egészségügyben dolgozók hőiesen helyt álltak a gyógyító intézményekben és a járványok elleni küzdelemben. Egyidejűleg több fronton, sok csatát vívtak! A statisztikák azt mutatják, hogy előbb, vagy utóbb ők kerültek ki győztesen! Megvívta saját harcát a polgári lakosság is: harcolt az ínséggel, küzdött a nyomorral, viaskodott a betegségekkel! Mindannyiuk számára voltak győzelemmel végződő csaták, és voltak vesztes ütközetek is!

Az első világháború hazánk számára 1918. november 3-án az olaszországi Padovában az antanthatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia között megkötött fegyverszüneti egyezményvel ért véget. A megállapodás lezárta az öt évig tartó küzdelmet, de a háttország súlyos gondjai, ezzel nem oldódtak meg.

- Bókay János*: A ragályos betegségek elkülönítése községekben és városokban. *Orvosi Hetilap*. 1916. 17. sz. 207–213. p.
- Chyzer Kornél*: Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. V. k. Budapest, 1928.
- Emődi Aladár*: A háború és a nemi betegségek. *Gyógyászat*. 1916. 10. sz. 114–115. p.
- Galambo Arnold*: Néhány megjegyzés a hastyphusról. *Orvosi Hetilap* 1916. 34. sz. 454–456. p.
- Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. Budapest, 1974.
- Goldzicher Miksa*: Járványtani tapasztalatok. *Orvosi Hetilap*. 1917. 17. sz. 227–232. p.
- Goldzicher Miksa*: A háborús járványok tanulsága. *Gyógyászat*. 1918. 28. sz. 336–340. p.
- Hammaer Dezső*: Hastyphus járvány és a háború. *Orvosi Hetilap*. 1916. 52. sz. 685–688. p.
- Kiss Gyula*: A háborút kísérő cholerajárványról. *Gyógyászat*. 1915. 16–18. p.
- Longauer Kálmán*: A spanyol nátha. *Orvosi Hetilap*. 1918. 43. sz. 563–564. p.
- Mailáth József*: Megfigyelőállomások szerepe a közegészségügy szempontjából a háború alatt és a háború végével. *Orvosi Hetilap*. 1916. 7. sz. 87–89. p.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1905. évi gümőkórhalálózása. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 62. k. 1925. 28–29. p.
- Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Budapest, 1996.
- Marschalkó Tamás*: Háború és venereás bántalmak. *Orvosi Hetilap*. 1915. 28. sz. 381–383. p.
- Melly József*: Budapest Tuberkulózishalandósága. *Statisztikai Közlemények*. 1928.
- Nikodémusz István*: Járványos betegségek a központi hatalmak hadseregeiben az első világháborúban. *Orvostörténeti Közlemények*. 1983. 102–104. sz. 211–217. p.
- Pécsi Dani*: Háborús himlőjárványunk. *Gyógyászat*. 1918. 8. sz. 96–98. p.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. XXI. 1913. Budapest, 1915. 41–51. p.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. XXII. 1914. Budapest, 1916. 37–47. p.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. XXIII. 1915. Budapest, 1918., 37–42. p.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. XXIV., XXV., XXVI. 1916., 1917., 1918. Budapest, 1924.
- Török Lajos*: A syphilis terjedése Budapesten a háború alatt. 1916. 7 sz. 81–83. p.
- Vas J.*: A strúma epidemiaszerű elterjedéséről főleg a gyermekkorban Budapesten és környékén. *Orvosi Hetilap*. 1918. 51. sz. 653–655. p.

Vörös Boldizsár

„HA GOMBÓCCAL HAJIGÁLNAK, / EL IS MEGYEK KATONÁNAK” –
HÁBORÚS GYERMEKJÁTÉKOK MAGYARORSZÁGON 1914–1918

„*A felnőtt azt hiszi: az a játék, ami a valóságnál kisebb, bitványabb anyagú és romlandóbb. Holott a játék nem más, mint pusztá jelképe a valóságnak. A nádpálca, melyre egy darab zsinórt kötiünk, jelképe a puskának, annál fogva, mert a vállra lehet akasztani*” – állította 1911-es, *Könyv a gyermekről* című munkájában Náдай Pál, tanár, művészeti író.¹ Hasonlóan értékelte a gyermekjátékokat csaknem nyolc évtizeddel később Niedermüller Péter is: „*a gyermekjátékok a legszorosabb kapcsolatban állnak egy csoport, egy közösség, egy társadalom kultúrájával, annak hű és pontos kifejezői, azaz igen lényeges tartalommal bíró kulturális tények, jelenségek. A játékokban pontosan visszatükröződnek egy közösség értékei, normái, elvárásai, szemlélete, noha gyakran »rejtett« üzenetek formájában.*”²

A gyermekjátékok közül a háborús játékokról még 1913-ban közzétett, *A gyermek és a játék* című könyvében Nógrády László tanár, pszichológus azt írta, hogy „*A háborusdi játék mindig kedves volt a gyermek előtt s az is marad. Hiába minden antimitarista mozgalom, az emberrel, a gyermekkel veleszületik a férfiaság ösztöne. Ez az ösztön dolgozik benne, mikor katonát lát a kis forgácsban, mikor álmai netovábbjában az ólomkatona hadsereget tartja, mikor kiszáll a mezőre s végig csinálja a japán–oroszs mihamar végig fogja verekedni a török–balkán háborút.*” „*Szóval a gyermek játéka hűen kíséri a felnőttekét. Egyetlen modern ólomkatona hadsereg se lehet el hadihajók s repülőgépek nélkül.*”³ E fejtegetések szerint tehát a XX. század elején a háborús gyermekjátékok igazodtak az aktuális világtörténelmi viszonyokhoz: mind a háborús konfliktusok résztvevőinek kiválasztásánál, mind a haditechnika legújabb termékeinek a játékokban történő megjelenítésénél. Ez idő tájt pedig korántsem csak a gyermekek vagy a játékszergyártók hoztak létre, terjesztettek háborús játékokat, hanem pedagógiai szakember is. Barna Jakab, budapesti elemi iskolai tanító és tanítóképző intézeti tornatanár *100 gyermekjáték* című, a „székesfővárosi

1 Náдай Pál: *Könyv a gyermekről*. Munka, játék, művészet. I. Budapest, 1911. 36. p. – A korabeli szövegeket eredeti helyesírással közlöm, a kurziválások az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

2 Niedermüller Péter–Lázár Katalin: *Magyar népi játékok*. Népzene, néptánc, népi játék. Magyar néprajz VI. Folklór 2. Főszerk.: Dömötör Tekla. Budapest, 1990. 531. p.

3 Dr. Nógrády László: *A gyermek és a játék*. Gyermektanulmányi könyvtár. Budapest, 1913. 286. p. Lásd még: Játék. Az elemi népoktatás enciklopédiája. II. I–Ö. Szerk.: Kőrösi Henrik–Szabó László. Budapest, 1912. 92. p.

iskolakönyv-pályázaton kitüntetett és elfogadott” könyvében ajánlotta fiúk számára a „Katonásdi” elnevezésű játékot: „Tudjuk, hogy már 6–8 éves gyermekek is mennyire szeretik maguk között játszani a katonásdit. Hát ennek a játéknak mért ne adhatna helyet az iskola. Csakbogy itt a vezérletet a tanító vegye át. Ilyen módon könnyedséggel taníthatnak be néhány egyszerűbb rendgyakorlatot is.

Ez a játék azonfelül kedves kapcsolatba hozható a slöjd-tanítással, amennyiben a játékhöz szükséges kis csákokat, kardokat, zászlócskákat a gyermekek maguk készítik maguknak. A gyakorlatokat ezekkel és a meneteket dal kíséretében végezzék. Az ügyeseket bizonyos formásokkal altisztekké és tisztekké léptetjük elő.

A III-ik osztálytól fölfelé ezt a játékszerű zománcot [így!] több fegyelem váltja fel, azért itt is gyakran történjék a menet dal-, dob- vagy trombitaszó kíséretében.”⁴ A szöveg jól mutatja, hogy e játékot Barna a fiúk katonai kiképzésének egyfajta korai előkészítéseként ábrázolta és javasolta kollégáinak.

E jelenségekhez kapcsolódtak az I. világháború időszakának magyarországi gyermekjátékai: mind a gyermekek játéktevékenysége (amelyet folytathattak játékszer nélkül, vagy maguk készítette, vagy hivatásos gyártó által előállított játékszerekkel), mind pedig a játékszergyártó vállalatok termékei esetében. Részletesebb bemutatásuk, elemzésük előtt azonban szükséges jelezni, hogy ekkoriban a gyermekek és a felnőttek korántsem feltétlenül ugyanazt tekintették játéknak – amint erről egy esztergomi főreáliskolai tanár 1915-ben beszámolt: „A II. osztály agilis főnöke csapatokra osztotta a tanulókat, akik eleinte az ő, később a kijelölt csapatvezetők vezénylete mellett mindenféle rendgyakorlatokat, de főképen és legnagyobb kedvvel katonai szabadgyakorlatokat végeztek.” Ezt látva a tanárnak feltűnt, hogy amikor egy felmérés alkalmával a fiataloknak írásban kellett felelniük a kérdésre: „Szoktatok-e háborúsdit játszani?“, „az I. osztályban 30 felelet közül 18, a II. osztályban 40 felelet közül 10, összesen 70 felelet közül 28, több mint egy harmada »nem«-mel felelt a kérdésre, köztük olyan tanulók is, akik épen a leglelkesebben »exercíroztak« az udvaron és másutt is. Ezt a különös jelenséget másképp nem magyarázhatom, mint azzal, hogy a gyermek ezeket a katonás gyakorlatokat, meneteléseket, »roham«-okat, stb. komoly dolognak tekinti, ő nem »játsszik« katonásdit, hiszen az igazi katonák is szakasztottan úgy csinálják, mint ő!”⁵ A továbbiakban én csak a korabeli felnőttek által gyermekjátékoknak tekintett tevékenységekkel és eszközökkel foglalkozom.⁶

4 Barna Jakab (gyűjt.): 100 gyermekjáték. Budapest, év nélkül. 134. p. A munka díjazásáról: 1. p., az Előszó keltezése: 1906. június. 4.

5 Obermüller Ferenc: Egy vidéki iskola háborús pedagógiája. *A Gyermekek*, 9. (1915) 7–8. sz. 261., 262. p.

6 A magyarországi gyermekjátékok mellett a korabeli külföldi háborús gyermekjátékokról lásd például: Audoin-Rouzeau, Stéphane: Kriegsspielzeug. Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Szerk.: Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Renz, Irina–Pöblmann, Markus. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2003. 662. p.; Audoin-Rouzeau, Stéphane: French Children as Target for Propaganda. Facing Armageddon. The First World War Experienced. Szerk.: Cecil, Hugh–Liddle, Peter H. London, 1996. 767., 770–771., 778. p.; Schule und Krieg. Sonderausstellung im Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht Berlin. Berlin, 1915. 118–126. p.; Hoffmann, Heike: „Schwarzer Peter im Weltkrieg”: Die deutsche Spielwarenindustrie 1914–1918. Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs. Szerk.: Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Langewiesche, Dieter–Ullman, Hans-Peter. Essen, 1997. 323–335. p.; Regan, Patrick M.: War Toys, War Movies, and the Militarization of the United States, 1900–85. *Journal of Peace Research*,

Budapesti oktatási-nevelési intézményeknek az 1914–1915-ös tanévről készített beszámolóí arról tudósítanak, hogy mind az óvodás-, mind az iskoláskorú gyermekek játszottak ekkoriban háborúsdit. Az I. kerületi Szarvas téri kisdudóvó jelentése szerint „Egy alkalommal a következőket láttuk: A fiúcskák két táborra osztottak, magyar és orosz csoportokra. A magyarok támadtak, lövöldöztek, mire az oroszok egy része a földre esett, a másik része futásnak indult. Ezeket üldözőbe vették a magyarok. Most a harctéren elesetteket, mint sebesülteket, összeszedték a szanitécek, egy csomóba hordták s kis padokra fektették őket. Azután jött az orvos a vizsgálatra. A könnyű sebesülteket az ápolónők gondjaira bízta, a súlyosakat elszállították a kórházba s a kis lányok bámulatos gyöngédséggel simogatták a betegeket, itatták, fektették, s kötöztették őket.”⁷ A X. kerületi Templom téri iskola jelentése szerint „Az iskola különböző korú (7–11 éves) tanulói fából fegyvereket készítenek vagy készíttetnek s a közeli katonai gyakorlótéren a katonák mozdulatait ellesve, formális csatározásokat visznek végbe, teljesen hasonlóan a katonák mintájára. Fegyverrel és kisebb ásóval felszerelve rajvonásban indulnak el, akár két csoportba osztva egymás ellen, akár pedig egy képzelt ellenség ellen. Gödröket ásnek s ott fedezik magukat, jól elbujva. Cselekvésük abban áll, hogy szakaszonként – erre 20–30 lépést számítva – közelebb-közelebb jönnek egymáshoz, miközben újabb gödröket ásnek a legnagyobb ügyességgel és gyorsasággal. A célhoz való ilyen elérés olykor 2–3 óra hosszáig tart, miközben fáradtságot nem ismerve folytonos erőfeszítő munkát végeznek. Egymáshoz közel érve, vagy a képzelt ellenség közvetlen közelében rohamra mennek s vagy az ütés jelképében halált osztogatnak, vagy fogságba viszik egymást. A parancsnokokat rendszerint már az iskolában szemelik ki s ott is szervezkednek csoportokba.”⁸

A világháború ugyanakkor nemcsak aktualizálhatott már korábban is létező játéktípust, így a csoportok közötti küzdelmet, a konfliktus résztvevőinek kiválasztásával (magyar–orosz) és a harc módszerének alkalmazásával (gödörásás), hanem radikálisan meg is változtathatta akár egy oktató által, meghatározott szabályok szerint vezetett, már a XX. század legelején ismert játék eljátszásának folyamatát

39. (1994) 1. sz. 45–58. p., passim, továbbá: Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette: 1914–1918, Az újraírt háború. Atelier füzetek 12. Ford., előszó: Fisli Éva. Budapest, 2006. 92–93. p.

7 A Budapest-székesfővárosi községi iskolák évkönyve. Évi jelentés az 1914–1915. iskolai évről. Budapest, év nélkül. 249. p. (Dr. Déri Ferenc: Bevezetésének keltezése: 1915. június 16. 8. p.) Feltűnő, hogy e leírás szerint az „oroszok” nem is védekeztek, hanem „elestek” és „elmenekültek” – e játék szabályaiban feltehetőleg benne foglaltatott az, hogy az „oroszok”-nak mindenképpen „vereséget kell szenvedniük”. E játékelemről lásd jelen munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt! – Lásd még: Csemmer Gyula: A gyermek és a háború. *A Gyermek*, 9. (1915) 7–8. sz. 309. p.; Neumann Hilda: Hogyan játszanak az én emberkéim háborút? *A Gyermek*, 9. (1915) 9–10. sz. 426–427. p. Lásd még általában: Szabó Dániel: A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitörésekor. 1918. Sfáršit ſi început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era. Szerk.: Grad, Cornel, dr.–Ciubotă, Viorel. Satu Mare – Zalău, 1998. 75–84. p.

8 A Budapest-székesfővárosi községi iskolák évkönyve [1914–1915], 248. p. Az itt bemutatott játékokban a képzelt ellenségre feltehetőleg azért volt szükség, mert adott esetben egyik gyermekcsoport sem akarta vállalni az „ellenség” szerepét. E játékelemről lásd jelen munkám 11. és 12. jegyzetét, valamint az azokhoz kapcsolódó főszöveg-részeket! – Lásd még: Gyula bácsi: Az Állatkertből. *Jó Pajtás*, 6. (1914) 35. sz. (augusztus 30.) 568. p.; Jávorné Márton Berta: A háború hatása a gyermek lelkivilágára. *Néptanítók Lapja*, 48. (1915) 16. sz. (április 22.) 6. p.

is.⁹ A Barna Jakab-féle összeállításban „*Ki erősebb?*” címmel közreadott játékot¹⁰ egy 1915. májusi tanári beszámoló szerint az iskolások a következőképpen játszották el: „*Egy, a szoba közepére húzott vonal két oldalára állítottam fel őket [ti. az oktató a népiskolai diákokat], hogy ki tudja a másikat áthúzni? Persze, hogy az egyik lesz a magyar, a másik az orosz. A csapat azonban kijelentette, hogy orosz bizony nem lesz. Hiába volt a magyarázat, hogy azután cserélni fognak, ők megmaradtak amellett, hogy ők bizony oroszok nem lesznek. Mikor azután a megfelelő pedagógiai eréllyel rájuk parancsoltam, hogy de bizony oroszok lesznek, akkor aztán az történt, hogy minden orosz áthúzta magát, csak azért, hogy a magyar nyerjen.*”¹¹

Ám nemcsak a világháború előtt is ismert játéktípusok aktualizálódhattak vagy alakulhattak át az eljátszásuk során – vannak arra is példák, hogy ekkoriban megjelentek olyan, az éppen adott történelmi-politikai viszonyokhoz való igazodással készített játékok is, amelyek eljátszását javasolták a gyermekeknek. A *Jó Pajtás* című gyermeklap 1916. január 9-i számának „*Gyermejátékok*” című összeállításában kapott helyet a „*Katonásdi*” elnevezésű játék. Ebben „*A gyerekek választanak egy kapitányt, aki csákót és kardot kap. A kapitány odaáll az egyik gyerek elé és szól:*

- *Gyere pajtás katonának.*
- *Nem megyek én, mert levágnak.*
- *Dehogy vágnak, dehogy vágnak,*
Csak gombóccal hajigálnak.
- *Ha gombóccal hajigálnak,*
El is megyek katonának,
Kard helyett a villát veszem,
Mivel a gombócot eszem.
- Kapitány: Tisztelegj! Sorakozz!*

A gyerek a kapitány báta mögé áll és a kapitány úgy megy sorba minden gyerekhez, míg valamennyi be nincs sorozva. Természetesen, ha van elegendő csákó és kard, akkor minden besorozott katona kap csákót és kardot.

A kapitány most vezényel:

- *Vigyázz! Egy sorba sorakozz!*

A kapitány ekkor kinevez egy hadnagyot, káplárt, dobost és úgy tovább. Ekkor a csapat élére áll és vezényli:

- *Vigyázz! Megyünk az uzsoki szoroshoz, a muszka ellen!*

Muszka azonban nem mindig akad, mert a gyerekek nem szeretnek muszkát játszani. Ilyenkor kinevezik a padokat vagy a székeket muszkáknak és a kapitány harsányan vezényel:

9 A jelenséggel kapcsolatban lásd: *Bolgár Dániel*: Melyik a rendszerváltó nemzedék? A „Gazdálkodj okosan!” és a ’80-as évek gyermekei. *Holmi*, 20. (2008) 6. sz. (június) 790–803. p.

10 „*Két sor szemben áll egymással. Mindenik fiúnak megvan a maga párja. A szemközt álló párok »fogás!«, »egy!« vagy egyéb jelszóra kezet fognak. A játékvezető »búzás!« vezérszavára aztán mindegyik igyekszik társát helyéből kibúzni.*” *Barna*: i. m. 127–128.

11 *Urhegyi Alajos*: Egy kis beszámoló. *Néptanítók Lapja*, 48. (1915) 21. sz. (május 27.) 4. p. Az esetleírás előtt a szerző így mutatja be a játéktípust: „*Ki az erősebb? – mondja a játék*”. Uo. – A jelenséggel kapcsolatban lásd még: *Gyula bácsi*: Háborus játékok. *Jó Pajtás*, 7. (1915) 50. sz. (december 12.) 804. p.; *Nagy László*: A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez. I. Gyermektanulmányi könyvtár. Budapest, 1915. 31. p., továbbá jelen munkám 16. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

– Vigyázz! Indulj!

– Vigyázz! Tüzelj!

Ekkor alaposan összelövdözik a muszkákat és végül győzelmi énekbe kezdenek:

Porba roskad megalázva

Minden ellenségünk,

S kivirul az élet fája,

Dús gyümölcse nékiünk!

Új tavaszkor ha kizöldül a batár,

Szebb hazába hozzánk jön majd a madár,

Kastély, kunyhó, erdő, műhely csupa dal,

*Minden arcon ég, ragyog a diadal.*¹²

Figyelemre méltó, hogy e „katonásdi” lényegében egy teljes háborút végigjátszat a gyermekekkel a toborzás, a kiképzés, a hadseregszervezés, a harc és a győzelmes béke megjelenítésével. A játékban az aktuális történelmi-politikai mozzanatok (harc az orosz csapatok ellen, az 1916. eleji békeremények) ábrázolása mellett ugyanakkor több olyan elem fedezhető fel, amelyek korábbi eredetűek: a háború előtti, Barna Jakab-féle „Katonásdi” részletei (a két játék címe azonos, közös bennük a menetelés, a tisztségek osztogatása, a gyakorlatozás, a harci eszközök alkalmazása és az éneklés is),¹³ a XIX. századi „Gyere pajtás katonának” kezdetű toborzó¹⁴ egy, az 1910-es években ismert változata („Gyere, pajtás, katonának. / Nem megyek én, mert levágnak. / Debogy vágnak, debogy vágnak, / Csak gombóccal hajigálnak.”).¹⁵ E „Katonásdi” elkészítésénél érvényesült az a világháborús pedagógiai tapasztalat, hogy a gyermekek nem szeretnek „muszká”-t játszani,¹⁶ ezért a játék helyszínén található bútorok kerültek az ellenség szerepébe. Sajátos oda-vissza csatolás jött tehát létre a háborús propaganda és a gyermekjátékok között: a propaganda oroszellenessége¹⁷ érvényesült a fiatalok által eljátszott játékokban, ezek tapasztalatai pedig hasznosítottak az új, propagandisztikus játék, az 1916-os „Katonásdi” elkészítésénél, hogy azután e játék eljátsztatásával is meg rögzüljenek az aktuális propagandaelemek (háborús lelkesedés, oroszellenesség, a győzelmes béke reménye) a megcélzottakban.¹⁸

12 Gyermekjátékok. *Jó Pajtás*, 8. (1916) 2. sz. (január 9.) 30. p. – Lásd még: *Köves Tivadar*: Hadijátékok. *Néptanítók Lapja*, 48. (1915) 40. sz. (október 7.) 17–18. p.; *Köves Tivadar*: Az ifjúság katonás neveléséről. Hadijátékok. – *Terepjátékok*. I–II. *Néptanítók Lapja*, 49. (1916) 8. sz. (február 24.) 14–15. p., 9. sz. (március 2.) 14–15. p.

13 Lásd ehhez jelen munkám 4. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

14 *Kálmány Lajos* (gyűjt.): Történelmi énekek és katonadalok. (Sajtó alá rend., bev.: *Dégb Linda*.) Budapest, 1952. 280–281. p.

15 Mit mond a magyar nép? – Példabeszédek, szólásmondások – *Jó Pajtás*, 9. (1917) 51. sz. (december 23.) 813. p.

16 Lásd ehhez jelen munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

17 Lásd ehhez például: *Szabó Dániel*: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színielőadások tükrében. In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk.: *Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor*. Debrecen, 1999. 185–198. p.

18 A játékban énekelendő „Porba roskad...” kezdetű dalt nem sikerült azonosítanom.

Ugyancsak a Jó Pajtás 1916-os évfolyamában, a január 30-i számban jelent meg a következő gyermekjáték-leírás: „Több gyerek körbe áll, egyik a közepén van, kérdéseket intéz.

Akire rámutat, annak kell felelni.

– Mit szeret az olasz?

Felelet: Makarónit.

– Mit szeret az orosz? (*Vutkit.*)

– Mit szeret a szerb? (*A rizses búst.*)

– Mit szeret a francia? (*A németet, de nem nagyon.*)

– Mit szeretne az angol? (*A Dardanellákat.*)

– Mit szeretne az egész világ?

Mindenki felel: A békét!

Aki a feleletet elhibázza, vagy az utolsó kérdésre valaki nem felel, zálogot ad s végül aztán a zálogot az ismert módon ki kell váltani.”¹⁹

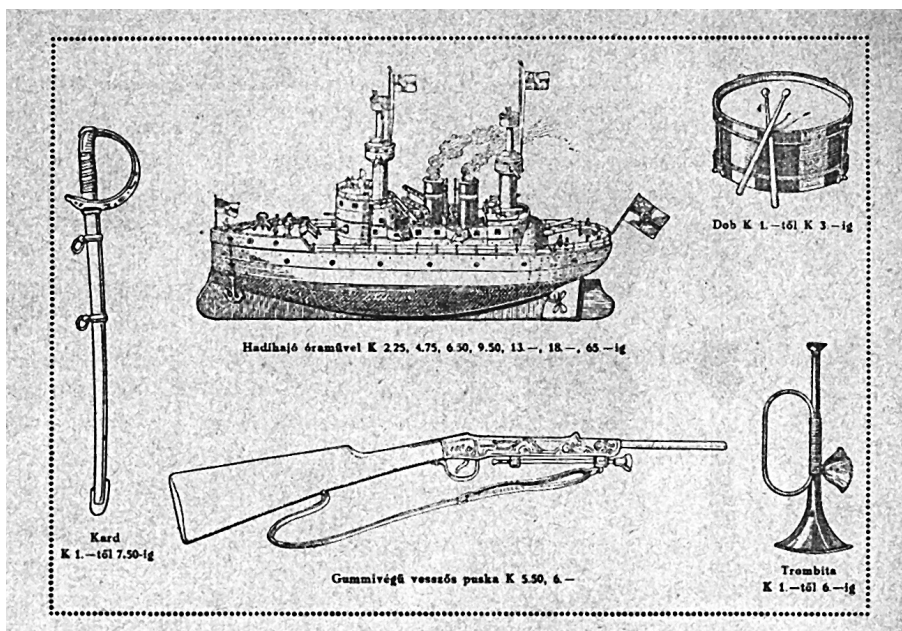
Akárcsak a fentiekben elemzett „Katonásdi”, e játék is kapcsolódik az aktuális történelmi helyzethez Anglia törekvéseinek és a korabeli békevágynak az említésével. Érdekes, hogy a játék az Osztrák–Magyar Monarchia ellenségeire vonatkozó kérdések sorozatában az olaszokat, az oroszokat és a szerbeket csak egy-egy „nemzeti”-nek tekinthető étellel, itallal mutatja be (hozzájárulva ezáltal az egyes népekkel kapcsolatos sztereotípiáknak a játszóknban való megrögzüléséhez is),²⁰ majd fokozatosan haladva a konkrétumoktól az elvontabb fogalmak felé, a franciákat ellenségük, az angolokat pedig egyik háborús céljuk megnevezésével. E fokozás mellett ugyanakkor a játékban megfigyelhető egy másik, ilyen jellegű eljárás is: míg az 1–5., egy-egy népre vonatkozó kérdésre egy-egy résztvevőnek kell felelnie, az utolsó, az egész világgal kapcsolatos kérdésre minden játékosnak egyszerre ugyanazt a választ kell adnia – e megoldások a béke jelentőségét hivatottak kifejezésre juttatni. A játékleírás azt mutatja, hogy a háborús témájú gyermekjátékok között megjelenhetett egy, a béke jelentőségét hangsúlyozó, pacifista szemléletű játék is.

A világháború hatása megfigyelhető a játékszergyártásban és -kereskedelemben is. Így például „Késmárky és Illés” üzletének ekkoriban közzétett prospektusa 11 tárgyat reklámozott: ezek közül 8 kapcsolódott valamiképpen a háborúhoz (köztük: „Hadihajó óraművel”, „Gummivégű vesszős puská”, „Tábori ágyú”, „Csákó, tábori sapka”).²¹ Az Én Ujságom című gyermeklap 1914. december 27-i számában pedig a következő hirdetés olvasható: „*elmés háborús társasjáték jelent meg az ifjúság szórakoztatására. A játék címe: »Dum-Dum«, alapja Európa térképe, melyen az összes hadakozó felek szerepelnek. A játék célja az ellenséges fővárosok elfoglalása.*

19 Játék. *Jó Pajtás*, 8. (1916) 5. sz. (január 30.) 76. p.

20 A játékban az oroszokkal kapcsolatban említett „Vutki” a „vodka” szó rontott változata. Lásd: Vodka. A Pallas nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. Téba-Zsuzsók. Budapest, 1897. 929. p. Lásd még: *Montanari, Massimo*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Budapest, 1999. 172. p.

21 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Aprónyomtatványok 1916/30. szn. Lásd még: *Szabó Dániel*: Reklám és háború. A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom – polgári társadalom 18. Szerk.: *Hudi József*. Budapest–Pápa, 2007. 247–260. p.

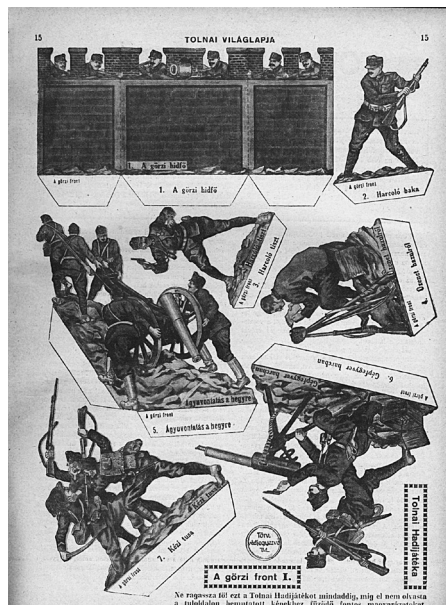
A játék kis kiadása a keleti harcteret, a nagy kiadása az egész világháborút ábrázolja. Mindkét féleből két-két kivitelű doboz kapható 1.-, 1.50, 3.- és 5 korona árban.²² A játék különféle kiadásai jól mutatják, hogy közreadói, a piaci lehetőségeket messzemenően figyelembe véve, a legkülönbözőbb anyagi helyzetű emberekhez kívánták eljuttatni terméküket.

Nemcsak a gyermekeknek, hanem a felnőtteknek is szánták a *Tolnai Világlapja* munkatársai a folyóirat 1916. évi júniusi–novemberi számaiban elindított hadijátékukat, amelyet ekképpen hirdettek: „A »Tolnai Világlapja« két hét múlva megjelenő számától kezdve betenként díjtalanul közöl 1–2 vagy 4 oldalnyi terjedelmű ingyenes színes mellékletet. Ezen a színes mellékleten a főbb harctereket igazi művészi kivitelben mutatjuk be, de olyan módon, hogy ezeket a képeket fel lehet állítani és a 6 éves gyerekek is, a meglelt kora embernek is egyaránt szórakozást fog ez nyújtani. Aki ezt a hadijátékot összegyűjti, évtizedekre szóló értékes és kedves emlékhöz juthat.”²³ „Mint az igazi csatatér, éppen úgy két részből áll a Hadijáték is. Az egyik rész: a színpad, ahol a csata lejátsszódik; ez állandó darab, amelyet csak egyszer kell felállítani. – A másik rész a mozgatható alakok (katonák, ágyúk, monitorok, vörös-keresztesek stb.), amelyeknek megvan a külön helyük a harctéren, úgy, hogy csak oda kell állítani őket és akkor meg-elevenedik előttiünk a dicsőséges hadiesemény. [...] ez a szórakozás, amely egyttal oktat is annyiszor megismételhető, amennyiszor tetszik.”²⁴ A többfunkciójú (szórakoztatás,

22 Új háborús társasjáték. *Az Én Ujságom*, 26. (1914–1915) 1. sz. (december 27.) 19. p.

23 Hadijáték. *Tolnai Világlapja*, 16. (1916) 23. sz. (június 8.) 15. p. A „Tolnai Hadijátékát”-t hirdető, 1916. június 23-i keltezésű prospektus szerint a játékkal „Egy nyolc éves gyermek, vagy egy batvan éves ember, egyformán szórakozik”. Lásd: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Aprónyomtatványok 1916/19. szn.

24 Tolnai hadijáték. *Tolnai Világlapja*, 16. (1916) 24. sz. (június 15.) 15. p.

két évében igen sok háborús játék fogyott. Különösen a német játék-ipar fejtett ki nagy leleménységet a háborús játékok kitalálásában és gyártmányaival valósággal elárasztotta a szövetséges államokat. Sokáig nagyon kelendő cikk is volt a háborús játék, de az idei karácsonykor, úgy látszik, a nagy készletek a boltokban fognak maradni. Nagyon kevés háborús játék fogy, a gyerekek visszatértek a békés játékokhoz.”²⁵ A háborús játékok visszaszorulásában minden bizonnyal szerepet játszottak az elhúzódó harctéri küzdelmek és a romló hátszínházi viszonyok hatásai is, amint ez a karánsebesi állami elemi fiú- és leányiskolának az 1916–1917-es tanévről kiadott értesítőjében olvasható: „Kedélyvilágukat [ti. a gyermekekét] azonban a hosszú háború megviselte, általában lehangoltak s a háborús játékokkal alábbhagytak. Ennek oka abban keresendő, hogy a legtöbbnek nemcsak a testvére, de az apja is hónapok óta távol van családi otthonától, sok hősi halált halt, vagy hadifogságban sínylődik idegen földön s édesanyjuk itthon nehezen jut a mindennapihoz.”²⁶

A háborús gyermekjátékokkal kapcsolatban a korabeli pedagógusok, a gyermeklapok munkatársai többféle véleményt fogalmaztak meg. Az *Én Ujságom* szerkesztője egy 1914. szeptemberi szerkesztőségi levélben a következőképpen

emlék, oktatás) hadijátékban a háttérbe állítható figurákkal jelenítették meg először Belgrád ostromát, majd a görzi frontot, utána pedig a dél-tiroli frontot;²⁵ 1916 végén hirdették a folyóiratban a játék folytatását is.²⁶ A *Tolnai Világlapja* 1916. augusztus 3-i számában közzétett egyik szerkesztői üzenet ugyanis a játék hatalmas sikeréről számolt be, megemlítve azt is, hogy azzal nem a gyerekek, hanem a „nagyok” foglalkoznak.²⁷

Néhány hónappal később, 1916. december közepén a *Pesti Napló* cikkírója arról számolt be, hogy „a gyermekszobákban már elült a harci zaj. A gyerekek már unják a háborúsdi. Megtanultak már irtózni tőle.” A szerző idézte az egyik nagy játékarúháza főnökét, aki azt mondta: „A háború első

25 Lásd a Tolnai Világlapja 1916. júniusi–novemberi számait, a játék egy másik változatának hirdetéseivel is!

26 „Ha befejeztük a »Dél-tiroli front«-ot, a »Lovcen«-nel indulunk meg, de ezt csakis azok kapják, akik külön előfizetnek rá, mert a lapban már nem közöljük.” Fontos tájékoztatás a hadijátékgyűjtők figyelmébe! *Tolnai Világlapja*, 16. (1916) 47. sz. (november 23.) 17. p. A hadijáték e részét nem sikerült fellelnem.

27 Szerkesztői üzenetek. *Tolnai Világlapja*, 16. (1916) 31. sz. (augusztus 3.) 33. p.

28 -olt-: A gyermekszoba békét kötött. *Pesti Napló*, 67. (1916) 349. sz. (december 18.) 5. p.

29 Az értesítőt idézi: Elemi iskolák beszámolója. – A harmadik háborús esztendő munkásságáról. – (Ismereti: Földes Géza.) *Néptanítók Lapja*, 50. (1917) 35. sz. (augusztus 30.) 9. p. – A hátszínházi viszonyairól lásd: Bihari Péter: Lövészárkok a hátszínházban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Budapest, 2008. 246–247. p. és passim.

foglalt állást a „katonásdi”-val szemben: „Hogy ti. [mármint a folyóirathoz küldött levél írója és társai] mostanság mind katonásdit játszdok, azt el tudom képzelni. De súgok neked valamit: a játékot váltsa fel a tanulás. Most megkezdődik mindenütt a munka. Ha oly kedvvel csinálod ezt, mint a katonásdit, akkor lesz belőled igazi katona.”³⁰ Minden bizonnyal e felfogás érvényesítése, a „katonásdi” visszaszorítása érdekében a folyóirat 1914–1918-as évfolyamainak lapjain több olyan szép-irodalmi alkotás jelent meg, amely íróniával ábrázolta a gyermekek háborús játéktevékenységét, hangsúlyozva annak komolytalan voltát.³¹ A *Néptanítók Lapja* 1915. március 11-i számának vezércikk-írója már a háborús játékok eldurvulásának veszélyeire figyelmeztetett: „Az ifjúság, tudjuk, természettől fogva önző és különben is hajlik a kíméletlenségre, kegyetlenségre, anélkül, hogy erről és ennek helytelen voltáról számot tudna vagy akarna magának adni.” E csoport fogékony a világháború eseményeinek hatásaira, ezek pedig, „ha idejekorán jóakaró figyelmeztetéssel vagy szigorú intéssel nem lépünk közbe, káros visszahatásokat, sőt komoly baleseteket is eredményezhetnek. [...] Tudunk esetekről, amikor jó polgári családok gyermekei »Petárt« és »muská cárt« játszottak és az egyik Petár alól kibúztta a széket, úgy, hogy a földre esett és lábát törte, a muszká cárt pedig a többiek úgy agyafőbe verték, hogy a megrémült szülők a jajveszékélésre rohantak be a dráma színhelyére.” Cikkében a szerző ugyanakkor rámutatott arra, hogy a világháború efféle káros hatásait „érzelmi, főleg értelmi behatásokkal ellensúlyozni igyekezzünk”.³²

Másféle szemlélet érvényesült a *Jó Pajtás* egyik 1915. decemberi számának abban a cikkében, amely a Fodor Károly vívóiskolájában, tanári irányítással folyó háborús játékokról, tornagyakorlatokról számolt be: ennek szerzője hangsúlyozta e játékok pozitív szerepét a fiatalok katonai nevelésében: „Egyszóval, Fodor mester vívóiskolájában vidám az élet. Háborús játékok vannak és én meg vagyok róla győződve, hogy ha ezek a kis gyerekek megnőnek, valamennyiből derék katona lesz, aki mind vitézül fog harcolni a hazáért!”³³

30 Szerkesztő bácsi postája. *Az Én Ujságom*, 25. (1913–1914) 39. sz. (szeptember 20.) 207. p.

31 Lásd például: *Lantos diák*: Kis vitéz dala. *Az Én Ujságom*, 25. (1913–1914) 48. sz. (november 22.) 340. p.; *Zsoldos László*: Lurkó generális. *Az Én Ujságom*, 26. (1914–1915) 40. sz. (szeptember 26.) 214–215. p.; A hős védők. *Az Én Ujságom*, 27. (1915–1916) 21. sz. (május 14.) 325. p.; *Pósa Lajosné*: A vitézek. *Az Én Ujságom*, 29. (1918) 19. sz. (május 5.) 294. p.

32 *Kemény Ferenc*: Erős hatások. *Néptanítók Lapja*, 48. (1915) 10. sz. (március 11.) 1–2. p. Lásd még: *Madarász Andorné*: A gyermek és a háború. – Adatok a gyermektanulmányozási kérdéshez. – *Néptanítók Lapja*, 48. (1915) 10. sz. (március 11.) 10–11. p.

33 *Gyula bácsi*: i. m. 1915. 804. p. Lásd még: *Quint József*: A háború és a testi nevelés. A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Paedagogiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban. Budapest, 1915. 174. p.; *Köves*: i. m. 1915. 17–18. p.

A hosszú távú pedagógiai, gyermeklélektani kutatások szempontjait figyelembe véve tették közzé felhívásukat már 1915. január folyamán a Magyar Gyermektanulmányi Társaság illetékesei a 3–18 éves gyermekek háborús alkotásainak (köztük az általuk készített háborús játékoknak) az összegyűjtése érdekében, mivel „*A gyermekek háborús alkotásainak összegyűjtésével s azok megfelelő kiállításával nemcsak szemléltetni kívánjuk e nagy idők hatását a most felnövő generációra, hanem tanulságaikat a későbbi kornak is átadni óhajtjuk.*”³⁴ A berlini *Schule und Krieg* kiállításon közszemlére tett, gyermekek készítette háborús játékok vizsgálatát pedig az üzleti életben, a játékszergyártásban vélte kamatoztathatónak Répay Dániel, budapesti tanítóképző intézeti tanár, amikor *A Gyermek* című folyóirat 1915. évi 9–10. számának lapjain megjelentetett munkájában, mintegy iránymutatásként is a magyarországi olvasóknak, ekként fogalmazott: „*Sok játékszer mintául szolgálhat majd a játékszergyárosoknak is, mert gyermeki lélekből fakadtak s ennél fogva igazán gyermekeknek valók.*”³⁵

A világháború második felében, a *Magyar Paedagogia* 1917. január–februári számában közzétett, immár a békére való neveléssel foglalkozó tanulmány szerzője félreérthetetlenül állást foglalt azzal szemben, hogy a fiatalok háborús játékeszközöket birtokolhassanak: „*A békére való nevelés nem jár új anyaggal vagy felforgatással. Csak a nevelés szellemének, az anyag kiválogatásának kell megváltoznia. Kezdődik a változás a családi nevelésben; kiküszöbölendők a harcias versek, képeskönyvek, a játékszerek közül a kard, puska, csákó, ágyú, ólomkatona – és az uniformis, ami nemcsak a kicsinyek nagyzási hajlamát kelti fel és erősíti, hanem ízléstelen is.*”³⁶ A *Pesti Napló* és a karánsebesi iskolai értesítő idézett szövegei azt mutatják, hogy a gyermekek háborús játéktevékenysége 1916–1917 során alábbhagyott, ami megkönnyíthette a hadijáték-ellenes nézetek érvényesülését...

Az I. világháború korszakának magyarországi gyermekjátékai tehát számos vonatkozásban kapcsolódtak a már 1914 előtt is ismert játéktípusokhoz, ezeket azonban különféleképpen átalakították, aktualizálták. E világháborús játékokkal kapcsolatos korabeli pedagógiai vélemények közül pedig az a nézet, hogy az ilyenfajta játék hasznos a fiatalok katonai nevelésében, már szintén jelen volt a XX. század elején, Barna Jakab idézett könyvében.³⁷ S bár nem egy részletkérdés (a játékszergyártók által készített játékok elterjedése; a külföldi eredetű játékok magyarországi hatása, befolyásuk a magyarországi játékkultúrára; a politikai propaganda, a gyermeklélektani ismeretek és az üzleti szempontok összefüggései, érvényesülésük egy-egy játék megalkotása, elterjesztése és használata során; a nem háborús jellegű gyermekjátékok 1914 és 1918 között stb.) további kutatásokat igényel, már a fentiekben ismertetett példák, az elemzések is azt mutat-

34 Ballai Károly–Nagy László: Gyűjtsük össze a gyermekek háborús játékeit. *A Gyermek*, 9. (1915) 1–2. sz. 46. p. Lásd még: Nagy: i. m. 1915. 22., 31. p.

35 Répay Dániel: Háborús vonatkozású pedagógiai s gyermektanulmányi kiállítások. *A Gyermek*, 9. (1915) 9–10. sz. 344. p. Lásd még jelen munkám 6. jegyzetét!

36 Nánay Béla: A békére való nevelés. *Magyar Paedagogia*, 26. (1917) 1–2. sz. (január–február) 17. p. Lásd még: Iparművészetünk háborús szerepe. Részletek egy felterjesztésből. *Magyar Iparművészet*, 21. (1918) 1–3. sz. 46. p.

37 Lásd ehhez jelen munkám 4. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

Gyermekeink a nagy időkben.

Súlyos sebesült.

ják, hogy e játékok, ha különbözőképpen is, de kifejezői voltak az I. világháború időszakának (igazolva egyben Nádain Pál és Niedermüller Péter idézett megalapításait). Ugyanakkor nemcsak e játékok mutatják meg a világháború néhány sajátosságát (például az élet legkülönbébb területeire kiterjedő hatását), hanem a világháború is kiemelte e játékok nem egy tulajdonságát, realizált bennük rejlő lehetőségeket (például a harci játékok különösen kegyetlenné válásával). E játékok vizsgálata tehát, önmagán túlmutatva, általánosabb érvennyel azt is jelzi, hogy kulturális jelenségek miként reagálhatnak radikális történelmi változásokra.

A fentiekben nem egy példa, elemzés szemléltette, hogy a gyermekek játékaikban miként igyekeztek átvenni, utánozni a felnőttek, a katonák tetteit – ám a világháború időszakából van példa arra is, hogy a felnőttek: a katonák játszottak a harcok szünetében gyermekjátékokat, átvéve ezzel a gyermekek cselekvéseit: „A háború, amely megöli a férfiakat, feltámasztja halottaiból a gyermeket. Egy szétlőtt ház egyetlen állvamaradt fala mellett öreg bakák gomboznak, erdőszélen fára erősített kötélén huszárok hintáznak. Huszárok körbe fogózkodva: kinn a farkas, benn a bárányt játszanak, harmonikaszóra táncolnak. Itt, a két halál között, amely tegnap elkerülte s amely holnap leselkedik rája, megtalálta a »mában« a gondtalan gyermekkort vidám játékaival.”³⁸ A világháborúban a felnőttek által játszott gyermekjátékok részletes vizsgálata, elemzése azonban már végképp meghaladná jelen munka kereteit.

38 „Szipma”-t idézi: Quint: i. m. 1915. 197–198. p. – Jelen munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Császtvay Tündének, Kreutzer Andreának, Landgraf Ildikónak, Mikos Évának, Szoleczky Emesének és Szabó Dánielnek.

Szabó Dániel

„EKE ÉS FEGYVER SEGÍT, HOGY SIKERÜLJÖN”¹ – MAGYAR HADIKÖLCSÖN
PLAKÁTOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Ha az első világháború manapság szóba kerül, legalább annyiszor éleszti fel a képzelet a hadikölcsönt, mint a háború területi következményeit.

A hadikölcsön toposz szinte valamennyi falutörténetben megjelenik, ahol a község befektetett pénze elúszott ezen a „befektetésen”, de ugyanígy család-történetek része is, ugyanilyen eredménnyel, ahol a felmenők nem elkártyázták, elitták a vagyont, hanem hadikölcsönbe fektették. A pénz „eltűnése” néha még jótékonyági intézményeknél is előfordul, a hadirokkantak, özvegyek és hadiár-vák segélyezésére állított székesfehérvári Vértessvítész szoborba bevert szögekből befolyt összeg nagy része éppen a hadikölcsönön úszott el.² Ugyanígy járt például a komáromi tervezett Jókai szobor is.³ Meglepetés lehet, de néha nyílt lehetőség a természetesen értékpapírként működő hadikölcsön kötvények valamiféle „alkalmazására” is. Reviczky Ádám leírja, hogy a szülei házasságához szükséges kauciót 1920-ban sikerült hadikölcsönben letenni.⁴

Az emlékezetet erősítette és erősíti az, hogy a háború szinte legerősebb grafikai lenyomatai a hadikölcsönökkel kapcsolatos, közgyűjteményekben fennmaradt és kiállításra került a hadikölcsönjegyzésre felszólító színes plakátok, családok saját „archívumai” megőriztek hadikölcsön jegyzésre felszólító levélzáró bélyegeket posztai levelező- és képeslapokat. A világháború kitörése után nem sokkal megindultak a gyűjtések, az állami funkciók kiegészítésének ellátására, s az állami funkciók végrehajtásának biztosítására. Ha megvizsgálom a hadikölcsönjegyzésre felszólító különböző felhívásokat, jelszavakat, plakátokat, mely utóbbiakról az adott előadás szól, akkor igen fontos hangsúlyozni, hogy teljes szövegi és képi világukban különböznek a jótékonyági gyűjtésektől, ahol a szenvedés áll a középpontban. Itt mindenekelőtt a hadsereg megerősítése mondatik ki, vagy erre utalnak.

Már most előrebecsátom, hogy vannak hasonló vonások is, ez pedig a civil lakosságnak, „*Akik itthon maradtak*” – hogy Heltai Jenő első világháborús egy-

1 Egy – a nyolcadik hadikölcsönt népszerűsítő – plakát szövege.

2 Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. *Budapesti Negyed*, II. évf. 1. szám, 1994 tavasz. 83. p.

3 „Mint minden pénzügyi alapot, hadikölcsön formájában, a Jókai Egyesület ez irányú gyűjtését is elvitte a veszett háború...” – írja Szénásy Zoltán Jókai és Komárom című tanulmányában. <http://www.hhrf.org/szabadujsg/szemle/isz0406.htm>

4 Reviczky Ádám: Vesztes háborúk – megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre. Budapest, 1985. 126. p.

felvonásos színdarabjának címét kölcsönözzem⁵ a háborús erőfeszítésekből való részvétele. A karitás momentum helyett itt a „nemcsak a fegyver a nemzet megvédésének eszköze”⁶ jelszava dominál.

Természetesen eltérés van a szöveges és grafikus, képi rábeszélés módszertana között. A verbális rábeszélés messze jobban magyarázó, s jobban alkalmazkodik a háború előrehaladásához. Nem ugyanazokkal a jelszavakkal hirdetik az 1914-es, az első, mint a nyolcadik, az utolsó, 1918-as hadikölcsönt⁷. Eleinte a leglényegesebb az ellenség verése, ez után már az ellenség reményeinek megsemmisítése következik, a becsületes magyar ember kötelességének hangsúlyozásával. Ezután következik a végleges győzelem ígérete a hadikölcsön jegyzésért, s büntudat ébresztése az „el-dugott” pénzekért. 1916 tavaszán már a hadikölcsönjegyzés jó üzlet voltát is hangsúlyozzák a hazafias cselekedet volta mellett. 1917-ben már nem a győzelemről, hanem a békéről beszélnek a hirdetések és a katonákkal való szolidaritás minden korábbinál erőteljesebben jelentkezik.⁸ „Jegyezzük hadikölcsönt, mert ezzel győzelemre segítjük igaz ügyünket!” „Nem igazi magyar ember, aki a hadikölcsönjegyzést elmulasztja!” stb.

A jelszavak értelmezésében megjelenik persze olyan is, mint amelyet Krúdy ír le „Verbénai, vagy egy pesti polgár megtérése” című írásában. A főhős, akinek egész életét feldúlta a világháború, életmódját, értékeinek érvényesülését, sőt még gyönyörű képei élvezetének lehetőségét is, ahogy Krúdy fogalmaz: „Mindent elvett tőle a háború, még a szegeket is, amelyekre képeit akasztaná.” Nagy elhatározásra jut: „Legyen vége hát mindennek, ami volt. Új életet kell kezdeni, a háború ellen” – gondolta magában.

„És midőn ez elhatározása kialakult lelkében, ismét oly kárörömet érzett, mint a háború kitörésekor. Frissen, boldogan sietett hazafelé, és már arra eszmélt, hogy milyen más lesz megint a világ képe körülötte, ha vége lesz a háborúnak. A hadimilliomosokat visszaszorítják műveletlenségüknél fogva érdemelt helyükre, az asszonyokról letépik a selymet, a cifra rongyokat. A piszkos suszter megint alázatosan köszön. A boltos az ajtóban várja. A vendéglős elébe siet. A virágárus asszony finomkodva mosolyog. A kofa nem szemtelenkedik a piacon. A kardcsörtető főhadnagyok csendes bankhivatalnokok lesznek. A lerongyosodott középosztály ismét összeszedi magát. Az intelligencia, a műveltség lesz az úr a világon. Ha elmúlik a háború.

Egy terv motozott már régen a fejében, amelytől a mai napig idegenkedett. Tudta, hogy a műtárgyak, a képek ára ballatlan mértékben emelkedett a háború alatt. Eladja a képeit borsos áron a hadimilliomosoknak. És a befolyó pénzen – békét vesz. Hadikölcsönt jegyez, a háborúnak adja vagyonát – a háború ellen.”⁹

5 A darabra lásd: Szabó Dániel: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. In: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk. Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor. Budapest, 1999. 185–198. p.

6 Bizony László: Az első nemzeti kölcsön és a nép. Budapest, 1915. 7. p.

7 A háború befejezése akadályozta meg, hogy megtörténjék a kilencedik hadikölcsön kiírása. A pénzügyminisztérium kezdeményezésére Iparművészeti Társulat pályázatot írt ki a kilencedik hadikölcsönhöz való hirdetési rajzokra. Végül csak 1918. október 1-én határozott róluk a bíráló bizottság. Magyar Iparművészet, 1918. 160–161. p.

8 Szabó Dániel: Reklám és háború. In: A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28. Szerk. Hudi József: 247–260. p.

9 Az első világháború. Szerk. Szabó Dániel. Budapest, 2009. 425–429. p.

A grafikai felszólítások részben azonos, részben különböző argumentációval éltek.

A plakátokról a korszak standard művészettörténete a következőket írja: „Az első világháború volt az az időszak, amikor minden hadviselő országban egyaránt fontos lett a plakát szerepe. Több más országgal szemben, ahol a toborzó plakát nemzetközileg hatott vagy emblémává általánosult, nálunk nem született számottevő munka ebben a témakörben. A legtöbb plakát jótékony célú rendezvényeket vagy karitatív teendőket propagált, majd egyre inkább háborús gyűjtést (könyv, textil, fém elsősorban arany) és hadikölcsönt. Faragó Géza, Haranghy Jenő, Moldován Béla, Romek Árpád, Tuszka Márton s mások munkái, a külföldi háborús plakátokhoz hasonlóan inkább egy konzervatívabb, hagyományos pátozt alkalmaztak, mintsem a legújabb képi és plakátművészeti eredményeket, ami a cél szempontjából értetű volt. A külföldi viszhang annak idején Kürthy György finoman stilizált népi-szeccesiós hangvételű hadikölcsön plakátjait méltányolta, és leginkább Bíró Mihály munkásságát, amely ekkor már a nemzetközi plakátművészet élvonalában állt.”¹⁰

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy nem tudjuk, hogy a befizetéseket mennyire befolyásolják a hirdetések, akár a szövegesek, melyek többsége a sajtóban jelenik meg, akár a grafikaiak, melyek többsége a falakon jelentkezik. Azt hiszem nem felesleges hangsúlyozni, ez utóbbiakkal kapcsolatban, hogy az első világháború korszaka még nem az óriásplakátok, avagy az óriás plakáthelyek időszaka, minél urbanizáltabb egy terület, annál több lehetőség nyílik a plakát-kihelyezésre, akár az engedélyezett hirdetőtáblákon, akár az építkezések fakerítésein, hiszen a magánházak falára már akkor is tilos volt a plakátok elhelyezése.

Magukról a befizetőkről csak szórvány adataink vannak, nyilvánvaló, hogy nem lehetett és nem lehet felsorolni az összes befizetőt. Nem pusztán a nagy szám miatt, hanem részben azért, mert a befizetések jelentős része különböző pénzintézeteken keresztül történt, s mint később még utalok rá, a „rábeszélő” plakátok egy része is a pénzintézetek által finanszírozott.

Az első három hadikölcsönre találtam befizetési megoszlási adatokat. Összesen a nyolc magyar hadikölcsön 18,5 milliárd korona jegyzést hozott, ebből az első három: körülbelül 4–5 milliárdot.

A „kis befizetések” azaz az 50 és 1000 korona közöttiek sohasem tették ki a jegyzések hat százalékát, az 1000 és 2000 közöttiek soha sem haladták meg a 10%-ot, a 2000 és 10000 közöttiek mindig 20% alatt maradtak, s a 10000 korona felettiek mindig a jegyzéseknek legalább két harmadára rúgtak, a harmadik hadikölcsönnél már több mint három negyedére¹¹.

10 Magyar Művészet 1890–1919. I. k. Szerk. Németh Lajos. Budapest, 1981. 457. p.

11 A hadikölcsönök eredménye Tolnai Világlapjában: képmelléklet (minigaléria) a hat milliárd című cikkhez. <http://www.huszadikszazad.hu/index.php?apps=cikk&cikk=96458> A napot véletlenül választottam ki annak alapján, hogy színházi hadikölcsön nap hirdetésre akadtam. Ilyen akciók Magyarországon is voltak, mit bizonyít a következő, akár hirdetéssel is felérő hír: „Pécsről jelentik. A Kolozsvári után, a Dr. Vízzy Lajos főispán és dr. Nendtvich Andor polgármester erőfeszítéseinek köszönhetően az itteni Nemzeti Színházban rendezett hadikölcsön-színházezte kiválóan sikerült. Az előadás egy Koszma Andor által írott Prológgal kezdődött, amit Halasi Mariska adott elő, azután dr. Mihályffy Ernő jogakadémiai professzor tartott beszédet, amelyben a hadikölcsönjegyzésre ösztönzött. Az est folyamán a színházban 1 733 000 koronát ért el a jegyzett hadikölcsönök értéke.” Az adatok forrása: a Neue Freie Presse 1917. május 31-i reggeli száma az osztrák adatokra és a Pester Lloyd ugyanazon napi esti száma a magyarokra.

Azt megvizsgálhatjuk, hogy egy pillanatban kik szerepelnek a „nagyjegyzők” között. Az itt vizsgált időszak 1917. május környéke. Osztrák bankoknál: az Angol Osztrák Banknál, a Német Takarékpénztárak központi Bankjánál, a Wiener Bankvereinnél, az Österreichische Länderbanknál stb. közel negyvenmillió koronát jegyeztek. A magyar pénzüzetek: a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., a Nyitrai Hitelbank, Merkur Pénzváltó Rt., stb. közel 25 milliót. Elsősorban vállalkozásoknál találkozunk a Monarchia minkét országában nagyobb befizetésekkel, de például az egri érsek és a székeskáptalan éppen e jelentések idején több mint 2 millió koronát jegyez. Az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen listán való megjelenés a vállalkozásoknál segíthet az üzletmenet javításában, az egyéneknél a társadalmi elfogadottságban. Viszonylag kevés olyan nagyjegyző van, aki csak névbetűt adja a listához. Érdekes módon a magyar listán messze több a női befizető, amiben szerepe lehet annak, hogy itt alacsonyabb összegig mennek a jegyzők felsorolásánál.

A plakátokat vizsgálva az első szembetűnő jellegzetesség az, hogy a külföldieknél, s nemcsak az angol, kanadai, amerikai, hanem a német és osztrák plakátokra is gondolok, sokkal kevesebb magyar plakáttal találkozhatunk. S ez akkor is tagadhatatlan, ha joggal feltételezem, hogy egy sor hadikölcsön plakát elkerülte a figyelmemet.

Ennek alapvetően három oka lehet. Egyrészt a grafikai plakátok viszonylag későiek, 1917-esek és 1918-asok, másrészt a magyar plakátok között a német és az osztrák plakátokénál sokkal kisebb arányban szerepelnek, olyanok, amelyeket a jegyzést ténylegesen lebonyolító bankok, takarékpénztárak avagy biztosító intézetek adtak ki. Az is igen lényeges, hogy a magyar plakátok közül a legtöbben nincs meghatározva, hogy hányadik hadikölcsön jegyzésére szólítja fel az a közönséget, tehát egy-egy ábrázolást többször is ki lehet ragasztani. A kontrollként alkalmazott 98 német és osztrák plakát 68%-át valamely pénzüzetet adta ki, s a plakátok 54%-án jelzik, hogy melyik, azaz hányadik hadikölcsön jegyzésére szólítják fel a nagyérdeműt.

A plakátok készítésének módjáról annyit tudunk, hogy egy részét a pénzügyminisztérium¹², másik részét az egyes pénzüzetek rendelték meg, nem feltételezhető tehát intézményi azonosság.

Az elemzésnél hangsúlyoznom kell az összefüggést a szöveg és az ábra között. Így hangsúlyoznom kell, hogy ellentétben a német és osztrák plakátok egy részével a magyarokon a *jegyezz hadikölcsönt!* felszólítás és nem a *jegyezz magyar hadikölcsönt!* felszólítás szerepel. Szórakoztató, hogy osztrák-magyar hadikölcsön megnevezéssel csak egyszer találkoztam azt is a hamburgi osztrák-magyar konzulátus által kibocsátott plakáton.

A grafikai ábrázolásoknak meghatározó eleme a katona, a „mi” katonánk, akinek segítenünk kell. A másik meghatározó elem a „segítség” ábrázolása. Talán csak Kürthy György két plakátját tekinthetjük csak kivételnek, ahol az egyiken a hadsereget a leszúrt kardból kikelő virág jelképezi s e hatodik hadikölcsönre készített plakát felirata: *„segítetek a győzelmes békéhez.”* A másikon egy stilizált

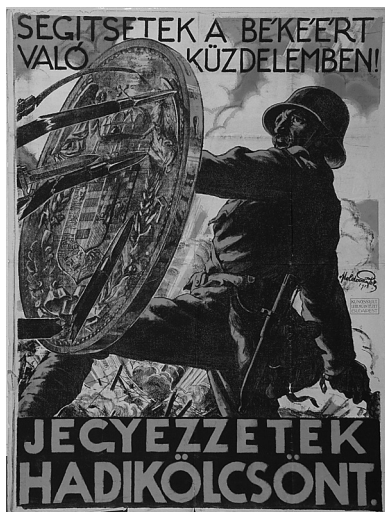
12 *Magyar Iparművészet*, 1917. 290. p. Hadikölcsön Plakátok

„népviseletes” kitárt karú kendős nő látható a „*hogy mielőbb visszatérhessenek*” felirattal.

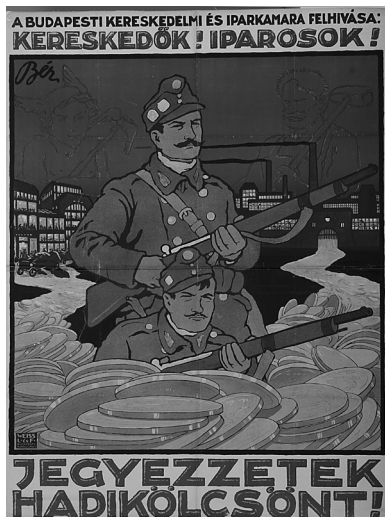
A katona leggyakoribb ábrázolása gyakorló sapkában, bajusszal valamiféle védelemre utaló pozícióban. Ez lehet közvetlenül védekezés, mint a húsz koronás pénzt pajzsként ábrázoló plakátokon, ahol a pénz „írása” maga a címer. Ezt a motívumot két különböző művész plakátján találhatjuk meg. Az egyik Bíró Mihály „*fegyverrel és pénzzel védjük a hazát*” feliratú 1917-es plakátja, a másik Moldován Béla „*segítsetek a békéért való küzdelemben*” felirattal ellátott 1918-as plakátja. Maga a pénzpajzs motívum nem igen elterjedt az első világháborús plakátok között. Környékünkön csak a Commerzbank egy plakátján lehet vele találkozni. Moldován plakátjánál érdekes, hogy nem a megszokott katonaképpel, hanem az inkább a németeknél elterjedt sisakos alakkal találkozunk. Nem tudom, hogy ebben mekkora szerepe van annak, hogy az adott plakátnak van német nyelvű változata is. Kétségtelen, hogy ezt ugyanaz a budapesti litográfiai műintézet adta ki, s a szövege is azonos.¹³

Nyilvánvaló, hogy a védelem a katonánál nem pusztán az önmagunk védelme, akárhogy is azonosítjuk a katonát, a hadsereget az országgal. Ez utóbbinak a védettsége különböző formátumokban jelenik meg. Talán a lelegegyszerűsítettebb Weiss Antalnak 1918-as a Fabank számára készített plakátja, ahol egy őrt álló katona látható erdős háttér előtt. Nem tudom, hogy az utókor szarkazmusa mondatja-e velem, vagy a reklámtrükkökben való ismereteim, hogy ez utóbbi nem pusztán a magyar tájkép, mint az Imperial War Museum anyagának egyik elemzője feltételezi, hanem a Fabankra való utalás is.

Bíró Mihály több plakátján az ország védelmét a címer jelképezi, azaz a katona mögött ott van az ország maga. Ezekon a plakátokon a pénz valamilyen módon fegyverré „nemesedik”. Van, ahol a pénzérme magában is fegyver és

13 A nem közölt plakátok, és a plakátokról szóló információk jelentős része a londoni Imperial War Museum Posters of Conflict címen összeállított gyűjteményéből valók. <http://www.vads.ac.uk/index.php>

be öltöztetett hosszú copfú fiatal lány a tulipános ládából szedi elő egy zsákba a pénzt, a rohamozó katonák árnyéka a háttérben s a felirat meg is magyarázza mire: „*A hadseregnek pénz kell.*”¹⁶ Haranghy Jenő még egy népi(es) jellegű plakátot készített, amely azok közé tartozik, amelyeken sem katona, sem pénz

Bornemissza Gergely csodakerekéként dönti le tömegével az ellenséges katonákat.¹⁴ E képnek azután van egy a szimbólumok tobzódása megnevezést megérdemlő variációja, amelyen a pénz nem önmozgó, hanem egy szájában kardot tartó turul az, amely karmaiban tartva azt végighasít vele az ellenség sorain.¹⁵

Hasonló a címer funkciója „*katonáink a fronton, polgáraink itthon védik a hazát*” feliratú a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank által kibocsátott plakátján, ahol a címer előtt egy csapat katona puskával kezében láthatóan tüzel az ellenségre, s az ország szimbólum kiegészítéseként civilek állnak a címer mögött, valamennyi társadalmi rétegből: cylinder, keménykalap, parasztöltözet egyaránt található, s kezükből szinte vetésként jön a pénz a közös erőfeszítést jelképezve.

Kevésbé megkomponált Bér Dezső kimondottan kereskedőkhöz és iparosokhoz szóló, mivel a Kereskedelmi és Iparkamara által kiadott plakátja. Itt a katonák mögött az ország, mint ipari létesítmények sora szerepel s a katonák számára a pénzürmék szinte lövészárokként funkcionálnak.

Mint már jeleztem a másik alapvető toposz a pénzdó civil.

E típusban találkozunk valamiféle népi(es) jellegű ábrázolásokkal, akár azzal az Országos Központi Hitelszövetkezet által kiadott plakáttal, amelyen egy szűrös öreg (talán számadó juhász) és egy népviselet-

14 Bíró Mihály „*A pénz győzelemre segít*” feliratú plakátján.

15 Haranghy Jenő 1917-es plakátja, amelynek magyar változatás „*Jegyezzünk hadikölcsönt*”, német változatán „*Zeichnet Ungarische Kriegsanneibe*” felirat van.

16 Haranghy Jenő 1917-es plakátja. Az adott szöveg fordul elő Bér Dezső ugyancsak a Központi Hitelszövetkezet által kiadott plakátján, ami mutatja a jelszavak esetleges céghez kötöttségét. A kép egy örömmel bevonuló fiatal férfi nemzetiszín zászlóval, már egész más jellegű. Ez utóbbi plakát szövegének kiegészítése „*Ismét megadjuk! rajongó szeretetünk kíséri minden lépésüket, kitartunk velük végig minden jóban, rosszban!*” mutatja, hogy sokadik hadikölcsönről van szó, s a „szószátyárság” bár nem jellemző, előfordulhat hadikölcsön plakátokon is.

nem látható. A szövegnek: „*Hogy felszánthassuk a harctereket*” megfelel a kép az ökrökkel szántó férfi, aki mögött romok látszanak, utalva a háborús pusztításra. Itt már kapcsolódnak a karitatív, a jótékonyági és a hadikölcsönre vonatkozó kép érvek.¹⁷

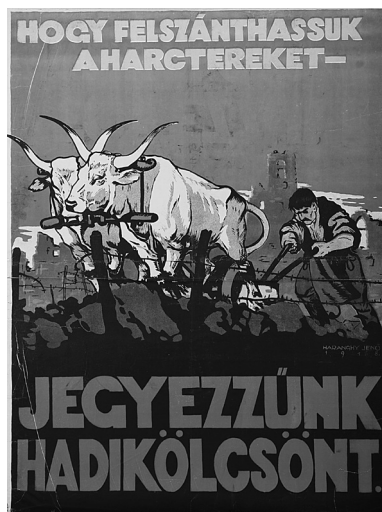
A jótékonyági toposzok és a hadikölcsön toposzok érdekes keveredése a Fonciére biztosítótársaság, szintén németül is kiadott plakátja. Ezen a sebesült katona (láthatóan baka) mellett egy úri asszony s annak gyermeke járul oda a „haza oltárához” és helyez el rajta pénzt. A kép, mint említettem kétértelmű, a szöveg teszi egyértelművé, hogy milyen befizetésre szólít fel.

Itt hadikölcsön-biztosításról van szó, s ilyen jellegű plakát több is előfordul. Maga a hadikölcsön-biztosítás olyan konstrukciót, amely viszonylag rövid távú a szokásos életbiztosításokhoz képest, s hadikölcsön kötvényekben fizetnek. Valószínűleg ezekbe fektetnek be, s vonzóbbá teszik a hadikölcsönt olyanok számára, akik a takarékoságnak inkább a biztosítási formájához fordulnának.¹⁸

Faragó Géának e plakátja teljesen elüt a korábbi típusoktól a „hadi angyal” állítva a középpontba. Magyarországi hadikölcsön plakátokon nem szerepel ilyen szimbolikus alak, míg akár német, akár francia plakáton többször is előfordul.

Igen érdekes, ha megfigyeljük, hogy az alak kezében lévő kardon korona nélküli az országcímer, illet már a Fabankos plakáton is láthattunk. Nem hiszem, hogy ebben bármiféle köztársasági velleitás tükröződne, sokkal inkább a grafikai egység követelménye.

Találkozunk még egy sor plakáttal, amelyek valamiféleképpen az eddig említett tematikai egységet próbálják ötvözni. Például az egyiken a zászlót tartó

17 A plakátnak van német nyelvű kiadása. Érdekes módon ennek az 1918-as plakátnak létezik egy „Hogy újra felszánthassuk a harctereket” változata is. Ugyancsak Haranghy készített népi(es) sorozatában a Központi Hitelszövetkezetz számára tulipános ládán ülő ringat a bölcsőben egy kisedet s a kutya figyeli őket témával plakátot, ami leginkább azt a feltételezését (neki vagy megbízójának) mutatja, hogy a magyarság kifejezésére a címer és a trikolór mellett leginkább a tulipános láda s az annak megfelelő ruházat alkalmas.

18 A hadikölcsön-biztosításra l. *Közgazdasági Szemle*, 1918. 42. 258–273. p., Hadikölcsön-biztosítás.; 1917. 41. 577–580. *Sás Ernő*, ifj.: A hadikölcsön-biztosítás.; 1918. 42. 559–566.; *Frisch Ferenc*: Hadikölcsön-biztosítás.

honvéd, a pénztárnál sorban álló, hadikölcsön-befizetésre váró civilek, a bevetett mező, s a városi gyári vidék egyaránt külön egységként szerepel. Úgy tűnik ezeknek tervezői nem akarták a plakátoknál megkövetelt módon egyszerűbb grafikai egységbe összefoglalni mondanivalójukat.

Hogy a jelzett képek, plakátok, témák közül melyik hatott leginkább a közönségre, s a befizetésekben mekkora szerepet játszott valamiféle társadalmi nyomás, akár szolid igazgatási erőszak nem tudhatjuk.¹⁹ Ugyanúgy nem tudhatjuk, hogy az uralkodói példaadás mekkora vonzóerővel rendelkezett az egyszerű befizetőre. Az első hadikölcsönnél mindenki értesülhetett róla, hogy maga Ferenc József kezdte meg a befizetést,²⁰ ugyanakkor plakátokon különböző formában szerepelt: „12 milliót jegyzek a VII.-ik magyar hadikölcsönre Károly”.

S ezt követte a „*Kövessünk felséges urunk példáját: Jegyezzünk Hadikölcsönt*” felirat s minden a szuronyos puskával az ellenséget figyelő honvédek képe alatt.

19 L. A belügyminiszter 1915. májusi rendeletét. In. Az első világháború i. m. 152–155. p.

20 Lásd *Az Újság*, 1914. november 12. 7. p., ahol a „Nemzeti hadikölcsön” című cikk „A király jegyzése” alcímmel kezdődik.

S. Nagy Anikó

TUDJA ÖN MÁR, HOGY MI A LYSOFORM?

„Mérj tágasabb lombikba háromszáz gramm ricinus-olajat és száz gramm legtöményebb szeszt. Illessz a lombik szájába üvegtölcsért és melegítsd a folyadékot 30–40 fokra, azután önts hozzá kis részletekben, a lombikot mindannyiszor enyhén rázogattva hatvan gramm kaliumhydroxidből és kilencven gramm vízből készült forró lúgot. Végül tégy a folyadékhoz négyszáznegyvenbét gramm formaldehyd oldatot és három gramm levendula olajat. Másnap szűrd meg a folyadékot papíroson. Tiszta-átlátszó, halványsárga-színű, levendula-olaj szagú, olajsűrű, lúgos folyadék. Vízrel és szesszel minden zavarodás nélkül elegyíthető.” – olvashatjuk a Magyar Gyógyszerkönyvben.¹ Egyszerűen fogalmazva: a lysoform formaldehydben feloldott káliszappan, vízzel hígítva fertőtlenítésre kiválóan alkalmas szer.

Karrierje Németországból indult. Dr. Stefan Alfred vegyész találta fel 1899-ben. Gyári előállítását a berlini Dr. Hans Roseman cég kísérletezte ki 1900-ban. (Ma is jellegzetes terméke.)² A Lysoformot az Osztrák–Magyar Monarchiában egyedül az úpesti Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti Gyár állította elő. Az 1903-ban bejegyzett céget két vegyész-mérnök, Dr. Keleti Kornél (1877–1943) és Murányi Iván (1877–1916) alapította.³ A Váci úton felépült gyártelephez ipari vágány vezetett, s már a kezdeti időben több mint száz munkást foglalkoztattak. Földfestékeket és egyéb vegyészeti termékeket állítottak elő, de hírnevüket a Lysoform márka alapozta meg. 100, 250, 500, 1000 grammos nyolcszögletes zöld üvegekben, változatlan címkével árusították közel fél évszázadon keresztül. Mindegyik üvegbe bepréselték a jellegzetes Lysoform szóvédjegyet. A nagyban való fertőtlenítésre használt durvább nyers lysoformot 2½, 4½, 10, 25 és 50 kg-os bádogkannákban hozták forgalomba. Lysoform szappant és Lysoform fodormenta szájöblítőt is gyártottak.

Az üzleti propagandát – kezdve a tudományos szakszerű ismertetéstől az utcai kiáltó reklámgigáig – a kitűnő reklámszakember, dr. Keleti Kornél fogalmazta meg „Tudományos újdonság reklámja és propagandája” című írásában. „*Eleinte a kíváncsiság kísértése a cél, utóbb a megszokott szükséglet állandó ébrentartása: ez a két fő útja a céltudatos propaganda és reklámnak.*”⁴

1 Liquor formaldehydi saponatus. Magyar Gyógyszerkönyv IV. kiadás. Budapest, 1934. 217–218. p.

2 Dr. Székely Zsigmond: A lysoform baktericid képességéről. *Budapesti Orvosi Újság*, 1905. május 11. 391. p.

3 Cégbejegyzés 1903. december 31-én. *Központi Értesítő*, 1904. 5. sz. 58. p.

4 Dr. Keleti Kornél: Tudományos újdonság reklámja és propagandája. In: Dr. Bányász Jenő: A reklám propaganda. Budapest, 1922. 366. p.

A Lysoform elterjesztéséhez először meg kellett nyerni a szakembereket, az orvostársadalmat. Az első Lysoform hirdetések az orvosi lapokban jelentek meg. Tudományos cikkek bizonyították, hogy a szer 3%-os oldatában a kórokozók csak 2–3 percig képesek ellenállni, 4%-os oldatában pedig egy perc múlva minden sterillé lesz. Tudósok támasztották alá, hogy széles körű alkalmazását nagy előnye teszi lehetővé: az, hogy a korábbi fertőtlenítőszerekkel (lysol, karbolinsav, formalin) ellentétben ártalmatlan és nincs kellemetlen szaga. (Két esetet is feljegyeztek, hogy szülő nők tévedésből Lysoformot ittak, s nem lett semmi bajuk.) A gyár 1908 körül megjelent német nyelvű prospektusában gazdag német, angol és francia szakirodalomra támaszkodva tekintélyes tudósok igazolták a Lysoform baktériumölő hatását.⁵

A propaganda ezután a tudományos ismeretterjesztés szavaival a közönséghez fordult mind hirdetéseivel, mind pedig Dr. Székely Zsigmond budapesti nőgyógyász szerkesztésében megjelent, többször kiadott „Egészség és Fertőtlenítés” című ingyenes prospektusával. Fedőlapján egy ruhátlan nőalak fényképe látható. A reklámkép merész és egyedülálló: a XIX–XX. század fordulóján a reklám központi alakja ugyan a nő volt, de felöltözve. A könyvecske megismerteti a fertőtlenítés történetével, a Lysoform alkalmazásáról a betegség és a szülő nők körül, fontosságáról a tüdővész elleni küzdelemben. Végszávéban a lelkére köti az olvasónak, hogy Lysoformot „csak eredeti üvegben és csomagolásban fogadjon el.”⁶

1908-ban *Az Úzlet* című újság „Modern plakátok” címmel a Timár Litográfia két igen jól sikerült plakátját méltatta. Az egyik éppen a Lysoform volt: „Ellenállhatatlan humorral hat annak a naiv ifjúnak a képe, ki szégyenkezve meri csak az ismert kérdést feltenni: Tudja Ön már, hogy mi a Lysoform? Ötletes dolog a plakáton látható nagy kérdőjel, mely az egész képet átöleli, nagyban emelve ezzel a plakát föltűnő voltát.”⁷

A hirdetőoszlopokról kiviruló, szugesztív, meglepő erejű plakát ötlete Murányi Iváné, a gyár társtulajdonosáé volt, melyet a családi hagyomány szerint tükör előtt, borotválkozás közben talált

5 Neue Mitteilungen über Lysoform. Dr. Keleti & Murányi Chemische Fabrik in Ujpest.

6 Dr. Székely Zsigmond: Egészség és Fertőtlenítés. Kiadja Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti gyára Újpesten.

7 *Az Úzlet*, 1908. 16. sz. 560. p.

ki.⁸ Hogy önarckép-e ez a különös portré, biztosan nem tudjuk. A plakátokon látható férfifej tartása azt sugallja, hogy a kép valóban készülhetett tükör előtt. A családi albumból nem mindennapi fényképek kerültek elő. Murányi Ivánt látjuk a lakásuk előtti folyosón, amint az egyik képen egy maga elé tartott, kivágott Lysoform plakátból „kinéz”.

A plakátnak sikere volt, az emberek lépten-nyomon találkoztak vele, még a legkisebb grafikai reklámon, a levélzáró reklámbélyegeken is, amelyek az I. világháború idején élték fénykorukat. Ám a férfi képmásában nem a számukra ismeretlen Murányi Ivánt fedezték fel, hanem a kor híres színésze, Hegedűs Gyulára vélték ráismerni. Ez a spontán reklám jelentősen növelte a Lysoform népszerűségét. Színészek szereplése a reklámhordozókon abban az időben nem volt szokatlan: Újházy Ede rumot, Fedák Sári cipőkrémet, Blaha Lujza púdert népszerűsített.

A Lysoform plakátot a Színházi Élet többször is bemutatta, az 1914-ben Hegedűs Gyulának szentelt számában versikét is mellékelte hozzá:

*„Valamikor hajdanában
Azt gondolta Pestnek népe
Hogy e csodálkozó arc itt
Hegedűsnek a torzképe*

*Ma már tudja minden gyerek,
Hogy mi az a lysoform
Kitűnő, fertőtlenítő
Kulturális nagy reform”⁹*

Az első világháború idején volt a magyar vegyipar hőskora. A hadianyagok gyártása, gyógyszerek, pótszerek előállítása nagyrészt a kémikusok feladata volt. A Lysoform fertőtlenítő szer a fronton és a hátszországban egyaránt nélkülözhetetlen volt, különösen a járványos időkben. Kereslete fellendült, ismertsége nőttön-nőtt. Hirdetéseit szinte minden újságban jelen voltak: *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Vasárnapi Újság*, *Az Újság*, *Az Est*, *Érdekes Újság*, *Köztelek*, *Igazmondó*, *Hangya Újság stb.* (Talán csak a Diana Sósorszeszt hirdették jobban és bőségesebben.) A Lysoform-hirdetések aktualitásukhoz igazodtak, a társadalom minden rétegéhez

8 Murányi Iván unokái, Dr. Hajnal Annamária és Murányi Péter szóbeli közlése.

9 *Színházi Élet*, 1914. április 26–30. 12. p.

szóltak. A *Budapesti Hírlap* például már 1914. július 30-án figyelmeztette a bevonulókat, hogy egy üveg Lysoform fertőtlenítő szert okvetlen vigyenek magukkal. Kezdetben büszkén hirdették, hogy áraik változatlanok, később folyamatosan az árak emelkedésekről tudósítottak. Nyár elején figyelmeztették a hölgyeket, a háziasszonyokat, a tejgazdaságokat, hogy jön a hőség, gondosabban kell fertőtleníteniük. 20 koronáért vállalták tábori postacsomag frontra küldését is. Faládikába jól becsomagolva egy személynek négy hónapra elegendő, 10 db Lysoform szappant, 5 üveg Lysoform fertőtlenítőszert, 2 üveg szájvizet, 1 körömkéfért és a „Kolera elleni védelem” c. füzetet tartalmazott. (A küldemény bolti ára 19 Korona 70 fillér volt.)¹⁰

A híres Lysoform plakát Bortnyik Sándor megfogalmazásában 1915-ben katonaruhába öltözött.¹¹ A „*Jelentem alássan, a Lysoformmal együtt én is bevonultam*” felirat tartalma valóságos. A vegyészeti lapokban 1915. november 20-án rövid közlemény jelent meg: „*Magyar gyáros a háborúban. Murányi Iván kereskedelmi tanácsos, a dr. Keleti és Murányi vegyészeti gyár cégfőnöke, mint tartalékos honvédbuszárhadnagy a 30. sz. honvéd-gyalogezred pótzászlóaljához vonult be katonai szolgálatra.*” Még ez év végén a gyár 250.000 képes levelezőlapot küldött karácsonyi ajándékkul az olasz harctérre a Vörös Kereszt Egyesület Szeretetadománya Osztályán keresztül.¹² Talán Murányi Iván sebesülése után került a Dr. Székely Zsigmond „Egészség és Fertőtlenítés” című prospektus cím-

¹⁰ *Igazmondó*, 1915. október 10. 12. p.

¹¹ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum plakáttára, leltári szám: 74.395.1.

¹² Karácsonyi ajándék. *Pesti Napló*, 1915. december 15. 11. p.

lapjára és a képes hirdetésekre a sebesült katona és az ápolónő alakja. Paradoxon, hogy a Lysoform fertőtlenítőszer gyártója és forgalmazója vérmérgezésben halt meg 1916 októberében. A következő évben a gyár banki érdekeltségű részvénytársasággá való átalakítása 2 millió korona alaptőkével, már nélküle történt.¹³

A háborús propaganda elárasztotta a képes újságokat harctéri fotókkal. Az *Érdekes Újság*, a *Képes Újság* és a *Tolnai Világlapja* képei közül jó néhány megjelent a kereskedésekben és vendéglátóhelyeken használt számlócédulákon. Átlagosan 7×14 cm-es, hosszúka, képes papírlapok ezek, a gépi pénztárblokk elődei. Üres oldalukon adták össze a kereskedők a vásárlási, a pincérek pedig a fogyasztási tételeket. A másik oldalukat reklámok, jelen esetben harctéri propaganda fotók díszítették. Nem szívet melegítő képek, de érzelmet keltők, hiszen mindenkinek volt rokona vagy ismerőse a frontokon. Címeiket is adtak nekik, magyarul és németül. Általában megegyeztek az újságokban lévőekkel, de nem mindig. Több felvétel készítőjét név szerint is ismerjük. A népszerű és hatékony reklámeszköz közkezen forgott, mondhatni: reklám a kézben. A miniatűr propaganda hadsereg harcosai miközben távoli frontokat idéztek, Lysoform fertőtlenítőt, Diana és Oroszlán sós-borszeszt reklámoztak, nem egyszer ugyanazokkal a képekkel.¹⁴

Egész tablót állíthatunk össze uralkodók, hadvezérek, politikusok portréiból. Lysoformot hirdetett például Ferenc József császár, Vilmos császár, Mohamed török szultán, a trónörökös pár, gróf Tisza István miniszterelnök, József főherceg, Hindenburg tábornagy, Kövessházi Kövess Hermann hadtestparancsnok és mások.

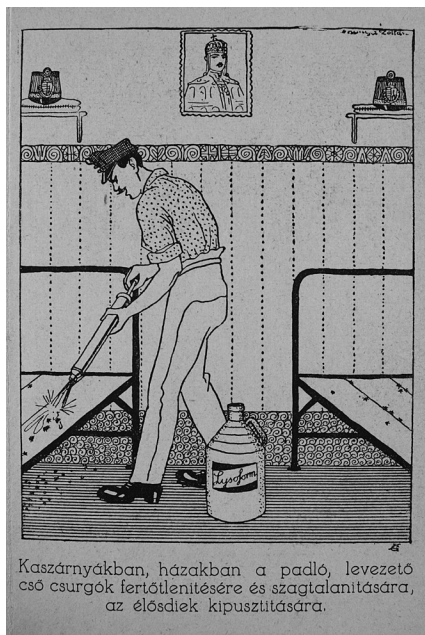
A számlócédulákon lévő fényképek gyakran ismétlődnek a reklám képes levelezőlapokon. Hátoldalukon mindig megjelölték, hogy az eredeti felvétel melyik lapban jelent meg. Az egyik képeslap különlegessége, hogy nem harctéri, hanem egy pesti piaci jelenetet ábrázol. Az eredeti felvétel a *Képes Újság*ban található „*A legdrágább kincs*” címen.¹⁵ A hozzá rendelt sorok szerzője „*ritka szépségű kortörténeti bizonyítéknak*” nevezi és így kommentálja: „*ugyan mi lehetett az a leg-*

13 Régi cég új cím. *Biztosítási és Közgazdasági Lapok*, 1917. június 16. 6. p.

14 A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kereskedelem-történeti gyűjteményében 51 féle Lysoform-számlócédula található.

15 *Képes Újság*, 1915. július 11. 3. p.

drágább kincs, amit ily rendkívüli figyelem közepette mértek az 1915. esztendőben a budapesti utcán? Eláruljuk a mélységes titkot a jövő nemzedékeknek: csakugyan kincset, a szegény ember legdrágább kincsét, a méregdrága újkrumplit mérték így a mai Budapesten. Csodálatos életbű képiünk Müllner János felvétele.”

A háború alatt tervezte Kónya Zoltán azt a leporellót, mely 14 oldalán egy-egy grafikával mintegy összegzi a Lysoform felhasználási területeit: sebek kimosása, műszerek fertőtlenítése, száj- és fogápolás, irrigálás, éjjeli edények, árnyékszék fertőtlenítése, házi állatok fürdetése, konyhák, éléskamrák tisztítása, padlók felmosása házakban, kaszárnyákban, rovarcsípés borogatása, gyümölcsfák kórokozóinak elpusztítása, állatoknál száj- és körömfájás kezelése.¹⁶

A Lysoform a világháború közepére közismertté vált. A Budapesti Hírlap Bortnyik Sándor katonaruhás plakátja után készített grafikai hirdetésén a megszokott kérdést új felirat váltotta fel. Az egy üveg Lysoformmal bevonuló „öreg katonák” büszkén mondják: „*Felentem alássan... én már tudom, hogy mi a Lysoform.*”¹⁷

16 Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kereskedelemtörténeti gyűjteménye, leltári szám: 78.411.1.

17 Budapesti Hírlap, 1916. február 28.

Sallay Gergely Pál

PROPAGANDA ÉS HADSEGÉLYEZÉS
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS JELVÉNYEK TÜKRÉBEN

Az első világháború hatására az Osztrák–Magyar Monarchiában – és azon belül Magyarországon – virágkorát élte a jelvénygyártás.¹ A háború kitörését követően ez a propagandacéllal készített és árusított jelvényeknek volt köszönhető, majd a paletta hamarosan kiegészült a jótékonyági jelvényekkel. A háború derekától aztán – a kezdeti lelkesedés visszaesésével – a megrendelések egyre nagyobb része a katonai alakulatoktól érkezett. A „harctéri divattá” váló jelvényviselés miatt növekvő mérteket öltő katonai jelvényrendelések bőséges mennyiségű munkát adtak a jelvények gyártásával foglalkozó cégeknek – a propagandajelvények gyártásának visszaesése után is. Összességében a háború évei alatt a jelvények iránt mutatkozó megnövekedett kereslet sok – túlnyomórészt bécsi és budapesti – jelvénygyártó vállalkozásnak nyújtott biztos megélhetést.

Az első világháború idején a Monarchiában, illetve Magyarországon készült jelvényeket *A Gyűjtő (Der Kunstsammler)* című folyóirat 1917-ben megjelent, „Művészet és háború” („Kunst und Krieg”) című különszámában a szerkesztő, dr. Siklóssy László az alábbi kategóriákra osztotta:²

1. „A háború első lázas napjaiban megjelent jelvények, primitív kiállításúak, szalagdíszek, celluloidgombok, stb.”
2. Zománcos propagandajelvények, „amelyek a nyugalom helyreállta után meglehetősen nagy technikai tökéletességgel készültek”
3. „Jótékony célt szolgáló vagy csak egyszerűen kereskedelmi célból forgalomba hozott jelvények”
4. Katonai alakulatjelvények, ún. sapkajelvények
5. Egyes ütközetekre emlékeztető jelvények
6. „Jelvények jelmondatokkal, melyek a saját győzelmünkben való hitnek és rendszerint a másik fél iránt való ellenséges indulatnak adnak kifejezést”
7. Humoros és satirikus jelvények, karikatúrák az ellenségről és az ellenséges uralkodókról

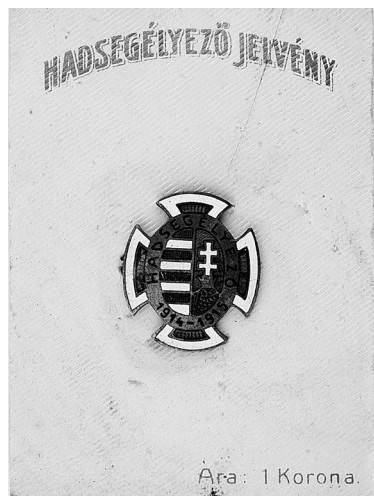
1 A témáról lásd: *Loidl, Tristan*: Andenken aus Eiserner Zeit. Patriotische Abzeichen der österreichisch-ungarischen Monarchie von 1914 bis 1918. Wien, 2004.; *Sallay Gergely Pál*: Mindent a hazaért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Budapest, 2010.

2 *Siklóssy László*: Egy háborús magángyűjtemény. *A Gyűjtő*, VI. évf. 1–3. sz. (Külo nszám) „Művészet és háború” 1917. 103–118. p.

Előadásomban a propaganda- és a hadsegélyező jelvények színes világába igyekszem bepillantást nyújtani.

Az első világháborúban a hadviselő felek propagandatevékenysége minden korábbinál erőteljesebb volt. A háborús erőfeszítések fokozására a legkülönbözőbb tárgycsoportokat, így a jelvényeket is felhasználták. A háború kitörésével szinte egy időben jelentek meg Ausztriában és Magyarországon a jelvénygyártó üzemek kínálatában a hazafias lelkesedést sugárzó, a Központi Hatalmak szövetségét hirdető, s az idő előrehaladtával egyre igényesebb kivitelben készülő, leggyakrabban színes zománcos propaganda jelvények. Ezek általában a Központi Hatalmakat alkotó országok (Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Törökország és Bulgária) nemzeti jelképeit: címereit, zászlóit vagy azok elemeit (címerképeit) és színeit, illetve a szövetséges uralkodók portréit és az egyes országokat megtestesítő katonákat ábrázolták. A kibocsátott jelvények többségén a német, osztrák, magyar és török szimbólumok szerepelnek, hiszen Bulgária 1915 végi csatlakozását követően a háborús lelkesedés visszaesése és a „jelvénypiac” telítettsége miatt már kevesebb propagandajelvény készült, mint a kezdeti időszakban. A jelvényeken a nemzeti jelképek és az uralkodók, illetve katonák mellett gyakran hangzatos jelszavak, jelmondatok is feltűntek. Ilyen volt I. Ferenc József latin nyelvű uralkodói mottója, a „VIRIBUS UNITIS”, illetve annak német és magyar változata: „MIT VEREINTEN KRÄFTEN” és „EGYESÜLT ERŐVEL”, valamint a „GOTT MIT UNS” („Isten velünk”) felirat, vagy az Antant egyes nemzeteit gúnyoló, átkozó feliratok. Külön gúnyjelvények készültek az Antant oldalán harcoló országok haderőinek kifigurázására. Ezeken a jelvényeken az osztrák-magyar katona bátorsága és fizikai erőfőnlénye került kifejezésre a szerb, orosz, olasz és román harcosokkal szemben, akiket általában megalázó testhelyzetekben ábrázoltak.

Az osztrák-magyar propagandajelvények túlnyomó része 1914 és 1916 között készült. Némiképpen adta a jelvények gyártásának I. Ferenc József halála és az azt követő gyász, illetve I. (IV.) Károly 1916 végi trónra lépése, hiszen a koronázás alkalmából kibocsátott kitűzők mellett az új uralkodót, feleségét és az ifjú trónörökösét ábrázoló jelvények is sokféle változatban megjelentek.

A címben nem véletlenül szerepel külön a hadsegélyezés témaköre, hiszen mind a Császári és Királyi Hadügyminisztérium, mind a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala – más emléktárgyak mellett – számos jelvény és érem kibocsátásával és értékesítésével kívánta célja-

it (a behívott katonák, hadirokkantak, hadiárvák és hadiözvegyek támogatását) elérni. Az 1914 augusztusában felállított magyar Hadsegélyező Hivatalnak külön propaganda és gyűjtőosztálya volt, amelynek eladásra kínált termékei különböző jótékonyági akciókat kísérték. Többféle jelvényükhöz 1–5 koronás árfekvésben lehetett hozzájutni, s ezeket általában kartonlapra szerelve árusították: hadsegélyező jelvény, hadsegélyező kereszt, ifjúsági jelvény, a Magyar Nők Korona Alapjának jelvénye, kárpáti győzelmi jelvény, Hubertus vadászjelvény, I. Ferenc József és Frigyes főherceg emlékjelvény, József főherceg és Haus admirális emlékjelvény.

A Hadsegélyező Hivatal és az Augusztus-Alap kezdeményezésére felállított, 1915 szeptemberében avatott Nemzeti Áldozatkészség Szobra végrehajtó-bizottságának jótékonyági kiadványai között jelvények is szerepeltek, amelyeket 1–2 koronás áron hoztak forgalomba.³ A szoborakció célja a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák támogatása volt. A *Nemzeti Áldozat jelvénye* a korabeli megfogalmazás szerint „a nagy célokban való együttérzés” kifejezője volt.

Több változatban került forgalomba a háború idején az Országos Hadsegélyző Bizottság Jelvényosztálya által kibocsátott *hadi zászlószög*, amely az angyalos magyar középcímer alatt a Központi Hatalmak rohamozó katonáit ábrázolta. Az 1915-ös kiadás, amelynek ára 15 korona volt, osztrák–magyar, német és török harcost, illetve országaik címerképeit jelenítette meg.⁴ Az 1917–1918-as kiadásokon már a bolgár katona és címerkép is helyet kapott.⁵ Rendeltetésük szerint a zászlószögeket egyesületi és egyházi zászlók rúdjára kellett rögzíteni. A zászlóval nem rendelkező társaságokra és magánszemélyekre gondolva a domború zászlószögnek falon, asztalon, ajtón elhelyezhető lapos változatát is elkészítették. Érdekesség, hogy az Országos Hadsegélyző Bizottság Jelvényosztálya még a háború befejeződése után is indított ilyen jótékonyági akciót. Az ennek kapcsán kiadott szórólap az „Ajtószög a Rokkant Katonáknak” elnevezésű, „a Béke ünnepét szimbolizáló ajtóplakettet”⁶ népszerűsítette, illetve annak megvásárlására buzdított – többször utalva a hazafias kötelességre. A nyomtatványból az is kiderül, hogy milyen módszerrel igyekeztek az 5 koronás vételár befizetését kieszközölni. A plakettet a szórólappal és egy mellékelt csekkel együtt postázták, s arra kérték a címzettet, hogy tartsa meg a küldeményt és annak árát a cseken fizesse be. Amennyiben nem kívánta megvásárolni az emléktárgyat, azt portómentes csomagként kérték visszajuttatni, „hogy a jótékony célt kár ne érje.”

3 A Hadtörténeti Múzeum (továbbiakban: HTM) Numizmatikai Gyűjteményében (továbbiakban: Num.) található különböző változatok leltári számai: 1966/É, 4126/É, 4127/É és 4128/É.

4 HTM Num. leltári szám: 1010/dupl.

5 HTM Num. leltári szám: 5039/É és 5040/É.

6 HTM Num. leltári szám: 2008.189.1./É.

A fél által töltendő ki.		A fél által töltendő ki.		P. Tp. Ny. sz. 108.
085 sz.		085 sz.		085 sz.
Elismervény korona, fillér, azaz korona, fillérrel, mely összeg mai napon a m. kir. postatakarékpénztárnál fennálló 38163 sz. csekk- számlára befizetett. A csekk száma a postatakarékpénztárnál nyilvántartott. Országos hadsegélyező bizottság jelvény osztály. „Ajtó hadiszó” actió, Budapest. Nyitvason csekkvizitát a m. kir. postatakarékpénztárnál. A postakalkuláció alírása:		11025 Befizetési lap korona f, azaz korona f-ról. Befizette: lakik: a 38163 számu postatakarékpénztári csekk számlára. Kelt		Könyvelési szelvény K f-ról. Befizette: lakik: a 38163 számu postatakarékpénztári csekk számlára. Kelt
A postakalkuláció alírása:		A postakalkuláció alírása:		A postakalkuláció alírása:

M. Kir. Állami Nyomda, Budapest, 1918.

Figyelmeztetésként azonban a manapság jól ismert „apró betűs részben” az is szerepelt, hogy amennyiben 8 nap elteltével a címzett nem küldte vissza az ajtószöveget, azt elfogadottnak tekintették, s a Hivatal jogosult volt követelését a címmel szemben érvényesíteni, s a jótékonysági küldemény értékét postai megbízás útján behajtani.

A bécsi Hadsegélyező Hivatal (*Kriegsfürsorgeamt des k. u. k. Kriegsministeriums*) magyar társszervezetéhez képest – érthető módon – jóval nagyobb kínálattal rukkolt elő a háborús jótékonyság terén, amely számos jelvényt is tartalmazott. Érdekes, hogy ezek között nemcsak propaganda- és jótékonysági jelvények, hanem több, a fentiekben vázolt kategorizálás szerint *katonai alakulatjelvénynek* számító kitűző is szerepelt, amelyekhez 1 koronás áron lehetett hozzájutni. Ilyen jelvényeket a magyar Hadsegélyező Hivatal nem árusított.

A hadsegélyező jelvényekkel mutatnak rokonságot a háborús nyersanyaghiányra való tekintettel indított fémgyűjtő akciókat, vagy a fronton küzdő katonák részére megszervezett téliruha-gyűjtő mozgalmakat propagáló jelvények is. A különféle jótékonysági jelvényekkel kapcsolatban joggal feltételezhetjük, hogy kibocsátóik részben az emberi hiúságra alapozva hozták azokat forgalomba, hiszen bizonyára sokan vágytak arra, hogy a környezetükben lévők tudomást szerezzenek hazafiságukról, önfeláldozásukról, s ezek kinyilvánítására kiválóan alkalmasak voltak a szóban forgó, általában színes jelvények.

Végezetül essék néhány szó az egyes katonai alakulatok által jótékonysági céllal kibocsátott jelvényekről és jelvény-vonatkozású dokumentumokról. Több gyalogezred és tábori vadászszázlólaj rendelt és árusított például rokkantalapja támogatására szép kivitelű, általában zománcos jelvényeket. Ugyancsak rokkantjaik segélyezésére adtak ki egyes alakulatok jelvényeikkel díszített tábori levelezőlapokat, amelyek megvásárlásával a jótékony célt lehetett támogatni.

A propaganda- és jótékonysági jelvényeket az utcákon, pályaudvarokon, trafikokban árusították. Számos korabeli újsághirdetés is őrzi az emléküket és tanúsodik népszerűsítésük és terjesztésük egy további módjáról. Valószínűsíthetjük, hogy a jelvényeket elsősorban emléktárgyként vásárolták, azonban polgári és

katonai személyekről készült portrék viselésüket is bizonyítják – mind ékszerként, mind az egyenruha díszeként, de mindenestre a hazafias érzület és ehhez kapcsolódóan a büszkeségérzet kifejezéseként.

További kutatás tárgyát képezheti annak kiderítése, hogy akár a hadsegélyező, akár az egyéb háborús jótékonyági jelvények valójában milyen mértékű bevételt hoztak kibocsátóiknak, s mennyiben járultak hozzá segélyakcióik sikeréhez.

Említést érdemelnek még az egyes bajtársi szervezetek által a háborút követő évtizedekben készítettett emlékjelvények, amelyek ugyancsak a jelvények külön kategóriáját képviselik. Ezek a jelvények egyrészt kifejezték a bajtársiasság, az együvé tartozás érzését, másrészt a háború emlékének megörökítése (és talán megszépítése) is feladatuk volt. Rendeltetésük némiképp hasonló volt a világháborús emléktáblákéhoz és emlékművekéhez, azzal a különbséggel, hogy a jelvényeket a háború túlélői viselték, míg az emléktáblák és az emlékművek a hősi halottakra emlékeztettek.

Közgyűjteményeinknek kétségtelenül üde színfoltjai ezek a jelvénytípusok, amelyek nem csak anyagi értékkel bírnak, de egyben fontos és érdekes dokumentumai is egy eseménydús történelmi kornak, s a háborús hátszág kutatói számára is információt nyújthatnak, forrásként szolgálhatnak.

F. Dózsa Katalin

FÉNYÜZÉS ELLENI LIGA, AVAGY AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉS A DIVAT¹

A háború és a divat egymással ellentétes fogalmak. Békében élve úgy képzeljük, hogy a háború minden ilyesféle kedvtelést azonnal leállít. Se új ruha, se társasági összejövétel, se vigasság. A valóság azonban, legalábbis a háború elején megcáfolja ezeket az elképzeléseket. Különösen igaz ez az I. világháború korszakára, amikor a hátszág csak 2–3 év múlva kezdte igazán érezni a véres harcok súlyát. Ugyanakkor azonban a megváltozott politikai helyzetnek nagyon komoly hatása van rövid és hosszú távon az élet minden területére, s ezen belül az öltözködésre is. Az alábbi tanulmány ezeket a hatásokat próbálja csokorba szedve felvázolni.

A legszebb ruha

„Sok szép ruhád oh emlékszem
Kis kék köntösöd úgy nevet felém
Leányalakok ködképen libegve
Mint égi foszlány május reggelén
Mely szép volt fehér menyasszonyi ruhád...
Láttalak sok új köntösbe még
Körülöltetted puba, omló selyem
Csipkék felbőjén subantál tova
Mint napkirályné aranysekkéren
Sok szép ruhád volt, – de egy bús napon
Új mezben léptél váratlan élem
Apoló lettél... újabb köntösöd
E bús idők divatja adta rád, –
Én édes párom vajon tudod-e
Hogy soha nem volt ilyen szép ruhád?”

(Pakots József)

1 A témáról már írtam a Letűnt idők, eltűnt divatok c. könyvemben (F. Dózsa Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Budapest, 1989.), ez a cikk a Politika c. fejezetben leírtak bővített változata.

1914. szeptember 15-i Divat Szalon címlapján, amely a bécsi Wiener Mode című lap magyar kiadása, egy ápolónő látható, első, szembeötlő jeleként a háborúnak. Az október 1-jei címlap „harciasabb”, mert egy kislányt ábrázol puskával a hátán, német fémsisakhoz hasonló fejfedővel, mellette egy valamivel nagyobb kisfiú, akinek az övéen kard, kezében zászló, fején pedig papírcsákó. Ez utóbbi (mármint a papírszövet) majd a valóságban is megjelenik, a háború harmadik évében.

Most még azonban a lelkesedés és a türelmetlen várakozás a jellemző.

„A mamák és nagynénik ápolónői ruhát öltöttek, amelyben legtöbbjük nagyon jól festett. Mindegyiküknek volt egy orvos jó ösmerőse, aki megígérte neki, hogy alkalmazza ápolónőnek (tekintet nélkül arra, hogy nincs gyakorlata) mihelyt meghozzák az első sebesülteket. Éppen ezért sóváran várták a szerencsétlen áldozatokat, s alig tudták visszafojtani türelmetlenségüket, nem értették, miért tart olyan soká, amíg megsebesülnek a katonák”² írja Károlyi Mihályné visszaemlékezéseiben. A továbbiakban azt is megörökíti, hogy amikor 6 hét múlva megérkeztek az első sebesültek, az elegáns hölgyek szinte közelharcot vívtak, hogy kinek a magánpalotájában berendezett szükségkórházba kerüljenek a betegek. „Nem is beszéltek másról a társaságban, mint sebekről, baktériumokról, orvosi műszerekről, s mindenki az orvosi könyveket bújtá. A nők már nem voltak elegánsak többé, de ehelyett „sterilnek” kellett lenniök, a párizsi parfümök illata helyett az éter és kloroform szaga volt a divatos.”³

Korántsem csupán az arisztokrata hölgyek igyekeztek hasznossá tenni magukat. Elgondolkoztató, hogy a Divat Szalon már 1914 márciusában (!)⁴ arról tudósított, hogy a nagyobb vidéki városok és Budapest 11 sebészeti osztályán ápolónőkurzusok indulnak. „Úgy vélekednek a hivatalos ügyintézők, hogy a lelkes úrinőket bárcsak egy hat hetes kurzus keretében is, megismertetik a sérült betegek ápolásával, azoknak háború idején igen nagy hasznát fogják venni.” A tanfolyamok ingyenesek voltak, az egyetlen feltétel megfelelő „kórházi vászon ruha elkészítése, amelyhez még szabásmintát is a kórházak adnak.” A cikkből az is kiderül, hogy már márciusban is „divat és társasági kötelesség vászonba öltözni, kötényt kötni és búsas csoportokban követni a kórházak tudós tanárait betegágytól betegágyig, sőt az operáló terem asztaláig.”

Szükségük is lett a tanfolyamok elvégzésére, mert ugyancsak Károlyné írja – maga is megbotránkozva a dolgon –, hogy: „különös szokás dívott az idő tájt: olyan hölgyeket helyeztek a kórházak élére, akik annak előtte még a színét sem látták effajta intézménynek, vagy legalábbis soha életükben nem ápoltak senkit.” Ő maga is segíteni ment a frontra, az Ilona nagynénje által vezetett kórházba. „Felöltöttem hát az ápolónői egyenruhát s daklikutyánk meg Rózsi komorna társaságában Krakón és Lembergen át, háború dúlta országrészen keresztül Czernowitzba, Bukovina fővárosába utaztunk.”⁵ Ifjú asszonyként elsősorban a férjét, Károlyi Mihályt látogatta meg, nem a kórházi munka vonzotta, valószínűleg azért utazott a kutyával és a komor-

2 Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban; Együtt a száműzetésben. Budapest, 1978. 165. p. (Továbbiakban: Károlyi 1978)

3 Károlyi 1978, 166. p.

4 Divat Szalon, 1913–1914/1. 28. p.

5 Károlyi 1978, 189. p.

nájával. A kis kedvenc a visszaúton némi kellemetlenséget okozott, mert szélütés érte, és kosárban kellett hazavinni. „Vöröskeresztes egyenruhát viseltem, s nemegyszer kérdezték meg tőlem gúnyosan: „Maga kutyaápoló?” Amit le se tagadhattam.”⁶

Természetesen a betegápolói ruha nem csupán vászonruhát jelentett, abban nem lehetett volna a frontra utazni, hanem csukaszürke szövetből készült, praktikus viseletet. A Divat Szalon 1915 januárjában⁷ be is mutat ilyen öltözkéket, lábszárközépig (!) érő szoknyával, amely azonban, ha munka közben zavaró, lenne, legombolható, és alatta térdig érő nadrág van! Két tabu is ledőlt hirtelen. A földig érő ruhahossz mintegy 50 év alatt rövidült le bokáig, most meg egy év alatt lábszárközépig, másrészt a női nadrág viseletet, amely mindeddig bő, törökös formában sportoláshoz, utcai viseletként legfeljebb biciklizéshez volt elfogadott, hirtelen magától értetődővé tette a hazafias nekibuzdulásként végzett kemény fizikai tevékenység. Hasonló folyamatot tapasztalhatunk a frizura terén is. Az addig csak külön, feltűnést kereső hölgyek mindenkit megbotránkoztató, rövid, fiús hajviselete az ápolónőként, vagy másutt dolgozó nők körében egyre népszerűbb lett, ami előkészíti a háború utáni új trend, a kamaszos nőtípus elterjedését.

A háborús krinolin és társai

„A jelenlegi háborús időknek megfelelően kicsiny, csinos, kettős zászló egészíti ki az egyszerű kalapot díszítő tolltűzéseket. Ebbe basonló zászlócskákat bármilyen kalapra feltűzhetünk s ezáltal háborús jelleget adunk neki!”⁸ – tanácsolta a korszak legnépszerűbb divatlapja, a Divat Szalon, 1914 novemberében a hazafias hölgyeknek.

A hölgyek egyébként is igyekeztek a háborúhoz alkalmazkodni. Lelkesen kötögettek – társaságban is – érmelegítőket, meleg sapkákat, kesztyűket a fronton harcoló katonák számára. Arany ékszereiket vasra cserélték az Augustza főhercegnő által patronált segélyalpnál. De a divatról nem mondtak le.

A háború első hónapjaiban egyszerűbben, puritánabban illett öltözni. Nem magyar példa, de jellemző a korhangulatra, hogy a kislány Marlene Dietrich szép hosszú szőke haját, amelyet ünnepi alkalmakkor mindig laza hullámokba fésültek, most állandóan szoros copfba fonták.⁹ Édesapja eleste után pedig kifejezetten illetlennek tartották volna, ha kibontott haját visel.

A halálhírek sokasodtak, s nyomukban a gyászruha modellek is a divatlapokban. „A gyászruha néma kérelem gyöngéd megértésért.”¹⁰ – hirdette 1915-ben a Divat Szalon – A gyászruha követeli az uralkodó divatot, de legyen mindig egyszerű, és feltűnés nélkül való.”¹¹ A gyász szigorú szabályai azonban kénytelen-kelletlen fel-

6 Károlyi 1978, 193. p.

7 Divat Szalon, 1914–1915/2. 15. p.

8 Divat Szalon, 1914–1915/4. 2. p.

9 Marlene Dietrich: Tiétek az életem. Budapest, 1985. 18. p.

10 Divat Szalon, 1914–15/1. 10. p.

11 Divat Szalon, 1915–16/5. 10. p.

lazultak. Hiszen ha minden távoli rokonért az előírással módon és ideig gyászt viselnek, a háború második, harmadik évében szinte mindenki feketében járhatott volna.

Az első megdöbbenés után lassan kezdték megszokni a haza határain túl folyó háborút. 1916 telén ismét megélénkült a társasági élet, mégpedig hazaszeretettből, legalábbis A Társaság című lap szerint „Magyarországon egyetlen emberfia sem jár leborgasztott fővel. Ezt kifelé is tőlünk telhetően és a legaprólékosabb részletességgel dokumentálni bazafias kötelességünk...”¹² Tehát elegánsnak lenni honleányi kötelesség is volt! Károlyi Mihály írja visszaemlékezéseiben, hogy: „Az uralkodó osztályok társadalmi életén a háború mi sem változtatott. Ellenkezőleg, életük talán sobasem tűnt vidámabbnak és gondtalanabbnak... A városligeti park-klubban, az előkelő társaság találkozóhelyén semmi sem változott. Az első néhány hét után teljesen helyreállt a szórakozás régi rendje.”¹³ A vidám élet alapja az volt, hogy az arisztokraták anyagi helyzetét a háborús gazdasági fellendülés rendbe hozta. De a középosztály is igyekezett szorongását, félelmét vidám társasági élettel oldani. Különösen a frontról szabadságra hazajövő fiatalok akarták élvezni a perc örömeit.

A háború ugyanakkor jó lehetőség volt a hazai ipar védelmére: „A női szabók egyesülete kimondotta, hogy női szabóságunk függetleníteni fogja magát az idegen befolyástól és megteremti a budapesti divatot”¹⁴ – közölte 1914 végén a Magyar Iparművészet. A Divat Szalon 1916-ban már arról tudósított, hogy: „a háború kitörése óta száműztünk minden külföldi divatot. Most Budapestet, Wient és Berlint tekintjük központoknak.”¹⁵ Sajnos ez a megállapítás nem egészen helytálló. Bécs és Berlin valóban önálló divatipart fejlesztett ki, ami aztán a háború után tovább élt. Bécsnek elsősorban a szalonjai erősödtek meg, nem beszélve a Wiener Werkstätte művészi modelljeiről, Berlinnek a konfekcióipara. Budapestnek ez kevésbé sikerült, sőt a divatlap büszke megállapításának ellentmond Károlyi Mihályné visszaemlékezése, aki változatlanul párizsi modelleket vásárolhatott divatszalonjában. Ezeket a ruhákat Svájcon keresztül csempészték az országba.

Mangold Béla Kolos, az angol elegancia hazai „pápája” viszont éppen ellenkező veszélytől óvott 1915-ben a Szabó Hírlapban: „Nem várhatja senki sem, hogy azért, mert mi most Angolországgal hadilábon állunk, az angol alapeszmén felépült öltözködési módunk egyszerre megváltozzék vagy megszűnjön.”¹⁶

Az angol lapok megállapítják, hogy az úri világ nyári divatja korántsem olyan eleven színű, mint az előző években volt... „Nincs tarka divating, színes nyakkendő, fehérr flanelnadrág. Az utca képe egyszínű lett: csukaszürke”¹⁷ – írta a Szabó Hírlap 1915-ben. A csukaszürke vagy földszürke (Feldgrau) az új típusú katonai egyenruhák színe, mely jelképe is lehetne a XX. századi, minden eddiginél gyilkosabb háborúnak. A régi, elsősorban személyes bátorságot és ügyességet kívánó harcokhoz ugyanis a férfiak felékesítették magukat, a hősök nem elbújni, hanem kitűnni

12 A Társaság, 1916/7. 135. p.

13 Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Budapest, 1982. 78. p.

14 Magyar Iparművészet, 1914/9. 448. p.

15 Divat Szalon, 1915–16/12. 3. p.

16 Szabó Hírlap, 1915/1. 6. p.

17 Szabó Hírlap, 1915/12–13. 10. p.

akartak. A 19. század végére a férfidivat egyhangúságában egyedül a katonai egyenruhák őrizték meg színességüket. Az új háborúban ez a feltűnés értelmetlen halálhoz vezet: „Az egyik válogatott huszárezredet úgy vetették harcba, mintha még mindig a tizenkilencedik századbeli hadviselés módszerei volnának érvényben: kék atillában, piros nadrágban indultak rohamra, a kivont kardokon szikrázott a napfény – és az orosz gépfegyverek úgy kaszálták le az egész ezredet, mint az aratók az érett gabonát.”¹⁸ – olvashatjuk Károlyi Mihályné visszaemlékezéseiben.

Az új egyenruha nem csupán abban segítette a földbe vajt árkokban meghúzó katonákat, hogy beleolvadjanak a környezetükbe, de kényelmesebb szabású is volt, ami gyorsan hatott a polgári férfi-, sőt a női divatra is. A Divat Szalon lelkesen üdvözölte ezt a tendenciát: „Még az olyan férfiak is, akik életükben soha nem fogtak puskát a kezükbe és lovon se ültek soha, lovaglónadrágot és övvel a derékhoz szorított zubbonyt viselnek, lábikrájuk köré posztópántot csavarnak... a hölgyek, akiknek különben is tetszik az egyenruha, eleinte csak megbámulták, később pedig utánózták a férfiak új divatját... ők sem botorkálnak hosszú ruhában és ők is zubbonyyszerű derekat viselnek...”¹⁹ Annál is inkább mert a bevonuló férfiak helyett dolgozó nőknek egyszerű, sok zsebbel ellátott, sima ruhára van szükségük, s az újfajta katonai egyenruhák praktikus formáival ezt az igényt ki tudják elégíteni.

A divatlapokat lapozgatva azonban más érdekes összefüggéseket is találunk: „Nagy politikai események mindig befolyással voltak a divat fejlődésére, kialakulására. Ugyanezt látjuk most is, midőn a bolgárokkal és törökökkel egyesülve kell küzdenünk majdnem a fél világgal szemben, az új szimpátia, mely minket e keleti népekhez vonz, megnyilatkozik még a női öltözetben is, és itt-ott látjuk feltűnedezni a bolgár és török hatást. Törökös a nagyon bő alj, mely fent a most divatos zsebekkel kidudorodik, a törökök bő nadrágjaira emlékeztet, viszont bolgár motívumokat látunk a tarka hímzésekben, melyek újabban a női ruhák legkedveltebb díszítéseit képezik.”²⁰ – írja a Divat Szalon 1916-ban. Nem biztos, hogy ebben a divatlap tudósítójának igaza van, mert a háborús krinolin, mint a neve is mutatja, inkább a XIX. századi biedermeier divat felelevenedésének tudható be. Viszont érdemes a folytatást is elolvasni: „bolgár motívumokat látunk a tarka hímzéseken, melyek újabban a női ruhák legkedveltebb díszítését képezik. Ne feledjük azonban, hogy a bolgár hímzések mellett ismét nagy teret bódítottak maguknak a magyar háziipari termékek”. Ez utóbbit a meglehetősen sok fennmaradt hímzett női blúz is bizonyítja.

A divat tehát még a véres háború alatt is jelentősen változott. A kalapok feje kisebb, laposabb lett, mint 1913-ban, de a karima még mindig nagyon széles. Bár már nincs rajtuk kocsideréknyi virág, a díszítés elengedhetetlen, és gyakran olyan megtévesztően állították össze a tollakat, hogy úgy tűnt, mintha egy márdárka éppen a kalapon pihent volna meg. A haj hullámosan követte a fejformát, hátul a tarkónál kis konttyal, előlről akár rövidnek is tűnhetett. A derék a helyére került, a magas, álló nyak teljesen eltűnt. A szoknya viszont részekből szabott, s elkezdett bővülni! 1915–1916-ban már abroncs is került alá, ez az ún. háborús

18 Károlyi 1978. 171. p.

19 Divat Szalon, 1914–15/8. 2. p.

20 Divat Szalon, 1915–16/1. 2. p.

krinolin. Az anyaghiány azonban véget vetett ennek az anakronisztikus formának, s valószínűleg emiatt rövidültek rohamosan a szoknyák is, 1917-ben már lábszárközépig értek. A magas szárú cipők helyét viszont felváltották a csinosabb, kivágott, magas sarkú cipők.

A Fényűzés elleni Liga

Az a kérdés, hogy az egyre bővebb szoknya, az ún. háborús krinolin a törökös hatásra növekszik-e vagy a neobiedermeier indíttatására, lassan okafogyottá vált, mert terjeszkedésének 1916 után határt szabott a háború természetes következményeként fellépő anyaghiány.

A Divat Szalon 1916 elején még megnyugtatta olvasóit: „*egyenlőre úgy áll a dolog, hogy a szövetkelmék, különösen a gyapjú, sokkal drágább lesz, viszont a selyem, amelynek anyagát nem használja a hadsereg túlságosan drága nem lesz*”²¹. Egy évvel később viszont már arról írt, hogy: „*Az uralkodó szövetszükség miatt az aljak lényegesen szűkebbek lettek és a kabátok megrövidültek.*”²²

1916-ban az ismert író, Tormay Cecil, előkelő mágnáshölgyekkel együtt, a fenti szellemben alapította meg a Fényűzés Elleni Ligát (F.E.L.). Érdekes programjukat felidézni:

„1. *A női ruházatkódás fejében kiáramló aranyunk megállítása.*

2. *Szövet és bőrkészletünk nemzeti veszedelemmé fajuló pocskololásának megakadályozása.*

3. *Ellenségeink átlátszó divatdiktatúrájának megdöntése.*”²³

A harmadik pont azt sugallja, hogy Párizsban azért volt divat a bő szoknya, valamint a szörme és a bőr, mert ezzel is gyengíteni akarták a szövetséges hatalmakat. Az, hogy az antant is anyaghiánnyal küzdött, nem tűnt fel a hazafias író, írónek.

Indítványukat lelkesedés fogadta, bár egy másik híres író, a Szikra néven publikáló Teleki grófnő kétségét fejezte ki az ilyen felbuzdulások sikerével kapcsolatban, s utalt a tulipán mozgalom csúfos bukására.²⁴ Ugyanakkor kifejezte azt a meggyőződését, hogy mivel sokan élnek a divatiparból, a gazdagok ne takarékoskodjanak a ruháikon. Gondolatait bővebben is kifejtette az Országos Kaszinóban „Ne spóroljunk!” címmel tartott előadásán. A Divat Szalon hasonló okok miatt tartózkodott a Liga támogatásától, pedig maga a F.E.L. előkelő elnöke, Pallavicini Györgyné örgrófné fordult hozzájuk levélben, leszögezve azt is, hogy „*célunk a háború tartama alatt a mostani divat keretein belül maradni és elzárkózni a háború végéig az új anyagfogyasztó franczia (sic!) divatoktól.*”²⁵ A lap lekötölte a levelet és a főszerkesztő, a korszakban szintén népszerű író vála-

21 *Divat Szalon*, 1915–16/14. 26. p.

22 *Divat Szalon*, 1916–17/11. 10. p.

23 *A Társaság*, 1916/15. 281. p.

24 *A Társaság*, 1916/15. 287, 295. p. A tulipán mozgalom 1906-ban a magyar áruk vásárlását propagálta. Csúfos bukását elsősorban az idézte elő, hogy a mozgalom jelvényéről, egy tulipánról kiderült, hogy Bécsben készítették.

25 *Divat Szalon*, 1915–16. 18. 25. p.

szát is. Szabóné Nogáll Janka közölte, hogy az alapeszmékkel egyetért, és eddig is hasonló elvek alapján szerkesztette az újságot, a magyar divatipart támogatva, ugyanakkor leszögezte: *„Lapunk olvasóközönsége azonban 1916-ban új réteggel gyarapodott. Hozzánk csatlakoztak azok, a kik most éppen a háború által lettek gazdagok. Ezekkel szemben is vannak a Divat Szalonnak kötelességei, melyeket szintén teljesíteni fog. A gazdag és főként a most meggazdagodott nőket egy intéssel sem fogja visszatartani a fényűzéstől, tengődő divatiparunk éltető erejétől. Ellenkezőleg, a Divat Szalon mindent el fog követni, hogy új olvasóinak kedve teljék a fényes öltözködésben most, a mikor illetékes körök gondoskodnak arról, hogy a fényűzés költségei idegen, vagy éppen ellenséges kereskedelmet ne gazdagítsanak. Igenis, a Divat Szalon egyenesen rá fogja vezetni gazdag híveit arra, hogy a szerencse adományait pazarul szétszórják. Hiszen, méltóságos asszonyom, ebből a sok morzsából lesz majd az a biztos kenyér, a melyre a magyar munkásoknak oly régóta kell várakozniuk s a mely végső pusztulástól menti meg azokat a nőket, a kiket a háború özvegységgel, árvasággal sújtott s a kiken tudvalevőleg nem a könnyőriuletség, hanem mások fényűzése szokott segíteni.*

Én ezt a fényűzésre való buzdítást kellő helyen éppen olyan hazafias kötelességnek tartom, mint a szegénység és takarékoság példaadását a másik oldalon.”

A Liga 1916 júniusban pályázatot hirdetett utcai ruhákra (kabát és szoknya), délutáni, azaz látogatóruhákra, estélyi öltözékekre, blúzokra, pongyolára, nap-pali és estélyi köpenyre. Feltételül kötötték ki, hogy a ruhák alapanyaga pamutbársony, plüss, félégyapjú vagy selyem legyen, kifejezetten megtiltották a sötétkék szövet, illetve a vastag, strapabíró ún. covercoat gyapjuszövet és a szőrmék használatát. Meghatározták a felhasználható anyagmennyiséget is: kosztümhöz maximum 4½, köpenyhez 3½, a szoknya legfeljebb 3 méter bő lehet, sőt, szegélye a földtől 20–25 cm-re kellett hogy érjen, annál hosszabb nem lehet!

Rengeteg pályamű érkezett be, a szakértő zsűri (köztük a Nőiszabó Ipartestület két legtekintélyesebb tagjai, Girardi József és Holzer Sándor) számos díjat osztott ki; a ruhák osztatlan sikert arattak, sőt talán túlságosat is, ha hihetünk a tudósításnak: *„Munkatársunk, akit az érdekes kiállítás megtekintésére küldtünk ki a Nemzeti Szalonba, azzal a szomorú jelentéssel tért vissza, hogy nem felelhet meg kötelességének... Egy olyan kiállítást látott ugyanis, amelynek címe és tartalma teljesen ellentétben áll egymással. A fényűzés ezekben az angol és francia nagystíli alkotásokat utánzó kreációkban vígan, sértetlenül tenyészik tovább...”*²⁶ – írta a Divat Szalon. S mindjárt tanácsot is adott, mit tegyenek a valóban takarékoskodni kívánó hölgyek: *„Adják oda az 1916–17-re előírányzott ruhaköltségeiket az erdélyi magyar gyermekek megsegítésére. A régi ruhák átalakításával, felfrissítésével még mindig igen szépen fogják szolgálni azt a másik, nem kevésbé fontos célt, hogy a női ruházatkodásból élő munkásoknak is kenyeret adjunk.”*

A Szabó Hírlap viszont 1916 júliusában rezignáltan állapította meg: *„Hasztalan alakult a mágnásnők egyszerűségi ligája, falra bányt borsó maradt a lapok prédikálása a női öltözködés puritánságától.”*²⁷ A következő számban pedig leszögezték: *„A nők szövetgazdag ruhákat kívánnak, és ezzel pont. Némi koncessziót mégis tettek a hadvi-*

26 *Divat Szalon*, 1916–17/1. 29–30. p., a következő idézet is.

27 *Szabó Hírlap*, 1916/4. 7. p.

selésnek, amennyiben, miután a szövet és posztó kell a katonaságnak, 'jobb híjján' ráfanyalodtak a selyemre és bársonyra."

A Fényűzés Elleni Liga 1917 elején szép csendben kimúlt. Senki sem siratta, mert ekkor már igen szorongatóan jelentkezett az anyagihiány. Németországban sásból próbáltak szövetet készíteni, s 1917 februárjában a Szabó Hírlap²⁸ egy új szövet, a papírflaush megjelenéséről tudósított, melynek egyik szála pamut, másik papír. A Divat Szalon 1918-ban még fiúöltönyök számára is ajánlotta az új anyagot, „de csak akkor, ha nem teszik ki azokat az időjárás viszontagságainak”²⁹. Papírból készült a fronton harcoló katonák egyenruhája is, sőt az orosz télbe készülő bakák bakancsának talpa is! Mert hiánycikk a bőr is, a cipő is. A Divat Szalon „a mind-egyre nehezebbé váló cipőkérdés teljes és diadalmas megoldására”³⁰ három erdélyi úrinő, Bélydy Pálné, Ádám Éva és Szentkereszti Mária módszerét ismertette, az otthon régi bőrből, filcből, spárgából, fából stb. elkészíthető cipőkhöz. Az anyagihiány azonban egyre szélesebb rétegekben érezte hatását, a háború végére már az általános lerongyolódás a jellemző.

A Szabó Hírlap 1916 nyarán még viszonylag megelégedve állapította meg „*Akik még öltözködnek*” című glosszájában: „*Ilyenek is vannak Istennek hála még elég szép számmal. Ha végigmegyünk valamelyik korzón a divatos sétaidőben, jóleső megelégedéssel láthatjuk, hogy milyen sok ízlésesen öltözködő férfi van Budapesten. Az ízléses öltözködés alatt az egyszerű, de jól szabott ruhát értjük... Ha kevesebb is a ruhánk, de legalább mutasson rajtunk.*”³¹

Kosztolányi Dezső azonban másképp látta 1917 márciusában, igaz, „*egy nem éppen előkelő városnegyedben*” járt: „*Úgy rémlik, hogy azok a télikabátok divatosak, amelyeknek olyan a színe, mint a romlott tejeskávét... Majdnem mindegyikről leszakadt egy-két gomb, de a cérna vagy a férc még mindig ott fityeg... Alul egy kabát, melyen annyi ránc van, mint egy német filozófus homlokán... A nadrágok mind alázatosak. Ezeknek csak térdük van. Azt hinné az ember, mint a bívóknak, állni, menni nem tudnak már, csak térdelni, lerogyni, összeesni. (...) Szőrmét is látni itt-ott, a szegény lányok egy döglött macskát, egy leforrázott, kopasz kutyát csavarintanak nyakukba, olcsó, hamis, beteg prémekeket, melyek már egészen levedlettek az esőtől. A férfiak nyakát rojtos gallér keretezi, melyben mindig látszik a rézgomb, mert a nyakkendő körülbelül másfél centiméternyire van a gombtól. Maga a nyakkendő vékony. Egy akasztófakötél ízlésesen csokorba kötve. (...) Mindezek fölött pedig trónol egy arc. Mert – ez a legbúsabb – szörnyűségeknek birtokosa is van. Az arc többnyire értelmes és fölényes, s körülbelül ezt mondja: „Bocsánatot kérek, az alattam valókért egyáltalán semmi felelősséget nem vállallok, tisztelettel és üdvözléssel: X.Y.*”

Valaha pedig, emlékezzünk csak vissza, ez a város mestere volt az öltözködésnek!”³²

28 Szabó Hírlap, 1917/2. 4. p.

29 Divat Szalon, 1918–19/7. 8. p.

30 Divat Szalon, 1915–16/12. 23. p.

31 Szabó Hírlap, 1916/4. 7. p.

32 Pesti Napló, 1917. március 11. In: Budapesti Negyed 61. Kosztolányi Dezső Pesten és Budán. Szerk.: Zeke Gyula. XVI. évf. 3. sz. 2008 ősz, 167–168. p.

Tóth Orsolya

A HADSEGÉLYEZŐ HIVATAL TEVÉKENYSÉGE
A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN ŐRZOTT PLAKÁTOK TÜKRÉBEN

A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményei gazdag tárgyi és dokumentációs anyagot őriznek az I. világháború idején alakult számos társadalmi vagy fél-hivatalos alapítású jótékonyági szervezet egykori működésére vonatkozóan. Mivel ezen szervezetek iratanyaga nem, vagy csak igen töredékesen maradt fenn, tevékenységükről, karitatív mozgalmairól a korabeli sajtó híradásai mellett ma már csupán e múzeumi tárgyak tanúskodnak.

A Hadsegélyező Hivatal működéséről a fennmaradt tárgyakon, jelvényeken, bélyegeken, érméken, fényképeken, képeslapokon és egyéb különböző nyomtatványokon kívül azon szöveges és grafikai falragaszok által is fogalmat alkothatunk, amelyek egykor az utcákon hirdették legújabb jótékonyági akcióit, vagy tájékoztatták a lakosságot, ki és hogyan segítheti a Hivatal közvetítésével a harctéren lévő családtagjait.

Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy a Hadtörténeti Múzeum plakátgyűjteményében őrzött, a korabeli mindennapok szerves részét képező és az utcákat színesítő kortörténeti dokumentumok segítségével felvázolom ennek a kiemelkedő jelentőségű és igen sokszínű szervezetnek nemes és áldozatkész, a rászorulókat érdekében végzett munkáját.

A M. kir. Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alatt működött Hadsegélyező Hivatal¹ 1914 augusztusában uralkodói parancsra hívták életre. Tevékenységi köre kiterjedt az önkéntes segélynyújtás minden területére, kivéve a beteg- és sebesültápolásra, valamint a behívott katonák családtagjainak segélyezésére, ugyanis előbbi a Vöröskereszt feladatkörébe tartozott, utóbbiról az 1912. évi LIII. törvénycikk rendelkezett.

A Hivatal támogatta a fronton küzdő katonákat; segélyezte a háborúban elesett, a hadifáradalmak vagy a háborúban szerzett betegségekben meghalt hozzátartozóit, egyben növelte az özvegyek és árvák alapját, valamint céltudatosan irányította a magyar hadsegélyező munkát. Mindezen törekvések megvalósítása érdekében a többi karitatív szervezettel közösen, velük harmonikusan együttműködve különböző akciókat, mozgalmakat szerveztek, készpénzt, és természetbeni adományokat gyűjtöttek.

1 Babucsné Tóth Orsolya: A M. kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala. In: *Történeti Múzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve*. 10. 147–168. p.

A hadiözvegyek és -árvák támogatásának feladatában magánszemélyek, kisebb-nagyobb közösségek, illetve más jótékonyági egyletek is segédkeztet nyújtottak neki, akik/amelyek vállalták különböző hangversenyek, kiállítások, vásárok, versenyek szervezését és a befolyt bevételt a Hivatalnak juttatták. A gyűjteményben megőrzött szöveges falragaszokat olvasva a háborús idők ellenére a korabeli társasági élet igen színes és változatos arca tárul elénk, amelyek között számos olyan rendezvény hirdetését is megtaláljuk, amelyeket a Hivatal hadiözvegy és -árva alapja támogatásának javára rendeztek meg. Az egyik ilyen falragasz tanúsága szerint 1916. március 17-én a Vigadó nagytermében került sor arra a szimfonikus hangversenyre, amelyet a Dr. Csernoch János bíboros hercegprímás és herceg Eszterházy Miklós védnöksége alatt működő Szegénygondozó Egyesület a saját alapja és felerészben a Hadsegélyező Hivatal javára rendezett.² Egy hónappal korábban a Magyar Dalosszövetségbe tartozó budapesti és környékbeli dalos-egyesületek Dr. Bárczy István Budapest székesfőváros polgármestere, a szövetség elnökének védnöksége alatt a Vigadó termeiben adtak jótékonyági hangversenyt.³

1917. márciusban és áprilisban „*Elite-hangversenysorozat*” hirdettek meg a Hadsegélyező Hivatal javára a Vigadóban, amelyen a kor leghíresebb művészei, pl. Dux Klára operaénekesnő, Földessy Arnold csellóművész, Sándor Erzsébet énekesnő, Környey Béla és Ausch Adolf hegedűművészek vállalták a nemes ügyre való tekintettel az előkelő közönség előtti fellépést.⁴

A korabeli napisajtó híradásaiból ismeretes, hogy nagyon sokan a maguk módján, sokszor igen szerény összeggel próbálták segíteni a Hadsegélyező Hivatalt. Volt, aki a saját kertjében termelt virágot árusította, volt, aki festmény-kiállítást szervezett, s volt, aki rovargyűjteményét ajánlotta fel kiállítási célból. Ezen rendezvények jövedelmét valamennyien hadsegélyezési célokra ajánlották fel. Egy – ugyancsak – szöveges falragasz révén van tudomásunk arról, hogy 1916. május végén és június elején Novák András iparművész-tanár az Uránia Színházban a bútor-stílusokról tartott három előadásának jövedelmét ugyancsak a Hadsegélyező Hivatalnak szánta.⁵

Faragó Géza,⁶ a kor neves képzőművésze tervezte azt a grafikai plakátot, amely 1916-ban az évad egyetlen álarcos bálját, a „*Szürke Estet*” hirdette a főváros utcáin. A plakát szövegezése szerint a Vigadó összes termeiben április 1. éjszakájára meghirdetett „mulatságot” az Augusztus-Alap szervezte, ahol a tánc nélkülözése mellett a főszerep a jótékonyosság volt. A belépőjegyek ára, a frissítők, a pezsgők, a virágok, a legyezők, a jelvények és még számos apróság eladásából származó jövedelem a Nemzet Háza, a Harcztéri Gyorssegély és a Hadsegélyező Hivatal között oszlott meg.⁷ Az estély elnevezését onnan kapta, hogy minden

2 Leltári szám: Hadtörténeti Múzeum (továbbiakban: HTM) Plakát- és aprónyomtatványtár 2952/Nyt

3 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 2946/Nyt

4 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 3288/1–2/Nyt, *Az Újság*, 1917. február 25. 9. p., március 11. 6. p., április 1. 10. p.

5 Leltári szám: HTM Plakát és aprónyomtatványtár 2966/Nyt

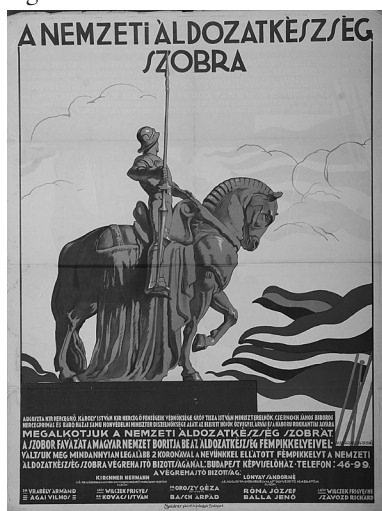
6 Faragó Géza (1877–1928)

7 *Az Újság*, 1916. március 12. – április 2.

hölgy – a komoly időkre való tekintettel – báli ruhája fölött egy egységes, szürke színű, könnyű köpenyt viselt, amelyet 25 koronáért Holzer Simonnál, a Kossuth Lajos utcában lehetett megvásárolni. A hölgyek öltözetét kiegészítette még egy fél-álarc és a szövetségesek nemzeti színeiben pompázó fejdísz. A rendezőség azon hölgyek részére, akik az idő rövidsége miatt nem tudták a köpenyt megvásárolni, egy szürke színű papír-jelvényt⁸ is forgalomba hoztak, amelynek megvásárlása feleslegessé tette a köpeny viselését. Az urak frakkot viseltek. A Szürke Est belépőjegyeit az Augusztá-Alap és a Hadsegélyező Hivatal elárúsító üzletén kívül a fővárosban csupán néhány helyen lehetett megvásárolni, de oly nagy volt az érdeklődés, hogy néhány napon belül elkapkodták a jegyeket.

A Vigadó termei a szövetségesek színeiben pompáztak és a felállított sátrakban számos apróságot árúsítottak szabott áron. Mindenki csak a meghatározott összeget fizette, felülfizetéseket nem fogadtak el. A terem egyik sarkában még egy pénzváltót is felállítottak, nehogy a hölgyeknek vissza kelljen pénzt adni! Az Est érdekességét az az öt sátor jelentette, amelyekben a központi hatalmakra jellemző ételeket-italokat kínálták a résztvevőknek. A magyar sátorban pezsgőt és zserbót, a németben sört, virslit, peracet és nürnbergi mézeskalácsot kóstolhattak meg. A török sátorban feketét, likőröket és török édességet kapott az előkelő társaság. Nagy sikert aratott Szulejmán, aki a közönség szeme láttára főzte a török kávé. Az estély hangulatáról két katonazenekar gondoskodott.

Az Augusztá-Alap és a Hadsegélyező Hivatal még számos jótékonyági akciót szervezett közösen. Együttműködésüknek talán egyik legsikeresebb, máig legismertebb eredménye az 1915. szeptember 12-én egy nagyszabású ünnepség keretében az Anker palota előtt⁹ leleplezett Nemzeti Áldozatkészség Szobra,¹⁰ amelynek sikeréhez és népszerűségéhez hozzájárult a leleplező ünnepséget megelőző „hírverés”. A sajtó folyamatos tudósításai mellett a szobor dombornyomású képével dekorált levelezőlapok,¹¹ egy tájékoztató füzet¹², valamint a hirdetőoszlopokat elborító grafikai plakátok is népszerűsítették a hadsegélyezés ezen újabb akcióját. A Basch Árpád¹³ és

8 Az Augusztá-Alap „Szürke Est. 1916. április 1.” feliratú, kör alakú papír anyagú kitűzője. Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 2004.356.1/Nyt

9 Ma: Deák-tér

10 A szoborról bővebben olvasható *Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra* (Avagy fából vaskatoná) című írásában. In: *Budapesti Negyed* 3. Kultuszok és kultuszhelyek. II. évf. 1. sz. 1994. tavasz (http://bfl.archivoportal.hu/id-87-szabo_daniel_nemzet_aldozatkeszseg.html)

11 Leltári szám: HTM Kézírtas Emlékanyag-gyűjtemény 2930/KE

12 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 96.121.1/Nyt

13 Basch Árpád (Budapest, 1873. ápr. 16. – Budapest, 1944) festő- és grafikusművész.

Barta Ernő¹⁴ által tervezett igen egyszerű grafikájú, színes falragaszon a Nemzeti Áldozatkészség Szobrának Végrehajtó Bizottsága tette közzé felhívását a szobor felállítására és a fémlemezek megváltására.¹⁵

A dicsőséges történelmi múltat megidéző Mátyás-kori lovas szobor monumentális alkotás volt: a 3 méter magas, 5 méter széles és 6 méter hosszúságú talapzaton álló szobor 4 méter magasán tört az ég felé, súlya elérte a 40 mázsát. A szervezés feladatára megalakult bizottság a tölgyfából készült szobor teljes felületét a lakosság által megváltott, s neveikkel ellátott fémlemezekkel kívánta beboríttatni úgy, mintha páncél fedné a lovat, s lovását. Az országos jótékonyági mozgalom célja az elesett katonák özvegyei és árvái, valamint a rokkantak támogatására létrehozott pénzügyi alap gyarapítása volt.

Kisebbség, eltérő árú lemezeket hoztak forgalomba, így mindenki anyagi képessége arányában válthatta meg azokat. Valamennyi lemez-nagyságnál megszabtak egy minimális árat, de természetesen, aki tudott, többet is fizetett.¹⁶

Az I. világháború idején igen nagy népszerűségnek örvendtek a jótékonyági célból szervezett különféle hadikiállítások; a Hadsegélyező Hivatal fénykép-, valamint hadirepülőgép-kiállítása is e tárlatok sorába tartozik. Mindkettő grafikai plakátját¹⁷ Moldován Béla¹⁸ tartalékos főhadnagy, festőművész, a Hivatal művészeti szakának előadója tervezte.

A Nemzeti Szalonban¹⁹ 1916. október 21-én megnyitott fényképkékiállítás a legjobbnak ítélt háborús tartalmú vagy a hadi vonatkozású fotográfiákat állították ki. Plakátjá-

14 Barta Ernő (Székesfehérvár, 1878. febr. 14. – Budapest, 1956. okt. 6.) festő és grafikusművész

15 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 2845/Nyt és 75.70.1/Nyt

16 A legkisebb lemez mérete 1,5x2,5 cm, ára 2 korona volt. Ha erre címet is vésettek, 25 koronába került, ugyanez családok számára 50 korona volt. Az 5x7,5 cm nagyságú lemez ára magánszemélyeknek címerrel 100 korona, családoknak 200 korona volt. A városok számára címereikkel vésett, 10x7,5 cm-es lemezeket kínáltak minimum 300 koronáért. A vármegyék 15x20 cm nagyságú lemezei a szobor talapzatán fenntartott díszhelyen kaptak elhelyezést. (Az Újság, 1915. augusztus 25.)

17 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 4143/Nyt, valamint 4152 és 2976/Nyt

18 Zombori (Zombory) Moldován Béla (Munkács, 1885 – Budapest, 1967) Festőművész, illusztrátor.

19 A mai Erzsébet téren állt a Hauszmann Alajos által tervezett Kioszk, melynek földszintjén kávéház, emeletén táncterem volt. Később ebben az épületben kapott helyet a Nemzeti Szalon, amit 1960-ban lebontottak.

nak²⁰ grafikáján a művész azt az elképzelt pillanatot örökítette meg, amikor a hadszíntéren a harc hevében egy tiszt kamerájával lefényképezi egy 30,5 m-os zsár elsütésének pillanatát. Az ágyúnak hátat fordító, fülüket és arcukat kezükkel eltakaró, a borzalmas zajtól összegörnyedő kezelőszemélyzet és a mindent beborító füst látványa ijesztő valóságában jelenítette meg a hátrországban élők számára a háborút. A szövegrészben a szokásoknak megfelelően megemlítették a nyitvatartási időn túl a kiállítás jótékony célját, valamint a két védnök, Károly István és József főherceg nevét.

Hasonló, ám annál testközelebbi élményt nyújtott a Magyar Aero Szövetséggel közösen megszervezett Hadirepülőgép kiállítás²¹ 1917. április-júniusban, amely a 14 000 m² alapterületű budapesti Iparcsarnokban²² került megrendezésre és a modern kori hadviselésben egyre jelentősebb szerepet játszó repülőgépek, valamint a hazai repülőgép- illetve hadiipar fejlődését kívánta bemutatni. A kiállított anyag újszerűsége, az ellenséges országoktól zsákmányolt repülőgépek és a Monarchia haderejében alkalmazott légi járművek megtekintésének élménye több százezer embert vonzott.

A kiállítás propagandájának céljából megjelentetett különböző kiadványok között két olyan plakátot is találunk, amelyek nemcsak méretükben, de grafikájukban is különböznek egymástól. Ha a kettőt egymás mellé tesszük, és alaposan megfigyeljük, észrevehetjük, hogy ugyanazt az eseményt, egy képzeletbeli tengeri ütközetet, időbeli eltéréssel ábrázolta a művész. A kisebb méretű plakáton a küzdelmet megelőző perceket örökítette meg Moldován, amikor a még nyugodt tengeren a csatahajók reflektoraikkal pásztázzák a narancssárga színű, felhős égboltot ellenséges hidroplánok és léghajók után kutatva. A másik, nagyobb plakátot figyelve a korabeli járókelő már egy tengeri csata résztvevőjeként érezhette magát, ahol is két egymásnak rontó hajó küzd a hidroplánok és a hajók bombái által felkorbácsolt tengeren. A sötét éjszakát a robbanások narancssárga, hátborzongató fénye világítja és a mindent beborító füst alatt egy hidroplán nyújt légi

20 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 2976/1-2/Nyt

21 Tóth Orsolya: Hadirepülőgép kiállítás Budapest. In: *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve*. 11. (237-250.p.)

22 Az 1885. évi első Országos Kiállításra épült meg az Iparcsarnok (tervezte Ulrich Keresztély), ebbe és e köré szerveződtek a terület 1944-1945-ös elpusztulásáig a hazai általános és tematikus bemutatók.

támogatást, úgy ahogyan fenn a magasban előbukkanó léghajó is. A plakátok alján olvasható azonos szövegrészben csupán a kiállítás címét, idejét és helyszínét tették közzé a rendezők. A szűkszavúság érthető, hiszen a látványos és ötletes grafika önmagáért beszélt és minden bizonnyal elegendőnek bizonyult az érdeklődés felfokozására.

A kiállított anyag nem okozott csalódást azoknak, akik a plakát ígérete alapján valamilyen nagyszerű élményre vágytak. A kiadott kiállítási útmutató, valamint a sajtóban közölt részletes tárgyismertetések²³ által ma is pontosan megismerhető a kiállítási anyag, amelynek bőségéről a folyóiratokban közzétett illetve az archívumokban

fennmaradt fényképek alapján mi magunk is meggyőződhetünk.²⁴ Az 1917-ben megrendezett Hadirepülőgép kiállítás több mint kilenc évtized elteltével a mai embert is ámulattal tölti el.

Moldován Béla két grafikai plakátján kívül még egy szöveges falragasz, a kiállítás hadimozijának megnyitását közzé tevő hirdetmény²⁵ is mesél nekünk erről a példátlan anyagi és erkölcsi sikerű egykori kiállításról, illetve a hozzá kapcsolódó egyéb szórakozási lehetőségekről. Az Iparcsarnok mellett felállított mozi, a frontokon működő hadi-mozik mintájára, azokkal megegyező formában és technikával épült fel. Itt a hadvezetőség által a kiállítás rendelkezésére bocsátott, olyan ritka felvételeket tekintettek meg a nézők 50 fillérért, amelyeket nyilvánosan azelőtt még soha nem mutattak be. A kizárólag a jótékony célra való tekintettel átadott légi felvételek a felderítő szolgálatok során készültek. Megtekintésükkel a nézők megtapasztalhatták azt az érzést, milyen, ha tüzelnek a gépre; láttak ellenséges repülőgépeket, légi harcot, ellenséges gép lezuhanását.²⁶

A két igen komoly szervezési feladattal járó, nagy elismertséget és jelentős bevételt hozó kiállítás után kissé különösnek tűnhet a Hadsegélyező Hivatal harmadik kiállítása, amely csupán a korabeli jótékonyossági rendezvények sokszínűségét bizonyítja. A fennmaradt kettő, csupán méretben különböző szöveges falragaszon²⁷ közzétett adatok szerint ugyancsak az Iparcsarnok adott otthont annak a kétnapos rendezvénynek, amelynek során az Országos Magyar Fox Terrier és

23 *Az Újság*, 1917. május 1. 7–8. p.; *A Motor*, 1917. 18. sz. 9–22. p.

24 Több képet is közölt a kiállításról *Az Aero* című folyóirat 1917. május 1-én megjelent száma, illetve *A Motor* című lap több száma is.

25 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 4144/Nyt

26 *Az Újság*, 1917. május 12. 9. p.

27 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 4165/Nyt és 4164/Nyt

Tacskó Tenyésztő Egyesület a Hadsegélyező Hivattal, valamint több hazai és külföldi egyesület támogatásával 1917. szeptember 8-án és 9-én Fox Terrier és Tacskó kiállítást s ennek keretében műkotorék versenyt (rókára és borzra) rendezett az elesettek özvegyei és árvái javára.

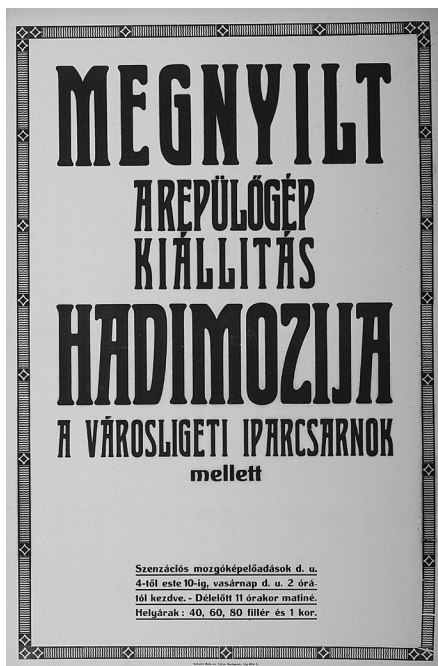
Mint a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe tartozó jótékonyági szervezet, a Hadsegélyező Hivatal kiemelkedő szerepet kapott mind a harctereken lévő, mind a kórházakban ápolat katonákról való gondoskodásban, szeretetadományokkal való ellátásukban.

E célból már megalakulásakor felhívásban fordultak a hazafias közönséghez, hogy a rászorulókat számára használati és szórakoztató cikkeket küldjenek a Hadsegélyező Hivatal címére, amelyeket majd ők továbbítanak a szükségletek szerint.

A Hadsegélyező Hivatalhoz beérkező csomagokat a raktárban dolgozó önkéntesek kibontották, szétválogatták, osztályozták, leltározták, majd újra becsomagolták, s eljuttatták a megfelelő helyekre. A legtöbb adomány természetesen a frontokra került, de a budapesti és vidéki kórházak ápolottjai, illetve a Vöröskereszt Egylet rászorultjai is részesültek belőlük.

A Hivatal első éves működéséről számot adó iratból ismerjük a beérkezett adományok mennyiségét,²⁸ amelynek alapján képet kaphatunk a lakosság önzetlenségéről, valamint a Hivatal munkatársainak emberfeletti munkájáról.

Az adományok fogadásával párhuzamosan gyűjtéseket is szerveztek. A „Mindent a hadseregnek” elnevezést viselő akciójuk keretében gyűjtőkocsikat indítottak a főváros utcáin, amelyek útvonaláról és érkezési időpontjáról falragaszok és szórólapok útján tájékoztatták a főváros lakosságát. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében megőrzött szöveges falragasz²⁹ szerint kértek és gyűjtöttek ruhaneműt, felsőkabátokat, cipőt, fehérneműt, kalapot stb. még akkor is, ha azok viseltesek, de még használható állapotban voltak. Külön járatot indítottak az élelmiszerekért, az élvezeti-, (szivarok, szivarkák, dohány, szivarkapapír, pipák, szipkák, gyufatartók) és piperecikkekért (szappan, fésű, fogtisztító szer, hajnyírógép stb.). A kocsik (társzekerek) folyamatos

28 1914. szeptember és 1915. május között vonaton 1812 láda, 1362 zsák, 752 bála, 206 csomag és 11 kosár, postán 25 055 csomag érkezett be, személyesen 14 774 csomag szeretetadományt küldtek be a Hadsegélyező Hivatalnak.

29 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, szám nélkül

haladása érdekében arra kérték a lakosságot, hogy a jótékonyásra szánt csomagjaikat nevükkel és címükkel ellátva már előző nap készítsék össze. Az említett falragasz az 1916 (?) márciusában közlekedő gyűjtőjárat tervezett idejét és kerületenként pontos útvonalát tette nyilvánossá, így, aki ilyen formán kívánt adakozni, általa tájékozódhatott arról, lakóhelyére mikor érkeznek a ruhaneműt, illetve az egyéb hasznos holmikat összegyűjtő társzekerek. Hasonló fontossággal bírt a Hadsegélyező Hivatal országos fehérnemű-gyűjtő akciója 1917 őszétől, amelynek célja a hadrakelt sereg fehérneművel és alsóruházattal való ellátása volt. Ugyancsak a Budapest Gyűjteményben található az a hirdetmény, amelyben a szervezet nevében Kirchner Hermann cs. és kir. altábornagy, a Hivatal vezetője alsóruhaként viselhető vagy alsóruha készítésére vagy javítására alkalmas ruhaneműt kért a lakosságtól. Az adományokat katonai fuvarokkal a korábbihoz hasonló megoldással gyűjtötték be. Budapest polgármestere, Bárczy István is kiáltvánnyal fordult a főváros lakosságához, és a Hadsegélyező Hivatal újabb jótékony akciójának támogatását kérte. „A fehérneműt és meleg alsóruhát a katonának.” kezdetű felhívását³⁰ 1917. december 6-tól olvashatták a hirdetőoszlopokon.

A hadsereg számára szükséges kiegészítő ruházati anyag összegyűjtése mellett szervezői voltak annak az országos mozgalomnak, amelyet a hadügyminisztérium kezdeményezésre indítottak meg ugyancsak „Mindent a hadseregnek” elnevezéssel, azzal a kettős céllal, hogy a lakosság számára már hulladéknak számító, vagy felesleges anyagok összegyűjtésével hozzájáruljanak a hadsereg számára létszükségletű nyersanyagok – mai szóhasználatnál élve – újrahasznosításához. A begyűjtött gyapjú-, vászon-, posztó-, len-, kaucsuk- és gumihulladékot a katonai kincstár vásárolta fel tőlük, a bevétel a Hadsegélyező Hivatal özvegy- és árvaalapját gazdagította.

A Budapesten 1916. áprilistól meghirdetett akció jelentőségére a sajtó mellett szöveges hirdetmények, szórólapok³¹ hívták fel a lakosság figyelmét: *„A háborúnak előre nem látott hosszú tartama és a nyersanyag behozatala körül az ellenség okozta nehézségek szükségessé teszik, hogy takarékoskodjunk és mindazt előszedjük, ami eddig mint lim-lom bevert a háztartásokban. A cél az, hogy a sok értéktelen anyag új életre keljen, s majd meleg posztóvá feldolgozva óvja meg vitéz katonáinkat a zord időjárás viszontagságai ellen, majd mint kátránypapíros nyújtson biztos fedelet esőben és viharban küzdő hőseinknek, majd mint cigarettapapíros feledtesse velük sok nehéz órának idegszibbasztó múlását és végül mint robbanószer váljék hatalmas fegyverré a házáért küzdő kezében.”* E szavakkal fordult Kirchner altábornagy a lakossághoz, s ismételtén kérte áldozatkészségüket. A Hivatal által kiadott falragaszon³² a szükséges okok magyarázata mellett arról is tájékoztattak mindenkit, hogy május egyes napjain a katonai társzekerek melyik kerületben indulnak gyűjtőútjukra. Hogy érkezésük senki figyelmét ne kerülhesse el, kürtszó figyelmeztette a környékbelleket. A „hulladék-gyűjtés” hadi jelentőségét a fővárosi vezetés is elismerte, és saját kiadású falragaszon³³ hívta fel a figyelmet és kérte Bárczy István mindenki

30 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár

31 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 0952 és 0953/Nyt

32 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 8080/Nyt

33 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 8079/Nyt

részvételét.

Ezen újabb akciója eredményességét a Hadsegélyező Hivatal ismételten grafikai plakát kiadásával igyekezett elősegíteni. Moldován Béla tervezte meg e célra azt a művészi plakátot,³⁴ amelyen a lakosság fárasztó munkájával összehordott rongyhegyből fenyegetően kiemelkedő, az ég felé kardot nyújtó kéz a végső győzelmet szimbolizálta.

Az összegyűjtött textilhulladékokat Kaposztásmegyerre szállították, ahol gróf Károlyi László téglagyárának néhány épületében anyagfeldolgozó telepet rendeztek be. Itt a cs. és kir. erődítési igazgatóság irányítása alatt 150 orosz hadifogoly a téglagyári munkások női családtagjainak közreműködésével felhasználás szerint szétválogatták, fertőtlenítették és osztályozták az anyagokat. A bálákba préselés után katonai üzemekben vagy a katonai kincstárnak dolgozó gyárakban került sor az újrafeldolgozásra. A pamutból lőgyapot, a gyapjúból új posztó, takaró, a lenből és kenderből cigarettapapír készült, s így tettek hasznos szolgálatot a frontokon.³⁵

A ruhanemű, az élelmiszer-, az élvezeti- és piperecikkek, a fehérnemű, és a hulladékgyűjtés mellett még számos jótékonyági mozgalmat indított a Hadsegélyező Hivatal a harctereken küzdő, vagy éppen a kórházakban lábadozó sebesült katonák segélyezésére, helyzetük jobbítására.

Hogy a hadvezetés mennyire fontosnak tartotta a hadszíntéren lévő katonák jólétét, német mintára mind az osztrák, mind a magyar területen feladatul szabták a két hadsegélyező intézmény számára a frontokon szórakoztató, üdülést nyújtó otthonok létesítését. 1917 februárjában uralkodói utasításra kezdte meg a Hadsegélyező Hivatal a Harctéri Katona-otthonok felállításának megszervezését. E célra 1917. március 16-án országos bizottság alakult,³⁶ amelynek tagjai sorába magyarországi előkelőségek, a hazai politikai élet számos tagját bevonták.³⁷

Olyan védett, kényelmes és békés házakat kívántak létesíteni, ahol a katonák a harcok után néhány kellemes órát eltölthettek. A magyar társadalom feladatául szánták az otthonok felszerelését olvasnivalók, hangszerek, játékok, levélpapírosok, evőeszközök és bútorok adományozásával. A feladat megszervezését a Hadsegélyező Hivatalra bízta, amely e célra gyűjtést indított. A királyné, aki a katonaotthonok létesítésének lelkes híve volt, több alkalommal is nagy összeget adományozott e célra. A bizottság alakuló ülésének alkalmával 120 000 koronát ajánlott fel, nemes példáját még számosan követték.³⁸ Valószínűleg, a bizottság megalakulásának hírére, valamint a Hadsegélyező Hivatal e célból megkezdett tevékenységének hírére társadalmi mozgalom indult meg a minél több Harctéri Katona-otthon felállítása érdekében. A számos rendezvény egyike lehetett

34 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 4183/Nyt

35 *Az Újság*, 1916. április 12. 9. p.; Évi jelentés a Hadsegélyező Hivatal II. (1915–1916.) évi működéséről. Sokszorosított stencil példány 12. p. (HTM Könyvgyűjtemény)

36 *Az Újság*, 1917. február 10. 11. p.

37 A Harctéri Katona-Otthonok Bizottságának névsora fennmaradt a HTM Plakát- és aprónyomtatványtárban (Leltári szám: 7807/Nyt).

38 *Az Újság*, 1917. március 16. 8. p., március 29. 7. p.

az a művészdélután, amelynek szöveges falragasztás³⁹ a plakátgyűjteményben őrizzük. 1917. április 15-én a Zeneakadémia dísztermében a „Tavaszi Társaság” a M. kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala által létesítendő harctéri katona-otthonok javára szervezte meg ezt a könnyed kikapcsolódást jelentő, ugyanakkor jótékony célú rendezvényt. A társadalmi gyűjtések minden bizonnyal célt értek, hiszen több katona-otthon felállításáról vannak ismereteink. A királyné nagylelkű adományából állították fel a székesfehérvári 17. gyalogezrednél azt az otthont, amely az ő nevét viselte.⁴⁰ Áprilisban az 53. honvéd hadosztály részére adtak át öt új, pompásan felszerelt katona-otthont. Májusban a 37. gyalogezred katonái avathatták fel a nekik szánt, szórakozást és pihenést nyújtó házat.⁴¹

Az I. világháború évei alatt a hadsegélyezés szolgálatában állt Hivatal működését és emberbaráti szolgálatát a fennmaradt tárgyi és dokumentációs anyag alapján igen aktívnak és eredményesnek kell értékelnünk, amelyet a fennmaradt és a tanulmányomban bemutatott szöveges és grafikai plakátok is bizonyítanak. Minden bizonnyal annak idején sokkal több plakát propagálta a Hadsegélyező Hivatal tevékenységét, mint amennyit most módomban állt bemutatni, de terveim között szerepel a hazai plakátgyűjtemények e szempontú feldolgozása is. Remélem, további kutatásom által még teljesebb képet kaphatunk a Hadsegélyező Hivatalról, egyben a hazai hadi jótékonyági intézményrendszeréről is.

39 Leltári szám: HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 4141/1–2/Nyt

40 *Az Újság*, 1917. március 17. 8. p.

41 *Az Újság*, 1917. április 14. 9. p. és május 16. 10. p.

Suba János

AZ ORSZÁGOS HADIGONDOZÓ HIVATAL

A hadigondozás először az I. világháborúban került a közérdeklődés – a köz-igazgatás és a társadalmi szervezetek – látókörébe. Az 1915. április 30-án tartott rokkantszámlálás alkalmával 20 000 hadisérültet írtak össze, ezek közül béna 12 000, csonkult 6000 volt.

Gróf Tisza István második miniszterelnöksége alatt érlelődött meg a kormányzatban az elhatározás, hogy a háború rokkantjai, majd később özvegyei és árvái sorsának rendezését az állam vegye a kezébe.¹

Az I. világháború hadigondozását több átmeneti megoldás után a kormányzat közvetlenül a miniszterelnökség alá rendelt Országos Hadigondozó Hivatal felállításával oldotta meg 1917-ben.² A hivatalt előbb gróf Klebelsberg Kunó, akkori miniszterelnökségi államtitkár, majd gróf Teleki Pál vezette.³

Az I. világháború idején a Hadigondozó Hivatal valamennyi területen alapvetést végzett. Elsősorban a gyógyászati, majd a járadékszolgáltatási rendszert építette ki. A polgári életben való elhelyezkedés elősegítésénél főként a hadirokkantak átképzésével és ezeknek kereső foglalkozáshoz juttatásával, vagy önálló létalapjuk megteremtésével foglalkozott. A további szociális segítséget, azaz a „szociális háló” rendszerének teljes kiépítését a bekövetkezett összeomlás félbeszakította.

A „hadigondozottak” gyűjtőnév a hadirokkantakat, a hadiözvegyeket és a hadiárvakat, továbbá a hadirokkanttá vált és a hősi halált halt katona által addig eltartott egyéb családtagokat foglalta magába.

1 Az I. világháború alatt a kormányzat a hadigondozás feladatául elsősorban a katonai szolgálatra alkalmatlanná vált és hadirokkantnak minősített katonák egészségének és épségének a lehetőséghez képest végleges helyreállítását, művétagokkal és egyéb testrészpótlókkal való ellátását, új életpályára való átképzését, kereső foglalkozáshoz segítését, a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvak járadékigényeinek megállapítását, végül az utóbbiak számára nevelőintézetek létrehozását tekintette.

2 1917. március 8-án kiadott 900/1917. ME. rendelet, továbbiakban Hadigondozó Hivatalként vagy Hivatalként említjük.

3 Klebelsberg és Teleki modern szociálpolitikai elgondolásai és nagy volumenű intézkedései a magyar hadigondozás színvonalát nemzetközi viszonylatban is az első sorba emelték. Teleki Pál gróf volt az, aki az akkor még többé-kevésbé ismeretlen modern szociálpolitikai elveket vette alapul a Hadigondozó Hivatal munkájában, továbbá erről írt könyvében a későbbi hadigondozás számára is nélkülözhetetlen irányelveket állapított meg. (*Teleki Pál: Szociálpolitika és hadigondozás. Gyakorlati tapasztalatok alapján.* Budapest, 1918.)

Szűkebb értelemben pedig a hadigondozás az elesett katoná családjának, valamint a megrokkant katonának és családjának gondozását jelentette.

A hadigondozás mindig a háborúban a családfő halála vagy megrokkánása következtében rosszabb sorba jutott családot tekintette egységnek, melyet „lábra kell állítani”. Aszerint, hogy a család érdekében teendő intézkedés a család mely tagjait érintette, a hadigondozást leginkább három részre lehet felosztani:

- rokkant-,
- hadiözvegy,
- hadiárva-gondozás.

Az Országos Hadigondozó Hivatal működését és intézményeit leginkább úgy ismertethetjük meg, ha e három csoportot külön-külön vizsgáljuk.

1. Rokkantgondozás

Az első feladat az volt, hogy mindenkit, akit lehet, mentsenek meg a rokkantságtól. Ezért az 1915. évi XV. tc. 8. §-a kimondta, hogy a fegyveres erőhöz tartozó mindazon személyek,⁴ akiknek a háború alatt valamely sérülés vagy betegség következtében a munkaképességük megváltozott, orvosi kezelésre és más polgári foglalkozásra való átképzésre jogosultak legyenek.⁵

A gyógyítás és az oktatás az Osztrák–Magyar Monarchia más országaiban lévő katonai intézetekben is történhetett, Magyarországon azonban csak a Hadigondozó Hivatal által felállított létesítményekben. A rokkantak felvétele az illetékes katonai parancsnokság útján történt, amely közölte az utókezelésre vagy oktatásra szoruló egyén adatait a Hivatallal, majd az érdekelttel, hogy Hivatal melyik intézetébe és mikor kerülhet be. Az utókezelésre és az oktatásra való igényjogosultság akkor is fennmaradt, ha valamilyen adminisztrációs hiba történt, pl. tévedésből a beutalást elmulasztották, vagy a katonát leszerelték.

Az Országos Hadigondozó Hivatal intézetei polgári állami létesítmények voltak, amelyekben a költségeket egy évig a közös hadsereg állta, utána a Hivatal vállalta át a gyógykezelés vagy a tanítás finanszírozását.

Az intézetek élén miniszteri biztosok vagy igazgatók álltak,⁶ akik mellett külön katonai különítmény parancsnokságok létesültek a katonai rend és fegyelem fenntartására és egyéb katonai ügyek intézésére.

Budapesten négy utókezelő intézet 5396 férőhellyel, a három vidéki 4130 férőhellyel működött.⁷

Nyolc, rokkantak számára felállított iskola jött létre, különböző oktatási profilokkal, 1323 férőhellyel.

A különleges kórházak száma kilenc volt, 8270 férőhellyel.

4 Ideértve a hadi szolgáltatásról szóló 1912. évi LXVIII. tc. alapján szolgálatra bevont egyéneket is.

5 1915. évi XV. tc. 8. §-a, továbbá az 1915. évi 3300. és 3301. ME, végül az 1916. évi 4173. ME. rendeletek értelmében.

6 Az intézetek szervezetét, vezetését és igazgatását a 3301/915. és a 4173/916. ME. rendeletek szabályozták.

7 A gyógyíthatatlan katonák számára a III. ker. San Marco u. 66. szám alatt lévő „Irgalom házá”-ban rendeztek be menedékhelyet.

Mesterséges testrészeket 7 műhelyben állítottak elő.⁸

A végtagpótlás a nagyszámú csonkított katona miatt nagyon jelentős volt. A Hadigondozó Hivatal minden rokkant katonát ellátott egyszer művégtaggal, kaptak egy-egy munka- és művégtagot, lábat vagy kezet. Ezek pótlásáról a Hivatal két évente gondoskodott. A hivatal intézetei egymással szoros kapcsolatban álltak. Felmérték a beutaltak családi viszonyait, korábbi foglalkozását és vagyoni helyzetét. Az irányelv az volt, hogy lehetőleg mindenki maradjon meg a régi, vagy legalább is a régivel rokon foglalkozása mellett és régi környezetében. Ahol ez nem volt lehetséges, ott arra törekedtek, hogy olyan pályára képezzék át a rokkantat, amely megszokott viszonyai között és saját környezetében való megmaradását lehetővé teszi.

Mivel a rokkanttal együtt a családi környezetét is vizsgálták, sokszor előfordult, hogy akkor sem kellett újabb foglalkozást választania, ha nem volt munkaképes, hiszen családtagjainak munkája által, vagy meglévő vagyona alapján, esetleg annak kiegészítése útján biztosított volt a megélhetése.

A vagyon-kiegészítés, amit helyesebben vagyonrendezésnek nevezhetünk, állhatott ház- vagy földvételből, vagy a lakóingatlan kijavításából, kibővítéséből, a földbirtokhoz újabb terület hozzávásárlásából, ipari vállalkozáshoz szükséges felszerelés beszerzéséből, forgótőke biztosításából stb. A szükséges anyagiakat a Hivatal a társadalmi gyűjtések révén, vagy pedig az illető rokkant katonai ellátási díja egy részének előlegként való kifizetése útján teremtette elő. Hogy ez a vagyon a rokkantak kezén maradjon a jövőben is, adminisztratív eszközökkel biztosították: a hadirokkantnak juttatott ingatlant haditeleknek minősítették.⁹ Ez azt jelentette, hogy ezt elidegeníteni, megterhelni csak az Országos Hadigondozó Hivatal jóváhagyásával lehetett.¹⁰

Akik nem akartak önállóan dolgozni, hanem valamely intézménynél, vállalatnál vagy más munkaadónál szerettek volna elhelyezkedni, azokat a Hivatal intézeteiben, a már otthonukban lévőket pedig az ország nagyobb városaiban szervezett munkaközvetítő irodák útján juttatták állandó álláshoz és keresethez. Budapesten hat, vidéken 19 helyen működött munkaközvetítés.

A Hadigondozó Hivatal az intézeteiből kibocsátott rokkantakat pártfogószervezet útján a későbbiekben is támogatta.¹¹

Azon rokkantak számára, akiket nem lehetett önállósítani vagy kiközvetíteni, kísérleti jelleggel létrehozták az ún. kereseti telepeket. Ezek közelében a rokkantak családi házat kaphattak kerttel, közös munkájuk révén megélhetésük is biztosítva volt. Példa erre a kalocsai kertes háztelep¹² egy faipari gyárteleppel, ahova

8 Pozsonyi, kassai, sátorlajújhelyi, aradi, debreceni, kolozsvári, budapesti állami művégtag-műhelyek.

9 1820/1917. ME. számú rendelet.

10 E rendelet szerint a hadirokkantnak adott ingatlan az illető halála esetére is biztosítva van a rokkant családja részére, amennyiben a tulajdonos a haditelek felől csak annyiban rendelkezik, hogy a leszármazottak között osztályt tehet, házastárs özvegyi ellátását biztosíthatja stb., de nem rokkannak ezen telket nem hagyhatja.

11 900/1917. ME. rendelet

12 A kalocsai érsek a város közvetlen közelében nagy értékű ingatlant ajánlott fel alapítványként a rokkantak kereseti telep és kertes házak építése céljaira. 120 kertes ház felépítését tervezték.

azok a rokkantak, akik faiparral akartak foglalkozni, bejárhattak, és ebből élhetek meg.¹³ Ezen kívül Kalocsán háziiparral (kosárfonással, seprűkötéssel, stb.), továbbá egyes mezőgazdasági mellékágazatokkal (méhészettel, baromfitenyésztéssel, stb.) is foglalkozhattak. Meg kell említeni, hogy a kereseti telepek nem váltak be: egyrészt a kertesház- és rokkanttelep lakói szívesebben dolgoztak családjuk körében, a saját otthonukban, a saját műhelyükben, mint a gyártelepen. Másrészt a rokkantakat foglalkoztató üzemek sem tudtak versenyképessé válni a piacon, ezért alapítványi jellegüket megszüntetve részvénytársaságokká alakultak át.

A munkaképesség csökkenését azonban nem pótolhatták. Erre a rokkant katonai ellátás volt hivatva, mely rokkantsági nyugdíjat, nagyobb sebesülési pótdíjat, hadi pótlékot és esetleg még pótléradékot is biztosított.¹⁴

2. Hadiözvegy-gondozás

A hadiözvegyek segítése bizonyos mértékben elmaradottabb volt, mint a rokkantokról való gondoskodás, ugyanakkor e téren könnyebb volt a feladat, mert rendszerint egészséges és munkaképes egyénekről volt szó.

A hadiözvegyek támogatását szolgáló intézkedések egy része ugyanaz volt, mint a rokkantaké. Így például az illető jövőjének megbeszélése, a család megélhetési módjának meghatározása ugyanúgy történt, mint a rokkantak esetében.¹⁵

A vagyonrendezés szintén hasonló elvek szerint működött, azonban e támogatási formának itt nagyobb szerep jutott, mivel a számukra biztosított katonai nyugellátás sokkal kisebb összegű volt.

A hadiözvegyek és hadiárvaik számára létesített intézmények közül figyelmet érdemelnek az úgynevezett karitatív-műhelyek, amelyek főleg katonai ruházati cikkek konfekcionálásával foglalkoztak. Ilyen műhelyeket vidéken főleg társadalmi szervezetek állítottak fel: Budapesten az Eötvös téren volt az Országos Hadigondozó Hivatalnak egy nagyobb konfekciós műhelye.

Az Országos Hadigondozó Hivatal a magánvállalatoknál is igyekezett hadiözvegyeket elhelyezni a munkaközvetítő intézmények, és a Hivatal összes népiroddája segítségével.

3. Hadiárvaik gondozása

A Hadigondozó Hivatal tevékenysége a hadiárvaik gondozása szempontjából kedvezőbb volt a rokkant katonákénál, mert a hadiárvaikról addig is, amíg e tevé-

Az építkezés 1917-ben indult meg. A forradalom kitöréséig 52 ház készült el. A kereseti telep is felépült.

13 Ilyen volt a győri „Rokkantak Kertvárosa Egyesület”. Ilyet építettek ki Esztergomban, Újpesten, Törökszentmiklóson, Fóton.

14 Meg kell még említeni, hogy a magatehetetlen rokkantak vagy valamely katonai rokkantak házában való tényleges elhelyezésre, vagy pedig – ha ezt nem vették igénybe – nagyobb összegű rokkantházi nyugdíjra is igényt tarthattak. Később a rokkantsági törvény arra is módot nyújtott, hogy a rokkantak gazdasági önállóságuk előmozdítása céljából nyugdíjuknak és sebesülési pótdíjuknak szükség esetén akár tízévi összegét is megkaphassák kamatmentes előlegként, s hogy azt csak 20 év alatt kelljen visszafizetniük.

15 A hadiözvegyek ellátását valamivel jobban – bár nem teljesen kielégítően – az új katonai ellátási törvény biztosította volna, amely azonban csak terv maradt.

kenységet a Hivatal megszervezte és kiterjesztette rájuk, egyrészt az állami gyermekvédelem keretein belül és az árvaszékek útján a belügyminisztérium gondoskodott. Másfelől érdekükben már békében is sok társadalmi intézmény létesült, amelyek természetesen készséggel vállalták magukra hadiárvák gondozását is.

A tapasztalat az volt, hogy a hadi árvák legtöbbször – mivel a hősi halált halt katonák nagy része fiatalabb korosztályhoz tartozott – csak félárva lett. Ott is azonban, ahol az anya meghalt, voltak hozzátartozók, akik az árva gondozását készséggel vállalták.

Így tehát a hadiárvák 90%-a szülői, vagy rokoni körben maradhatott árvaságra jutása után is. Ezért legfeljebb 10%-ra tehető azok száma, akiknek elhelyezését a Hivatal családi körön kívül volt kénytelen megoldani.

Eszerint a hadiárvák két csoportja volt elkülöníthető:

- azok, akik szülői, vagy rokoni körben magáncsaládoknál maradtak;
- azok, akiket el kellett helyezni, mivel
- hozzátartozóik egyáltalában nem voltak;
- olyan magasabb fokú nevelést igényeltek, amely családi körben nem volt lehetséges,
- egészségi állapotuk miatt családi körben a fejlődésük nem volt biztosított.

A családi körben lévők gondozása főleg a nevelés ellenőrzéséből, felügyeletéből, az árváknak „tettel és tanáccsal” való támogatásából és a háború alatt különösen fontos teendőkből, – pl.: az árvák cipő- és ruhaszükségletének biztosításából – állt. Az Országos Hadigondozó Hivatal mindent elkövetett, hogy megfelelő szervezetek útján gondoskodjon a szükségletekről. A népirodák fontos feladatát képezte a családi körben maradt hadiárvák ilyen irányú támogatása, egyrészt a Hivatal által rendelkezésre bocsátott anyagok útján, másrészt a társadalmi adakozásból összegyűlt fedezet terhére.

A Hivatalnak az a szervezete, amely az ilyen hadiárvák nevelését ellenőrizte volna, a világháború alatt nem épült ki teljesen, azonban legalább az erre irányuló intézkedések elkészültek.

Sokkal nehezebb sorba kerültek azok a hadiárvák, akik nem maradhattak rokoni körben. Ezek számára az Országos Hadigondozó Hivatal részben maga szervezett árvaházakat, összesen hármat, 350 férőhellyel. Jellemzően azonban a már meglévő intézményekkel kötöttek megállapodásokat, hogy ezekbe a hadiárvákat felvegyék. A hivatal 30 ilyen intézetben 1229 hadiárvát tudott elhelyezni.

A Gyermekvédő Liga útján további 30 intézetbe 1600 árvát tudott beutalni.

További 63 intézetben 3219 hadiárva különböző irányú képzése volt biztosítva,¹⁶ ám az intézmények szervezése, férőhelyek bővítése állandóan folyamatban volt.

Az Országos Hadigondozó Hivatal intézményeinek egy része beteg elárvultak gyógyítására szakosodott, de ezen intézményeken kívül nagyszámú hadiárvát helyeztek el állami és magánkórházakban, ha azoknak gyógykezelésre volt szükségük.

Külön létesítmények segítették a hadiárvák magasabb szintű képzését. E célra még a szűkös 1917. évi költségvetésben is biztosítva volt a megfelelő fedezet,

16 Hadigondozó Évkönyv 1918. (kiadja az Országos Hadigondozó Hivatal. Budapest, é. n.) 27. p.

hogy a középosztályból származó hadiárvák számára, akik középiskolákat végeztek, ösztöndíjakat létesíttessenek. Ezeket a családi körben maradó hadiárvák is megkaphatták. Az erre szánt fejenkénti keret 400–880 Korona között mozgott.

Foglalkoztak a züllésnek induló, abnormális fiatalokkal éppúgy, mint a mezőgazdasági vagy ipari szakképzést igénylő hadiárvákkal. A Hivatal törekedett arra, hogy lehetőleg minél többüket irányítsa gazdasági, gyakorlati és ipari pályákra. A leány árváknál is a gazdasági irányú képzést és nevelést igyekeztek elősegíteni.

A hadi gondozás szervezete

Először a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság alakult meg, majd a 301/1915. ME. rendelet értelmében létrejött a Rokkantügyi Hivatal, amely tevékenységét 1915. szeptember 15-én kezdte meg. Az 1917. március 8-án kiadott 900/1917. ME. rendelet a hadirokkantokról és családtagjaikról, hadiözvegyekről, hadiárvákról való gondoskodást nemzeti kötelességnek nyilvánította, és kimondta, hogy ezt az állam az önkormányzati hatóságok és a társadalom közreműködésével köteles teljesíteni. Ennek koordinálását az ekkor, 1917-ben létrehozott Országos Hadigondozó Hivatalra bízta, amely átvette a Rokkantügyi Hivatal szervezetét és hatáskörét.

A hadigondozásnak a háború második évében kialakult keretei még csak a kezdeti lépések voltak. Az intézmények még nem képezték egy teljesen kiépített ügyintézővel bíró szervezetet.

Hogy mi lett volna, azt nem tudhatjuk, hiszen a történelmi események közbeszóltak. Azonban a fejlődés irányát mutatja, hogy egy bizonyos egészséges decentralizáció már eddig is kialakult.

A legfelsőbb fórum, amelynek kezébe a hadigondozás szálai összefutottak, a központi felügyeleti és igazgatási hatóság azonban már létrejött. Ez a szervezet az Országos Hadigondozó Hivatal lett, amely 1918-ban tíz főosztályból, központi tisztikara kétszáznál is több személyből állt. Ez a hivatal minden decentralizáció dacára is évente legalább 120 000 ügyet intézett el. 120 millió koronára volt tehető a csak e hivatal működésével kapcsolatos pénzforgalom.

Az Országos Hadigondozó Hivatal sokirányú működését a Központi Hivatal intézetei, és vidéki szervezetei révén igyekezett lebonyolítani.

A háborús viszonyok közepette a vidéki apparátus országosan nem alakult ki. Ezért a hadigondozás elősegítésére a miniszterelnök kilenc kormánybiztost nevezett ki. Rájuk várt a hatáskörükbe tartozó területen a hadigondozó intézmények kiépítése, a Hivatal tájékoztatása a helyi viszonyokról, a rendelkezések végrehajtása, a hiányok pótlása, javaslattevés az eredményesebb munkára, stb.

A hadigondozást a gyakorlatban törvényhatósági-, járási hadigondozó bizottságok, valamint a rokkantak, özvegyek és árvák támogatására kirendelt egyéni pártfogók és tanácsadók látták el.

Arra törekedtek, hogy minden törvényhatóságban legalább egy állandó és hivatal jelleggel bíró szervezet létesüljön: ezek voltak a hadigondozó népirodák.

Számukat állandóan növelték, hogy minden hadigondozottnak könnyen módjában álljon lakókörnyezetében egy-egy ilyen hadigondozó népirodát felkeresnie. Országsszerte mintegy 108 hadigondozó népirodát szerveztek.

A hadigondozás ügyében a társadalmi rétegek és gazdasági élet résztvevőivel való együttműködés biztosítására alakult meg a 900/1917. és 2707/1917. ME. rendelet értelmében az Országos Hadigondozó Tanács, amelynek elnöke a mindenkori miniszterelnök volt, ügyvezető alelnöke pedig az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke. Az Országos Hadigondozó Tanács ügyeit csak teljes ülésben, vagy központi bizottsága, vagy pedig központi bizottságainak szakosztályai útján tárgyalta.

S végezetül néhány számadat, amely a hadigondozó tevékenység nagyságrendjét érzékelteti: 1918 végén 90 000 rokkantat tartott nyilván a Hivatal. Addig 70 000 embert részesítettek intézeti kezelésben, és oktatásban. Közülük 673 világtalan volt, akik a Vak Katonák Intézetében találtak munkát.¹⁷

A művégtaggyártó műhelyek 24 262 rokkantat láttak el művégtaggal és gyógyászati segédeszközökkel. Közel 300-an kaptak haditelket.

Ingyenes intézeti ellátásban és nevelésben 3219 hadiárva és súlyosan rokkant katona gyermeke részesült, emellett közel 10 000 hadiárváról gondoskodott a gyermekvédelem.

A világháborút követő forradalmak és a trianoni béke következtében egész hadigondozási szervezet tönkrement. Vagyonát részben a forradalmak alatt tékozták el, ingó vagyona részben elértéktelenedett, intézményei megszűntek, nagyrészüket más célra használták fel. A hadigondozásból lényegében csak a járadékszolgáltatás maradt fenn, az is hosszú időn keresztül a hadigondozottakra és a nemzetre nézve egyaránt szégyenletesen csekély támogatás formájában.

A hadigondozás törvényi szintű szabályozása csak az 1933. évi VII. törvényben valósult meg. Akkor 220 000 hadigondozottat tartottak nyilván és részesítettek valamilyen ellátásban. A magyar hadigondozást csak 1943-ban, az újabb világháború hatására szervezték újra.

17 A vak katonákat rokkanttá nyilvánításuk alkalmával a katonai vezetés eggyel magasabb rendfokozatba léptette elő; akiknek nem volt rangjuk, azokat a legalsóbb rendfokozatba nevezte ki.

IRODALOM

1915. évi XV. törvény az 1915–16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról
1933. évi VII. törvény a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról
- 3330/1915. ME. rendelet az orvosi utókezelés és gyakorlati oktatásról
- 3301/1915. ME. rendelet a Rokkantügyi Hivatal felállításáról
- 4173/1916. ME. rendelet a belgyógyászati okból orvosi utókezelés és gyakorlati oktatás kiterjesztéséről
- 900/1917. ME. rendelet az Országos Hadigondozó Hivatal felállításáról
- 2707/1917. ME. rendelet az Országos Hadigondozó Tanács felállításáról
- 1820/1917. ME. rendelet a hadigondozottak ingatlanhoz jutásáról
- 2072/1915. ME., 3514/1915. ME. és 371/1916. ME. rendeletek a rokkant katonák segélyalapjának kiegészítéséről
- 370/1916. ME. és 371/1916. ME. rendelet a kártérítési összegek megállapításáról
- 3670/1917. ME. rendelet hadirokkantak alapjának kiegészítése
- 2192/1917. ME. rendelet a termés zár alá vételéről
- 3510/1918. ME. rendelet a hadigondozó népirodák felállításáról
- 2000/1917. ME. rendelet a hadirokkantak és hadiárvak gyermekeinek ösztöndíjáról, nevelési segélyéről
- 3546/1918. ME. rendelet az adományok és gyűjtések felhasználásáról, elszámolásáról
- 28.829/1918. PüM. rendelet a hadiözvegyek és hadiárvak korlátolt és korlátlan kimérési joga, árúsítási, dohányárúsítási engedélyek kiadásáról

Hajdu Tibor

MARS ELÁRVULT FIAI – HARCOSOK A NAGY HÁBORÚ UTÁN

Elnézést kell kérnem, hogy olyan témáról beszélek, amelynek nem vagyok szakértője. Mentségem legyen, hogy hiányt érzek, egy olyan elhanyagolt területet, amely nélkül a hadtörténet vagy általában a történetírás nem értheti meg teljesen a háború jelenségét és a háborúk következményeit sem, mint a forradalmakat és a tömeglélek más reakcióit. A háború alatt és után a pszichológia foglalkozott ugyan, ha nem is kellő mértékben, mind a tömegpszichológia jelenségeivel, mind a háború okozta neurózisok számos változatával, de később érdeklődésük megcsappant, a történettudomány pedig alig vette figyelembe eredményeiket.

Az első világháború kezdetén a háborús propaganda és támogatói erősen hangsúlyozták, hogy a háború az emberi természetből fakadó normális jelenség, mióta emberi társadalom van, azóta volt és van háború is, sőt a háború „acélfürdője” megedzi a férfit, aki enélkül akaratnélküli, puha báb lenne. Van ebben igazság, vagy inkább nevezném az igazság egyik oldalának. Mert ugyanilyen joggal mondhatjuk azt is, hogy mióta ember van, betegségek is vannak, testi és lelki betegségek, tehát a betegség is normális.

Természetesen nem akarom itt a háborút mint olyant minősíteni, csak azt szögezném le, amiben talán megegyezhetnénk, hogy ember és társadalom viselkedését békeidőben normális állapotnak tekinthetjük, bár az emberi természetben egy olyan hosszú időszakban is, mint a ferencjózsefi félévszázados „békebeli béke” többé-kevésbé latens állapotban megőrződnek azok a lelki tulajdonságok, amelyek képessé teszik, hogy szakítson békés állapotával és egyik napról a másikra harcra kész katona legyen.

Csakhogy eltérően az ismert clausewitzi mondástól, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel, a jámbor civil nem válhat egyszerűen harcosná, majd ismét békeszerető civillé anélkül, hogy benne pszichés változások ne menjenek végbe, túl azon, hogy a psziché latens oldala aktivizálódik. A pszichológia megállapításaiból két alapvető jelenséget emelnék ki. Az egyik, hogy a háború – és különösen a modern háború, ahol a csatákat nem profik vívják, de bevonnak hatalmas tömegeket is, amelyek jó része nincs is igazán kiképezve, tehát szoktatva sem azokhoz a megpróbáltatásokhoz, amelyek majd a harcmezőn érik – nem viselhető a tömegpszichológia eszközei, a katonák fanatizálása, hogy ne mondjam hiszterizálása nélkül; egy olyan átmenet nélkül, amelyben a sokféle férfi feladja egyéniségét és a tömeghisztéria mágneses terének részévé válik. A fegyverszünet megkötésével vagy esetleg még azelőtt ez a mágneses tér eloszlik, de nem olyan

simán, ahogy a mesebeli béka királyfivá változik. A királyfinak nem marad úszó-hártya az ujjai között, de a leszerelt katona még nem nyeri vissza egyik percről a másikra békés, független egyéniségét, egy ideig a tömegpszichózis hatása alatt áll, ami például a háborúkat gyakran követő forradalmakban, ellenforradalmakban vagy anarchikus jelenségekben nyilvánul meg.

A másik jelenség, hogy a háború nemcsak halottakkal, rokkantakkal, sebesültekkel jár, de nem kevesebben válnak neurotikussá. A neurózis gyakran nem feltűnő, bár számos esetben nagyonis az, kezeléssel vagy anélkül eltűnhet, de a súlyosabb eseteket a beteg haláláig hordozza. Ehhez még annyit – nem tudom, ezzel egy elmeorvos egyetértene-e, de tapasztalati tény – hogy a neurózis lehet negatív vagy pozitív jellegű. Tehát egyrészt a háborús szenvedés, trauma okozta állapot, amelyből ki kell gyógyulni, de másrészt olyan helyzet, amikor a leszerelt katona nem akar visszatérni háború előtti állapotába, inkább lesz forradalom, ellenforradalom, polgárháború résztvevője, vagy akár bűnöző. Nem vagyunk egyformák.

A történeti irodalomban sokáig közhelynek számított az az állítás, miszerint a háború első évében általános volt a magyar társadalom lelkesedése a háborúért. „*A népet, a bölcsőjüktől nacionalista szellemben nevelt egyszerű embereket magával ragadta a háborús lelkesedés dagályha...országszerte felbuzdult tömegek éltették a királyt és a háborút. Minden állomáson díszes küldöttségek, hazafias bolygokszorúk fogadták és búcsúztatták a virágözönnel, pántlikával, eleséggel megrakottan bevagonírozó menetszázadokat...*”¹ Virágözön, éltetés volt, bár nem egészen spontán, hanem jól szervezeten s az „egyszerű emberek” nagy része a berserkerek hatása alá került. Azokat, akik nem, elhallgattatták, cenzúrával, internáló táborokkal, a szerb és ruszin lakta vidékeken keményebb eszközökkel is. Azt mondanám, bizonyos felosztás szerint háromféle ember volt – civil vagy katona. Az egyik, aki tényleg lelkesedett a háborúért, mert mint katonatisztnek hivatása volt, vagy politikai meggyőződésből, vagy, mint nagyon sokakat, olyan élethelyzetből szabadította ki a behívó, amelynél a háború is jobbnak tűnt. A másik, aki a sikeresen szított tömegpszichózis hatása alá került. A harmadik, aki mint pacifista, mint boldog családapa vagy mint nagyon gyáva férfi, ellenállt a pszichózis hatásának.

Sigmund Freud egy rövid, de jelentős munkát szentelt a világháború pszichéjének. Le Bont továbbfejlesztve a tudatalattba kényszerített agresszív ösztönök felszínre törése mellett az anonimitást és az egyéni felelősség eltörlését, a csordaszellemet tartja a hadsereg kötelékében a gyilkos indulatok felszabadítójának. A visszatérés a civil békeállapotokhoz éveket vehet igénybe, különösen az igazi énjükre találó vademberek esetében. A hadseregben és hadvezérekben sokan az elvesztett apát találják meg, amit a hadvezetés mint hipnotizőr használ ki. A hipnózis persze egyszer eltűnik, az ébredés csalódáshoz vezet.

„*A hadvezér az apa, aki minden katonáját egyformán szereti, és ezek azért bajtársai egymásnak...Minden kapitány hadvezére és egyben apja is századának és minden altiszt vezére és apja a szakaszának...A német hadsereget szétziláló háborús neurózisokat*

1 Magyarország története. Szerk. Molnár Erik–Pamlényi Ervin–Székely György. II. k. Budapest, 1964. 258–259. p.

legnagyobbbrészt az egyének tiltakozásának tekinthetjük a rájuk osztott szerep ellen...Ha ezt a libidó-igényt többre tartották volna akkoriban, lehetséges, hogy az amerikai elnök 14 pontjában foglalt fantasztikus ígéreteket sem bitték volna el olyan könnyen és a német hadművészek kezében levő nagyszerű eszköz sem tört volna össze olyan könnyen...”²

Freud barátja és munkatársa, a nagynevű magyar lélekbúvár, Ferenczi Sándor már a háborús lelkesedés első napjaiban józan, bár hatástalan felhívást tett közzé: a háború letépste a kultúra maszkját „és élénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert. Mint a félénk gyermek az apához, olyan magát alárendelő rajongással tekint most fel a nemrég oly önérzetes és kritikus kortárs mindazokhoz, kikben erőt vagy akár erőszakosságot lát, de akiktől védelmet remél. Az a természetesség, amellyel ölni megyünk, talán magunkat megöletni, nem különbözik a primitív népek ösztön-megnyilatkozásaitól...A jégkorszak nyomorúsága így préselte össze valamikor a legelső, családias és vallásos társadalmat, minden későbbi fejlődés fundamentumát. A háború csak visszavetett minket a jégkorszakba, jobban mondvá: feltárta azokat a mély nyomokat, melyeket e kor hagyott vissza az emberiség lelki világában.

A tanulság pedig ebből ez lehetne: Béke idején ne szegyenkezzünk, ha a kezdetleges embert vagy akár az állatot is felismerjük magunkban, nem szegyen a természettel ily közel rokonságban lenni. Háborúban pedig ne tagadjuk meg gyáván az élet magasabb kultúrártékeit s ne áldozzunk fel belőlük többet, mint amennyit okvetlenül szükséges...”³

Tény, hogy a tömegpszichózis igen hatásos volt nagyjából 1917-ig, tehát hosszú ideig, aminek legjobb bizonyítéka talán az, hogy a Monarchia cseh, ukrán, délszláv katonáinak túlnyomó többsége, bár nem igazán tekintették az oroszokat ős-ellenségnek, vállalták a katonai fegyelmet és a harcot. Gyakran emlegetik azt az 1-2 cseh ezredet, amelyek zeneszóval mentek át az oroszokhoz, de ne feledjük el, hogy a cseh ezredek túlnyomó többségére ez nem volt hatással. Másrészt igaz, hogy a Monarchia katonái közül a szláv, román, sőt a magyar hadifogságba esettek aránya relatíve magasabb volt, mint a németeké.

A tömegpszichózis bomlása először éppen az orosz fogságba esettek között kezdődött. Elsősorban a csehek és ukránok, de a szlovákok, szerbek, románok közül is sokan jelentkeztek a belőlük felállított légiókba, amiben a nemzeti érzés, egy másik tömeg-összetartó erő mellett szerepet játszott persze, hogy ez előnyös volt számukra. A magyarokkal nem próbálkoztak, de egy lassú bomlási, vagy mondhatnánk individualizálódási folyamat megindult náluk. Erről a nagy hadifogoly-memoár irodalom bőségesen beszámol: a hadifoglyok visszatérnek saját egyéniségükhöz. Tehát a hivatásos tisztek többsége, a tartalékos tisztek egy része ragaszkodik a Monarchia ezredeiben elvárt hazafias fegyelemhez, a legénység viselkedése sokféle, a szociáldemokraták egymásra találhatnak és saját szervezeteket alakítanak, illetve a forradalom után aktivizálódnak.

2 Sigmund Freud: Tömegpszichológia és én-analízis. In: Sigmund Freud Művei. Szerk. Erős Ferenc. V. k. Budapest, 1995. 207–208. p.

3 Ferenczi Sándor: A veszedelmek jégkorszaka. Nyugat 1914 (7) II. k. 268. p. Újabbban közli: Erős Ferenc: Ferenczi Sándor. Budapest, 2000. 71. p. – L. még Krúdy Gyula beszélgetését Ferenczivel a hadüzeten napjaiban: A nők és a háború. Magyarország, 1914. augusztus 2.

1917-ben új tömegpszichózis jelenik meg: a forradalomé, a két mágneses tér összeütközik a magyar foglyok lelkében. Nem tudom ezt itt részletezni, a lényeg, hogy elsősorban a hivatásos tisztikarban tartja magát a hagyományos összetartó erő, a forradalom hatása alá kerültek kisebb része később is kommunista marad – ez már nem pszichózis, hanem új meggyőződés – nagyobb része hazatérve viszont a régi énjéhez.⁴

A hadifoglyok sorsáról sokat írtak, ezen belül arról is, hogy az évekig tartó fogság alatt milyen magatartásbeli változásokon mentek át, így erre nem térek ki. Oroszországi élményeikből két momentumot emelnék ki. Az egyik az a majd itthon is megisméltendő tapasztalat, amit talán Borisz Paszternák fogalmazott meg legplasztikusabban nevezetes regényében, a Doktor Zsivágóban, hogy ugyanis a forradalom azért tört ki februárban, majd októberben, mert a katonák többsége megelégedte a háborút; de volt egy jelentős kisebbség, amelyben a békeidőben elnyomott harcias ösztönök lángoltak fel, és szívesen folytatta volna még a vérontást; s ezért tartott olyan sokáig, s ezért volt olyan véres a polgárháború. A cári tisztikar többsége először a fehérek oldalára állt, de mikor kiderült, hogy Oroszországot csak a vörösök tudják annyira-amenyire egyben tartani, sokan átálltak. 1920 augusztusában, a lengyel háború idején a hivatalos statisztika szerint 48 ezer volt tiszt és tízezer katonai tisztviselő szolgált a Vörös Hadseregben. (Bővebben írtam erről a Történelmi Szemle 2009/4. számában: „Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban” címmel.)

A másik, hogy az a magyarok számára szokatlan kegyetlenség, öldöklés, ami Szibériától Ukrajnáig folyt, a genius loci hatására rájuk is átragadt. A polgárháború harcaiban elesett vagy a fehérek és a csehszlovák légió által legyilkolt magyarok száma több tízezer is lehetett.⁵ Ehhez hozzájárult, hogy a cseh és más szláv foglyokból alakult csehszlovák légió hajtóvadászatot folytatott a magyarok ellen, s valószínűleg a cseh-magyar háború kezdődött, olyan vadsággal, amirehasonló sem volt tapasztalható, amikor 1919-ben már itthon folytatódott a harc a magyar Vörös Hadsereg és a csehek között, részben azonos katonákkal. Egyáltalán a magyar forradalmak kegyetlenségben meg sem közelítették az Oroszországban tapasztaltakat, talán csak az egy Szamuely Tibor alkalmazta az ott tanult módszereket, de őt is leállították saját elvtársai.

Mindenesetre itthon is váltották egymást a forradalom és ellenforradalom hullámai. Meg lehet azonban állapítani, hogy ezek a harcok saját céljaikon túl nagymértékben a lezárult nagy háború pszichés utórezgésének tekinthetők.

4 Jó példa erre Markovits Jakab, írói nevén M. Rodion, két sikerkönyv, a Szibériai garnizon és az Aranyvonat szerzője. Markovits kommunista párttag, sőt a szervezet vezető tagja volt, feltehetően bizonyos mértékben fanatizálva, Erdélybe hazatérve visszatért régi énjéhez, és távolsgártartó objektivitással ír olyan történetekről, melyeknek nagyonis aktív résztvevője volt.

5 Számos visszaemlékezés jelent meg a hadifoglyok viszontagságairól, ezekben sok naturalisztikus leírást találhatunk a kegyetlenkedésekről, tömeges kivégzésekről. Az 1920-as években talán legolvasottabbak Markovits Rodion regényesített, de korhű, tényszerű, könyvei a „Szibériai garnizon” és az „Aranyvonat.” Így igen szemléletesen mondja el egy lázadó ezred, majd a velük esetleg rokonszenvező lágerlakók (köztük a kommunista Dukesz Artúr és a tábor Turul Székely Szövetségének antikommunista vezetői) kivégzését: „Szibériai garnizon” 3. kiadás Budapest é. n. 488–492. p.

A háború, a hadsereg összeomlását nem veszített csata, katonai vereség okozta, hanem az anyagi kimerülés mellett a hadsereg fegyelmét biztosító tömegpszichózis, mágneses tér bomlása, aminek első jele a több tízezer katonaszökevény növekvő száma Budapesten, Prágában, Bécsben, a horvát erdőkön és mezőkön és másutt.

Freud idézett, frissen a háború után írott tanulmányában arra is rámutat, hogy a háborús tömegpszichózis szétfoslása szükségszerűen vált ki pánikot.

„A pánik akkor tör ki, amikor a tömeg felbomlik. Jellemző rá, hogy az előjárói parancsot többé senki sem követi és mindenki csak magával törődik, a többiekre nincs tekintettel. A kölcsönös kapcsolatok felbomlanak...”⁶

Csaknem függetlenül a forradalmak és ellenforradalom jellegétől azt kell látnunk, hogy ez a pszichés robbanás az elején, tehát 1918 október-novemberében veti legmagasabbra a szenvedélyeket. Az alakulataikat sokszor fegyverüket megtartva otthagynó katonák hazatérve nem lépnek vissza sí mán békebeli énjükbe: először leszámolás következik a „belső bitangokkal”, sokszor személyes ellenségekkel, az anarchikus jelenségeket az utókor által gyakran tehetetlennek mondott Károlyi-kormány olyan vehemenciával folytatja el, hogy e rendcsinálás néhány hét alatt több emberáldozatot követel, mint a vörös terror ötödfél hónap alatt s nagyjából annyit, mint az azt követő fehér terror nagyjából egy év alatt. Károly király hazatérési kísérleteit pedig akár háború és forradalmak békés paródiájának tekinthetjük; a budaörsi csata annyi halottat sem követel, mint egy komolyabb felderítő akció a nagy háború alatt.

A dualizmus békés évtizedei után nálunk még a forradalom, majd a rendcsinálás ezernyi halottja is érthető megrázkódtatást okozott a társadalomban. *„Öt évig dübörgött szabadon a vadállat az emberben. – Írta a Népszava újévi vezércikke.⁷ – Évek hosszú során át hozzászokott az emberi szem az öldöklésnek, a vérnek a látásához, az orr a vér szagához, a fül sebesültek és haldoklók börgéséhez. Nem gondolják azok az urak, akik tapsoltak ’bős’ fiaink ’vitéz tetteihez’, akik ujjongtak akkor, ha valahol az ellenség hullahegyei meredtek az égnek, nem gondolják ezek az urak, hogy a katona, aki megszokta az emberi élet semmibevevését, az emberi érték lebecsülését...hogy az a katona az erkölcsi nihilizmusnak ezeket az elveit magával viszi a polgári életbe?”*

Ha közelebbről szemügyre vesszük az 1918. novemberi, 1919. nyári, 1919. őszi-téli magyarországi terrorcselekmények elkövetőit, feltűnően sok köztük a frontról, fogságból hazatért katona és tiszt – mindkét oldalon.

A vérontás tehát véget ér, a katona visszabújik civil bőrébe, ám a háborús pszichózisnak vannak más, tartós individuális következményei is. A kezüket, lábukat veszített rokkantak nagy számánál nem csekélyebb a háborús lelki traumákat hordozók száma. Ezeknek vizsgálatát már a háború alatt megkezdték, s itt megint Ferenczi megállapításaira hivatkoznék.

„A háború tömegesen produkálta az idegbetegségeket, amik magyarázatot és gyógyítást követeltek, de az eleddig uralkodó organikus és mechanikus magyarázó módok...teljesen fölmondták a szolgálatot” – mondta Ferenczi a Budapesten tartott V. nemzetközi psychoanalitikai kongresszuson (1918. szeptember 28–29.) – *„A pszichoanalízis*

6 Uo.

7 *Népszava*, 1919. január 1. A forradalom jövője.

szerint a háborús neurózisok a neurózisoknak abba a csoportjába tartoznak, amelynek kifejlődésével nemcsak a genitális szexualitás – mint a mindennapos hisztériánál – hanem az ún. narcizmus az önszeretés is szerepel...⁸ (Például katona és parancsnoka viszonyában, amely lehet apa-kapcsolat, lehet súlyos neurózis előidézője.)

Ferenczi megkülönbözteti a neurózt a fizikai sérüléstől. „Ha csak mechanikus inzultusról volna szó, akkor e hatásnak legerősebbnek kellene lennie közvetlenül az erőszakos beavatkozás után. Ebelyett azt figyeljük meg, hogy a külső erőszaktól rázkódottak gyakran még célszerű intézkedéseket tesznek a menekülésre, pl. elmennek a kötőzöbelyre, és csak miután biztonságba helyezték magukat, omlanak össze és fejlődik ki náluk a tünet. Egyeseknél a tünetek akkor lépnek fel először, amikor rövid pihenés után újból vissza kellene térniök a tűzvonalba...a neurotikus szimptómák csak akkor fejlődnek ki, ha a múlt tudatzavar állapota már eltűnt, és a rázkódtatást szenvedett egyének a veszélyes szituációt gondolatban újra átélik.”⁹

Egy, még a háború alatt tartott kórházi demonstrációnál Ferenczi ilyen és hasonló eseteket mutat be: „Kérdezzük meg például ezt a féloldalt (bal testfelén) kontrakturált embert, hogy mint szerezte a baját, elmondja, hogy tőle balra gránát csapott le és explodált...Ha a légnyomás valóban organikus elváltozást okozott volna a katona agyában, akkor ez a bal agyféltekét sokkal erősebben érte volna, ám akkor a tüneteknek a túloldali, jobb testfelén sokkal kifejezettebbnek kellene lenniök, pedig az itt teljesen érintetlen. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy itt egy pszichogén állapotról, a kedélyi hangsúlynak az egyik testfélhez való traumás fixálódásáról, szóval hisztériáról van szó.”¹⁰

A hasonló esetekben „a hirtelen lelkileg le nem győzhető érzés, az ijedelem adja a traumát, a trauma pillanatában éppen uralkodó innervációk mint betegségi tünetek állandósulnak és jelzik, hogy annak az indulatfolyamatnak még el nem intézett részei tovább működnek a tudattalanban. Más szóval: ezek a páciensek ijedtségükből még mindig nem tértek magukhoz, noha tudatosan már egyáltalán nem is gondolnak az átéltekre, és olykor oly jókedvűek, mintha a lelküket nem is kínozná a borzasztó emlék.”¹¹ Gyakoriak voltak a sérüléssel nem magyarázható súlyos járászavarok, amelyeknek okozója szorongás, amelyet a kórokozó élmény ismétlődésétől való félelem vált ki; vagy az a jelenség, amikor a sérüléstől, fájdalomtól való félelem fizikai érzéketlenséget alakít ki, amelytől a veszély elmúltával is nehéz szabadulni.

Talán mindenki ismer családjában olyan veteránokat, akik sokszor elmesélik háborús élményeiket, gyakran szépítve vagy felnagyítva saját szerepüket. Ezt a hallgató tekintheti nagyotmondási hajlamnak, pedig másról van szó: az emlékezőt utólag is nagyon foglalkoztatják háborús szituációk, elégedetlenek az eredménnyel vagy saját viselkedésükkel és utólag korrekciót igyekeznek vé-

8 Idézi Erős Ferenc–Kapás István–Kiss György: Pszichoanalízis a hadseregben 1914–1918. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988. 1. sz. 142. p. és köv. – Ferenczi munkásságáról lásd bővebben Erős: i.m. bevezető.

9 Erős–Kapás–Kiss: i. m.

10 Ferenczi Sándor: A háborús hisztéria két típusáról. In: A hisztéria és a pathoneurózisok. Budapest, 1919. 56–57. p.

11 Ferenczi, 1919 i. m. 58. p.

gezni, míg aztán maguk is úgy emlékeznek, ahogy történni kellett volna. Ez a jelenség a szorongásos álmok rokona.

Ehhez hozzátelhetjük: lehetséges, hogy a harci összetartás, a cselekvés kényszere elnyomja a neurózist, amely azonban megmarad, és a tömegpszichózis terének feloszlásával, az összeomláskor jelentkezik vagy akár később, amikor a beteg már visszatért békés életformájához. Az 1920-as években igen sok háborús neurózist kezeltek, eredménnyel vagy eredménytelenül.

Nem tekinthetjük már neurózisnak azt, amikor a hazatérő katona képtelen visszalépni a háború előtti énjéhez. Vannak ennek kitűnő irodalmi feldolgozásai, például Németh László elemzése hosszú hadifogságból visszatérő apjáról vagy D. H. Lawrence Lady Chatterley-jének erdésze, aki a háborúban tisztté lép elő és vissza kellene térnie az úr, a gentleman pozíciójából a szolga pozíciójába. Ennek a problematikának boncolására azonban már nincs időnk.

FÜGGELÉK

Ferenczi Sándor: A hisztéria és a pathoneurózisok. Pszichológiai értekezések. Budapest, 1919.

A párbaj oka sokszor neurotikus képzetből eredő képzelt sértés.

„Egy barakkórháznak vezetésem alatt álló idegosztályára a háború egy éve alatt a sebészeti osztályról mindössze egy beteget helyeztek át elmeállapotának megfigyelése végett. 30 év körüli katona volt, kinek egy gránát egész alsó állkapcsát széttrancsolt. Arcát a defektus irtózatosan eltorzította. Viselkedésében a naiv narcizmus volt feltűnő. Azt kívánta, hogy az ápolónővér naponta szabályszerűen megmanikürözzze, nem akart a kórházi ételekből enni, mivel őt sokkal finomabb ellátás illeti meg, s ezt és hasonló kívánságait a querulánsok módjára számtalanszor megismételte. Ez tehát egy valódi „betegségi narcizmus” eset. Csak hosszabb megfigyelés derítette fel nála e látszólag ártatlan tünet megett az üldöztetési téboly nyomait is.

Épen e dolgozat írása közben olvastam egy referátumot Wagner „vom Seelenzustand nach schweren Gesichtsverletzungen” című munkájáról. A szerző úgy találja, hogy az arcsérüléseket sokkal súlyosabb kedélyi depresszió követi, mint a többi testrészeknek bármily súlyos sebesüléseit. A sebesültek valamennyien azt mondták, hogy sokkal szívesebben vesztették volna el egyik alsó- vagy felső végtagjukat. Feltűnőnek találja azt is, hogy az arcsérültek milyen gyakran nézik magukat a tükörben.” (10–11. p.)

A hisztéria „őstalánya”: az ugrás a pszichikumból a fizikumba.

Ugyancsak a hadikórházban tapasztalta, hogy egy testfélén elszenvedett, nem is túl súlyos többszöri sérülés vagy fájdalom a testfél pszichés érzéketlenségét váltotta ki. Az ilyen a (kevésbé érzékelő) baloldalon gyakoribb. (Ld. fenn) Hozzáteszi, hogy a pszichés eredetű remegés vagy mozgásképtelenség, testtartás sokszor annak a testhelyzetnek fixálódása, amelyben a kórt okozó sérülés vagy ijedtség érte.

„A háborús neurózis itt bemutatott eseteit az anamnéziséik alapján a Breuer és Freud értelmében vett konverziós hisztériának kell felfognunk. Itt is a birtelen, lelkileg le nem

győzhető érzés, az ijedelem adja a traumát, a trauma pillanatában éppen uralkodó innervációk mint betegségi tünetek állandósulnak és jelzik, hogy annak az indulatfolyamatnak még el nem intézett részei tovább működnek a tudattalanban. Más szóval: ezek a páciensek ijedtségükből még mindig nem tértek magukhoz, noha tudatosan már egyáltalán nem is gondolnak az átéltekre...” (58. p.)

Egy katona, „kinek a bal lábszára tartósan kontrakturált, elbeszéli, hogy Szerbiában épen egy meredek hegyről kúszott óvatosan lefelé és a bal lábát nyújtotta előre, hogy támasztékot találjon, amikor az explóziótól megrendülve legurult. Tehát itt is az ijedtség pillanatában elfoglalt testtartás megmerevüléséről van szó”. (58. p.)

Egy katona „közvetlenül a rázkódtatás előtt teljes öntudatánál volt, észrevehette a veszély közeledését is...Magának a rázkódtatásnak a pillanatában azonban elveszthette az eszméletét, sőt később egy retroaktív amnézia is kifejlődhetett nála, de a rázkódtatás előtti szituációnak emlékezeti nyoma immár megtapadt, és a tudattalanból könnyen befolyásolhatta a tünetképződést.” (59. p.)

Nem volt módja e tünetek pszichoanalitikus vizsgálatára, ehhez idő kellett volna. Beéri azzal, hogy a monoszimptomás háborús neurózisokat a konverziós hisztériák közé sorolja.

A szervi betegség nélküli járászavarok – fekvő helyzetben semmi bajuk. Járásnál viszont a gátló tünetek mellett izgalom, túlérzékenység. E mellett alvászavar, háborús álmok, impotencia.

Az ok többnyire nem sérülés, hanem lelki megrázkódtatás, amely eszméletlenség és rövid bénultsági állapot után akkor lép fel, mikor járni próbálnak, mégpedig fizikai ok nélkül. Ez szorongásos hisztéria.

Ok az átélt trauma ismétlődésétől való félelem.

Ez vitéz, kitüntetett katonákkal is előfordul: ha olyan erővel (légnyomás) találkoznak, amivel szemben tehetetlenek s így önbizalmukat veszítik.

Reszketés.

A rémálmok sokszor öngyógyítási kísérletek.

Érzékszervek túlfeszítettsége.

*Freud előadásából a budapesti 1918. szeptember 28-i pszichoanalitikai kongresszuson:
A háborús neurózisok pszichoanalízise.*

Az orosz forradalom egyik baja, hogy egyoldalú materializmusukkal nem veték észre a forradalmat kísérő pszichés jelenségeket. De ezt a hibát a Monarchia katonaorvosai is elkövették: most már kezdik felismerni, hogy a háborús neurózisok Freudot igazolták.

Strümpell és mások egyszerűen hadi neurózisról beszéltek, amely pszichés jelenleg, de célja végül a katonai szolgálatból való szabadulás, mint a békéből ismert járadék-neurózis, amikor pl. vasúti balesetnél épp azoknál lép fel neurózis, akik nagy összegre vannak biztosítva. Ez a felfogás a neurotikusokat csaknem szimulánsként kezeli. Hadifoglyoknál pl. ritka az ilyen neurózis, mert semmiféle előnyt nem remélhetnek tőle. De Strümpell és társai nem foglalkoznak a tudatlan folyamatokkal.

Sok sebesülten *„olyasmi történik, mint azzal az anyával, aki a gyermekét hidegvérrel és halálmegvetéssel menti ki valamely fenyegető életveszedelemből, és a cselekmény véghezvitele után ájultan esik össze.”*

A lényeg az ijedtség okozta trauma. Tudattalan menekülés a betegségbe. Kérdéses a pszichés betegségekre való hajlam szerepe. Freudnál *„a hajlam és a trauma reciprok értékeként szerepelnek. Kisfokú hajlam és erős rázkódtatás ugyanazt a hatást érhetik el, mint fokozott diszpozíció mellett már a csekélyebb trauma.”* (81. p.) A pszichoanalízis nem elégszik meg ennyivel, hanem elemzi a diszpozíció fogalmát, hogy *„megállapítsa azt a konstitucionális faktort, amely a neurózis-választást (a speciális hajlamot egyik vagy másik neurózisban való megbetegedésre) irányítja”.* (81. p.)

A hisztériás tünetek „egész múzeuma” a háború: könnyű és súlyos rohamok, gyakran epilepsziás gyakorisággal, astasia, abasia, a törzstartás és mozgítás anomáliái, egész a négykézláb-járásig, tic, rázó-tremor, sükettség, süketnémaság, atónia, dadogás, akadozás, ritmikus ugatás, vakság, zavartság, izgalmi és kiesési tünetekkel.

Leggyakoribb a remegéses neurózis, aminek nincs testi oka, gyakran hipnózissal vagy villanyozással gyógyítható. Ezek a zavarok nem a trauma egyenes hatásai, hanem a kellemetlen élmény ismétlődése ellen biztosító tendenciát szolgálják. Ehhez jön a regresszív karakter: visszaesés az atavisztikus és infantilis reakció állapotába. Bár ezt sok orvos vitatja, az eszmélet elvesztése nemhogy nem véd a neurózis ellen, de egyenesen diszponál a neurózisban való megbetegedésre. A háborús neurózis alapja sokszor a narcizmus, ami tágabb értelemben vett szexuális jelenség.

Fontos a túlérzékenység, melynek alanya képtelen a szenvedés elviselésére: az átéltek folytán libidóját a tárgyról az énjére vonja vissza, *„ez a fokozott énszeretet gyakran valóságos gyermeki narcizmusná fajul: a betegek azt szeretnék, ha gyermekek módjára dédelgetnék, ápolnák és sajnálnák őket. Ez esetben tehát az énszeretés gyermeki stádiumába való visszaesésről lehet beszélni. Ennek a visszaesésnek megfelel a tárgyszeretetnek, gyakran a nemi potenciának is a csökkenése.”* (87. p.) Eleve narcisztikus hajlamú persze könnyebben esik ebbe vissza.

Szorongásos hisztéria: könnyen kapják eképpen gyáva személyek, akik hősnek akarnak mutatkozni. Konverziós hisztéria: amely pl. az explozió pillanatában elfoglalt szituációt, testtartást őrzi meg. Ősi alkalmazkodási módok, pl. a gyermeki állapotba visszaeső ragaszkodik a jó koszthoz.

Soós Péter

A MAGYAR FEGYVER- ÉS GÉPGYÁR RT.
I. VILÁGHÁBORÚ ALATTI TEVÉKENYSÉGE

A megalakulástól a világháborúig

A magyarországi kézilőfegyver-gyártás leghosszabb ideig – mintegy 110 évig – működő intézménye, a Fegyver- és Gépgyár Rt., a Nagy Háború alatt élte első virágkorát. A korábbiakhoz soha nem fogható termelékenységet a XIX. század végének óriási mértékű ipari és pénzüpi fellendülésével sikerült megalapozni.

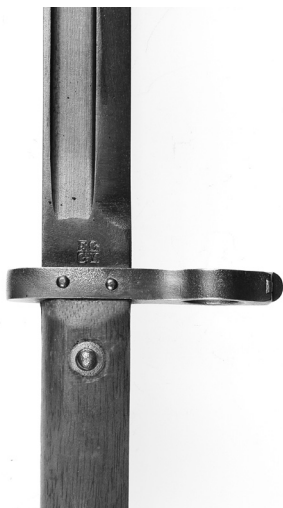
A „kincstári magyar fegyvergyár” gondolata 1886-ban, az ismétlőfegyverek tervezett bevezetésével vetődött fel az Országgyűlésen, és vált egyre komolyabb követeléssé.¹ Már abban az évben elhatározás született a magyar kormány részéről a gyár felállításáról, amely a tervek szerint fele-fele arányban látta volna el a közös hadsereg fegyverrendeléseit. 1887-ben jött létre az alapításra vonatkozó megállapodás, amely szerződésben a kormány 180 000 darab fegyver rendelését biztosította, ezen kívül ingyen telket, adómentességet, az illetékek alóli felmentést és vámmentességet a felszereléshez szükséges gépek behozatalához. E feltételek mellett a gyár vállalta, hogy már 1889-ben megkezdje a fegyverek szállítását.²

1890-ben a vállalat banki tőkespekuláció és a konkurens osztrák részvénytársaság tevékenysége eredményeképpen feloszlott³, de megmaradtak a gyárnak a főváros IX. kerületében, a külső-Soroksári úton létesült építményei. A jellegzetes sötétvörös téglalapú épületek 1889-re készültek el, az út felőli részen a raktár,

1 „Megbocsáthatatlan mulasztást, valóságos bűnt követne el a magyar kormány és a közelebb összeülő magyar delegáció a magyar nemzet ellen, ha egész határozottan nem követelné most az ismétlő fegyverek beszerzése alkalmával, hogy az állam ne magánipar útján, hanem saját kezelésűleg állítsa elő az új lőfegyvereket, maga építsen gyárat baladéktalanul, még pedig nem Ausztriában, hanem magyar területen, a magyar fővárosban” – hangzott el a korabeli parlamenti felszólalásban. Az ellenzék úgy foglalt állást, hogy az új fegyver kényszerű bevezetése csak újabb súlyos adóterhetek ró majd az adófizetőkre. Reimer Róbert: A Fegyver- és Gázkészülékgyár története. HM HIM Hadtörténeti Levéltár Tgy. II. IV/B-1058, 14. p.

2 Az alapításhoz szükséges összeget, 3 000 000 Ft részvénytőkét, az osztrák Union Bank vezetésével jegyezték be, a német Loewe cég (Ludwig Loewe & Co. Berlin) a berendezések értékével, 850 000 Márkával részesedett a vállalkozásban. Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor–Gáspár Ferenc: A Fegyvergyár története 1891–1948. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XXII. Budapest, 1988; 375. p.

3 A bukáson óriási veszteséget szenvedett a magyar állam, a főváros és a részvénytársaság. A nyertesek között volt az Union bank és a steyr-i fegyvergyár, amely egyedül a felszámolást követő börzén 2 000 000 Ft-ot nyert a gépek felvásárlása során keletkező különbözetből. Sárközi–Szilágyi–Gáspár i. m. 376. p.

*A Fegyver és Gépgyárban készült
Mannlicher szurony*

az üzemirodák, a műszaki és a kereskedelmi épületek, a hátsó részeken a szerelde, a fegyverosztály, a kovácsműhely, a kazánház, a víztorony és az 50 m magas téglakémény álltak.⁴

A vállalkozás újjáindítására 1891-ben került sor, amikor is a Budapesti Királyi Törvényszék Fegyver és Gépgyár Részvénytársaság néven jegyezte be az új céget. Az alapításhoz szükséges összeget, 2 400 000 Ft-ot a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank biztosította az üzem megvásárlásához.⁵ A munka beindítása érdekében a közös hadügyminisztérium 30 000 darab, a Honvédelmi Minisztérium pedig 65 000 darab fegyvert rendelt meg a gyártól, amelyeket sikerült is a kívánt minőségben leszállítani.⁶ 1893-tól már nyereséggel zárták az évet, ebben az évben a közös hadsereg részére újabb 50 000 darab ismétlőpuskát szállítottak le. Ezt a próbaüzletet a magyar királyi Honvédség részéről egy 189 000 tételes megrendelés követte, amely után a gyár a közös hadsereg részéről is biztosítékokat kapott további, a kvótaarány szerinti fegyvermennyiség legyártására.⁷ A puskaagyártás az 1888 M Mannlicher puskák gyártásával kezdődött, amelyekhez nemcsak szuronyokat, hanem pótalkatrészeket is előállítottak.⁸

A gyár az 1896-os millenniumi kiállításon Mannlicher puskaival, szerszámgépekkel, valamint fegyvergyártásra alkalmas speciális gépeivel⁹ szerepelt. A steyr-i

4 A gyártelep az épületekkel és a berendezésekkel együtt a Loewe cég tulajdonába került. *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 376. p.

5 A Részvénytársaság létrehozói br. Roszner Ervin, br. Podmaniczky Géza, br. Born Géza, Kühn Károly, Loewe Izidor, Noot Hugó, Dr. Posch Gyula és Weiss Manfréd voltak. *Dr. Németh József*: A Fegyver és Gázkészülékgyár 100 éve (1891–1991). Budapest, 1991. 9. p.

6 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 376. p.

7 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 379. p.

8 A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a budapesti gyárban készült fegyverek alkatrészei teljes mértékben csereszabatosak voltak az osztrák gyár termékeivel.

9 Ilyen gép volt például a vízszintes marógép, az univerzális marógép és az excenteres sajtoló. *Németh* i. m. 12. p.

fegyvergyárral is felérő minőségű termékek sikere, a kiváló gépparknak és az 1/10 mm-es pontosságú idomszerek és precíziós eszközök alkalmazásának volt köszönhető.¹⁰

1896–1897 folyamán tovább folytatták a beruházásokat, raktárakkal, műhelyekkel és vízművel bővítették a gyártelepet, csővezetékét fektették le a Duna soroksári-ágától, és kiépítették a gázvilágítást. A századfordulón megszerzett iparhatósági telekengedéllyel lehetőség nyílt vasöntőde létesítésére, így ettől fogva a gyártáshoz szükséges öntvényeket a gyár maga állította elő.¹¹

Új üzletágként jelentkezett 1899-től a Diesel motorok gyártása, az első világháborúig mintegy 500 db különböző Diesel motor készült el, összesen 120 000 LE teljesítőképességgel.¹²

Az 1900 és 1903 közötti gazdasági válságból a cég a nagyarányú katonai megrendelések miatt viszonylag könnyen kilábal. A Honvédelmi Minisztérium 1904-ben nagyobb tétel, 36 000 db Mannlicher puskát rendelt meg, így az addig egyharmados kihasználtsággal működő üzem újból teljes kapacitással dolgozhatott.¹³ 1906-ban a csendőrség részére 11 000 db karabélyt gyártottak le.¹⁴

1908-ban a cég megszerezte az iparjogosítványt a lőszergyártáshoz, a következő években sorra ki is épültek az ehhez szükséges épületek és munkába álltak a tölténygyártó berendezések. 1909-ben 15 évre szóló állami kedvezményt kaptak önműködő pisztoly és ugyanilyen puskát gyártó üzemágak részére. Ekkor indult meg a katonai és polgári célra készülő maroklófegyverek tömeges előállítás.¹⁵ Az első nagyobb tételben gyártott maroklófegyver a császári és királyi hadseregben 1907-ben rendszeresített 8 mm-es Roth-Krnka¹⁶ öntöltő pisztoly volt, amelyből a két fegyvergyár együttesen mintegy 100 000 darabot gyártott. A budapesti üzem az utolsó megrendelést ebből a típusból 1914-ben teljesítette.¹⁷

Az 1914-et megelőző időszak a cégnél egybeesett a motor- és gépgyártás hanyatlásával, az első világháborút megelőző felfegyverkezés megindulásával, és Frommer Rudolf igazgatói munkájának kiteljesedésével.¹⁸ Frommer elsősorban maroklófegyvereivel próbált nyitni az új kitarulkozó európai és amerikai piac felé.

10 Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 378. p.

11 Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 378. p.

12 A háború alatt a motorok gyártása teljesen megszűnt. Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 380. p.

13 Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 380. p.

14 Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 381. p.

15 Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 381. p.

16 A hazai szakirodalomban nem az alkotókra, hanem a gyártási helyre utaló Roth/Steyr elnevezés használatos. Ezt a logikát követve a Fegyvergyár 1907 M pisztolyait Roth/Budapest-nek kellene nevezni. Mötz, Josef-Schuy, Joschi: Vom Ursprung der Selbstladepestole. Wien. 2007. 525. p.

17 A braunai fegyverzettechnikai és -oktatási gyűjteményben a fegyvernek fennmaradt több, hazánkban gyártott, különleges változata. Az ún. „karabélypisztolyokat” hosszabb csővel, precízebb irányzékkal, és felcsatolható, egyszersmind tokként is szolgáló tusákkal látták el. Mötz-Schuy: i. m. 557., 567–571. p.

18 Fegyverneki Frommer Rudolf (1868. augusztus 4. – 1936. szeptember 1.), a 20. század első harmadának legnagyobb magyar fegyverkonstruktor, 1896-ban a banki szakmából került át a fegyvergyárba. Karrierjét tehetségén és szorgalmán kívül az is segítette, hogy 1897-ben elvette Kornfeld Zsigmondnak, a gyár többségi tulajdonoskörébe tartozó bank vezetőjének a lányát. 1896-tól a Fegyver- és Gépgyár cégvezetője, 1903-tól igazgatója, 1914-től nyugdíjazásáig pedig vezérigazgatója volt. Mötz-Schuy: i. m. 650. p.

1910 M 7,65 mm-es „csendőrségi”
Frommer öntöltő pisztoly

1899-től sorban alkotta meg újszerű működésű és egyedi kinézetű öntöltő pisztolyait, amelyek közül az 1910. évi modell lett az egyik legsikeresebb. Ezt a típust a csendőrségnél¹⁹ és a határrendészeti szerveknél rendszeresítették, de ilyen pisztolyt szerzett még be a budapesti m. kir. állami rendőrség, Kolozsvár, Pozsony, Debrecen, Kecskemét, Zsolna valamint Nagykanizsa városok rendőrsége is.²⁰ Az 1910 M csendőrségi pisztoly egy hosszú csőhátrasiklású, 7,65 mm-es Frommer töltényeket tüzelő, cserélhető szekrénytárral és markolatbiztosítóval ellátott, jellegzetes formájú öntöltő pisztoly volt. Maroklőfegyverek között különlegesnek számító reteszelve a cső és a zár összekapcsolását forgó zárolóval oldotta meg.²¹ A fegyverből a legmagasabb ismert szériaszámból kiindulva²² közel 11 000 darabot gyártottak. A hozzá használt lőszertípust, az 1910 M 7,65×12,8 mm-es Frommer pisztolytöltényt a 7,65 mm-es Browning „Short” pisztolytöltény lerövidítésével hozták létre.²³ A töltény alján jól látszik a gyárban készült lőszernek fenékjelzete, felülről lefelé: Fegyvergyár Budapest, balról jobbra: Frommer Patent.

1910-re, az alkalmazottak létszámát tekintve, a gyár az országos listán a 29. helyet foglalta el.²⁴ A gyárban dolgozók átlagos bére megegyezett az iparban dolgozók átlagkeresetével, ez 1910-ben heti 1880 Korona, napi 314 Korona volt.²⁵ 1910-ben a gyár tiszta haszna 291 267 Korona volt.²⁶

Az 1912-ben kitört első balkáni háború a fegyverkezésre és a fegyvergyártás ütemére is serkentőleg hatott. Az ipartelepen újabb bővítési hullám vette kezdetét, 1913-ban kérvényezték a Duna vizét szállító vezeték meghosszabbítását²⁷,

19 Csendőrségi Frommer öntöltő pisztoly néven, „Ő felségének 1912. május hó 2-ikán kelt engedélyével”. *Bán Attila: A Magyar királyi Honvédség hazai gyártású kézi lőfegyverei – különös tekintettel a hadiipari háttérre – 1886–1945. ZMNE OTDK dolgozat, kéziratban, a Szerző szíves hozzájárulásával, 1997. 7. p.*

20 *Bán: i. m. 7. p.*

21 *Bán: i. m. 8. p.*

22 Az ismert legmagasabb gyártási szám a 10 900-as. *Mőtz-Schuy: i. m. 629. p.*

23 A lerövidítés nem okozta a fegyver teljesítménybeli csökkenését, mert az erősebb lőportöltetből és a működés közbeni szilárdabb reteszelés következtében a lövedék kezdősebessége 311 m/s volt (a Browning lőszeré 256 m/s), ölé hatását pedig (a konkurens típus 450 m-es eredménye ellenében) 525 m-ig megőrizte. *Mőtz-Schuy: i. m. 626. p.*

24 Ez a szám azonban ugyanannyi volt, mint a századelőn, 1130. *Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 381. p.*

25 *Szterényi József báró-Ladányi Jenő: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934. 65. p.*

26 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 382. p.*

27 A vízmű és a hozzá tartozó víznyelő telep 1916 folyamán készült el. *Sárközi-Szilágyi-Gáspár: i. m. 386. p.*

a másik nagy beruházás pedig az iparvágány kiépítése volt, amely a „Budapest-Ferencváros” teherpályaudvarral kötötte össze a telepet.²⁸

A Fegyvergyár 1914–1918-ban

A háború kitörése alapjaiban változtatta meg a hadiipar, és benne a magyar fegyvergyár tevékenységét. Már 1914. II. felében óriási fellendülés vette kezdetét, elkezdődött, majd egyre fokozódott a nyersanyag, a kész- és a félgyártmány-termelés konjunktúrája.²⁹ A háború előtti munkanélküliség megszűnt, sőt, a szakképzett, nem pótolható szakmunkások bevonultatása egyes szakterületeken komoly munkahiányt is okozott. Az állandó termelés biztosítása végett a Fegyver- és Gépgyár 1914 végére katonai felügyelet alá került.³⁰ Nem csak a szigorú ellenőrzés volt az egyetlen eszköz a munkaütem betartására, 1914. november 28-tól a fegyvergyártási művezetők és mesterek az elkészített fegyverek után jutalompénzt kaptak.³¹

A kialakult zavaros háborús helyzetben a katonai megrendeléseknél a kvótarányt még nehezebb volt betartani, illetve még könnyebb volt azt kijátszani. A fegyvergyár ezen a téren kezdetben súlyos hátrányba került, mert gyakori volt a nyersanyagok lefoglalása és a megrendelések átjátszása az Osztrák Fegyvergyár részére.³² 1916-ra ez a helyzet megváltozott, ugyanis Ausztria tartalékai kimerültek, az elhúzódó háború pedig állandó utánpótlást igényelt.³³

Annak ellenére, hogy 1915-ben már hosszú háborúval számoltak, Olaszország hadba lépése, és az egyenlőtlen elosztásból fakadó nyersanyaghiány komoly intézkedések egész sorát vonta maga után a hadiiparban. A folyamatos nyersanyag-biztosítás érdekében sorra alakultak meg a különböző elosztó központok és bizottságok. A munkaerőgondok enyhítése érdekében megkezdődött a katonaköteles munkásság gyárhoz kötése³⁴, kialakult az általános munkakötelesség.³⁵

28 1916 márciusában kaptak az építésre engedélyt, a következő évben már a csonkavágánnyal való kibővítésére is sor került. *Sárközi–Szilágyi–Gáspár*: i. m. 386. p.

29 *Szterényi–Ladányi*: i. m. 67. p.

30 *Szterényi–Ladányi*: i. m. 65. p.

31 *Sárközi–Szilágyi–Gáspár*: i. m. 388. p.

32 Különösen a lövésszahályozó készülék és a géppuskák gyártására való berendezkedés érintette hátrányosan a céget, a *steyr*-i versenylvállalatnak a háború végéig sikerült ezt szabadalmi nehézségekkel megakadályozni. 146. p. *Temesváry Ferenc*: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből I–II. In: *Folia Historica* 9., Budapest, 1981. 115–190. p.

33 Így a profitszerzés és a fejlődés terén nyíló lehetőség Magyarországon is megnyílt, és maradt is, amíg a nyersanyag a szén és a munkaerő a megfelelő átcsoportosítással rendelkezésre állt. *Temesváry*: i. m. 146. p.

34 1916. január 17-én a Honvédelmi Miniszter újabb rendeletet adott ki a katonai célokra kijelölt vállalatokra vonatkozóan. E szerint a gyár, mint hadiüzem, azzal a joggal rendelkezett, hogy azon munkásai, akik a hadiüzemné váláskor már ott dolgoztak, munkahelyet nem változtathattak, ugyanez vonatkozott azokra is, akik a gyárhoz, mint hadkötelezettek lettek kirendelve. A többi dolgozó esetében pedig azon törvények ide vonatkozó paragrafusait alkalmazták, melyek szerint a munkások csak akkor mondhattak fel munkahelyükön, ha az a nemzeti érdeket nem sértette. *Temesváry*: i. m. 147. p.

35 Az intézkedések törvényi hátterét az 1914. évi L. és az 1915. évi XIII. tc. biztosította, amely intézkedett a közrendű munka elvégzéséről, tehát mindenki korra, nemre és területre való tekintet nélkül, terítés ellenében, személyes szolgálatra kötelezhetővé vált. *Szterényi–Ladányi*: i. m. 68., 74. p.

Ezt kiegészítendő a Honvédelmi Minisztérium katonai eszközökhöz is nyúlt, munkásokból népfőlkelő munkásosztagokat szerveztek³⁶, s ezeket a katonai felügyelet alatt álló üzemekbe, így pl. a Fegyvergyárba is, vezényelték. A gyár végül 1915 áprilisában katonai parancsnokság alá került.³⁷ Enyhülést jelentett a munkaerőhiányban a hadifoglyok beállítása a termelésbe, 1916 nyaratól pedig megjelentek a 13 évesnél idősebb tanulók, akik tanáraik felügyelete mellett dolgoztak.³⁸

Az 1916-os évet a hadiiparban az általános konjunktúra jellemezte. A Központi Hatalmak megerősítését célzó Hindenburg-program, melynek célja a teljes nemzeti erőnek a győzelem szolgálatába való állítása volt, minden területen a teljesítőképesség növekedését eredményezte.³⁹

A hadiipar hatalmas háborús nyereséget biztosított, a pénzügyi hatóságok kísérletet tettek a nyereség visszafogására, ezért 1916. január 15-től meghatározták a kifizethető osztalék magasságát. Ennek megfelelően a fegyvergyárban is csak annyi osztalékot fizethettek ki, amely nem haladta meg az előző három év legmagasabb összegét. Így a nyereség eltüntetésére nem maradt más, mint az anyagfelhalmozás és a beruházás. 1916-ban köszörű- és edzőműhely, továbbá gép- és kazánház építésére kértek engedélyt a Soroksári út 158. szám alatti telken. 1917-ben kétszintes kovácsműhely és agyfa-műhelytoldalék építése következett, majd lövölde létesítésére, és az igazgatósági épület emeletráépítésére került sor.⁴⁰ Ugyanebben az évben egy újabb kémény, majd 1918 során egy víztorony építése is következett.⁴¹

Az építkezések csak egy részét képezték a bővítéseknek, ugyanilyen fontos volt a gépi berendezések cseréje és a géppark sokszoros méretűvé történő fejlesztése.⁴² Az üzembővítéshez szükséges gépeket maga a gyár készítette el, így lehetővé vált, hogy a „95 M hadipuska” gyártásánál a napi 100 db-os kapacitást 1200-ra emeljék. A gépészeti berendezések száma 1919-re mintegy 4000 db-ra nőtt, amely zömét a román katonai hatóságok leszerelték és elszállították.⁴³ Az ingatlanok értéke 1918-ban összesen 5 015 125 Korona, a gépeké 8 484 465 Korona volt.⁴⁴

A hatalmas haszon az alaptőke hirtelen emelkedésében is tükröződött.⁴⁵ A Fegyver- és Gépgyár Rt. részvényeit a világháború alatt rendszeresen felülje-

36 A népfőlkelő munkásosztagok nagy része tényleges szolgálatra már alkalmatlan szakmunkásokból állt. *Temesváry*: i. m. 146. p.

37 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 388. p.

38 *Temesváry*: i. m. 147. p.

39 A program leglátványosabb megnyilvánulásai az üzembővítések és a pénzbőség voltak, ugyanakkor kezdte felütni a fejét az általános munkás- és anyagihiány. *Szterényi-Ladányi*: i. m. 69. p.

40 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 386. p.

41 A Fegyvergyár történetében 1914 és 1918 között folytak a legnagyobb építkezések, a Hindenburg-terv keretében felépített többemeletes vasbeton építményeket még a második világháború után is használták. *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 387. p.

42 A gépgyártás 1915 után elsősorban a felfokozott termelésben gyorsan kopott gépek házi cseréjében merült ki. *Temesváry*: i. m. 154. p.

43 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 387. p.

44 *Sárközi-Szilágyi-Gáspár*: i. m. 394. p.

45 *Temesváry*: i. m. 147. p.

gyezték, 1916-ban a 300 koronás névértékű részvények árfolyama 600 koronára ugrott fel. A háború végéig a vállalat alaptőkéjét a kétszeresére sikerült felemelni, ami a pénzromlást tekintve is óriási teljesítménynek számított.⁴⁶

1911-ben a munkások száma még csak 964, 1913-ban 1380, 1917-ben már 4500 fő volt.⁴⁷ A munkások a háború előtti 10½ óra helyett 12 órát dolgoztak, a különbözetért az igazgatóság 25% pótdíjat fizetett.⁴⁸ Míg 1914-ben egy fegyvergyári munkás átlagos keresete 2536,90 Korona volt, ez 1917-re 3207,54-re változott, ami 26%-os relatív bérfejlődést jelentett.⁴⁹ Az 1917-es májusi sztrájk-hullám a Fegyvergyárat sem hagyta érintetlenül, a megmozdulások átlagosan 25%-os béremelést eredményeztek.⁵⁰

1916 márciusától a korlátlan tengeralattjáró-harc egyre jobban befolyásolta a hadviselő felek nyersanyagellátását, Románia hadba lépése csak fokozta az elszigetelést a külföldi nyersanyagforrásoktól.⁵¹ A nyersanyagellátás problémái⁵² és a szénkrízis miatt a termelés erősen visszaesett, úgy, hogy a frontok anyagi igénye semmivel nem lett kevesebb.⁵³ A hiány erősítette az állami szabályozást a nyersanyag-előállítás és a termelés terén.⁵⁴ 1917-ben a háborús konjunktúra hanyatlásba kezdett, már a gyártás előfeltételei is kezdtek hiányozni.⁵⁵ A fegyvergyár termelése a háború vége előtt jelentősen visszaesett, annak ellenére, hogy a MGYOSZ (Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége) kebelében megalakult Háborús Nyersanyagközpontok Egyesülete állandó és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a bécsi hadügyminisztériummal.⁵⁶

1918-ra a fegyvergyár termelése az 1914-es szintre esett vissza. 1918. január 18–21-ig általános sztrájk volt az üzemben, márciusban a munkásság a 8 órás munkanapért tüntetett.⁵⁷ Február 11-től nyersanyaghiány miatt le kellett állítani

46 Sárközi–Szilágyi–Gáspár: i. m. 387. p.

47 Sárközi–Szilágyi–Gáspár: i. m. 388. p.

48 Sárközi–Szilágyi–Gáspár: i. m. 389. p.

49 A bérék ugrásszerű növekedése a háborús termelés felgyorsulásakor, 1915-ben következett be, de a gyors infláció miatt valójában nem túl sokat jelentett. Temesváry: i. m. 154. p.

50 Sárközi–Szilágyi–Gáspár: i. m. 389. p.

51 Bár ez a helyzet 1917-re, Románia vereségével, némileg enyhült. Szerényi–Ladányi: i. m. 70. p.

52 „Nyersanyagválság: az osztrák-magyar badiipar működéséhez szükséges bányakincsek elégtelen hazai mennyisége miatt kialakult helyzet az I. világháború idején. Az Osztrák-Magyar Monarchia (más államokhoz hasonlóan) nem számoltak bosszú, óriási anyagiigényű háborúval, a békekészletek csak néhány hónapos tartalékot biztosítottak az iparnak. A háború során rendkívüli módon megnőtt az ipari nyersanyagok és a badifémek iránti igény. A nyersanyag beszerzési lehetőségek ezzel szemben egyre szűkösebbé váltak. A széntermelés nem tudott lépést tartani a badiipar igényeivel. A magyarországi szénhelyzetben 1916 második felétől alakult ki az első krízis, amikor az erdélyi román betörés következtében kiesett a Zsil-völgyi termelés. A kevesebb bányászat és a vasúti vagonok hiánya miatt korlátozni kellett a badiipar széntellátását, amely jelentősen csökkentette a termelést.” In: Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Budapest, 2000. 502–503. p. (továbbiakban: Lexikon)

53 Temesváry: i. m. 154. p.

54 Szerényi–Ladányi: i. m. 70. p.

55 Szerényi–Ladányi: i. m. 71. p.

56 Temesváry: i. m. 155. p.

57 Más külföldi források a leállás okaként a szénhiányt jelölik meg. Mötz–Schuy: i. m. 646. p.

Az év folyamán összesen hét munkásmegmozdulás volt, ezek közül hat megegyezéssel végződött, egy eset pedig panaszbizottság elé került. Sárközi–Szilágyi–Gáspár: 393. p.

az éjszakai műszakot.⁵⁸ 1918 elején megkezdődött a vasipari szakmunkások átvezénylése az osztrák területen lévő üzemekbe. A munkaerőhiányt tetézte, hogy a császári és királyi katonai parancsnokság 1918 februárjában elrendelte 177 munkás bevonultatását. A felmerült munkaerő szükségletet női dolgozók munkába állításával próbálták megoldani.⁵⁹ 1918. március 8-án a gyárban 3445-en dolgoztak, amelyből újabb 700-at katonai szolgálatra hívtak be, emiatt 8-a és 14-e között újabb leállások voltak.⁶⁰

A magyar kézfegyver-gyártás termékei 1914–1918

A háború kitörésekor a hadrendben szereplő és a tartalékokat képező ismétlőfegyverekkel együtt kb. 2 000 000 darab 8 mm-es Mannlicher fegyver volt a Monarchia hadiállományában. Az összeomlásig a fegyverekben való háborús anyagveszteséget⁶¹ körülbelül 3 000 000 darabra lehet becsülni. Gyalogsági puskákban az első hadiévekben még csak a kiképző-alakulatoknál volt érezhető hiány, a háború vége felé már a háterszágból a frontra vonuló alakulatoknál is.⁶² A puskafélék előállításával foglalkozó két fegyvergyár feladata volt a pótlás biztosítása. Az üzemekben a gyártás 1914-ben havi 20 000 darabról 50 000 darabra emelkedett, 1915 végén elérte a 80 000-et, 1916 végén a 110 000-et, 1917 júniusában pedig a 115 000 darabot. 1917 végére a kézi fegyverek előállítása a nyersanyagválság miatt az 1914. évi szintre esett vissza, és ez a háború végéig már nem változott jelentősen.⁶³ 1914. augusztus 1-től 1918. szeptember végéig a két fegyvergyárban összesen 2 891 138 darab puska, 702 337 darab kurtály és karabély készült.⁶⁴ Valamennyi fegyver a 8 mm-es Mannlicher puskacsalád valamelyik al típusába tartozott.⁶⁵

58 *Mötz-Schuy*: i. m. 646. p.

59 *Temesváry*: i. m. 154–155. p.

60 *Mötz-Schuy*: i. m. 646. p.

61 Ez a veszteség elsősorban az elhasználódás miatt következett be, de jelentős tétel volt a sebesültek által elhagyott és az ellenség által zsákmányolt ismétlőfegyverek száma is. *Turcsányi Gyula*: Az osztrák–magyar hadianyagipar fegyver- és lőszerteljesítménye a világháború alatt. In: *Műszaki Szemle* 1926.

62 A szénhiánytól eltekintve leginkább a puskatusák elégtelen gyártása akadályozta a fegyvergyártást. *Turcsányi*: i. m.

63 *Lexikon* 168–169. p.

64 *Gabriel, Erich*: Die Hand- und Faustfeuerwaffen der Habsburgischen Heere. Wien, 1990. 144. p.

65 A bécsi Heeresgeschichtliches Museum (HGM) egy igen különleges puskát őriz. Az EB 2124 leltári számú, 7×57 mm-es puskatöltényt tüzelő, Mannlicher-rendszerű egyneshúzású zárdugattyús, Mauser-rendszerű középágytáras, Riedl-rendszerű felcsapható szuronyal rendelkező ismétlőpuska, melynek tusája törött, tokján a Budapest M 14. felirat olvasható. A feltételezések szerint ez nem a Monarchia egyik fegyverprojektje, hanem még az első világháború előtt készült a Fegyver- és Gépgyárban, és valószínűleg exportra szánták, valamely, a fenti lőszertípust használó ország (Spanyolország, Mexikó, Chile, Szerbia) részére. *Gabriel*: i. m. 144., 426. p.

Alexander Ritter von Krobatin, az akkori főhadszertárnok, 1914. április 18–19-én kelt szaktanulmányában felvetette egy gyorsabban tüzelő fegyver ötletét, Mannlicher helyett Mannlicher-Schönauer rendszerű zárral, Mauser-rendszerű középágytárral, 7,92 mm-es

1895 M 8 mm-es Mannlicher ismétlőpuska, amelyet 1915-ben Budapesten vett át az átvételi bizottság

A háború előrehaladtával a hadsereg kézfegyver-igénye a maroklófegyverek terén is egyre erősebben jelentkezett, ennek okát pedig nem feltétlenül a hadsereg felduzzadásában és a veszteségekben kell keresni. Az új típusú háború még a gyalogságon belül is sokszorosára növelte az olyan beosztások számát, amelyeknél nem volt célszerű az ismétlőpuskák alkalmazása. E mellett létrejöttek olyan új csapatnemek és szakcsapatok is, akiknél a pisztoly is megfelelt a harcfeleladatok ellátásához. Így a „hagyományosan” pisztollyal jobban felszerelt lovasság mellett, fel kellett szerelni a géppuska⁶⁶, az aknavető- és a fényszóró osztagokat, valamint a gáz-alegységeket is.⁶⁷ Ez az égető pisztolyhiány tette lehetővé a Fegyver- és Gépgyár maroklófegyvereinek szélesebb körű hadi alkalmazását.

A leghíresebb és a legnagyobb példányszámban legyártott fegyvergyári pisztoly a világhírű 1912 M Frommer Stop volt.⁶⁸

A fegyver működése az 1910-es modellhez teljesen hasonló volt, eltérést csak a závárszatrugó és a csőrugó külön házba való helyezése, az eddigi három helyett két reteszelőszemölcs alkalmazása, valamint a hét töltényt befogadó tár⁶⁹ jelen-

űrmérettel (Mauser hegyes tölténnyel), puska és kurtály-karabély kivételben egyaránt. A tervekben 1915 M ismétlőpuskának nevezett puska gyártását a fegyvergyárak 1916 végétől vállalták volna, havonta összesen 70–85 000 darabos kapacitással. A magyar fegyvergyár – valószínűleg a hagyományos magyar csapatnem, a huszárság miatt – előtérbe helyezte volna a rövidebb ismétlőfegyverek, tehát a kurtály-karabélyok gyártását. A terv végül nem valósult meg, bár az Osztrák Fegyvergyárban legyártottak néhány mintapéldányt. *Gabriel*: i. m. 145. p.

66 A Hadsereg Főparancsnokság intézkedése alapján például minden egyes géppuskás osztagot 54 darab pisztollyal kellett ellátni, ezt a túlzó számot a későbbiekben a felére csökkentették. *Mötz-Schuy*: i. m. 643–644. p.

67 *Mötz-Schuy*: i. m. 643–644. p.

68 A fegyver szabadalmát valójában, fél évvel megelőzve a hazai procedúrát, Nagy Britanniában és Németországban 1911. szeptember 4-én jegyezték be. *Mötz-Schuy*: 634. p.

69 Az 1910 M Frommernek nyolc löszert befogadó tárja volt.

tett. A pisztoly 9 mm-es és 7,65 mm-es űrméretű változatban is létezett, lőszeréik a Browning Short pisztolytöltények fegyvergyári megfelelői voltak. A Frommer Stop 9 mm-es változatát 1912. január 14-én rendszeresítették a Honvédségnél. 1915 nyarán, a felmerült fegyverhiány miatt, a Honvédelmi Minisztérium javasolta a cs. és. kir. Hadügyminisztériumnak, hogy a közös hadseregben tiszti oldalfegyverként a 9 mm-es Frommer Stop-ot vezessék be.⁷⁰ Az 1915. július 1-én keltezett bécsi válaszbán a „Frommerekre”, a lőszer-kompatibilitás hiánya miatt, csak mint lehetséges egyéni önvédelmi fegyverekre tekintettek.⁷¹ Egy hónappal később a közös hadügyminisztérium a gyártól a bécsi arzenál átvételi bizottságához két mintapéldányt rendelt be, egyenként 100 darab lőszerrel. A maroklófegyverek terén tapasztalható hiány végül is égetőnek bizonyult, és az első 2000 darab Frommer Stop megrendelése⁷² nem sokat váratott magára. 1916. június 6-án a budapesti hadszertárból újabb 1000 darab Stop-ot kértek be szabályos katonai átvételre, méghozzá pisztolytáskával, tisztítókefével, 2000 darab tárral és 100 000 darab tölténnyel együtt.⁷³

A 9 mm-es űrméretű változat mellett hamarosan a 7,65 mm-es Frommer Stop pisztolyok hadihasználatára is sor került.⁷⁴ A háború végére már dupla annyi 7,65 mm-es pisztoly volt szolgálatban, mint 9 mm-es.⁷⁵ 1914-től 1918. április 12-ig 39 450 darab 9 mm-es, 93 450 darab 7,65 mm-es Frommer Stop öntöltő pisztolyt vett át a technikai bizottság.⁷⁶ 1918. május 1-től a civil használatra való gyártást a hadügyminisztérium megtiltotta, minden legyártott példányt a szertárakba kellett leadni.

A Frommer Stop pisztoly rövidebb csövű, 5 töltényes tárkapacitású változatát, a Frommer Baby-t eredetileg kifejezetten önvédelmi célokra fejlesztették ki. A Monarchia haderejében valószínűsíthetően ügynökök rejtve hordható fegyvereként, vagy egyszerűen tiszti önvédelmi pisztolyként kerültek alkalmazásra. Erről egyaránt tanúskodnak a szállítási adatok⁷⁷, és az átvető bizottság beütött jegyei is. A gyári számok arra engednek következtetni, hogy 1912 és 1916 között közel 40 000 darab Baby készült el a budapesti gyárban.⁷⁸

70 A Fegyvergyár kapacitása Frommer Stopból ekkor napi 100 db volt. *Mötz-Schuy*: i. m. 640. p.

71 *Mötz-Schuy*: i. m. 639. p.

72 Fegyverenként 50 db lőszerrel és 2 db tárral. A megrendelés és a rendszeresítés fő célja az volt, hogy a lassan elöregedő 1898 M forgópisztoly-állományt le tudják cserélni. *Mötz-Schuy*: i. m. 640. p.

73 Egy Frommer Stop ára 69 K, a hozzá való 1000 töltény 161 K, a tartaléktár 2,30 K volt, a vászon pisztolytáska 5,20 K-ba került. *Mötz-Schuy*: i. m. 643. p.

74 Ez azért vált lehetségessé, mert a hozzá való töltények gyártása, más, 7,65 mm-es pisztolytöltényt tüzelő fegyverfajták bevezetése miatt, egyre nagyobb mértéket öltött.

75 *Mötz-Schuy*: i. m. 643. p.

76 A Frommer pisztolyok felét az átvételi bizottság a bécsi Főhadszertárban, másik felét a budapesti Fegyver Szertárban vette át. *Mötz-Schuy*: i. m. 646., 648. p.

77 1917. február 27-én egy 1390 darabos tétel került átadásra. Hozzá kell ehhez tenni, hogy a fennmaradt szállítási jegyzékekből nem mindig derül ki pontosan, hogy milyen Frommer modellről volt szó, mert az iratokban a legtöbb esetben csak a *Frommerpistole* megnevezés szerepel. *Mötz-Schuy*: i. m. 649–650. p.

78 *Mötz-Schuy*: i. m. 649–650. p.

1916-os átvételi bélyegző egy 7,65 mm-es Frommer Stopon

Összességében elmondható, hogy a budapesti fegyvergyár még a felfokozott termelés mellett is eleget tudott tenni a legmagasabb szintű követelményeknek. Termékei megállták a helyüket a világháború forgatagában, és ha a Monarchia katonájának Steyr helyett Budapest feliratú puska, karabély, vagy pisztoly került a kezébe, biztos lehetett abban, hogy az előbbivel teljesen azonos minőségű fegyverrel harcolhat hazájáért.

Bán Attila

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG ELLÁTÁSA OPTIKAI ESZKÖZÖKKEL
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT

Az optikai ipar jelentősége

Az 1900-as évek elején az ipar általános fejlődésével párhuzamosan az optikai cikkek gyártása is jelentős mértékben modernizálódott.

A speciális, optikai célokra alkalmas üveg nagy tömegű előállításával megjelentek a mai értelemben vett optikai üzemek, gyárak. A kereslet oldalán egyre jelentősebbé vált a füst nélküli lőporral tüzelő, messze hordó lövegeket alkalmazó hadseregek igénye. A tisztán mechanikus irányzék – az emberi szem felbontóképességének határai miatt – egyre kevésbé tudta kiszolgálni a modern fegyverzet támasztotta igényeket. Ez az a korszak, mikor optikai irányzékokat, lövegtávcsöveket rendszeresítenek a korszerű lövegekkel ellátott hadseregek.

Fontos újdonsága az időszaknak a prizmával szerelt optikai eszközök széleskörű elterjedése. Az egyszerűbb, lencsékkel működő optikákkal szemben az ilyen műszerek mérete jelentősen kisebb volt. Megfelelő kialakítás mellett a látótér is nagyobb lehetett, ami katonai alkalmazásoknál nyilvánvaló előnyökkel jár. A kettős látcsöveknél lehetővé vált a kép térbeliségének javítása az objektívek távolságának növelésével, a tört optikai tengely pedig lehetővé tette a fedezékből történő megfigyelést.

A Magyar Királyi Honvédség ellátása a háború előtt

A magyar Honvédség is igyekezett katonáit a legkorszerűbb eszközökkel ellátni. A tisztek és tisztviselők számára lehetővé tették a prizmás látcsövek részletre történő megvásárlását. Az 1903-ban az igények összeírására köröztetett irat a következőket mondja: *„Közismert dolog, hogy az eddig általánosan használt régiebb rendszerű látcsövek a mai fokozottabb kívánalmaknak már nem felelnek meg és hogy azok helyett az utóbbi években mindinkább a Porro-féle rendszerű modern prizma-látcsövek jutnak alkalmazásba.”*

A szerző még taglalta az ilyen látcsövek viszonylagos drágaságát, és a katonai kívánalmak valamint az árak figyelembevételével a budapesti Calderoni cég által forgalmazott Busch-féle látcsövet ajánlotta, hatszoros vagy kilencszeres nagyítással.

A Porro-rendszer a máig alkalmazott kettős prizmarendszer. Hogy mennyire jól határozták meg a paramétereket, azt mutatja, hogy a Honvédség által jelenleg használt távcsövek is ilyenek, tehát Porro-rendszerűek, hatszoros, hétszeres vagy nyolcszoros nagyításúak.

Egy 1907-ben kelt irat 874 db prizmás látcső megrendelésének szükségességét terjeszti elő. Ezeket a Goerz cég pozsonyi fiókjától kívánták beszerezni. Kisebb mennyiségben ollós távcsövek vásárlását is tervezték a Zeiss gyártól.

Figyeljük meg a beszerzési forrásokat: a közös hadsereghez hasonlóan a Honvédség ellátását is a két nagy német cégre, a Zeissre és a Goerzre alapozták. Az összeírás kapcsán említett Busch látcső szintén német gyártmány.

A Calderoni cég prospektusa

Busch prizmás látcső a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből

A német optikai vállalatok

Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének kötődése a német optikai vállalatokhoz természetes, hiszen ezek úttörő szerepet töltöttek be az optikai ipar megteremtésében, az optikai eszközök sorozatgyártásának megindításában. A Monarchia abban a kényelmes helyzetben volt, hogy az óriási beruházást igénylő katonai műszergyártást a nagy kapacitással termelő, jó minőségű termékeket gyártó német vállalatokra hagyhatta.

Karl Zeiss

A gyárat Karl Zeiss alapította 1846-ban. Ebben az időben még nem létezett a lencsék sorozatgyártása, ezért – ahogy azt maga Zeiss írja – minden mikroszkóp egyedi gyártmány volt. Zeiss felismerte, hogy a megfelelő elméleti alapok hiányában az optikai műszereket (elsősorban a mikroszkópokat) továbbfejleszteni már nem lehet. 1866 körül megnyerte ennek a munkának dr. Ernst Abbe egyetemi tanárt, aki többéves kutatómunka és a matematikai alapok kidolgozása után teljesen új, sikeres elmélettel állt elő, a lencsék fénytörését a fényelhajlással magyarázta. Kimutatta, hogy az optikai műszerek teljesítményét az addig alkalmazott üvegfajtákkal lényegesen javítani nem lehet. Otto Schott jénai üveggyárossal együttműködve létrehozta az optikai célokra alkalmas optikai nyersüveg gyártását. Több alapvető szabadalmat birtokoltak optikai üvegek csiszolására.

A lencsék, később prizmák és egyéb optikai alapelemek sorozatszerű előállításával lehetővé tették kisebb vállalatok számára is, hogy saját gyártmányaikban az akkori csúcsmínőséget képviselő Zeiss alkatrészeket használják. Ilyen volt a rathenow-i Emil Busch Rt. is, melynek egy gyártmányáról az előzőekben szó esett.

C. P. Goerz

A másik nagy német gyárat, a berlini C. P. Goerz vállalatot Carl Paul Goerz alapította 1886-ban. Ő elsősorban kereskedő volt, de tanoncidejét a többször említett Emil Busch cégnél töltötte. Kezdetben iskolák részére szállított geometriai taneszközöket, de 1888-tól megkezdte fényképezőgépek és lencsék gyártását. Legismertebb fényképezőgép márkája az *Anschütz*. Távcsoveket, meteorológiai és léghajózási műszereket, irányzó távcsoveket is gyártott.

1903-ban külön osztályt hoztak létre katonai optikák gyártására, és nemsokára a világ legnagyobb optikai hadseregszállítójává léptek elő.

A magyar optikai vállalatok

A hasonló profilban működő magyar vállalkozások közel sem voltak ilyen fejlettek, ilyen nagyszabásúak. Az optikai iparban működő magyar vállalatok közös vonása volt, hogy gyártási profiljukban nem csak optikai eszközök szerepeltek. Erős volt kötődésük az oktatáshoz, szemléltető eszközök, laboratóriumi, kísérleti berendezések tették ki profiljuk jelentős részét.

Süss Nándor-féle Praecisio Mechanikai Intézet

Ha nem is a legrégibb, de feltétlenül a leghíresebb ilyen vállalat a Süss Nándor-féle Praecisio Mechanikai Intézet volt. Ennek közvetlen elődje az 1884-ben alapított államilag segélyezett Mechanikai Tanműhely volt Budapesten, a Mozsár utcában.

A tanulók képzési ideje négy év volt, a gyakorlati képzés keretében precíziós fizikai és egyéb tudományos eszközöket is készítettek, az oktatás költségeinek kiegészítésére bér munkában is. 1889-től már geodéziai műszereket is gyártottak.

1890-ben a kereskedelmi ügyek intézését a Calderoni és Tsa cégre bízták, mely örömmel vállalta az addig Magyarországon nem gyártott geodéziai műszerek forgalmazását. A felszabadult tanulók egy része oktatóként vagy órabéres segédként az intézetben maradt, a gyártás volumene folyamatosan emelkedett. 1891-ben a tanműhelyt kihelyezték Budára, az Alkotás utcába. Az itt előállított műszerek több kiállításon díjat nyertek. 1900-ban a párizsi világkiállításon aranyéremmel díjazták az intézet geodéziai termékeit. Az Eötvös-inga gyakorlati megvalósítására is itt került sor. A Tanműhely geodéziai, erdészeti, bányászati, tengerészeti és csillagászati műszerek készítését vállalta.

Az ipari oktatás átszervezése miatt a kilencvenes évek végén a Mechanikai Tanműhelyt be akarták olvasztani egy nagyobb ipari szakiskolába. Süss ezzel nem értett egyet, ezért a tanműhelyt Süss Nándor-féle Praecisio Mechanikai Intézet néven magánvállalattá alakította. A tanulók gyakorlati képzése továbbra is itt folyt, az elméleti képzést a községi ipari szakiskolában kapták. Egy 1903-ban megjelent árjegyzék szerint az általuk addig előállított távcsővel ellátott műszerek (ilyenek pl. a teodolitok) száma az ezer darabot, az egyéb műszerek száma pedig a kétezer darabot már meghaladta. 1905-ben a vállalat a Csörsz utcába költözött. 1907-ben visszaszerezték az elméleti oktatás jogát is.

1912-ban üzemvezetőnek nevezték ki az addig a Zeiss műveknél dolgozó Szabados Jenőt. Az ő javaslatára vezették be 1913-ban az addigi mintadarabról történő gyártás helyett a méretezett részletrajzok alkalmazását. A gyártást több ponton modernizálták, megoldották a beszállítás függetlenítését az óhatatlanul fellépő gépi rezgésektől. A gyár ekkorra száz főt foglalkoztatott, a hazai geodéziai műszerszükséglet nagyobb részét biztosítani tudta. Megrendelői közé tartozott a Honvédség, a cs. és kir. vezérkar és a tüzérségi szertár is.

A vállalkozás az 1912–13. évi gazdasági válság miatt egyre nehezebb helyzetbe került. Süss lazította a vállalat kapcsolatát a Calderoni Mű- és Tanszervállalat Részvénytársasággal, mert az még mindig az 1900-as árakon vette át gyártmányait. Az egyre olcsóbb Zeiss-termékek konkurenciája elől mintegy kitérve, újabb katonai megrendeléseket igyekezett elnyerni. Számos, katonaságnál használt műszert gyártott, így tüzérségi fényszórót és bombavető célzókészüléket is. Ennek ellenére a válság és az első háborús év nagyon megviselte a vállalatot. 1914 végére tanulókkal együtt körülbelül 30–35 fő dolgozott az üzemben. A gyárnak gondot okozott fiatal, tehetséges művezetőinek bevonultatása. Megkísérelték a vállalat részvénytársasággá alakítását, de a tárgyalások nem jártak sikerrel.

1915 M ütegszögmérő a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből

Calderoni Mű- és Tanszervállalat Részvénytársaság

A vállalat őse tulajdonképpen egy mozgó vegyesbazár, mely 1819-ben kezdte működését Pest belvárosában. Gazdája, az obsitos őrmester katonaideje alatt ismerte és szerette meg a várost. A lombardiai származású és optikus végzettségű Calderoni István számítása bevált, 1822-ben a divatos Drascher-házban, a mai Vörösmarty téren nyitotta meg új üzletét, amelyet később eredeti szakmájának megfelelően optikai boltta, látszerészetté fejlesztett.

Allami megrendelésre távcsöveket szállított, a Szabadságharc kitörése után a honvédségnek is. Társa korábbi segédje, a morva származású Franz Hopp látszerész lett, a későbbi Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum létrehozója és névadója.

A cég a XX. század elején már kifejezetten a tanszer- és szemléltetőeszközugyártásra szakosodott, az egyéb optikai műszerek más gyártók palettájáról kerültek a kínálatába. 1890-től forgalmazta a Süss-féle cég termékeit. 1910-től mint Calderoni Mű- és Tanszervállalat Részvénytársaság működött.

Marx és Mérei Tudományos Műszerek Gyára

Még egy vállalat volt, amely legalábbis magában hordozta a lehetőséget, hogy a hadsereg optikai beszállítója legyen: ez a Marx Ferenc által 1900-ban fémáruk és feszmérők gyártására alapított gyár. Az üzem 1902-től – Mérei Emil belépésével – mint Marx és Mérei Tudományos Műszerek Gyára működött, és felvette gyártmányai közé a fizikai és kémiai kutatásokhoz szükséges műszereket.

A háborús évek

Amint azt az előzőekben bemutattam, a Honvédség a közös hadsereghez hasonlóan elsősorban a két nagy német vállalattól rendelte optikai eszközeit. Ez a helyzet lényegesen nem változott a háborús évek alatt sem.

A Magyarországon működő vállalatok közül a Zeiss győri és a Goerz pozsonyi leányvállalata nyerte el a jelentősebb megrendeléseket. Ezen kívül a Süss Nándor-féle Praecisio Mechanikai Intézet tudott komolyabb, gyártókörébe eső megrendeléseket szerezni. A magyar tulajdonban lévő egyéb vállalatok, bár bőven kaptak állami (azaz hadi) megrendeléseket, sokszor nem a cég eredeti termékpalettájába illeszkedő gyártmányokat állítottak elő. Jó példa erre a Marx és Mérei Tudományos Műszerek Gyára, amely srapneleket gyártott.

A Süss Nándor-féle Praecisio Mechanikai Intézet 1914. december végén jelentős hadimegrendeléseket kapott. Az 1915-ös megrendelések már nagyobb átalakításokat kívántak, a benzinhiány miatt villanymotort állítottak rendszerbe, új épületeket húztak fel és a gyárpépület végében lévő udvart beépítették a tüzéségi tájolók szerelésére és beszállítására. Az osztályokat és műhelyeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében számokkal látták el. Ezek 1915 végén a következők voltak:

- I. osztály: lakatosműhely
- II. osztály: mechanikai műhely
- III. osztály: forgácsolóműhely
- IV. osztály: szerelőműhely
- V. osztály: szabályozó és osztóműhely

A gyárat katonai felügyelet alá helyezték, így lehetőség nyílt bevonultatott munkásaik visszavezénylésére. Az üzem katonai parancsnoka dr. Mátyás Lajos főhadnagy lett, akinek kapcsolata a vezetéssel zökkenőmentes volt. A vállalat már a bécsi Arsenal részére is szállított tüzéségi műszereket, ezért Bécsben állandó képviseletet nyitott. A repülőgépipar fejlődése lehetőséget nyitott a gyár számára repülőgépműszerek készítésére.

A cég háborús években nagy nyereséget produkált, ezért felkeltette azoknak a pénzügyi köröknek az érdeklődését, melyek a háború előtti részvénytársaság-alapítási kísérletek kapcsán látványos érdeklenséget tanúsítottak. 1918 áprilisában létrejött a Süss Nándor Präcisios Mechanikai Rt. A többségi tulajdonos 58%-kal a Wiener Bankverein magyarországi fiókja lett, a Telefongyár Rt. 16%-ot, Süss Nándor 12%-ot birtokolt, a többi részvényen hét magánszemély osztozott.

A vállalkozás alapszabályában a következő tevékenységek álltak: „*Süss Nándor-féle praeisio-mechanikai intézet átvétele és üzemben tartása, további praeisio-mechanikai készülékek gyártása és forgalomba hozatala, és pedig földméréshez, út- és vasútépítéshez szükséges műszerek és eszközök, bányászati, tüzéségi és egyéb katonai, valamint mindennemű tudományos műszerek, mérőműszerek, mérőeszközök és hasonló cikkek gyártása és forgalomba hozatala, katonai, tengerészeti, kereskedelmi és egyéb célokra szolgáló optikai műszerek gyártása és forgalomba hozatala, az aviatikában és elektrotechnikában használt különféle praeisio műszerek gyártása és forgalomba hozata-*

la, továbbá ezekkel rokonszakmákba vágó mindennemű ipari és kereskedelmi vállalatok létesítése és folytatása, ily vállalatokban való részvétel és ezen üzletkörökbe vágó cikkekkel saját és idegen számlára való kereskedés, végül mindennemű, az eddig felsoroltakkal kapcsolatos, vagy rokonműveletek.”

Összegzés

Mint azt láthattuk, a magyar optikai ipar számára a Süss-féle cégen keresztül komoly előrelépést jelentett a világháború, mégis azt kell mondjam, hogy a magyar iparnak ez a szelete sokkal többre lett volna hivatott. A háború előtti és alatti fejlődést nagyban gátolta a rendkívül erős német gyárak jelenléte a piacon. A valódi lehetőségeket paradox módon a háború utáni gazdasági elszigetelődésben aknázták ki a magyar állam.

A Süss Nándor Präcisiós Mechanikai Rt. 1921-ben megvette a C. P. Goerz cégtől az optikai üvegcsiszolás licencét. A gyár nevét ekkor Süss Nándor Präcisiós Mechanikai és Optikai Intézet Rt.-re változtatták. 1939-től a vállalkozás neve Magyar Optikai Művek Rt.

A GAMMA Műszaki Részvénytársaságot 1920. május 18-án alakították meg, mely pár év múlva már világszínvonalú optikai műszereket állított elő.

A Marx és Mérei Tudományos Műszerek Gyára a villamos mérőműszerek készítését 1918-ban kezdte meg, 1925-ben programjukba vették a repülőműszerek előállítását, a 30-as évek közepétől nagy erővel fejlesztették fel a tanszerek, illetve optikai műszerek készítését.

Mindhárom cég a Magyar Honvédség beszállítójává vált, termelésükkel és szabadalmaikkal nagyban hozzájárultak a magyar ipar újjáépítéséhez, és képesek voltak a második világháborúban megnövekedett igényeket világszínvonalú termékeikkel teljes egészében kielégíteni.

IRODALOM

- A Konkoly-obszervatórium krónikája. Emlékek az elmúlt száz esztendőből. Szerk. *Vargha Domokosné*. Budapest, 2001.
- Ábrahám György*: Jókai távcsövéből a szintévesztést korrigáló szemüvegig. <http://www.scitech.mtesz.hu/26optika/>
- Bárány Nándor*: Optikai műszerek elmélete és gyakorlata. Budapest, 1953.
- Bernolák Kálmán–Bohn Ferenc–Czilják Emil*: Magyar Optikai Művek 1876–1976. Budapest, 1976.
- Budapest Lexikon. Szerk. *Berza László*. Budapest, 1993.
- Nádasi András*: Calderoni István és Hopp Ferenc vállalata. *Könyv és nevelés*, IX. évf. 4. sz.
- Szterényi József–Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934.
- Hadtörténelmi Levéltár: M. kir. honv. főparancsnokság iratai. 1903/el: 1269
- Hadtörténelmi Levéltár: M. kir. honv. főparancsnokság iratai. 1907/el: 675/1

Babucs Zoltán

LÓSOROZÁS ÉS MÉNESKAR AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A Magyar Királyi Honvédség (a továbbiakban: honvédség) alakulatainak békehadrendjében a lóállomány két részből, a keretállományból, vagyis az alakulatoknál meglévő kincstári lovakból, másrészt a vállalkozói állományból, a környékbeli gazdáknak magánhasználatra kiadott, idomított kincstári lovakból tevődött össze.

Bár a XX. század elején a motorizáció megjelent a hadseregekben, a lovak és a málhásállatok továbbra is a hadseregek alapvető mozgóerői maradtak. A lovak és az országos járművek honvédelmi célokra való beszolgáltatásának törvényi alapját az Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi felében a „Hadsereg és a honvédség lószükségletének fedezéséről mozgósítás esetében” 1873. évi XX. törvénycikket (a továbbiakban: tc.) felváltó „lovak és járművek szolgáltatásáról” 1912. évi LXIX. tc. jelentette, s a hazai lóállományt honvédelmi szempontból az alábbi kategóriákba sorolta: 1. mentességet élvező lóállomány, 2. hadiszolgáltatásra alkalmas lovak: kincstári lovak; a kincstár tulajdonában lévő lovak, melyeket vállalkozó gazdák tartanak; igénybevételes lovak.

A méneskar

A honvédség igényeit kielégítő lótenyésztéssel az uradalmi és kisebb gazdaságok (egyezséges ménesek) mellett főképp a m. kir. állami lótenyésztő intézetek (ménesek, ménetelek) foglalkoztak. Katonai ügyekben a Honvédelmi, lótenyésztési, valamint gazdaság- és közgazdaság-területén a Földművelésügyi Minisztérium, illetve horvát-szlavón és dalmát országok bánjának alárendeltségébe tartoztak. A korabeli szabályzat így összegezte működésük célját: *„Ezeknek az állami intézeteknek feladata (...) a lótenyésztés, illetőleg lófelnevelés, valamint az országos lótenyésztés emelésére kiválasztott fedezőménnek, kanczák és csikók fenntartása, azután az országos lótenyésztéssel kapcsolatos szolgálat teljesítése.”*¹

A méneskar történetének gyökerei 1784-re nyúlnak vissza, amikor az első katonai célokat szolgáló ménest Mezőhegyesen telepítették. A méneskar 1860-tól működött ezen a néven, 1867-től kezdve a magyar országterületen lévő ménes-

1 Szervi határozványok a m. kir. állami lótenyésztő intézetek és a horvát-szlavón országos ménetelek méneskarának katonai osztagai számára. Budapest, 1913. (a továbbiakban: Szervi határozványok) I. p.

*Méneskariak
a századfordulón*

kart két részre osztották: cs. kir. (1889-től cs. és kir.) és m. kir. honvéd lótenyésztő intézetek (Pferdezucht-Anstalt), más néven méntelepek (Gestüt-Depot).

A méntelepek katonai osztályra (Militär-Abteilung) és polgári gazdasági igazgatóságra (Verwaltungs-Direction) oszlottak. A katonai osztály, egyben a méntelep vezetője törzstiszt volt. A katonai osztály az adott méntelepen tartott lóállománynak megfelelő számú méntelep alosztályra tagozódott (Unterabteilung), ahol 1-1 alantos tiszt vezetésével több altiszt és sorozott legénység teljesített szolgálatot.

Hosszas küzdelmet követően a haderő 1912 folyamán történt átszervezésekor a Magyar Királyság területén lévő négy ménes, öt méntelep és 21 ménleplepi alosztály a közös hadsereg állományából átkerült a honvédség kötelékébe. A méneskar akkori létszáma 160 tiszt és tisztviselő, 3900 főnyi altiszt és legénység volt, s fedező állományát 4300 mén alkotta.²

A méneskar részeit az illetékes honvédkerületi parancsnokság alárendeltségébe helyezték, a szolgálati nyelv a magyar, Horvátországban a horvát lett.

A méneskar legfelsőbb irányítását Bécsben és Budapesten 1-1 tábornoki rendfokozatú katonai felügyelő (Militär-Inspector) végezte.

Katonai osztagok a következő m. kir. állami méneseknél működtek:

Állami ménes:	Alapítása:	Tiszt és tisztviselő:	Legénység:
Mezőhegyes	1784	19	505
Kisbér	1853	12	212
Bábolna	1789	10	154
Fogarás (Alsószombatfalva) ³	1874	9	120

² Barcy Zoltán: Évszázadok egyenruhái. Budapest, 1991. 175–179. p.; Barcy Zoltán–Somogyi Győző: Királyért és hazáért. A m. kir. honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete 1868–1918. Budapest, 1990. 120–121. p.; Berkó István: A méneskar. In: A Magyar Királyi Honvédség története 1868–1918. Szerk. Berkó István. Budapest, 1928. 243–244. p.; Ságvári György: A Magyar Királyi Honvédség és a honvédegyenruha 1868–1918. Wien, 2010. 528–529. p.; Az 1912. évi XXX. tc. 80. paragrafusa értelmében kerültek a honvédség állományába 1912. október 15-től. Balla Tibor: A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914. Budapest, 2000. 56. p.

³ 1914-ben a fogarasi ménest ideiglenesen felszámolták, s a lovakat Bábolnára telepítették át. A fenti méneseken túl Gödöllőn és Kolozson is volt állami ménes, de ezek teljesen polgári kezelésben voltak.

A honvédség állományába áthelyezett méneskar méntelepei, katonai osztagai, méntelep alosztályai és fedeztetési állomásainak fontosabb adatait az alábbi táblázatban mutatjuk meg:

Állami méntelep:	Katonai osztagok és méntelep alosztályok:	Tiszt és tisztviselő:	Legénység:	Fedeztetési állomásokra szánt mének:	Fedeztetési állomások száma:
Székesfehérvár	1. Székesfehérvár 2. Komárom 3. Nyitra 4. Palin 5. Nagykanizsa ⁴	24	751	865	65 (Fejér, Veszprém, Sopron, Heves) 45 (Komárom, Győr, Moson) 50 (Nyitra, Pozsony, Esztergom, Hont, Bars, Trencsén) 53 (Somogy, Baranya, Tolna, Zala, Vas, Sopron) (Baranya, Somogy, Zala, Vas, Sopron)
Nagykőrös	1. Nagykőrös 2. Versec 3. Békéscsaba 4. Baja 5. Kiskundorozsma	24	751	1017	51 (Pest-Pilis-Solt-Kiskun) 102 (Temes, Torontál, Krassó-Szörény) 45 (Arad, Békés, Csanád) 48 (Bács-Bodrog) 23 (Csongrád)
Debrecen	1. Eperjes 2. Debrecen 3. Turjaremete 4. Rimaszombat 5. Szatmárnémeti 6. Jászberény	28	771	1251	31 (Sáros, Abaúj-Torna, Szepes, Arva, Liptó, Túróc) 81 (Hajdú, Szabolcs, Bihar nyugati része) 46 (Üng, Zemplén, Bereg, Ugocsa) 32 (Gömör-Kishont, Borsod, Nógrád, Zólyom) 69 (Szatmár, Máramaros, Szilág, Bihar keleti része) 40 (Jász-Nagykun-Szolnok)
Sepsiszentgyörgy	1. Homoród 2. Sepsiszentgyörgy 3. Dés	15	295	392	52 (Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Maros-Torda, Szeben, Hunyad, Fogaras) 37 (Brassó, Csík, Háromszék, Udvarhely) 21 (Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos)
Zágráb- és Horvát-Szlavón országos méntelep	1. Galdovo ⁵ a bozjakovinai csikóteleppel 2. Kutjevo ⁶	12	291	750	37 (Zágráb, Belovár-Kőrös, Varasd, Modrus-Fiume, Lika-Krbava) 46 (Pozsega, Verőce, Szerém)

4 Ménjei méntartó vállalkozóknak kiadva.

5 A mének nagyobb része vállalkozóknak kiadva.

6 A mének nagyobb része vállalkozóknak kiadva.

A méneskarba azon tisztek és altisztek kerültek be, akik a méneskari próbaszolgálaton megfelelték. A méneskari huszárok – bakanyelven „csődörösök” – a közös hadsereg újoncjutalékából kerültek ki, három esztendő a méneskarnál, négy évet a közös hadsereg vonatalakulatainál szolgáltak. A méneskarba azokat osztották be, akik értettek a lóápoláshoz, vagy olyan mesterséget tanultak, melyekre ott szükség volt (lovász, kocsis, csikós, kovács, nyerges, csizmadia, szíjgyártó), vagy mezőgazdasági iskolát végeztek. Követelménynek számított a kisebb, de erős testalkat. Az újoncok rendkívül szigorú lovaskiképzést kaptak. A méneskarban igen nagy volt a fegyelem, mivel a legénységet a fedeztetési időnyben a ménekkel a méntelephez tartozó községekbe helyezték ki, sokszor tisztí vagy altisztí felügyelet nélkül, a reájuk bízott anyagért és lóért teljes felelősséget viselve.

A lótenyésztéssel össze nem függő katonai teendőkre a méneskari katonák a Földművelésügyi Minisztérium engedélyével voltak igénybe vehetők.⁷

Az állami ménesekben felnevelt és tenyésztésre alkalmas csődörök a méntelepre, innen részint a megbízható gazdákhöz, részint a fedezettető állomásokhoz kerültek. A fedezettető állomásokon 2–20 mén volt, a különítményt rendszerint egy altiszt vagy őrvezető, kisebb különítményt egy tapasztalt „csődörös huszár” vezetett, a beosztott katonák fejenként két csődörről gondoskodtak. A fedeztetési időny február végétől július elejéig tartott.

Az első világháborúban a méneskarból sokan önként jelentkeztek a frontra, helyükre volt méneskari népfelkelők kerültek.

A összeomláskor több ménes a megszálló román, szerb és cseh hadsereg zsákmányává vált.⁸

A vállalkozói lovak rendszere⁹

A kincstár 1871-től megvásárolta az újonc lovakat (remondákat), s a békében nem használtakat kiadták vállalkozó gazdáknak, akik gyakorlatok és szemlék, valamint mozgósítás idején átadták a lovakat a honvédség számára. Kifogástalan tartás esetén 5–6 év után a lovak díjtanul a vállalkozók tulajdonába mentek át. Ezt a rendszert először a honvédségnél vezették be, majd a közös hadsereg is átvette. Békeidőszakban – tekintettel az állatok életkorától is függő fizikai teljesítőképességtől – egy hátasló nyolc évi, egy hámosló tíz esztendei átlagos „szolgálati idejét” figyelembe véve, évenként a hátaslovak 12%-át, a hámoslovak 10%-át kellett új állománnyal felcserélni.¹⁰

A vállalkozói lovak a kincstár tulajdonát képező lovak voltak, melyeket békeidőben adtak ki az egyes alosztályparancsnokok. A vállalkozóknak kiadott

7 Balla: i. m. 56–57. p.; Berkó: i. m. 245. p.; Szervi határozványok 3–17. p.

8 Berkó: i. m. 244–245. p.; Babucs Zoltán: Méneskar. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. Szijj Jolán–Ravasz István. Budapest, 2000. 468. p.

9 A fejezet forrásalapját az 1912. évi LXIX. tc. és annak indoklása adta. Más forrásokat lábjegyzetben tüntettük fel.

10 Barcy–Somogyi: i. m. 122. p.; Józsa György Gábor: Ferenc József zászlai alatt (1848–1914). Budapest, 1990. 104. p.

lovak átlag életkora 8 év volt – maximálisan 12 esztendő is lehetett, s az illető gazda kötelezte magát arra, hogy a kezeire bízott lovat kifogástalanul tartja.

A nehezen idomítható, rossz szokásokkal rendelkező lovakat nem lehetett kiadni. Az azonos tulajdonságú és vérmérsékletű lovakat általában páronként adták ki, melyek a megterhelt országos járművet készséggel tudták húzni. A nemesebb vérű, s hevesebb vérmérsékletű lovakat olyan gazdáknak adták ki, akik azokat könnyebb munkára, vagy nyereg alatt használták, de versenylóként nem használhatták.

A rendelkezés szerint a kisbirtokkal rendelkező gazdák, akik megbízható tartói voltak a honvédségi lovaknak, igényelhetek magántartásra vállalkozói lovakat. Tisztek is igényelhetek kincstári szolgálati hátszlovakon kívül vállalkozói lovakat magánhasználatra, a tartás költségeit nem a kincstár, hanem a tisztséget viselő. A fuvarozási engedéllyel rendelkezők, s más honvédségi szervek nem kaphattak vállalkozói lovakat.

A vállalkozói lovakat rendszerint az őszi fegyvergyakorlatok befejezése után adták ki az alosztály állomáshelyén. A szóba jöhető vállalkozók névsorát úgy állították össze, hogy azok állandó lakhelye az alosztály állomáshelyétől maximum 60 km távolságra lehetett.

A kiadó bizottság elnöke az osztályparancsnok volt, tagjai közé tartozott az alosztályparancsnok és egy honvédségi állatorvos.

Minden kiadásra kerülő kincstári lónak volt ellenőrző könyve, melyet két példányban vezettek. Ugyanígy jegyzéket állítottak össze évente a kiadott lovakról (a vállalkozói lovakról vezetett jegyzék nem egyezett meg az igénybevételes lovakat összegző jegyzékkel), amelyben a fontosabb adatokat folyamatosan vezették.¹¹

Az ezred-, vagy alosztályparancsnokok a vállalkozói lovakat évente egy alkalommal, tavasszal szemlélték meg (lóbehívó értesítők kikézbécsítése útján), a 28 napos őszi fegyvergyakorlatok idején pedig a kincstár rendelkezésére kellett azokat bocsátani.¹²

Amennyiben a lovat a vállalkozó gazda oly módon tartotta, hogy a ló állapota vesélyeztetve volt, vagy engedély nélkül másnak adta át, az alosztályparancsnokság bizottsága a helyszínen vizsgálta meg az esetet, s ha a ló állapota – legyengültség, betegség – menthetetlen volt, elrendelhetette az állat kiirtását és boncolását. Ha a kincstári élelmezésbe való visszavétel mellett döntöttek, a ló visszakerült állomáshelyére és ott szakszerű ápolásban részesült, a ló feljavítását szolgáló élelmezés, gondozás összegét pedig a vállalkozónak kellett megfizetnie.¹³

A kifogástalanul tartott kincstári lovakat kezdetben 5, majd 1913-tól 7 év után térítésmentesen kapta meg a vállalkozó gazda.

Abban az esetben, ha a lovat szolgálati idejének letelte előtt selejtítésre került, árverezés útján lehetett megvásárolni.

A vállalkozói lörendszer hiányosságai az 1914. évi mozgósítás során mutatkoztak meg először. A főleg szálastakarmányon tartott vállalkozói lovak felpuf-

11 Balla: i. m. 52. p.

12 A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Szerk. Réé László. Budapest, 1936. (a továbbiakban: A magyar huszár) 166. p.

13 Balla: i. m. 52–53. p.

*Lószorozás 1914-ben
(HTM Fotóarchívum)*

fadt hasán a nyereghevedert mindegyre meg kellett szorítani, s előfordult, hogy az ezt elmulasztó huszár nyergestül fordult le a lóról. A lóállomány közel 75%-át a gazdáktól vonultatták be, az idő rövidsége miatt vasaltatásuk nehézségbe ütközött. Gondot jelentett az is, hogy a lovak egy részének kiképzése nem fejeződött be, így azt menet közben kellett bepótolni. A keleti hadszíntéren derült ki az is, hogy azok a vállalkozó lovak, amelyek elszoktak a nyeregtől, és azon igénybevételre alkalmas lovak, melyeket korábban nem nyereg alatt használtak, az erőltetett menetet nem fogják kibírni.¹⁴

Az igénybevételre alkalmas lovak¹⁵

Mozgósítás esetére az 1912. évi LXIX. tc. az alábbiakat mondta ki: „(...) a légénység létszámának és a lóállománynak kiegészítése képezi ama két legfontosabb tényezőt, melyektől a hadialakulások menetkészültsége elsősorban függ. A légénységnek közvetlenül a felszerelési állomásokra való bevonulása teszi lehetővé azt, hogy a légénység kiegészítése a legrövidebb idő alatt foganatosítható. Ez azonban egymaga még nem biztosítaná a hadsereg fokozott hadkészültségét, ha nem sikerülne a jóval nehezebb lókiegészítést is ugyanolyan rövid időn belül keresztülvinni; mert bármi gyorsan történt is a légénység kiegészítése, mindaddig, míg a csapat nem rendelkezik a szükséges lovakkal, menetkésznek nem tekinthető.”

Mozgósítás esetén a keret- és a vállalkozó lovak mellett az igénybevételre alkalmas lovak is behívásra kerültek. Ezek a községekben nyilvántartott 6–15 éves korú

14 A magyar huszár 166. p.; Babucs Zoltán: A M. Kir. Honvédség lóállománya az I. világháborúban. In: Boldogtalan hadiidők... 1914–1918. Szerk. Ravasz István. Budapest, 2004. 299–300. p.

15 A fejezet forrásalapját az 1912. évi LXIX. tc. és annak indoklása adta. Más forrásokat lábjegyzetben szerepelnek.

lóállományból kerültek ki, melyeknek használatba vételéért a kincstár fizetett.¹⁶ A honvédelmi szolgáltatásra igénybe vett lovakért a megszabható becsár legmagasabb összegét a honvédelmi miniszter a földművelésügyi miniszterrel együtt szabta meg. *„A közigazgatási hatóság fölhevására (lőbehívás), a lóbirtokosok kötelesek lovaikat a meglevő hozzátartozó málhásállat-fölszereléssel együtt megfelelő kárpótlás ellenében a fegyveres erő, vagy valamelyik része mozgósításának, ugyyszintén a hadi állományra való kiegészítésének céljaira is, az államnak tulajdonába átengedni.”*

A lovak használhatóságának legmagasabb korhatárát pontosan megszabni nem lehetett, mert az nagyban függött a ló egyéni adottságaitól. Teljes értékűnek az 5–6 éves ló számított, életkora előrehaladtával évente teljesítőképessége 8%-kal csökkent. A jó tartás esetén a melegvérű lovak 18–20, a hidegvérű lovak 14–15 éves korban is használhatóak voltak.

A közös hadseregnél és a cs. kir. Landwehnnél összesen nyolc loavató bizottság működött, míg a honvédségnél a csapattestek feladata volt a lovak szemléje. Itt a szemlék lebonyolításáért az ezredparancsnokok feleltek, akik minden év október elején pótló-avató bizottságot állítottak fel.¹⁷

Az ún. loállítási eljárások az alábbiak voltak: főszolgabírói eljárások, Budapest székesfőváros, törvényhatósági jogú városok, Fiume és kerülete, rendezett tanácsú városok. Horvát- és Szlavónországban: közigazgatási eljárások, elsőfokú közigazgatási hatóságok. Az 1912. évi LXIX. tc. a következőket szabta meg a loállítási eljárások feladatait: *„A loállítási eljárások állítási képességének kipróbálására szolgál a lovak bejelentése, összeírása és osztályozása. A közigazgatási hatóság által helyben szokásos módon közzétett felszólításra, minden lóbirtokos tartozik lovaik számát és minőségét, ugyyszintén a hozzátartozó málhásállat-fölszereléseinek számát, a községi előljárásnak (polgármesternek) bejelenteni.”*

A loavató és loosztályozó bizottság összetétele az alábbi volt: járási főszolgabíró – vagy polgármester – megbízottja, a közös hadsereg vagy a honvédség egy, esetleg két törzs- vagy főtisztje, katonai alkalmazásban álló vagy hatósági állatorvos, valamint a községi előljárárság azon tagja, aki a községben lévő lovokról vezetett nyilvántartást, valamint az bizottsági elnök által kinevezett három becsüs. A loosztályozás időpontját helyszínét a honvédelmi miniszter a hadügyminiszterrel egyetértésben, a katonai kívánalmak, valamint az illető vidék éghajlati és gazdasági viszonyainak figyelembe vételével állapította meg, s minden községben és városban a helyi szokásoknak megfelelően – újsághirdetések, falragaszok, ki-dobolás útján – hirdették ki. A községi és városi előljárárság választotta ki a ló-szemle-helyeket, ugyanígy biztosította a szemle adminisztrálásához szükséges írnokokat, gondoskodott arról, hogy a rendfenntartás megfelelő mértékű legyen.

Egy-egy település lóállományának maximum 50%-át lehetett honvédelmi szolgálattal céljából igénybe venni.

A loosztályozást minden második esztendőben végezték el. A négyévesnél idősebb lovakat a hozzájuk tartozó málhásállat felszereléssel együtt gazdáik „ké-

16 Balla Tibor: Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma. Budapest, 2003. 56. p.

17 Józsa: i. m. 104. p.

zen vezették” a bizottság elé. A szemlén megjelent igénybevételes lovakat több kategóriába sorolták, úgymint hátas, vonatcsapatbeli hámos vagy málháslovak, tűzérségi hámos lovak.¹⁸ Az osztályozások során a lovak hadiszolgálatra való alkalmasságuk szerint három típusra osztották: „mindenkorra alkalmatlan”, „ez idő szerint alkalmatlan”, „alkalmas”. A mindenkorra alkalmatlan lovak mentesültek a további elővezetésektől.

A katonai szolgálatteljesítésre alkalmas lovak marmagasságát a következő táblázat tartalmazza¹⁹:

Ló kategóriák:	Marmagasság (min. – max.):
Lovassági és tűzérségi altiszt hátasló	158–166 cm
Lovas tűzérsztyábeli legénységi hátasló	155–158 cm
Hámosló	161–172 cm
Málhásló	148–153 cm
Málhás állat	135 cm – itt a max. marmagasság tekintetében az illető vidék tenyésztési viszonyai mérvadóak

A Lóügyi Szabályzat a lovak(málhásállatok) elbírálásra vonatkozóan a három fő kategóriát tekintve ezen sorokat tartalmazta: „*A hátasló élénk véralkatu legyen: jó fejtűzéssel és jól illesztett nyakkal birjon; erős, rövid lábu, széles szűgyü, izmos hátú, jó kötésű, továbbá könnyü és tértnyerő járású legyen. A hámosló különösen erős csontokkal, széles és izmos szűgygyel, erős ágyékkal, szilárd patákkal és izmos farral birjon. A málhásállat rövid, erős hátú és lábu, általában zömök testalkatu, főleg ép és szilárd patáju, biztos járású, nem félénk és jóindulatu legyen.*”²⁰

A katonai képviselők által kiválasztott minden egyes lóról, értékének megállapítása után, nyilvántartólapot állítottak ki, amelyet átadtak tulajdonosának, s annak azt meg kellett őriznie, s minden, a lóra vonatkozó hivatalos eljáráshoz köteles volt magával vinni. A nyilvántartó lapon szerepelt a ló leírása, tulajdonosának neve és lakhelye, a lónak, valamint a hozzátartozó málhásállat felszerelés ára, az átadási hely és a csapattest pontos megnevezése, kivonatilag a lóbirtokos törvényszerű kötelezettségei. Eszerint minden változást köteles volt a gazda a községi előljárásnak (polgármesternek) bejelenteni. A lóbehívási értesítés átvétele után a gazda köteles volt nyilvántartott lovait a nyilvántartó lapon megjelölt átadási helyre vinni.²¹

A nyilvántartólap-rendszer előnye volt, hogy „(...) minden lóbirtokos már a békében tájékozva van, hogy lóállománya háboru idején mily mértékben fog igénybe vétetni, s hogy továbbá a nyilvántartólapal ellátott ló a szabad forgalomban értékben emelkedik. A nyilvántartólaprendszer azon alapgondolaton kívül, hogy a lókiegészítés már békében

18 Józsa: i. m. 104. p.; Az első világháború előtt a hátaslovak megkívánt marmagassága 158–162 cm között volt. A magyar huszár 160. p.

19 Lóügyi szabályzat a m. kir. Honvédség számára. Budapest, 1913. (a továbbiakban: Lóügyi Szabályzat) 21. p.

20 Lóügyi Szabályzat 145. p.

21 Balla: i. m. 54–55. p.

oly mértékben készítették elé, hogy szükség idejére már csak a nyilvántartólapokkal ellátott lovak behívása és az átadási helyeken való átvétele maradjon hátra, (...) még ama feltétlen követelménnyel is számol, hogy a lovak ott szereztessenek be, a hol azokra az illető alakulásoknak szükségük van.”

A lovak és öszvérek másik honvédelmi nyilvántartási okmánya a marhalevél volt, amelyet minden 3 évnél idősebb állat számára ki kellett állítani. A nyilvántartólapokon szereplő adatokat egyúttal a marhaleveleken is fel kellett tüntetni.

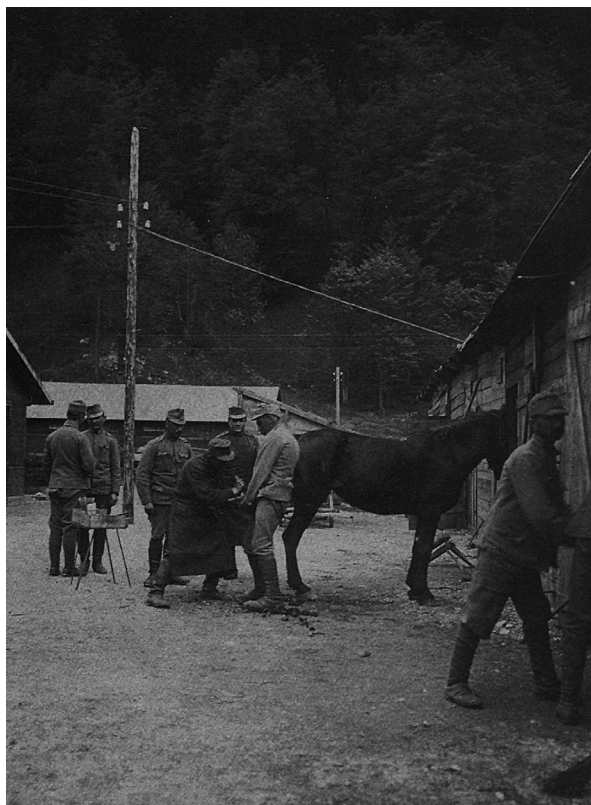
A lóállítás alól mentességet kaptak a következő személyek és intézmények lovai: az uralkodó és a királyi ház tagjainak udvartartása, a területenkívüliséget élvező személyek, a fegyveres erőhöz tartozók, a csendőrség, a postaállomások, az állami és törvényhatósági, városi és községi alkalmazottak, a lelkészek, orvosok és állatorvosok lovai, az egészségügyi célokra és a tűzoltók számára szükséges lovak, a versenylovak, a tenyészkancák és a csikós kancák, valamint a bányalovak. Ebbe a kategóriába tartoztak még az állami lótenyésztő intézetek, az állami ménestulcsok (Mezőhegyes, Bábolna, Kisbér, Dés, Fogaras), az egyezségek magánmenesek tenyészállatai és 3 évnél nem idősebb csikói. Mentessültek a lóbehívás alól azon jószágok is, melyek a lóbehívás évében még négy éven alul maradtak, továbbá azon lovak is, amelyek betegség vagy járvány veszélye miatt az istállóból nem lehetett kivezetni.

A lószemlék alkalmával felhívták a lótenyésztő gazdákat figyelmét arra, hogy a közös hadsereg és a honvédség a legjobb lóvásárló, s a megvételre felkínált lovakat a gazdák ne az istállóban neveljék. Feljegyzést kellett készíteni azokról a katonai szolgálatra alkalmas lovakról, amelyek életkora 3 és ½–6 év között volt, és tulajdonosaik a pótló-avató bizottságnak megvételre felajánlottak. Ezeket a lovakat a lóvásárló bizottságok vásárolták meg, átlag 5 éves korukban, s a csapatoknál pótlóidimításban részesültek. A hátslovak 10 havi, a hámslovak 8 heti kiképzést kaptak. A lóvásárló bizottságok általában kancákat és herélt lovakat vásároltak meg. A fajta különösebben nem számított, bár a szép küllem és a tetszetőség volt a mérvadó, s főként magyar félvér lovak kerültek megvásárlásra. A Lőügyi szabályzat intézkedett a lovak színével is kapcsolatosan: *„Fehér lovakat nem szabad megvásárolni. Egyéb bármily színű vagy feltűnő jelű lovat meg lehet venni. A szürke lovakat az alosztályok között egyenletesen el kell osztani. A géppuskás osztagokhoz szürke vagy más feltűnő színű lovak be nem oszthatók.”*²²

A pótló- és visszavásárolt lovak²³ esetében a pótló-avató jegyzőkönyvet vetették fel, majd a lovakat megbélyegezték. Erre vonatkozóan a Lőügyi Szabályzat a következőkben rendelkezett: *„(...) az avatószámot (Minden pótlólovadó bizottságnál a felavatott pótlólovakat 1-től 999-ig terjedő folyó számmal, az «avatószám»-mal jelölik meg.) és melléje az ezred (tüzérségnél dandár-) bélyeget a ló nyakának bal oldalára rá-ütik. A gyalogsági géppuskásosztagok részére felavatott málbállatokat azonban a felavatáskor csak az avató számmal kell bélyegezni. Az ezredbélyeget, beérkezéskor után a gyalogezredeknél ütik fel. Az ezred (dandár)-bélyeg az illető ezred (dandár) rövidített*

²² Lőügyi Szabályzat 23. p.

²³ A visszavásárolt ló azon jószág, amely vállalkozó lóként, max. 12 éves korában került újbóli megvásárlásra.

*Lovat patkolnak
az olasz fronton
(HTM Fotóarchívum)*

megjelölésére szolgál és törtszám alaku: számlálóját a buszárezredeknel a H, a tüzéségnél «T», a gyalogezredeknel «Gy» betű, nevezőjét pedig a lovasságnál és gyalogságnál az ezred, a tüzéségnél a dandár száma képezi. A bélyegek számai 4 cm., betűi pedig 6 cm. magasak. (...) Hogy a bélyeg tartósan látható legyen, a lovakat vörösszázó vassal kell bélyegezni.»²⁴

A mozgósítás és hadiállományra való feltöltéskor a békealakulat a közsé-
gi előjáróságok útján értesítette a gazdákat, amely szerint: „A bekövetkezett
lóbebiadás után kötelesek a nyilvántartott lovak birtokosai e lovakat a helyben szokásos
patkolással, kenderkötőfékkel, valamint kenderkötőfékszárral ellátva és a nyilvántartó-
lapokban megjelölt málhásállat-fölszerelésekkel, azonnal a nyilvántartó-lapokban meg-
jelölt átadási helyekre elővezetni és elővezettetni (...) A szállítási és élelmezési költségeket
az átadási helyig a lóbirtokos viseli.”

Ilyenkor a lovakat a békealakulat által felállított loátvételi bizottságok vet-
ték át. A bizottság elnöke az alakulat, vagy a hadtestparancsnokság által kijelölt
idősebb tiszt, tagjai: az alakulat egy tisztje, állatorvos, egy írnoki teendőket ellátó
altiszt. Minden bizottság mellé írnokokat és megfelelő létszámú rendfenntartó
osztagot rendeltek ki. Patkolómesterről, annak segédszemélyzetéről és a besütés-

hez szükséges eszközökről az alakulat gondoskodott. Mozgósításkor egy-egy bizottság naponta hozzávetőlegesen 200–250 lovat tudott átvenni.

Az átvett lovakat az átvételi jegyzőkönyvbe felvették, annak számát kis fatábláscára felírva befonták a ló sörényébe vagy farkába, s a ló farára zsírkrétával is felírták azt. A patabesütést lehetőség szerint a helyszínen végezték el, a ló jobb első patájába a felállító békealakulat rövidített megjelölését, a bal első patájába az átvételi jegyzőkönyv számát sütötték.

A besütött lovakat az alakulatok átvételi különítményei vették át, mely rendszerint egy altiszt vezetésével vonult ki, s négy ló őrzését látta el egy honvéd.

A loátvételi bizottság leszerelés esetén hasonló lószemle keretén belül adta vissza az igénybevételes lovakat, melyet tüzetesen (napvilágnál) megvizsgáltak, s az esetleges károsodásokat jegyzőkönyvezték. Ha a honvédségi szolgálat ideje alatt az igénybevételes ló elpusztult, azt haladéktalanul jelentették az alakulat visszamaradó különítményének, s a ló gazdája kártérítésben részesült.

A már több ízben idézett 1912. évi LXIX. tc.²⁵ indoklása már számolt a küszöbönálló háborúval, hiszen a loállítási kötelemeket a hegyi terepen málhásállatként kiválóan használható szamarakra és öszvérekre is kiterjesztette, valamint kilátásba helyezte rendkívüli esetekben azon lovak és teherhordó állatok illetve más igavonó állatok igénybevételét, amelyek nem rendelkeztek nyilvántartólapokkal.

Az első világháború folyamán az Osztrák-Magyar Monarchia 4 milliós lóállományából – ebből Magyarországon 2,5 millió volt – 1,5 millió lovat veszített köszönhetően a fokozott igénybevételnek, a nyeregfeltörésnek, a rendszertelen és rossz ellátmányozásnak és elszállásolásnak. 1918 őszén a harcoló csapatoknál már csak 400 ezer ló volt. A veszteséget tetézte 1918–1919, amikor a magyarországi ménések tenyészállat állományának nagyobb része valamelyik megszálló hadsereg hadizsákmányává vált.²⁶ Manapság kevesen tudják, hogy létezik egy olyan szobor, amely a Nagy Háborúban elpusztult magyar katonalovaknak állít örök emléket. Mészáros László bronz ló szobrát, amely a „Háborús ló emléke” volt, 1935. június 16-án avatták fel a budapesti Ferenc József lovassági laktanyában.²⁷ Mi, a kései utódok se feledjük el ük- és dédapáink hű bajtársait...

25 A tanulmányban ismertetett lószorozási rendszer a második világháború végéig létezett Magyarországon. Lásd: *Babucs Zoltán: Lovak a II. világháborúban. História*, 2005/1–2. sz. 62–63. p.; *Babucs Zoltán: A Magyar Királyi Honvédség lóállománya a II. világháborúban. In: ...És újfent hadiidők! Avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza 1939–1945. Szerk. Ravasz István. Budapest, 2005. 377–382. p.*

26 *Barcy–Somogyi*: i. m. 87. p.

27 A szobor ma a XXII. kerületi művelődési ház hátsó udvarában található. *Rédey Tamás: Huszáremlékmű-sorsok. In: Emlékek a hadak útja mentén II. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és társadalom. Szerk. Ravasz István. Budapest, 2007. 79–80. p.*

Kunt Gergely

AZ ELLENSÉG TESTE: A VIZUÁLIS DEGRADÁLÁS ESZKÖZEI
ELSŐ VILÁGHÁBORÚS KÉPESLAPOKON

A történészek mélyebb érdeklődését a vizuális források általában nem keltik fel, ezek többnyire csak illusztrációs célokat töltenek be az írott anyagokon alapuló textus mellett.

A fenti képet csak néhány, az utóbbi időben megjelent tanulmány árnyalja¹. Tematikai áttekintésükből látható, hogy gyakorlatilag egyetlen téma az, amely több műben közös, mégpedig az ellenség és az idegen ábrázolásmódjainak a vizsgálata². A jelen tanulmány az első világháborús képeslapok elemzésével ehhez a témához szól hozzá, két kérdést állítva a fókuszba. Egyrészt, hogy kik és hogyan jelennek meg ellenséggént (különös tekintettel a szerbekre és az

1 Azon szerzők, akik részben vagy egészében kutatásukat vizuális forrásokra építették, csekély számúak. Munkáik áttekintéséből jól látható, hogy milyen változatos azon források köre – politikai karikatúráktól, az újságillusztrációkon keresztül egészen a bélyegekig – a melyekre támaszkodhatnak lehetne. De az ilyen jellegű anyagokat is számon tartó feldolgozások minőségüket tekintve széles skálán mozognak, kezdve azoktól, amelyek csupán szimpla képleírások, tematikus képgyűjtemények (*Der Erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*. Hrgs. *Demm, Eberhard*. Hannover, 1988.; *Fuchs, Eduard*: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart*. Berlin, 1906.; *Fuchs, Eduard*: *Der Weltkrieg in der Karikatur*. h. n., 1916.; *Fuchs, Eduard*: *Die Juden in der Karikatur* h. n., 1921.) egészen a példamutatóan analitikus elemzéseikig (*Bonnell, Victoria E.*: *Iconography of power: Soviet political posters under Lenin and Stalin*. Los Angeles, 1997.; *Gilman, Sander*: *The Jew's body* Sander Gilman. New York, 1991.; *Hanák Péter*: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)* *Századok*, 1985. 119. évf. 5–6. sz. 1079–1104. p.; *Kontler László* (ed.): *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th-Century Europe East to West*. Budapest, 1995.; *Petneki Áron*: *Az ellenség képe. Rubicon*, 1999. 10. évf. 9–10. sz. 58–60. p.; *Samuels, Shirley*: *Facing America: Iconography and the Civil War*. Oxford-New York, 2004.; *Vörös Boldizsár*: *Árpád helyett Marx, József herceg helyett Lenin: Történelmi személyiségek elutasítása és méltatása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Történelmi Szemle*, 1999. 41. évf. 3–4. sz. 403–409. p.; *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Budapest, 2004.; *Vörös Boldizsár*: *Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban. Média kutató*, 2009. 10. évf. 4. sz. 27–41. p.; *Vörös Kati*: *Judapesti Buleváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. Média kutató*, 2003. 4. évf. 1. sz. 19–43. p. *Ágnes Tamás*: *Serbs, Croats and Rumanians from Hungarian and Austrian Perspectives. Analysis of Caricatures from Hungarian and Austrian Comic Papers*. In: *Demski, Dagnostaw-Baraniecka-Olszewska, Kamila* (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 272–297. p.

2 Elsősorban a zsidóságra vonatkozó vizuális sztereotípiák és a különféle antiszemita ábrázolások, amelyek több szerző érdeklődését felkeltették.

oroszkra), másrészt melyek azok a forrásvidékek, ahonnan az egyes nemzeteket megszemélyesítő zoomorf ábrázolások erednek.

A vizuális források mellőzöttsége több hatás együttes eredménye. Részben az oktatásé, amely nem tesz lépéseket annak érdekében, hogy kifejllessze az ez iránt érzékenységet. A képi források mellőzését valószínűleg az eredményezi, hogy azokat a művészettörténészek „felségterületének” vélik, ahová kellő tudásbéli vértettség nélkül nem merészkednek. Bár a fentiek a cikk szerzőjére is mind igazak, e tanulmányban ezek leküzdésére, ellensúlyozására tesz kísérletet³.

A források

A képeslapok forrásként való felhasználása több nehézségbe ütközik, elsősorban az ilyen gyűjteményekkel rendelkező intézmények hiányosságaiból fakadóan. Azonban a képi forrás önmagában is számos problémát vet fel.

Sajnos nincsen országos gyűjtemény, ellentétben a távközléshez kötődő Bélyeg Múzeummal⁴. Szinte minden megyei és országos gyűjtőkörrel rendelkező múzeumnak van kisebb-nagyobb gyűjteménye e témában. A kaotikus viszonyokat jelzi, hogy országos összegző katalógus sem jelent meg a különféle állami intézmények tulajdonában szétszórva található kisebb-nagyobb kollekciókról. Tehát gyakorlatilag azt sem lehet pontosan tudni, hogy a címben jelzett időszakban milyen képeslapok láttak napvilágot. A különféle kötetek jórészt csupán illusztrációs céllal, egy-egy kiadványhoz kötődő tematikus válogatást tartalmaznak. Mivel teljes, országos áttekintést egyetlen összefoglaló könyv és gyűjtemény sem nyújt, így kézenfekvő, hogy az ország leggazdagabb – kivételesen nem a fővárosban található – gyűjteményét vegyük alapul. Ez Petrikovics László kollekciója, mely a Zemplén Múzeumban található Szerencsen. Majdnem egymillió darabot számol, s állítólag Európa legnagyobb állami tulajdonban lévő képeslapgyűjteménye⁵. Amelynek azonban – ott jártunkkor 2008-ban – ugyancsak nem volt katalógusa, sőt egyes daraboknak még leltárszáma sem, így a jelen tanulmány forrásbázisa is csak homályosan azonosítható.

Eddig jórészt az „infrastrukturális” hiányokat vettük sorra. De nem csak erre vezethető vissza az a homály, amely e kútforrást fedi. Részben magából a forrásból is ered, amely funkciójánál fogva viszonylag kevés szöveges (az esetleges azono-

3 Külön köszönettel tartozom Vörös Boldizsárnak biztatásáért, ami nagyban hozzájárult a fenti felelmek leküzdéséhez. E tanulmány első variációja kapcsán megfogalmazott kritikai észrevételei segítettek a téma jobb átgondolását.

4 A Magyar (Királyi) Posta esetében – a bélyegek kiadását tekintve – egy monopolhelyzetben lévő cég termékeiről beszélünk, melyeknek nincsen konkurensük az országon belül. Így ezek összegyűjtése, és katalogizálása jóval egyértelműbb. Azonban a képes- és üdvözlőlapok egy sokszereplős piac résztvevői, ahol számos országos, helyi és regionális kisebb-nagyobb nyomda és kiadó kínálta egymással versengve a portékáit. Ez az utókor számára jóval rendezetlenebb, nehezebben áttekinthető képet eredményezett, részben erre is visszavezethető, hogy a rájuk vonatkozó katalógusok egyre késnek.

5 <http://www.szerencs.hu/onkormanyzat/onkormanyzati-hirek/1824-dr-petrikovits-laszlor-a-emlekeztek>

sítást szolgáló) felülettel bír. Amennyiben mégis feltűnik ilyesmi, az inkább csak a képet egészíti ki, annak jelentését, mondanivalóját egyértelműsíti a néző számára, szinte önálló tartalom nélkül. Számos alkalommal hiányzik a nyomda, a kiadó megjelölése, melynek fájó hiányát csak részben pótolja a képi oldalon esetlegesen a fotográfus neve, vagy a rajzoló jórészt mesterjellé sűrűsödő, többnyire alig olvasható/értelmezhető szignója. De többször nem látható a kiadás éve sem, amely ugyancsak nehezíti a forrásanyag pontos behatárolását⁶.

A vizuális degradálás eszközei

Vizuális degradálásról csak olyan képi források esetében beszélhetünk⁷, amelyek az ellenséget nem a sajátcsoport tagjaival egyenlőként jelenítik meg⁸. Különböző képeslapok variánsaiból három egymáshoz kapcsolódó lealacsonyító ábrázolás típus rajzolódik ki. Az *aszimmetrikus* megjelenítéskor az ellenség (többnyire) antropomorf, de nem azonos módon, mint a sajátcsoport, hanem teljesen eltér és különbözik attól. A radikális kontraszt többnyire két egymással összefüggő ábrázolásmód során jön létre. Egyrészt az ellenség testének vagy egyes testrészeinek a felépítése szándékolatlan aránytalan, torz, másrészt ezekkel együtt vagy ezek nélkül negatív tulajdonságokra utaló (test)helyzetekben, szituációkban történik bemutatásuk. Azon grafikákon, amelyeken az ellenséges népcsoportot megjelenítő figurák részben antropomorf, részben pedig zoomorf elemekből épülnek fel, *szemibumanisztikus* (azaz félig-emberi, félig-állati) ábrázolást láthatunk. Nem veszítették el teljesen emberi mivoltukat, azonban az állati testrészek (jórészt végtagok) feltűnése fizikai alacsonyabbrendűsége utal. Az állat teljes valójában *zoomorf* típusú rajzokon lép színre. Az ellentét hangsúlyozása végett a sajátcsoportot megtestesítő alak továbbra is antropomorf (vagy egyáltalán nincs is a képen). A utóbbi két típus esetében már részben-egészében tetten érhető a dehumanizálás⁹. A lealacsonyítás képi eszközei egyes grafikákon külön-külön, míg másokon együttesen szerepelnek.

6 A Zempléni Múzeum gyűjteményéből azokat a képeslapokat válogattuk ki, amelyek magyar, bilingvis (német-magyar) nyelvűek voltak. Amennyiben a képi oldalon felirat nem volt, akkor a hátoldalon esetlegesen feltüntetett kiadási hely, vagy nyomdanév alapján tájékozódunk. Az első világháború idejéből azokat a grafikákat vizsgáltuk, amelyek az ellenséget valamilyen formában ábrázolták.

7 Megkülönböztetve ezeket a lealacsonyítás *verbális* megnyilvánulásaitól, amelyek szövegekben maradtak ránk.

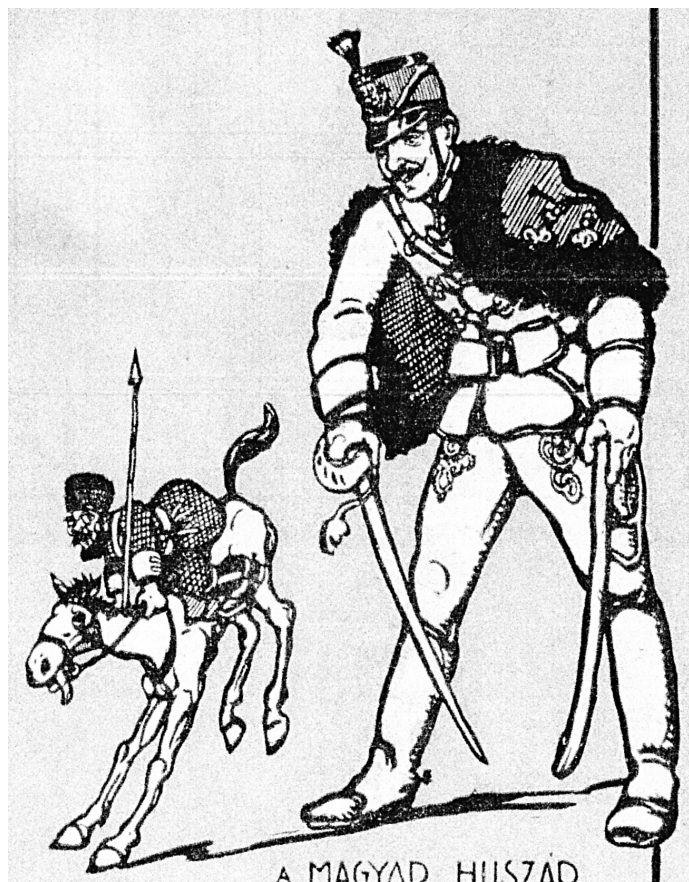
8 A sajátcsoport tagjaival *egyenlő megjelenítés* alatt azt értem, hogy a saját- és heterofigura megfeleltethető egymásnak a test, a ruházat és a szituáció tekintetében, azaz a kép *szimmetrikus* és nem ellentétre építő. Ez nem azt jelenti, hogy a két figura azonos. Hiszen pl. az idegen mindig eltér a saját csoporttól (pl. ruházat, vagy testfelépítés tekintetében), de az ábrázolásmód a másságot csak jelzi, és nem a degradálóan hangsúlyozza.

9 A későbbieknek egy aszimmetrikus ábrázolás elemzésénél rávilágítunk arra, hogy az állatokhoz kapcsolódó degradáló él szituációfüggő, s az ellenség antropomorf megjelenítése is lehet degradáló, ha vele szemben a sajátcsoport állatként jelenik meg.

Első világháborús ellenségábrázolások képeslapokon

Az ellenségnek tekintett népcsoportra vonatkozó vélt vagy valós tudás a képeslapokon jórészt egyetlen figurába sűrítve jelenik meg, többnyire a kigúnyolást szolgálva. Éppen ezért nem mellékes és elhanyagolható, hogy milyen alakban ölt formát.

A test nagyságára két vonatkozásban kell figyelnünk. Egyrészt szimbolizálja az adott ország/nép nagyságát, így pl. a szerb figura eltörpül a német katona mellett. Ráadásul az, hogy a birodalmi katonát (amely egész országot jeleníti meg) ülve ábrázolják, tehát nyugalmi helyzetben, még inkább aláhúzza a két figura aránytalanságát. Éles kontrasztot alkotnak egymással abban a tekintetben is, hogy míg a szerbeket megjelentető figura sovány, vézna (a rajzoló ezzel utal az ország gazdasági helyzetére is), a császári jól táplált, jelezve egyben az egész birodalom (Szerbiához képest) gazdagságát, tehetőségét. Hasonló képi megfogalmazást láthatunk az „óriási” magyar huszár és az előle menekülő parányi kozák esetében. Itt ugyancsak alig ér a derekáig a magyar katonának a lovon ülő kozák. Ráadásul a kozák figurát a lóva a két első lábára ágaskodva éppen levetni készüli.

*A magyar huszár
meg a „félelmetes”
kozák
(Zempléni
Múzeum
Képeslap-
gyűjteményéből)*

Petár: Koronát vegyenek... Koronát!
(Zempléni Múzeum Képeslapgyűjteményéből)

Hasonlóan fontos a test *magassága*, hiszen ez is jelzésértékű. Az ellenség figurák soha nem lehetnek magasabbak, sőt még azonos magasságúak is csak alig, mint a saját csoportot alakjai. Az ellenség kisebbsége, alacsonyága a kompozíciók tekintetében különféle. Testfelépítésük fizikai gyengeséget fejez ki, hátuk görbe megtört, végtagjaik aránytalanul hosszúak és vékonyak. Van, ahol csupán egy fejjel alacsonyabbra, más esetekben egészen liliputiként rajzolják meg őket (mint az előbb bemutatott példában). Jól rávilágít ez az *aszimmetrikus ábrázolások* lényegére. Így vizuálisan a test (amely az adott népet is szimbolizálja) magasságában is a szó szoros értelmében kisebb, alacsonyabbrendű. Egy másik képeslapon a Monarchiát szimbolizáló figurával szemben álló alak feltehetőleg Szerbiát jeleníti meg¹⁰, amint a huszár pofonja után megijed. Bár itt közel azonos magasságúak, azonban az elhúzódó, kezét a feldagadt arcához emelő védekező testtartásból egyértelmű megvertsége, legyőzöttsége, félelme. Ebből is látható, hogy a *sztuáció*, illetve a mozdulat, amelyben a heterofigura feltűnik, nem semleges. Más esetben imádkozó szerbeket láthatunk, „... *őrizz meg minket a magyarok szuronyaitól!*” felirattal, ahol a két térdeplő, összetett kezű alak között dicsfényben menetelnek a magyar katonák. Bár itt a magyar katonák jóval kisebbek, azonban magából a térdeplésből adódóan lefokozott, legyőzött pozícióban vannak a rácok. Van olyan lap, amelyen futás közben a magyar katonák kergetik őket. Hasonló degradáló szerepet töltenek be azok a *sztuációk*, amelyek széketürítés közben ábrázolják I. Péter szerb királyt, fején bilivel, amint a magyar szuronyos katona meglepi őt.

A teljes kontraszt nem csupán a nagyságban, a magasságban és *sztuáció* milyenségében, hanem a *viseletben* és annak minőségében is követhető. Így röviden ki kell térnünk azokra a szimbolikus elemekre amelyek egy-egy népcsoportot jeleztek. Hiszen mindenekelőtt a ruházat az, ami alapján azonosíthatóak az egyes nemzetek. A saját csoport a fent említett testi aránybéli fölényén túl mindig katonai ruhában van. Amennyiben a Monarchiát szimbolizálja, akkor huszártiszti

10 A szerbek egyes attribútumait a későbbiekben fogjuk részletezni.

*No Petár, inadba szállt a bátorság?
Neem... hanem a... a nadrágomba
(Zempléni Múzeum Képeslapgyűjteményéből)*

egyenruhában, más esetben nem azonosítható, több egyenruha egyes elemeinek ötvözetéből született uniformisban. Amikor a német császárságra, pontosabban a porosz hadseregre utal a figura, akkor a fején pickelhaube-t (azaz egy csúcsban végződő sisakot), míg ha a Monarchiára, akkor jórészt sapkát, vagy (huszár) csákót hord. Az ellenség vézna és töpörödött testén is feltűnnek uniformisok, azonban ezek többnyire kopottak, foltozottak és piszkosak. A sajátcsoport uniformisos katonáival szemben az ellenség nem katonaként tűnik fel. Többnyire népviseletben, ami ebben az esetben az elmaradottságra utal, s ezzel még inkább hangsúlyozza az ellentétet, hiszen a katonai egyenruhával szemben a civilizátlanságot, szegénységet, rendezetlenséget jelzi.

A szerbek jórészt fehér, bő ingben övvel, sötét tónusú mellényben jelennek meg, bő gatyát és bocskort viselve, vagy mezítláb, a német-osztrák-magyar figura csizmáival és bakancsaival szemben.¹¹ Az övükbe tűzve kést (vagy pisztolyt) viselnek, attribútumuk a disznófej, vagy a disznónak a valamilyen módon való szerepeltetése.

*Szerb vitéz harci öltözetben
(Zempléni Múzeum Képeslapgyűjteményéből)*

¹¹ Azonban a sajátcsoport nem minden képeslapon szerepel.

Nikita hadikölcsönt vesz fel!
(Zempléni Múzeum Képeslapgyűjteményéből)

Eddig olyan képeslapokat vizsgáltunk, amelyeken az ellenség degradálása a sajtócsoporthoz képest történt. Az utóbbiak nem mindig láthatóak, azonban az ellenség természetesen ezekben az esetekben sem lehet pozitív figura. Így jó részt a sajtócsoporthoz képesti értékrendje szerinti *negatív tulajdonságokat*, megalázó helyzeteket társítanak hozzájuk. Ezt két példával illusztráljuk. A Budapesti Grafikai Intézet egy képeslapján a „Nikita hadikölcsönt vesz fel!”¹² címűn alapvetően a szituáció degradáló, illetve az, hogy a montenegrói fejedelem hangsúlyozottan zsidó karakter társaságában látható. A lapon az uralkodó éppen a kardját készül elzalogosítani. A közelebbről nem azonosítható szolgálófigura az „Ingó” feliratú zsákot cipeli beadásra. A zálogház ablakán pedig egy pajeszos, kampós orrú, tágra nyílt szemű zsidó alak néz ki, két kezével fogva egy koronát, amelyet tévedés lenne a montenegrói király országának szimbólumaként értelmezni. A korona azokat az ikonográfiai elemeket viseli, amelyekkel gúnyosan a szerb fejedelmet volt szokás megjeleníteni. A fejék „tulajdonosára” az arról lelógó disznó szimbólum utal. Ráadásul látható, hogy nem „a fekete hegyek országa” uralkodójának fejéről került le, ő a képen sapkát visel. Tehát itt – csak közvetetten feltűnő – szerbek úgy jelennek meg, mint akik már eladták magukat a zsidóknak. Azaz, a zsidók által nyújtott „hadikölcsönből” fedezik háborúskodásukat. A képen ugyanerre a sorsa jut Nikola fejedelem is. A lapnak antiszemita éle is van, mivel úgy szerepelnek a zsidók, mint akik az ellenséget támogatják, pénzlik.

A szerenci gyűjteményben ez az egyetlen antiszemita jellegű képeslap a világ háborúból idejéből¹³. A lapok többsége más, jóval egyszerűbb degradálást használ. A szerbeket például valamilyen módon a fekáliával köti össze, elsősorban félelmükre utalva. Az egyik lapon éppen a fából készült illemhelyet hagyja el a „szerb

12 A fenti megnevezés Nikola montenegrói fejedelmet jelöli.

13 Bár a szerenci gyűjteményben egyetlen ilyen jellegű képeslapot találtunk, feltételezhetően számos lappanghat a világháború idejéből különféle állami vagy magángyűjteményekben.

*Háborúba induló szerb vezér!
(Zempléni Múzeum
Képeslapgyűjteményéből)*

hadvezér”¹⁴, a deszkákból álló fakerítés tövében az egyértelmű azonosítás végett egy disznó legelészik. A hadvezér mellett egy nőfigura a földre terített kendőre kikészített gatyákat csomagolja számára. A másik rajzon Nis vára hasonló felépítésű illemhely. Az árnyékszék nyílásain Péter király feje mellett néhány puskacső kandikál ki. A dombon épült tákolmánynál ugyancsak egy sertést láthatunk.

A fej- és az *arcábrázolást* külön kell kezelnünk. Első látásra az arcok csupán az adott csoportra vonatkozó *antropológiai sémákban* testet öltő sztereotípiák. Azonban jobban elmerülve a kor képi világában (elsősorban fényképek tanulmányozásával) látható, hogy sokkal inkább egy-egy nemzet vezetőjének a vonásaival ruházzák fel az ellenséget szimbolizáló figurák arcát. Ez is aszimmetrikusan történik. Pl. I. Péter szerb királyt nagy ősz bajuszt rajzolva, több esetben görnyedt háttal parodizálják, pedig majdnem tizenöt évvel volt fiatalabb az osztrák-magyar uralkodónál. Talán pontosan életkora miatt az utóbbi alig jelenik meg a korábban már említett szempontrendszer szerint kiválogatott képeslapokon. Az egyik ritka példányon egyenes háttal, Ferenc József szakállal Vilmos császár oldalán az irgalomért könyörgő II. Miklóst nézi. Míg Vilmos és Ferenc József arca valóságos és a törzshöz mérve is arányos, addig előreugró torz arccal, talán majomszerű profillal, fején tányérsapkával látható az orosz cár. Péter szerb király is általában hatalmas orral, előreugró állal, óriási lógó bajusszal, fején aránytalanul nagy koronával kerül bemutatásra. Más rajzokon az azt helyettesítő bilivel, amely az egész országot is szimbolizálja, mint a korona. Ezeket a szándékoltan torz és degradáló ábrázolásokat érdemes összevetni olyan rajzokkal, melyeket békés időszakban vetettek papírra. Az egyes népeket részben az uralkodó vonásaival megjelenítő szimbolikus figurák már ekkor megtalálhatóak¹⁵. Így a háborús körülményekben csak ezekhez a korábban szimmetrikus ábrázolásokhoz nyúltak vissza.

Érdemes az uralkodók arcát összehasonlítani. A tányérsapkás (ritkább esetben koronás), katonai egyenruhás orosz cárt, aki jórészt hatalmas elálló fülekkel,

¹⁴ A képeslap felirata szerint.

¹⁵ A sajtóanyagon – amelyet később részletesen tárgyalok – ez jól látható. Pl.: *Bolond Istók*, 1898. október 16. 8. p.

„Petár király és fiai” újakezdi ősei foglalkozását
(Zempléni Múzeum Képeslapgyűjteményéből)

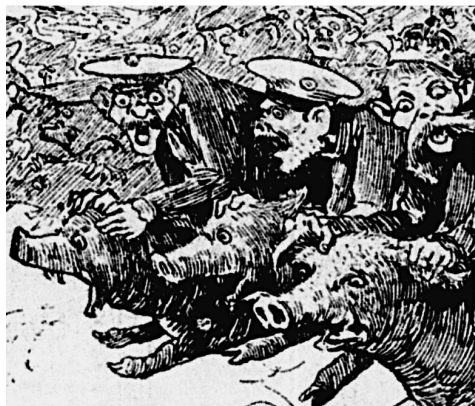
majomhoz hasonló profillal jelenítették meg. Ez átvezet minket a *félíg-állati félíg-emberi* ábrázolásokhoz. Szerbia állandó „attribútumának” számítanak a disznók, ezekre az állatokra minden esetben történik valamilyen utalás. Egy esetben a szerb királyi család disznón lovagol. Középen, a fején koronával látható I. Péter, a Karagyorgyevics uralkodó, mellette két oldalt tányérsapkával a fejükön a fiai. Mindannyian egy-egy disznón ügetnek mezítláb. Csupán a fejedelem az, aki emberi ábrázatú, a szokásos jegyeivel (nagy bajusz, nagy orr és elálló fül, néhány szál ősz haj). A két szélső arcon a disznó- és az emberi fej egyes elemei keverednek. A szemihumanisztikus ábrázolások lényegét alkotva, fejük továbbra is emberfej, amelyet a fülek és az arcszörzet elhelyezkedése is jelez, de disznóorruk van. Ez a képi megjelenítés más üdvözlőlapon is visszatér. Egy másik

Menjünk... Különben késő lesz!
(Zempléni Múzeum
Képeslapgyűjteményéből)

A dicsteljes szerb királyi család
teljes diszben (Zempléni Múzeum
Képeslapgyűjteményéből)

Petár király! Álljunk meg egy szóra!
(Zempléni Múzeum
Képeslapgyűjteményéből)

variációban ugyancsak disznón ülnek mindhárman. Azoknak a fülébe kapaszkodnak, míg a daliás, huszár egyenruhás, baljában kardot tartó magyar katona „Petár király! Álljunk meg egy szóra!” felkiáltással a szerb király hosszú ősz bajuszát fogja fél kezével, míg az a sertésen ülve próbál menekülni¹⁶. Itt ugyancsak a király az (feltehetőleg a könnyebb azonosíthatóság végett), aki emberi arcú. A második alak disznóorral látható, míg az egymás mögött elhelyezkedő arcok közül az utolsó alig azonosítható. Egy másik képi forráson az egész szerb hadsereg vályúból táplálkozó konda, s a két fővezér is disznóként lép színre. Fejükön tányérsapkával, nyakukon – az uniformishoz hasonló – felálló gallérral, rajta rangjelzéseikkel. Az egyetlen emberi figura a képeslapon Péter király, amint „*keble büszkeségtől dagad. Hogy ilyen szépen kosztol a vitéz szerb csapat.*” Ő a szokásos vizuális nyelvnek megfelelően hatalmas bajuszú, vékony lábú, kidüllesztett mellkasú¹⁷.

A zoommorf ábrázolásokon már nem csupán az arc vagy a végtagok válnak félig-meddig állativá, hanem az ellenséget szimbolizáló figurából minden, ami az emberi testre utal, eltűnik, míg a sajátcsoport továbbra is antropomorf. (Ezek nem tévesztendőek össze azokkal a képekkel, amelyeken kizárólag az egyes nemzeteket megismertető – jórészt címerekből származó – állatokat vonultatnak fel. Ezen esetekben nyilván nincs szó dehumanizálásról, hiszen a képen a sajátcsoport is állatként jelenik meg.) A szerbeknek a disznó az állandó szimbóluma, az oroszoknak medve, Montenegrót a kecske, Franciaországot a gall kakas, a brit birodalmat a bull dog jelzi a néző számára. A szokásosnak tekinthető pickelhaubetot és sapkát, csákót viselő hátizsákos katonák szuronyos puskájukkal támadnak a medvére, kecskére, disznóra, bull dogra és a macskára¹⁸. Máskor kivont karddal

16 A rajz jelzi azt, hogy a degradálás képi eszközei nem vegytisztán, hanem keverve láthatóak a grafikákon. Ezen aszimmetrikus ábrázoláson, az ellenségnek szemihumanisztikus megjelenítését láthatjuk.

17 A szerbek ábrázolásának, amint arról már korábban volt szó, egyik visszatérő attribútuma a népviselethől átvett széles öv, s az abba tűzött pisztoly vagy kés. Ezen a lapon ugyancsak mindegyik disznó „deréktájon” át van kötve övvel, s abból egy, a szerző számára nem azonosítható, nyéllel rendelkező tárgy áll ki (talán kanál).

18 Szakirodalom hiányában csupán feltételezhetjük, hogy a macska Olaszországra utal.

egy – Németországot és a Monarchiát szimbolizáló – katonapár két lábon álló medvét idomít. Az egyik a medve orrában lévő lánc végét, a másik a nyakán lévő gyűrű láncát fogja. A medvetáncot jelzi a lap felirata is „Az orosz tangó...”, azonban a medve egyben utal az orosz uralkodóra is, hiszen felirata „atyuska”¹⁹.

A disznó és a medve „születése”

Két állatszimbólum eredetét próbáljuk meg feltárni azok közül, amelyek a korábbi rajzokon rendszeresen feltűntek. Így a szerb disznó és az orosz medve kerül a vizsgálatok középpontjába. Az egyes nemzetek zoomorf ábrázolásaira alig találtunk szakirodalmat. Az orosz medvének egyedül Werner Philipp szentelt nagyobb figyelmet egy cikk erejéig. Rámutatva arra, hogy az oroszoknak első ilyen jellegű szöveges megjelenítése Shakespeare V. Henrik és Macbeth című drámáiban található, ahol a barbárságra, a civilizátlanságra utalva a veszély szimbólumaként jelenik meg. Azonban ez még egyedi eset, politikai jelentés nélkül, s egy sor más állatnévvel együtt szerepel. Tehát nem politikai jelkép, hanem inkább csak szókép. A jelenlegi kutatás érdeklődési köre szempontjából fontosabb, hogy az első képi megjelenítése egy angliai, 1813. március 7. datálású festményhez kötődik: „*Napoleon medvék által közrefogott vérebként jelenik meg. A kép címe: A korzikai vérebet Oroszország medvéi kínozzák. A rajzoló a medvéket további üldözésre biztatja: az elejtett vérebet táplálékul kiszolgáltatja Oroszország összes medvéjének. Jelenleg ezt tekinthetjük az első olyan grafikai ábrázolásnak, ami az oroszokat medve képében mutatja.*”²⁰ A medvének, mint az oroszok szimbólumának megjelenése jól láthatóan a szigetországhoz köthető, s feltehetően onnan terjedt el a kontinensen. Kutatásaink is megerősítik azt, hogy Anglia e szimbólum szülőhazája, az azonban korábbi, mint azt Werner Philipp kimutatta. A Napóleonnól szóló karikatúrákban először 1799-ben jelenik meg az orosz medve, ekkor még csak szöveges utalásban²¹. A rajz – mint oly gyakran a korabeli angol karikatúrákban – éppen dühroham közben ábrázolja Napóleont, amint kivont karddal áll egy sátor előtt, háttérben a lovas küldönc, aki hírt hozott az angolok nílusi győzeleméről. A korzikai örök bosszút esküszik a francia flotta egyiptomi pusztulása miatt²². Itt csak utalás történik az orosz medvére, mint Oroszország szimbólumára, amely csak két évvel későbbi karikatúrában (1801-ben) lép színre rajz formájában. A *Crazy Paul!!!* című rajzon, akárcsak az előző képen, háromszögletű fekete kalapban, éles profillal jelenik meg a francia, oldalán kard, jobb kezében furkósbót. Baljában

19 Hasonlóan karddal jelenik meg egy másik lapon a magyar vitéz, amint a négy lábú, de két-fejű, elől disznó, hátul kecske állatot – amely Szerbia és Montenegró szövetségét jelképezi – magasra emelt szablyával kettévágni készül. A felirat is utal erre „*Ob csodás művészet, óriási siker! Meg lesz operálva a szíamí iker!*”

20 Philipp, Werner: Az orosz medve gyomrában. *História*, 1987. 9. évf. 1. sz. 15–16. p.

21 Buonaparte, hearing of Nelson's victory, swears by his sword to extirpate the English from off the Earth

22 A karikatúrán a Napoleon többek között a következőket mondja: „*Now I enter the Theatre of Europe, I establish the Republic of Greece, I raise Poland from its ruins, I make Prussia bend knee to France; I chain up the Russian Bear; I cut the Head from Imperial Eagle.*”

Crazy Paul!!!

*(Brown University Library Center
for Digital Initiatives - Napoleonic
Satires, London, GBR: 1801.,
Cruikshank, Isaac <http://dl.lib.brown.edu/repository2/repoman.php?verb=render&id=1132664299979977>)*

egy nagy karmú, medve testű állat nyakán lévő láncot tartja, így táncoltatva azt. Ennek feje azonban emberi, szinte kopasz koponyája erősen nyújtott, álla előreugró, orra és homloka lapos, hosszúkás ovális fején fülei a tarkó tájékára tolódtak. Ezt a sajátos fejformát, a ferde homlokkal a korszakban az őrültség teszi megnyilvánulásának tekintették²³. A rajzoló így utal egyben a kép címére is. A láncon táncoltatott medve több jelentésű. Egyrészt utal I. Pál orosz cásra, akit bolondnak tartottak, s a fejforma is ezt jelzi. Másrészt – némi gúnnyal – a francia-orosz közeledés szigetországbéli megítélésére, s a rajzhoz fűzött ballada útján az angol-orosz ellentétre, amely Málta brit megszállásával következett be²⁴. Egy másik, néhány évvel későbbi, 1805-ös karikatúrán középen hatalmas állatok (azaz a harmadik koalíció résztvevői) által közrefogott Napóleon kicsiny alakja látható egy síkságon, háttérben a La Manche-csatorna a brit szigetek zászlójával²⁵. A császárra balról három állat támad egyesült erővel. A kétféjű sas, az orosz medve és a porosz (vad)disznó, s ő jogarát és koronáját elhullajtva fut előlük. Azonban a jobb oldalon a brit sörényes oroszlán ront rá tátott szájjal, míg ő a hátrafordulva a többi állatot nézi²⁶. A korabeliek számára talán egyértelmű volt az állatok jelen-

23 Ez a karikatúra leírásában olvasható: <http://dl.lib.brown.edu/catalog/catalog.php?verb=render&id=1132664299979977&view=showmods>

24 A Máltai Lovagrend nagymestere Pál volt. Sértette, hogy a rendnek nem hajlandók visszaadni az angolok a szigetet.

25 Tom Thumb at bay, or the sovereigns of the forest roused at last!! London, GBR: 1805., Williams, Charles (Ansell) <http://dl.lib.brown.edu/repository2/repoman.php?verb=render&id=1132687579829914>

26 A fenti is aszimmetrikus ábrázolás. Jól rámutat arra, hogy az ellenség antropomorf megjelenítése is lehet degradáló, ha vele szemben a sajátcsoporthoz állatok (pl. brit oroszán és társai) szimbolizálják. Mindenekelőtt Napóleon testének kicsisége (amely magasságára is utal), s főképpen az a szituáció degradáló, amiben megjelenítésre kerül. Vele szemben a sajátcsoporthoz erős, hatalmas állatok képében látható. (Így az ellenség annak ellenére, hogy ember, továbbra is gyávaként, már-már legyőzöttként jelenik meg.) Tehát az antropomorf figurák pozitív jelentéstartalma nem egyértelmű, jórészt szituációfüggő. Alátámasztja ezt a háttérben feltűnő még három ember, akik

tése, jól mutatja, hogy semmiféle szöveges eligazítás nem segíti azonosításukat²⁷. A mai néző számára nehezen értelmezhető a porosz vadkan képe, amelynek etimológiáját nekünk sem sikerült megfejteni.

Kérdés, hogy az Angliában tömegesen a XIX. század első éveitől tetten érhető Oroszország-szimbólum a magyar nagyközönség számára mikortól vált széles körben láthatóvá, megismerhetővé és megtanulhatóvá. Ezt hazai sajtóanyagon, azon belül is élcsepokon keresztül próbáltuk feltérképezni²⁸. Világossá vált, hogy a háború alatt használt zoomorf ábrázolásoknak már majd fél évszázados hagyományuk volt, amikor az első világháborús képeslapok megjelentek. A medve először 1863. március 29-én tűnt fel a Bolond Istókban, amint a Lengyelországot megszemélyesítő figurára támad, aki – nagy ollóval a kezében – kísérletet tesz az állat karmainak levágására²⁹. A jelenetet a háttérben puskával a kezükben az Angliát és Franciaországot megtestesítő alakok figyelik tétlenül. Az illusztráció a két hónappal korábban kitört oroszellenes lengyel felkelést jeleníti meg, amely mellett Anglia és Franciaország állt ki. Szórványosan számos alkalommal látható ezt követően az élcsepokban a medve, igazán nagy számban az 1878-as orosz–török háború alatt³⁰.

Szerbia szimbóluma jóval később válik általánossá a magyar sajtóban, azonban korábban, mint az 1906–1911 között zajló „disznóháború”, melynek eredményeként a szerb sertések behozatalát megtiltotta a Monarchia³¹. Az első alkalommal 1898-ban a magyar szerb határzárlat kapcsán jelennek meg a Bolond Istókban sertések e nemzet jelképeként³². Az első ilyen rajzon éppen két disznó túrja ki az orrával a „Nagyhatalmi állás” feliratú kétfejű sassal díszített kaput³³. A Bulgáriát megjelenítő fezt, a szerb pedig kucsmát visel. A fedett kapu mögött kocsi áll, melyet két ló húz, így szimbolizálva a közös ügyek körébe tartozó külügyeket, s abban Magyarország és Ausztria egymásra utaltságát³⁴. A fogatból a hatalmas pofaszakálláról felismerhető (bár felirat is jelzi) külügyminiszter száll ki, dühös arckifejezéssel, ostorát a magasba emelve rohan a disznók felé. Néhány hónappal később – amikor a konfliktus még mindig dúlt – a „*Garasos szerb malacz*” című karikatúrán a világháborús képeslapokon is oly sokszor látható Péter szerb

Hollandiát, Svájcot és Spanyolországot szimbolizálják, amint a hámot (amely a francia megszállást jelenti) nyakukból eltávolítják.

27 A „képolvasó” számára nem csekély jelentéstartalma van annak, hogy képeken megjelenő egyes antropomorf vagy zoomorf figurákat a rajzoló ellátta-e feliratokkal vagy sem. Hiszen amennyiben ezek elmaradtak, akkor a grafikus úgy vélte, hogy azokat minden néző érteni fogja. Tehát jelek, szimbólumok széles elterjedtségére vonatkozóan is adnak ily módon támpontot.

28 *Szinnyei József*: Humorisztikus lapjaink. *Magyarország és a nagyvilág*, 1873. 9. sz. 104. p. Az itt felsorolt élcsepok közül a fenti kérdés vizsgálatakor a következők képanyagát tekintettem át elsősorban a dualizmus korából: Üstökös, Bolond Miska, Diogenes, Ludas Matyi, Denevér, Borsszem Jankó, Mátyás Deák.

29 *Bolond Istók*, 1863. március 29.

30 *Üstökös*, 1878. június 2. 258–259. p., *Üstökös*, 1878. április 14. 174–175. p., *Üstökös*, 1878. május 5. 210–211. p., *Üstökös*, 1878. május 26. 246–247. p.

31 *Pándi Lajos*: Köztes-Európa, 1756–1997. Kronológia. Budapest, 1999. 152. p.

32 *Bolond Istók*, 1898. március 22. 5. p., *Bolond Istók*, 1898. február 4.

33 *Bolond Istók*, 1898. január 21.

34 Ezt a kocsit húzó lovakon lévő feliratok jelzik a néző számára.

*Bolond Istók 1898. október 18-i
számából*

királyt ábrázolták³⁵. Ugyanazzal az arccal és népviselettel, amelyet már több alkalommal említettünk a világháborús képeslapokkal kapcsolatban. Az előbb bemutatott gúnyrajzzal ellentétben, e karikatúrán nem beszélhetünk semmilyen szinten aszimmetrikus ábrázolásról. De már egyes ikonográfiai elemek feltűnnek, amelyek később teljesen aránytalanná és szándékoltnak torzzá válnak. Ekkor még mind a szerb nemzeti viselet, mind az uralkodó figurája mentes a korábban tárgyalt degradáló megjelenítéstől. A képen a Monarchiát megtestesítő diplomata – Alois Lexa von Ahrenthal – szétterpesztett lábakkal, hátratett kézzel állja el a Magyarország felé igyekvő utat, erre a malacot az orrába tett kötélén vezető szerb király visszarántja jószágát³⁶. E források tükrében tehát alig pár évvel a századforduló előtt lép színre a szerb disznó³⁷.

35 *Bolond Istók*, 1898. október 18. 3. p.

36 A szerbeknek ezen állathoz való kötésére Németországban is van példa. Bizonyítja ezt egy 1914-ben Berlinben nyomtatott térképen is látható a szerb disznó. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Térképtár 3 157: Europäische Treibjagd. Berlin-Wilmersdorf: Junos, [1914].

37 A korszak emblematisz operettjében, a Cigánybáróban feltűnik a szerb, a disznókhoz kötődően, a rác Zsupán Kálmán figurájában (*Hanák Péter*: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed*, 1997. 5. évf. 2–3. sz. 9–31. p.; *Forgács D. Péter*: „A cigánybáró” operett igaz története. *Új forrás*, 2005. 37. évf. 3. sz. 33–43. p. A fellelhető magyar szövegekben többnyire kimondatlanul is félig magyar, félig szerb figuraként lép színre (OSZK Színház-történeti Tár (továbbiakban: SzT) M. M. 8199 7.; OSZK SzT M. M. H8. 843 16.) A Fővárosi Lapok szerint a Zsupán „pompás, bosnyákos maszkban jelent meg”. (A *Fővárosi Lapok*at idézi *Batta András*: Álom, álom, édes álom... Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában. Budapest, 1992. 104. p.) A megnevezés fölött nem szabad elsiklani, az író nem bosnyákként írja le Zsupánt, hanem a jóval kevesebb konkrét megjelölést tartalmazó *bosnyákos* megnevezést használja. Feltehetőleg az újságíró itt ugyancsak szerbekre gondolhatott e homályos megnevezés alatt. Hiszen a szerep karakteréből adódóan lehetetlen, hogy az illető muzulmán hitű legyen, márpedig e délszláv népcsoport erről ismeretes. S külön megjegyzi „a szerepe elveszté komikumának lényeges részét azzal, hogy az eredeti német szöveg magyaros kiejtését nem lehetett lefordítani!” (A *Fővárosi Lapok*at idézi *Batta*: i. m. 104. p.) Ezt a dialektust „a magyar szövegben németes magyarsággal lehetett volna visszaadni.” (A *Pesti Naplót* idézi *Batta*: i. m. 104. p.) Az operett alapjául szolgáló Jókai-műben szerbként megformált, civilizálatlan, pénzvágó, ravasz disznókereskedő még *Loncár* és nem *Zsu-*

Összegzés

Láthatóvá vált számos példával alátámasztva, hogy milyen eszközökkel dolgozik a vizuális degradálás (amelynek egyes típusai természetesen nemcsak képeslapokon, hanem pl. plakátokon is fellelhetők). A világháború alatt felhasznált szimbólumok, ikonográfiai elemek már jóval korábban megjelentek, így a világháború alatt csak a korábban szimmetrikus megjelentetéseket torzították a grafikusok. Van mikor végletesen, s van, mikor alig-alig billentették meg a vizuális egyensúlyt, amely korábban az egyes szereplők között uralkodott. Elsősorban

pán megnevezéssel volt jelen. Ezt a névváltoztatást nyomatékosan alá kell húznunk, hiszen így a korábbi semleges, homályos eredetű vezetéknev egyfajta etnikai színezettel töltődött meg. A zsupán, a zsupa, župa, mint idegen szó, már ebben a korszakban is a délszlávokhoz kötődött. S az előjáró/nemzetiségfő/kerületi vezető jelölése onnan került át mind a német, mind a magyar nyelvbe. Bár pontosan nem tudjuk rekonstruálni, hogy Loncsárból miként, mikor, hogyan lett Zsupán Kálmán, de a Strauss-operettől kezdve már neve is jelezte idegenségét a néző számára. A Schnitzer által fordított Strauss-műben pedig már magyar karakter. Így a disznótartás, valamint a bánati színhely a magyarokhoz kötődött, ezt hangsúlyozta a magyar akcentus is, amellyel Zsupán feltűnt a bécsi színpadon 1885-től. Nem véletlen, hogy a bécsi Fremdenblatt tősgyökeres magyarként tartja számon Zsupán szerepét (Batta: i. m. 103. p.). Azonban, amikor – néhány hónappal később – a Pesti Népszínházban is bemutatták a darabot, ezt a lenézett, megalázó foglalkozást és karaktert már a szerbekhez társították. Ebben nem kis szerepet játszott maga a vezetéknev, illetve a disznótartás társítása: „Zsupán, akit Német úr némi szerbes mellékízzel, egyébként sok humorral játszott, németből magyarra visszafordított [utalva a szöveg magyar gyökereire – KG] magyar-szerb disznókereskedő volt.” (Pester Lloyd-ot idézi Batta i. m. 104. p.) Látható, Zsupán minden esetben az idegent személyesíti meg (erre az akcentus is utal). Az osztrákok a magyarokhoz, a magyarok pedig a szerbekhez kötötték a bánati helyszínt, a foglalkozást és a civilizátlanságot. De az első magyar fordításban (amely a Kolozsvári Színház számára készült) Zsupán még német akcentusú „A sertésgazda – itt beszédjé alapján – sváb.” (Batta: i. m. 103. p.) A Zsupán szerepnek a sertésekkel való egybeforrása mind a német, mind a magyar nyelvterületen megtalálható. Míg németben Schweinefurstként nevezték meg, addig magyarra Disznókirályként fordították. Miképpen jelent meg a színházi közönség számára a civilizátlatlan, de mégis szerethető és humoros idegen? Ez leginkább korabeli fényképek és jelmeztervek segítségével tanulmányozható. Szerencsére Batta könyvében két korabeli fotót közölt, amelyek még az első Zsupánt játszó Alexander Girardiról készültek, talán az 1885-ös első bemutató környékén ábrázolják a jelmezes színészt. E mellé tudjuk állítani Kémény Jenő díszlet- és jelmeztervező által Magyar Királyi Operaház 1905. május 27-i előadására készített tervet. (OSZK SZT KE 398: Der Zigeunerbaron. A cigánybáró : jelmezterv / Kémény Jenő [Budapest], [1905] Zsupán Kálmán jelmeze; OSZK SZT KE 399: Der Zigeunerbaron. A cigánybáró: jelmezterv. Kémény Jenő [Budapest], [1905] Szaffi jelmeze) Az egyik bécsi fényképen a magyar nemzeti viselet elemei köszönnek vissza a zsinóros mentében, a gombsorral díszített kabátban, a testhez álló nadrágban, a hosszú csizmában, jobb kezében fokkal, a balban pedig hosszúszerű pipával (Batta: i. m. 103 p.). A másik fotó és a pesti jelmezterv több hasonlóságot mutat egymással (Batta: i. m. 105. p.). A bécsin bő gatyá és bő ing, a magyar jelmezterven szűk testhezálló kék nadrág van. Leginkább úgy jellemezhető mindkét öltözet, hogy azon számos nép viselete keveredik, s nem olyan „vegytisztá”, mint az először leírt. A felsőruházat a pesti Zsupánban barna zsinóros mente, míg a fotón egy derékig érő gazdagon díszített mellény. A délszláv hatás jelei mindkét képen a vastag öv, melyből a fényképen lévőnek – akárcsak a képeslapokon – számos fegyver (pisztoly és tőrmarkolat) áll ki, a magyaron ugyancsak feltűnik a széles textil öv, azonban abba nem tűztek semmit. E három – két bécsi és egy pesti – kép összevetése egyértelműen alátámasztja a fenti megállapítást, azt, hogy az idegen viseletében is más. A bécsiek egy esetben teljesen magyaros, másban egyértelműen (dél)szláv ruhákban léptették színre Zsupánt, a pestiek pedig magyar és a szerb/délszláv viselet keverékében.

azon nemzetek állatábrázolásaira koncentráltunk, amelyek az I. világháború alatt számos képeslapon szerepeltek. Az angliai eredetű orosz medve – ahogy arra a korábbi vizsgálódások is rámutattak – a sajtóban a hatvanas évek végén, míg a szerbeknek sertésként való ábrázolása csak a századforduló környékén tűnt fel. Azonban a disznótartás korábban is már a szerbekhez (a délszlávokhoz) kötődött, őket jelölte hazánkban³⁸. Kétségtelen, hogy a vizuális források elemzése távolról sem egyszerű (és egyértelmű), s nem azt jelenti, hogy ez csupán szimpla képleírásokból áll össze. A képek bátran tarthatnának igényt komoly analitikus megközelítésre is. Ez a szemlélet tudományközi megközelítést követel, amely sokszor megnehezíti a kutató dolgát. Hiszen otthonosan kell(ene) mozognia saját szakmáján túl nemcsak a kultúr- és művészettörténetben, hanem a néprajzban, a vizuális sztereotípiák világában s talán a szociálpszichológia területén is. Ami gyakran ijeszti el a szövegeken edződött képolvasókat.

38 Ezt jelzi mind az eredeti magyar cigánybáró története, mind pedig annak Strauss átdolgozását követő hazai részleges metamorfózisa.

Hegedüs Ábel

A NAGY HÁBORÚ HATÁSA A MAGYAR TÉRKÉPÉSZETRE

A háborúk kétféleképpen inspirálják a térképkészítést: egyrészt a katonai térképezés lehetőségeit javítják (a fegyvernynyugvás idejére is), mivel a harcok során általában kiderül, hogy még pontosabb és részletesebb térképekre van szüksége a katonáknak. A másik vetület, hogy a harci cselekmények ábrázolása, frontvonalak bemutatása az újságolvasóknak, érdeklődőknek szintén térképet igényel, sokkal többen böngésznek ilyenkor térképeket, mint máskor. Az igényes, új térképek készítése viszont visszaesik: a térképészek bevonulása, a fizetőképes kereslet csökkenése és technikai (alapanyag) problémák miatt.

Magyarország térképészetét ezen túl is alapjaiban alakította át az első világháború. Igaz ez a katonai és a polgári térképészetre egyaránt.

Rövid áttekintés a katonai térképészetről

Katonai térképkészítés hazánkban a háború előtt és alatt nem folyt¹, minden ilyen jellegű tevékenységet Bécs magának tartott fenn. A Ludovika Akadémián ennek ellenére igen alapos tereptani képzés volt, mert „...*ebben az időben a terepfelvételben való jártasságot a katonai műveltség fokmérőjének tekintették...*”² Ha a bécsi Katonaföldrajzi Intézetnek (K. u. k. militärgeographisches Institut, MGI) szüksége volt az állandó személyzetén kívül további munkaerőre, akkor a Magyar Honvédségtől is vezényeltek oda tiszteket. A katonai térképtár is Bécsben volt a Hadilevéltárban (Kriegsarchiv), ebből kapott Magyarország a trianoni szerződés majd a badeni egyezmény szerint arányos részt.³

Az első világháború alatt nagyon sok katonai térkép készült, ezekből igen komoly gyűjtemény van a HIM térképtárában (ellentétben a második világháború anyagával, amely ennek csak töredéke). A munkálatokban magyar tisztek is részt vettek, érdekességképpen bemutatom Kogutowicz Lajosnak⁴, Kogutowicz Manó

1 Kivéve természetesen a terepi felvételeket, de ezeket sem magyar szervezet végezte.

2 A magyar kir. Ludovika Akadémia története. Szerk. *Dezséri Bachó László*. Budapest, 1930. 421. p.

3 Bár ezt a térképmennyiséget az osztrákok igyekeztek csökkenteni és az átadást késleltetni, ez az 50 000 darabos állomány vetette meg a későbbi Hadtörténeti Térképtár (jelenleg: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM), Térképtár) alapjait.

4 Kogutowicz Lajos (1889–1941) hivatásos katona volt és több térképészeti tárgyú művet is jegyzett. Felesége zsidó származása miatt a harmadik zsidótörvény életbe lépésekor öngyilkos lett. (Kisari

legkisebb fiának egyik munkáját: a térkép 1916-ban készült, az olasz front egyik 1:25 000-es térképének kiegészítése légifotók alapján.⁵

Az önálló magyar katonai térképészet 1919. februárjában alakult meg Magyar Katonai Térképező Csoport néven. Az intézményt 1921-től M. Kir. Állami Térképészeti Intézetnek (ÁTI) hívták, és a pénzügyminisztériumhoz tartozott, hogy ne „fogyassza” a győztes hatalmak által meghatározott, amúgy is szűkre szabott katonai létszámot, és csak 1939-ben vette fel a M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet (HTI) nevet.

Polgári térképészet a háború előtt

Magyarország polgári térképészete a kiegyezés után indult fejlődésnek, párhuzamosan az ország gyarapodásával és a polgári réteg erősödésével. Az első jelentősebb térképkészítő műhely Posner Károly Lajos műintézete, amely 1884-ben Trefort Ágoston „miniszter buzdítására a térképészet műiparágát is meghonosította hazánkban”⁶. Itt dolgozott 1890-ig Kogutowicz Manó is.

A háború előtt a Magyar Földrajzi Intézet (MFI)⁷ volt a magyar térképészet „zászlóshajója”, a legtöbb térkép ott készült. Ők állították elő az iskolai atlaszok

Balla György előadása, Magyar Térképbarátok Társulata, 2008. szeptember 24.)

⁵ Légifelvételekből kiértékelt olasz helyzet Srednje–Canale között, 1916. 03. 18., HIM: H IV d 681/3–14

⁶ Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. XI. k. Budapest, 1906. 80–81. hasáb

⁷ A MFI-et Hölzel és Társa Magyar Földrajzi Intézet néven Eduard Hölzel és Kogutowicz Manó alapította 1890-ben.

és falitérképek túlnyomó részét, egy teljes megyetérkép sorozatot, sok könyvmellékletet stb. A cég alapítója, Kogutowicz Manó 1908-ban fiatalon elhunyt, a vezetést 23 éves fia, Károly (1886–1948) vette át. A következő években komoly modernizálást hajtottak végre a nyomdatechnika és a kiadványok terén is. A legfontosabb technológiai újítás a Man rotációs nyomdagépének munkába állítása volt, amely megsokszorozta a cég nyomtatási teljesítményét.⁸ Károly átalakította az iskolai atlaszokat, és belefogtak az első „magyar nyelvű nagy kéziatlasz” kiadásába is, amelynek egyik szerkesztője gróf Teleki Pál volt. Az eredményes és fejlődő céget megroppantotta a háború.

Az MFI-n kívül is sok helyen készültek térképek a háború előtt. Legjelentősebb az Állami Nyomda térképkiadása, itt főként az államigazgatáshoz szükséges térképeket készítették. Nemcsak a nyomtatást végezték, a térképek szerkesztése is a nyomdában készült. Egyik legszebb munkájuk a vármegyék „közigazgatási és földművelési” térképei 1:144 000 méretarányban. A gondos kidolgozású, színes térképek sorozata a háború miatt befejezetlen maradt.

Néhány térkép kiadására több kiadó és nyomda is vállalkozott, ezek többsége azonban helyi jelentőségű. A bécsi MGI is készített (megrendelésre) néhány magyar (polgári) térképet ebben az időszakban, amelyek a topográfiai térképeken alapultak.

Polgári térképészet a háború alatt

Két ellentétes folyamat befolyásolta a térképkészítést: a személyi és technikai feltételek egyre nehezebbé válása és a közönség fokozódó térképigénye.

Az MFI is nagy nehézségekkel küzdött: a cég *„Térképészeti osztályának minden tagja, a műszaki személyzet javarésze hadbavonult, a nyersanyagok – nyomó-gummi, festék, papíros – silányabbak és hibetetlenül drágák.”* – írta Bátty Zsigmond 1917 végén.⁹

A nehéz körülmények ellenére a háború folyamán a békeidőkhöz képest sokszoros mennyiségű térkép készült a nagyközönség számára, mert volt rá igény. Már a hadüzenet előtt, a balkáni konfliktusok miatt meglódult a térképkiadás, hiszen ez hazánkhoz közel volt és az Osztrák–Magyar Monarchia érdekszférájába esett. A háború alatt természetesen elsősorban azok a területek érdekelték az olvasókat, ahol a harcok folytak.

A háborús térképek – a hazaiak és külföldiek egyaránt – három csoportba sorolhatók.

8 Kogutowicz Károly önéletrajza 1946-ból. In: *Kisari Balla György*: Kogutowicz levelek térképek. Budapest, 2007. 253–261. p.

9 *Dr. Bátty Zsigmond*: A szerkesztő előszava. In: Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1918. évre. Szerk. *Bátty Zsigmond*. Budapest, 1917. 3. p.

Igényes térképek

Ezek régi, nagy térképész cégek meglevő kiadványai, amelyeket minimális változtatással vagy változatlanul, legfeljebb a cím lecserélésével hoztak forgalomba. A háború elhúzódásával, az állóháborúk kialakulásával párhuzamosan megjelentek a kivágatukban módosított és a nagyított térképek. Ezeken a térképeken csak elvétele tüntették fel a frontvonalakat és más változó információkat.

A bécsi Artaria és Freytag, valamint a német Ravenstein, Flemming és Justus Perthes kiadók teljes háborús térképsorozatot adtak ki.

Magyarországon egyedül a MFI rendelkezett komolyabb külföldi térképállománnyal. Ennek nagy része a készülő (és a háború folyamán félbeszakadt) Világatlasz része volt.¹⁰ Az Alpok, keleti lap és az Itália című térképeket egyaránt kiadták az Az olasz háború térképe címmel, először átragasztott címfelirattal majd újranyomtatva.¹¹

10 Teleki Pál–Kogutowicz Károly–Littke Aurél: A Magyar Földrajzi Intézet világtatlasza. Budapest, 1912–14. HIM: A V d 116. Az atlasz 130 oldalából 84 jelent meg.

11 Heymer, O.–Bosse, P.: Alpok, keleti lap, Ragasztott cím: Az olasz háború térképe, átdolgozta Kogutowicz K[ároly]. Magyar Földrajzi Intézet Rt., Budapest, 1912. HIM: B II a 44

Fischer, H.–Erdmann, C.: Az Olasz háború térképe. átdolgozta: Jungmayer, M[ihály]. Magyar Földrajzi Intézet Rt, Budapest, én., HIM: B VII a 474

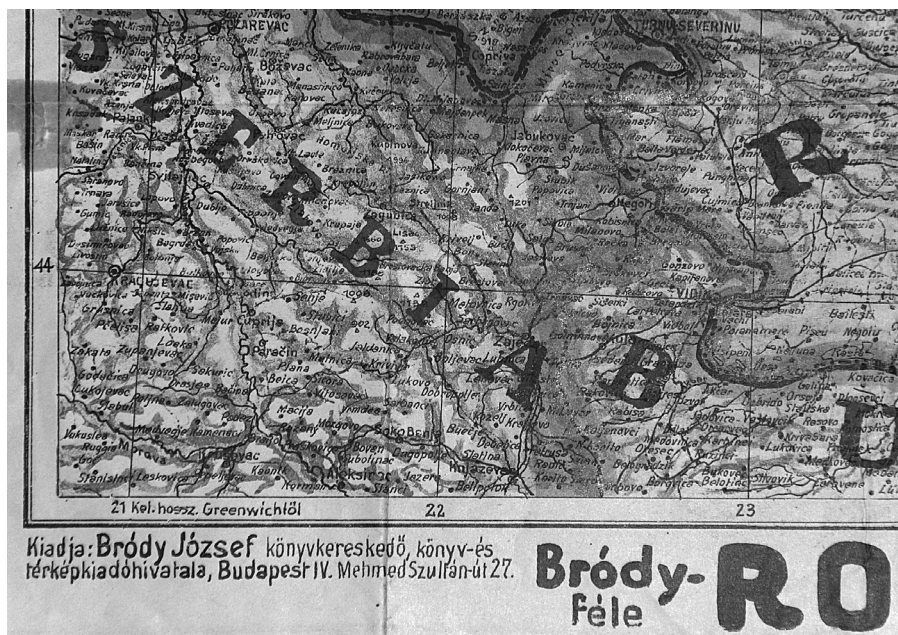
Heymer, O.–Bosse, P.: Az olasz háború térképe, átdolgozta Kogutowicz K[ároly]. Magyar Földrajzi Intézet Rt, Budapest, én., HIM: B VII c 203/2

Egyszerű térképek

Többnyire kisebb, a térképigény növekedése miatt kifejezetten erre a célra létesült kiadók térképei. Egyszerűségük miatt gyorsan készültek, leginkább más térképek felhasználásával. (Ebben az időben a szerzői jogok érvényesítése még nem volt egyszerű.) Vannak frontvonalat feltüntető és „üres” változatai. A szerzőt és a kiadás idejét legtöbbször nem tüntetik fel. Általában a térképi tartalom a településneveken kívül minimális, a feliratok kézzel írottak, a kiadvány kivitele igénytelen. Ezek a kiadók mind eltűntek a térképkiadásból a háborús konjunktúra végeztével, egyedüli kivétel Stoits György, de ő már a háború előtt is készített térképeket.

Tipikus képviselői ennek a típusnak a Háborús Térképek Kiadóhivatala (HTK) térképei.¹² A sorozatot a Rózsavölgyi és Társa Cs. és Kir. udvari zeneműkereskedés, könyvkereskedés kezdte publikálni¹³, de nyilván kínos lehetett a patinás kiadónak a kommersz kiadványsorozat, ezért a kiadót a Szervita térről a Károly körútra, egy emeleti lakásba költöztették és átnevezték HTK-ra. A kiadó 10 térképet adott ki, amelyik inkább csak öt, mivel az Európai háború térképét négy, a Szerb háború térképét három méretben is árusították.

Érdemes még megemlíteni a Bródy-féle háborús térképeket¹⁴, amelyeknek kiadóhivatala a Mehmed szultán úton volt. A Kiskörút részeit nevezték el 1915-ben a szövetségeseink uralkodóiról, a Múzeum körutat a török szultánról. 1918-ban

12 Európai háború kézi térképe. Háborús Térképek Kiadóhivatala. Budapest, é.n., Háborús Térképek 2., HIM: B I a 86

13 Az európai háború kézi térképe. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, é.n., HIM: B I a 84

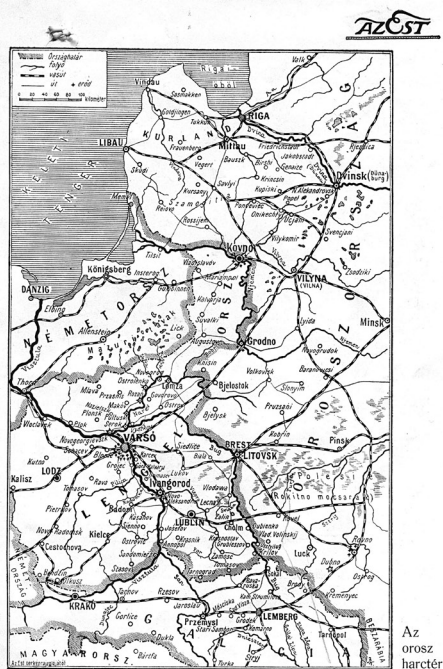
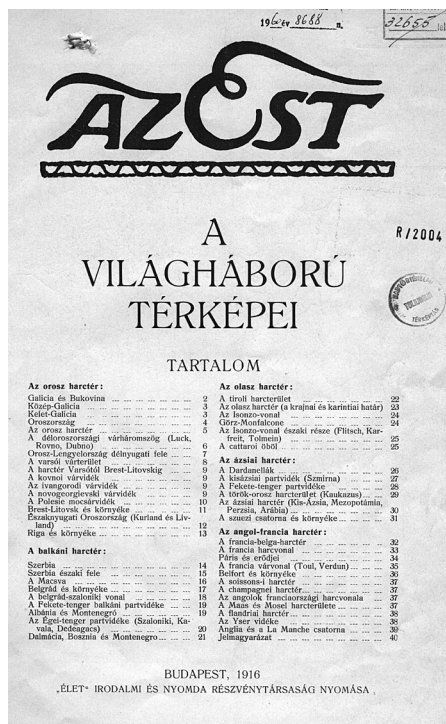
14 Bródy-féle Románia háborús térképe. Bródy József. Budapest, é.n., HIM: B III a 167/6

visszaállították a régi neveket, de Vilmos császár 1926-ban „visszakapta” a Váci körutat (ma Bajcsy-Zsilinszky út).¹⁵

Vázlatok

Főként újságokban jelentek meg, feltüntették a hadihelyzetet, a csapatok állását, hiszen az olvasó arra volt kíváncsi elsősorban, szerettei, ismerősei hol vannak, merre járnak. Az azonosítást megkönnyítette, hogy ekkoriban az, hogy ki melyik alakulatnál szolgál, és az, hogy ez az alakulat hol állomásozik, nyílt információ volt. A térképek kivitele szinte mindig egyszínű.

A másik változat minden tematikus tartalom nélküli térképvázlatokat tartalmaz, kifejezetten arra a célra, hogy abba az újságolvasó a hírekben megjelenő információkat berajzolhassa. Tipikus példa Az Est¹⁶ térképfüzete, amelynek 1914-es kiadása 27, az 1916-os már közel 50 vázlatot tartalmaz, harcterenként csoportosítva.¹⁷

15 *Ráday Mibály–Mészáros György–Búza Péter*: Budapest teljes utcánévlexikona. Budapest, 1998.
16 Az Est-et Miklós Andor, a korszak legendás kiadója és szerkesztője alapította 1910-ben.
17 A világháború térképei. Az Est. Budapest, 1914 és 1916, HIM: A III c 5 és 5/1

Polgári térképészet a háború után

Ismét olyan helyzet alakult ki, amikor rengeteg térképre volt szükség és igény, viszont a technikai feltételek gyengék, a vásárlóerő alacsony volt.

A legnagyobb térképkiadó, a Magyar Földrajzi Intézet igazgatóját, Kogutowicz Károlyt 1914-ben behívták katonának, 44 hónapot szolgált megfigyelőként és légifényképek kiértékelőjeként, négy kitüntetést is kapott. Mire 1918-ban le szerelt, addigra az MFI az egyik legnagyobb bank kezében volt, ezért Kogutowicz lemondott igazgatói posztjáról és tanári pályára lépett. Szerző jogait is csak per útján tudta érvényesíteni.¹⁸ Ettől fogva az MFI főként megrendelésre dolgozó cég lett, és kevés új térképet készített.

Érdekes módon a két világháború között a polgári térképészet vezetője is a katonai térképészet lett. Kogutowicz Károly is ide vitte át térképjogait, az ő neve alatt jelentek meg az iskolai atlaszok és falitérképek. Az ÁTI jelentette meg a turistatérképeket a híres angyalos sorozatban és még világatlaszt is kiadtak.¹⁹

Összefoglalásként elmondható, hogy a nagy háború alapjaiban változtatta meg a nagyközönség térképhasználátát, erről Radó Sándor²⁰ így ír önéletrajzában: „*A világháború kitörésekor fokozódott érdeklődésem a földrajz iránt a részletes fronttérképek nyomán. Ez különben nemcsak nálam mutatkozott, hiszen a háborús események általános érdeklődést keltettek. Az emberek el akartak igazodni a harctéri eseményekben, annál is inkább, mert Magyarország elég közel volt a hadszíntérhez...*”²¹

Strömpl Gábor²² sokkal részletesebben és alaposabban elemzi ezt a jelenséget: „*A mai nagy idők vészes tanítómestere a háború, sok olyan dologra terelte rá a nagyközönség figyelmét, amire azelőtt ügyet sem vetett.*

Kevesen foglalkoztak például a háború előtt a térképpel, mert nem tudták használni venni. A háború aztán rávezette az embereket a térkép hasznára. Eleinte csak a neveket böngészték rajt, később már kusza rajzát is el-elnézegették s amikor már – úgy ahogy – megértették jelentőségét, a további híradások vagy hadiviték során az emlékezetükbe vésődött térképre támaszkodtak.

A háború egyszerre, anélkül hogy arra oktatták volna az embereket, tengernyi térképolvasót szerzett. Az ország apraja, nagyja mind tétovázás nélkül tudta és tudja kibököni a háború nevezetesebb csatahelyeit, mintha kétannyi földrajzot tanult volna az iskola padjaiban.

Miért e nagy és hirtelen változás? A térkép vagy a háború okozta volna? A változás oka mélyebben fekszik, bensőnkben.

Az aggodás, mellyel hadbaindult szeretteinket láttuk el útravalóul, a vágyódás, amellyel a hadbaindultak gondolnak hazafelé, a messziség gondolatát juttatta mindun-

18 Kogutowicz Károly önéletrajza.

19 ÁTI Kisatlasz. Magyar Királyi Állami Térképészeti Intézet. Budapest, [1937].

20 Radó Sándor (1899–1981) térképész, a második világháború alatt a szovjet Vörös Hadsereg svájci hírszerzésének vezetője.

21 Radó Sándor: Dóra jelenti. Budapest, 2006. 30. p.

22 Strömpl Gábor 1927-től 1944-ig dolgozott a katonai térképészetnél. Nevéhez fűződik a híres angyalos turistatérkép-sorozat és sok más, a nagyközönségnek szóló kiadvány tervezése. 1941-től részt vett az erdélyi gyorsfelmérésben, hadifogságban hunyt el. (Balla János–Hrenkó Pál: A magyar katonai térképészet története III. k. (személyi kataszter).[Budapest], 2006. 51. p.)

talán eszüinkbe. A töprengő lélek e távolságot akarta áthidalni s közvetítőt erre a távolságot láttató térképben talált. [...]

A háborúban megismertük a térképnek ezt a távolságot áthidaló hasznát s megértve célját, íziben megkedveltük ezt a szűkszavú, beszédesrajzú közlésmódot. Innen a nagy és hirtelen változás. [...]

A háborúban nyílt elég alkalmunk arra, hogy a térkép nyújtotta tudás előnyeit megismerjük. Az újabb meg újabb ismeretek, miket a térkép egyszerű rajza oly gyorsan közvetített, elvezették gondolatainkat messze idegen földek sose látott, alig hallott világába. Gondolatunk köre nagyot tágult, közelebb férköztünk távoli országok ismeretlen tájaihoz és a tőlünk messzefekvő harcterek váltakozó hadihelyzetét a kiterített térképen néhány pillantással tekinthettük át.

Háború után, ha majd elül a harci zaj és a térképekről eltűnnek a harcterek határát jelző változó vonalak, a hadi helyzeteket egyhamar elfelejtjük. Csak azok az ismeretek maradnak meg továbbra is, amelyek a térkép szemlélete mellett vésődtek emlékezetünkbe. Ez a tudásunk tartósabb lesz, él bennünk továbbra háború nélkül is, mert a háborús térképek változatlan vonalaira, a föld és a földhöz nőtt emberi alkotások térképi rajzára támaszkodik.

Ez a térkép háborús haszna. Mennyivel több ennél az, amit békében érhetiünk el, ha azzal az érdeklődéssel és megértéssel használjuk a térképet, amellyel a háborúban tettük. [...]

Fogadjuk szeretettel a térképet, a honi és idegen tájak e csendesszavú ismertetőjét. Fogadjuk azzal az érdeklődéssel, amellyel háborúban tettük. A háborúnak e legbékésebb harci eszköze ezt méltán megérdemli.”²³

23 Strömpl Gábor: A háború és a térkép. In: Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1918. évre. Szerk. Bátky Zsigmond. Budapest, 1917.

Jakusch Gabriella

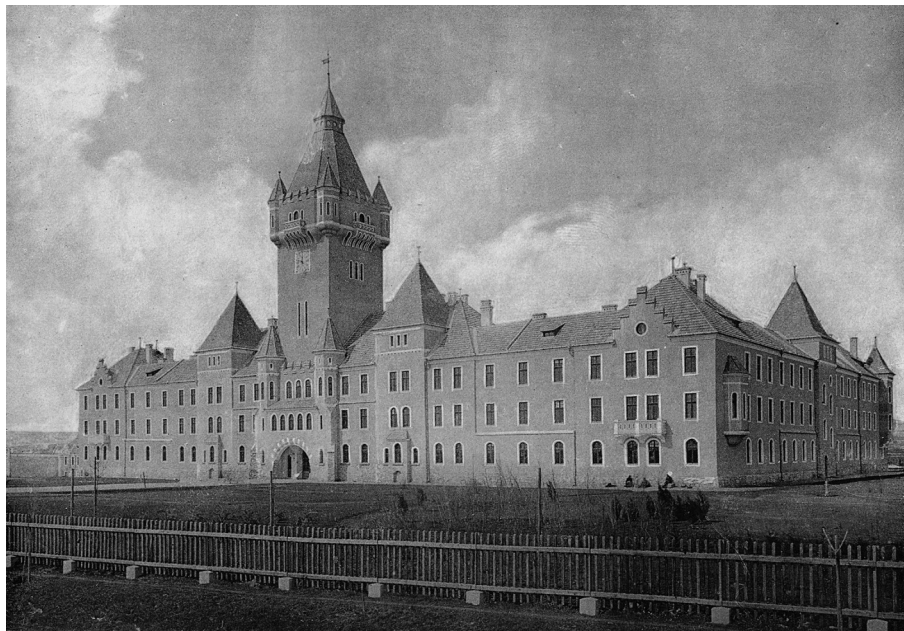
HAJMÁSKÉR, TÜZÉRBÁZIS A HÁTORSZÁGBAN

A honvédség legutoljára létrehozott fegyverneme a tüzérség volt. A felállítására irányuló magyar igények már az 1868-as véderőtörvény-tervezet parlamenti vitája során jelentkeztek, de a tüzérség ügye később is állandóan napirenden maradt. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok, az egész haderő vezérkari főnöke 1909-ben többször is sürgette a honvéd tüzérség létrehozását, mert a császári királyi Landwehnnél egy évvel korábban megkezdték a tüzérütegek szervezését. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetősége a honvéd tüzérség hiányát 1870-től 1913-ig úgy pótolta, hogy békeidőben az őszi fegyvergyakorlatokon, illetve mozgósítás vagy háború esetére a közös hadsereg tüzérségi alakulatait osztotta be a honvéd egységekhez. A fegyvernem megszervezésének szükségessége nem volt vitatott, hiszen leginkább a dunai birodalom tüzérsége volt lemaradva mind mennyiségileg, mind minőségileg és technikailag a többi nagyhatalomhoz képest. A tüzérség kialakítása 1913-ban indult meg tábori ágyús osztályok (8 db) és tábori ágyús ezredek (2 db) felállításával. 1914-ben honvédségünknek 1 lovas tüzér és 8 tábori ágyús ezrede volt, melyek változó számú üteg felett rendelkeztek. A világháború alatt a honvéd tüzérség igen dinamikusan fejlődött. A háború utolsó évében 12 tüzér dandár (kötelékében 2 tábori tüzér ezred, 1 tábori nehéz tüzér ezred és 1 hegyi tüzér osztály) harcolt.

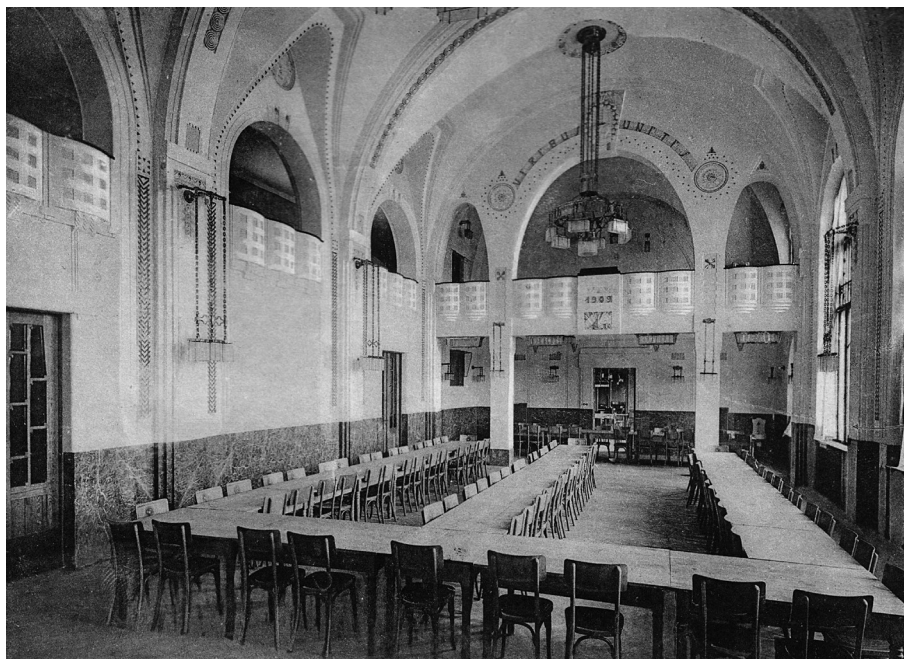
A Hajmáskéri Császári és Királyi tüzérségi lövőiskola ismertetése

A kincstár Hajmáskéren 1901-ben vásárolta meg a 8800 kataszterhold területet 1800 000 koronáért, hogy a Monarchia legnagyobb tüzérségi lövőterét itt építsék fel. Azért választották ezt a területet, mert mezőgazdasági termelésre a karsztos terület teljesen alkalmatlan volt. Lőtérnek viszont kiválóan alkalmas volt a Bakony által északról zárt, egybefüggő terület, ahol megtalálható volt minden természetes tereptárgy: hegy; nagy, belátható, ritkán lakott, sík terület.

A nyári hónapokban lögyakorlatra kirendelt csapatokat kezdetben a szomszédos közeli falvakban helyezték el. Ez a mindenképpen alkalmatlan elszállásolás, magára a gyakorlatokra és azok eredményeire is nagyon hátrányos volt, így a hadsereg vezetése elhatározta, hogy a lőtér közelében a csapatok megfelelő elhelyezésére telepet létesít. Ennek megvalósításához még 52 kataszterhold

Parancsnoksági épület

Tiszti kaszinó

Törzépület és gyengélkedő egykor és ma

területet vásároltak Hajmáskér keleti határában. Az új telepet 260 tisz, 2000 tüzér, 1030 ló, 100 ágyú befogadására tervezték. A telep az alábbi részekből állt:

- a) Lőtér és a lőtéri parancsnokság
- b) Tábori tüzérség és a vartüzérség lövőiskolája és ezek parancsnoksága
- c) Lövőiskolai ezred, hadi létszámmal
- d) Vartüzér zászlóalj
- e) Léghajós osztály és egy világítási jelző-szakasz
- f) Tábori tüzér ezred

Ennek megfelelően a telepen a következő épületek épültek:

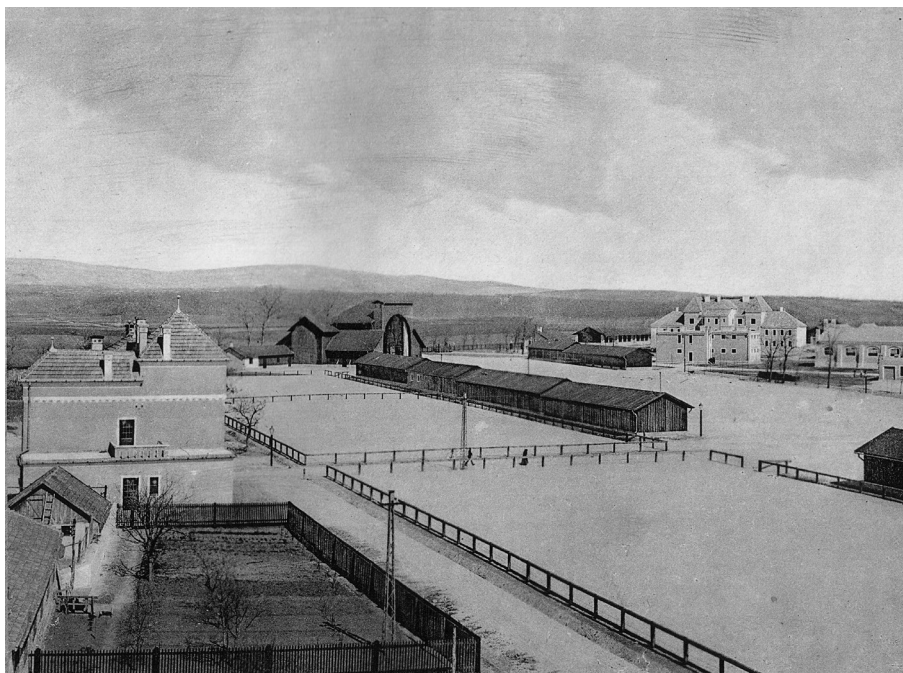
1. Parancsnoksági épület, amely a lövőiskola parancsnokság hivatalos helységeit, a két lövőiskolát, a parancsnokok, az előadók és a tanfolyamot látogató tisztek lakását foglalta magában. Egy külön épületszárny jutott a szórakozás céljaira szolgáló helyiségeknek: díszterem, kaszinó, étterem.
2. Az iskolaezred tisztjeinek lakóháza, külön irodahelyiséggel és étteremmel
3. Altiszti lakóépület
4. Két lakóépület, a béke-létszámon lévő négy üteg legénysége részére
5. A hadi létszámmra kiegészített ütegek legénységeinek lakóháza
6. Az iskolaezred törzsepülete, a gyengélkedők helyiségeivel
7. A lőtéri legénység és a lőtéri parancsnokság lakóépülete
8. A vartüzér-zászlóalj legénységének lakóháza, csupán nyári tartózkodás idejére
9. A mezei tüzérség nyári tartózkodására szolgáló lakóépület
10. A telep felügyeletével megbízott két nős főtiszt lakóháza
11. Cselédség lakóépülete

Ezenkívül még lóistállók hátsó és igáslovak számára, raktárak, műhelyek valamint őrházak álltak rendelkezésre.

A területhez tartozott még egy 21 000 m² területű sorakozótér is.

Az egész telepet léckerítéssel határolták, széles utakkal szelték át, és az utak mentén illetve az utak között gyeppel, fával beültették.

A telepet egy kilenc hold területű park egészítette ki. A telepnek saját vízvezetéke volt, melyhez a vizet két mély fúrású kútból vették. Innen turbinákkal

Nyitott lovardák

250 m³-es víztartókba szivattyúzták a vizet és vezették a telepre. A szennyvizet és az ürüléket a telepről egy külön szennyvíztisztító-telepre vezették. A telepet részben villannyal, részben petróleummal világították meg. A villamostelep teljesítménye 20 kW volt. A telepen kívül, de ugyancsak a lövőiskolához tartozó épületek az alábbiak voltak:

Egy gazdasági istálló, magtárépület és kocsiszín szekerek és gazdasági gépek részére, erdőéri lakóház gazdasági épületekkel Öskü mellett és egy másik Lyukakőhegy mellett.

A telep összesen 60 épületet foglalt magába és három év alatt 5 600 000 koronáért építették fel. Ebben a korszakban Ausztria–Magyarország legnagyobb katonai telepe volt.

A lőtér fontosságát mutatja, hogy 1908. szeptember 15-én délután érkezett Veszprémbe I. Ferenc József császár, aki megtekintette a hajmáskéri hadgyakorlatot is, valamint a Skoda gyár itt próbálta ki legújabb fejlesztéseit. 1905-től 1918-ig legkevesebb három gyalogsági, 15 könnyű, négy közepes, 12 nehéz löveget tesztelt a gyár, ennek szinte mindegyikét itt. Minden adat arra utal, hogy az „k. und k. Technische Komität”, a Császári és Király Katonai Műszaki Bizottság itt működött, és a kísérleti fejlesztéseket is itt végezték el.

Az olasz erődök ellen itt voltak a próbálövészetei az 1911 és az 1916 M 30,5 cm-es és az 1914 M 42 cm-es mozsárnak. Ebből a célból egy ma is látható tipikus olasz völgyzáró erődelemet építettek a lőtér egyik völgyében.

1908-tól kezdve még behatóbb lett a tüzértisztek gyakorlati kiképzése, amelyhez évente egy-egy gyaloghadosztály egész tüzérségét; továbbá egy-egy nehéztarackosztályt vittek – iskoladandárként – Hajmáskérre.

A világháború előtti utolsó egy-két évben már megkezdődhetett a tartalékos tisztek ütegparancsnokká való kiképzése is.

A táboritüzérség lövőiskolájáé az az érdem, hogy az 1908 és 1914 közötti rövid időben a tüzérség legnagyobb része felfogta, és megtanulta az új ágyú helyes harcászati alkalmazását. Ez az ágyú az 1905/08 M 8 cm-es tábori ágyú, ebben az időben az ágyús ezredek alaplövege, ebből volt a legtöbb. Ez egy akkor korszerű gyorstüzelő ágyúnak számított.

1913 áprilisában rendelték el a cs. és kir. tábori tüzérségi lövőiskola felállítását Hajmáskéren, valamint hegyitüzér iskola felállítását Kalinoviknál. (Bosznia-Hercegovina területén, Sarajevótól délre, 30 km-re található.) Részletesen leírták az iskolák felállítására vonatkozó utasításokat. Az iskolák felállítására a következő évben került sor.

1914. március 31-ei miniszteri rendelet alapján a tábori és tüzérségi lövőiskolát Hajmáskéren a következő módon állították fel: 1914. április 14. és július 7. között a honvéd tüzérség hallgatóként 10 századost és 8 tartalékos tisztet /:tisztjelöltet:/ és a lövőiskolai ezred megerősítésére egy hadiállományra kiegészített ágyús osztályt vezényelt.

A tábori tüzer lövőiskolába vezénylendő tartalékos tisztek (tisztjelöltek) lovasítására valamennyi honvéd tábori ágyús ezred a (folyó évi 14016/12. számú) rendelettel kiutalt vállalkozó lovak közül 1-1 lovat akként igényelt, hogy azok 1914. április 25-én a 7. honvéd tábori ágyús ezredhez Hajmáskérre beérkezzenek, s a visszaszállítást bele nem értve, május 21-ig rendelkezésre álljanak.

Kísérőket az illető tüzezezred vezényelt, akik a lovaknak a 7. honvéd tábori ágyús (h. t. á.) ezrednél való átadása után csapattestükhöz ismét bevonultak.

A fent említett lovak ápolásáról a 7. h. t. á. ezred gondoskodott.

A szükséges kísérőknek az idejekorán történő visszairányításáról – a saját állományból való kirendelése mellett – az ezred gondoskodott.

A hadiállományú ágyús osztályt az ezred, úgy alakította meg, hogy 1914. április 15-étől kezdve – a cs. és kir. tábori tüzérségi lövő iskola parancsnokságának, amelynek a lövőiskola tartamára a tanosztályt rendelték –, rendelkezésre állt. Az ezred összes tisztjét a lövőiskola parancsnokság rendelkezésére bocsátották; kiegészítésképpen Hankovszky Árpád 6. h. t. á. ezredbeli hadnagyot vezényelték, aki tisztí szolgájával, egy loápolóval és tisztí szolgálati lovával április 14-ig érkezett be a 7. h. t. á. ezredhez.

A 7. h. t. á. ezred egyéves önkénteseinek április 25-ig csapattestükhöz kellett bevonulniuk.

Elsősorban olyan főtüzéreket vezényeltek, akik továbbszolgálatra jelentkeztek.

A lovakkal kapcsolatban a következő rendelkezés született: A teljes hatos fogatot abban az összeállításban vezényelték, amelyben a csapattestnél állandóan alkalmazásban voltak, hogy jól legyenek behajtvva. Hajtótüzérekül egy közép s egy rendes lovast vezényeltek, kik a hajtásban igen jól képezettek voltak, s csak az átadandó hatos fogatnál osztandók be. A hatos fogatot teljes és felillesztett

hámszerszámmal kellett vezényelni. A hámszerszámnak a kéthónapos erős igénybevétele javítás nélkül ki kellett bírnia. Minden lóval egy jó és egy istálló pokrócot kellett átadni, a hajtótüzérek az előírt lőszerelvényt magukkal vitték, és a lovakat új patkolással adták át.

A lovakat és a hámszerszámot a 7. h. t. á. ezred bizottságilag vette át, előforduló hiányokat a honvédelmi miniszternek jelentették.

A felsorolt legénységet és lovakat a 7. h. t. á. ezrednek adták át élelmezésbe: az 1–4. ezredtől vezényelteteket az I. osztálynak, a többieket a II. osztály gazdasági hivatalának.

A legénység kifogástalan ruházattal (1 kimenő-, 1 gyakorló- és 2 zsávolj öltözet, kettő pár bakancs) érkezett; a javításhoz szükséges anyagot pedig magával vitte.

Az összes szállítmány április 14-éig érkezett be Hajmáskérre.

A békeállomány lövegeit a tüzérművezető alaposan megvizsgálta, és amelyek esetleg a lövőiskolában való használatra nem voltak alkalmasak, a 7. h. t. á. ezred pótkészletből pótolta.

Négy üteg lőszeres kocsit a pótkészletből minden esetre kiadtak, s azon felül minden üteg távbeszélőjét és jelző állomását ötre kiegészítették.

Minden tényleges tisztre és hallgatóra 200–200 lövést, minden tartalékos tiszt-hallgatóra 80–80 lövést számítva, 441 gránátot és 2199 srappelt utaltak ki. A lőszer kiszállítására külön intézkedtek.

A lövőiskolában való tartózkodás idejére megszabták a díjazást is, valamint a lovak ellátását is szabályozták.

1914 áprilisában a változásokról Veszprém Vármegye így írt:

„Honvédtüzérezred Hajmáskéren

1914. április elseje honvédtüzérségünk fejlődésében jelentőségteljes dátumként szerepelt.

E napon alakult meg részint az eddigi önálló tábori ágyúosztályok egyesüléséből, részint új felállítások által, a 2–7 honvéd tábori ágyúezred. Jelenleg 8 ágyúezred s egy honvéd lovas ágyúosztály van. Márc. 31-én voltak a készülődések az átadáshoz, továbbá az osztályok búcsúzkodása az utolsó osztálynap parancsal. Másnap reggel 24 ágyúlövés jelezte az első hajnal pirkadását az ezred életében. Dél előtt a tisztikarnak ünnepies jelentkezése volt az ezred parancsnokánál, Lapp Gusztáv alezredesnél. Délben díszbéd volt, melyen a helyőrség összes cs. és kir. katonai parancsnokságai, vármegyei s veszprémi előkelőségek vettek részt, őfelségére mondott lélekemelően szép felköszöntőre a tisztikar riadó éljenzése és 24 ágyúlövés felelt. A dél előtt folyamán elküldött bódoló táviratokra üdvözlő sürgönyök érkeztek az új ezredhez: Őfelségtől a királytól, továbbá Ferencz Ferdinánd trónörökösztől és Lipót Salvator főherceg, tüzérségi főfelügyelőtől, Robr lovassági tábornok, honvédségi főparancsnoktól Kárász altábornagy, honvédtüzérségi felügyelőtől Délután folyamán a tisztikar vadászlovaglást rendezett Veszprémbe. A jelentős szép nap estéjéi 24 tüzér felcsillanó ágyúlövés dörögte a takarodót.”

1917 májusában változás állt be Hajmáskéren: A hadsereg főparancsnoksággal és a hadügyminiszter úrral egyetértésben tüzérségi lövőiskolát állítottak fel, amelyben üteg parancsnokok, szakaszparancsnokok és tisztesek részesültek

a háborús tapasztalatoknak megfelelő, és az új löveganyagot, új löeljárásokat megismerő gyakorlati kiképzésben.

A lövőkola céljaira a honvédség egy 6 löveges tábori ágyús-, egy hatlöveges tábori tarackos-, egy kétlöveges nehéz tarackos és egy kétlöveges nehéz ágyús üteget állított fel, melyek mindegyikéhez a hadsereg főparancsnokság a hadrakelt seregtől három-három tábori ágyús, illetve tábori tarackos szakaszt, továbbá két-két nehéz tartalék illetve nehéz ágyús félszakaszt bocsátott rendelkezésre.

Elegendő volt, ha a tisztesi helyeknek csak a fele volt tisztesekkel betöltve, a többi helyekre altiszti iskolásokat vagy rendfokozat nélküli legénységet oszthattak be. A szükséges fegyverzet kiszállítására külön intézkedtek.

1917. januárban a M. Kir. Honvédség egy öt ütegből álló tanosztályt állított föl, 35 tiszt és egy tanár állománnyal. A célja a honvédtüzérség részére tisztek és hadapródok továbbképzése. Egy tanfolyam alatt 20–30 fő tiszt és 30–40 fő hadapródról volt szó. Vélhetően ez néhány hetes képzés lehetett. Alighogy működni kezdett, az év októberében a m. kir. Honvédelmi miniszter elrendelte honvéd löiskolás ütegek harctéri alkalmazását. Az iskolában ekkor: egy tábori ágyús üteg, egy tábori tarackos üteg, egy közepes ágyús üteg, egy nehéz tarackos üteg és egy hegyi ágyús üteg volt. Gyakorlatilag mindegyik tábori tüzérségi ütegfajta képviseltette magát, amely a Magyar Királyi Honvéd tüzérségben rendszeresítve volt. Az ütegek legénységét a 37. tarackos pótütegtől rendelték kiegészítésre, a haditechnikát és más eszközöket (országos járművek, hadiruházat, lovak, egészségi ügyi anyag) egyéb más helyekről.

Az oda vezényelt tiszteket azonnal visszairányították az eredeti alakulataikhoz. A tüzér tanfolyamot egyelőre felszámolták, visszaállításáról nincs adat. (Hadtörténelmi Levéltár, Hadsereg főparancsnokság 1917. kt. 1031)

A háború végén a magyar hadügyminisztérium 1/a osztályának a honvédelmi miniszter által kijelölt bizottság vezetője, abból a célból, hogy felmérje a hajmáskéri tüzérbázis állapotát Feine alezredes által 1918. december 10-én küldött jelentés alapján ismerhetjük meg a hajmáskéri viszonyokat. Az állítólag meglévő alakulatokra vonatkozóan, a kritikus napokban a legénység mind eltávozott, elszéledt. Az átvételnél csak a havidíjasokat és néhány altisztet találtak, akiknek a családja itt lakott, és azért maradtak. A közös alakulásokból nem maradt semmi. A parancsnokságokat és állásokat magyar havidíjasokkal töltötték be, azonban néhány nem magyar havidíjast az átadás befejeztéig ott tartottak. Az ittmaradt anyagra vonatkozólag a következőképp rendelkeztek: Minden egyes anyagcsoportra külön bizottságokat neveztek ki, amelyek az illető anyagokat összehozták, összehordatták, biztonságba hozták, és jegyzőkönyvileg leltározták. Ilyen bizottságok működtek: ruházatra, tüzérségi anyagokra, telefonanyagra és műszerekre, élelmiszerekre, laktanya és szobaberendezésekre, löügyekben, felosztott alakulások elszámolásának átvételében.

Hajmáskéren megmaradt parancsnokságokat illetően az alábbi felépítést javasolták:

1. lőtéparancsnokság egy különítménnyel: ezen különítmény legalább 300 emberből kell hogy álljon, tehát két alosztály, egy osztályparancsnok parancs-

noksága alatt, ki egyszerre a lőtérparancsnok helyettese. A lőtérparancsnokság kiegészítő része a gazdasági hivatal.

2. uradalmi intézőség

3. egy épületkezelőség: egy tűzérési anyagkezelő bizottsággal, amíg a nagy tűzérési anyag Hajmáskéren marad.

4. fogolytáborkezelőség egy őrkülönítménnyel: A tési birtokot a kincstár az esztergomi káptalantól 1800000 koronáért megvette, a vételár a Magyar Földhitelbanknál volt letétben. A birtok messze feküdt és keveset jövedelmezett, nem hozta be a kamatokat. Azonkívül egy csereakció indítását tervezték, melynek alapján a tési parasztok ezen megvásárolt birtok egy részét megkapnák, és helyette a lőtérrel szomszédos erdőséget adnák át.

A Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb tűzérési bázisa a továbbiakban néhány év átmeneti időszak után, a Magyar Királyi Honvédség meghatározó tűzérési bázisává vált, együtt a Várpalotai gyalogsági lőtérrel. A hely kiválasztását mi sem bizonyítja jobban, hogy 110 év elteltével a mai napig Európa egyik legnagyobb lő- és gyakorlótere.

Lugosi József

ÖNKÉNTES ŐRSEREG ÉS POLGÁRŐRSÉG

Az Önkéntes Őrseregről és Polgárőrségről kívánom megosztani Önökkel gondolataimat. Azért tartom lényegesnek e két testület történetének, feladatkörének tisztázását, mert két olyan fontos – a fegyveres szervezetek munkáját mentesítő – testületről van szó, amelyeket az első világháború végéig az újságírók cikkeikben rendszeresen összekevertek, s így ma sem határolódnak el élesen: az Önkéntes Őrsereg katonai feladatokat látott el HM felügyelettel, a Polgárőrség pedig a rendfenntartásban segédkezett a BM égisze alatt.

Az első világháború vérzivataros esztendeinek kedves emlékei azok a képek, amelyeken a budapesti Postapalota¹ előtt, vagy a Vámháznál² öreg civil ruhás urakat látunk posztolni felelősségük büszke tudatában a zimankós, ködös téli éjszakában, fejükön katonasapkával, vállukon a becsületben megöregedett Kropatschek vagy Werndl puskával. Akaratlanul is Francisque Sarcey³ 1915-ben Budapesten is megjelent könyvére – „Páris ostroma. Benyomások és élmények” – gondolunk, amelyben a francia főváros ostromát leírva fölényes kedélyességgel pécézte ki azokat a párizsi polgárokat, akik a középületeket őrizték. Azonban ezek a zömmel éltes urak, amikor kellett bátran áldozták életüket hazájukért.

Ez pedig a Nagy Háború folyamán valódi erkölcsi tartalommal bíró cselekedet volt.

Budapesten a párizsihoz hasonló szervezet megalakításának gondolata Szemere Miklóstól⁴ és a hadvezetőségtől származott, akik a Honvédelmi Minisz-

1 A Magyar Posta Székháza: a mai Széll Kálmán (Moszkva) téren áll.

2 Vámház: tulajdonképpen az 1870–74 közt Ybl Miklós tervei alapján megépült Fővámpalota a Szabadság híd pesti hídfőjénél. Ma a Budapesti Corvinus Egyetem központi épülete. – *Zsidi Vilmos–Kiss István Géza*: A Budapesti Corvinus Egyetem központi épületének története. <http://www.uni-corvinus.hu/index.php?id=p100012>

3 Sarcey, Francique (1827–1899) francia újságíró és drámakritikus. Leghíresebb művét, a „Le siege de Paris – impressions et souvenirs”-t saját, 1871-es párizsi naplófeljegyzései alapján állította össze. – Az 1870–71-es francia-porosz háború végén a porosz csapatok körülférták és elfoglalták Párizst, s 1871 januárjában Versailles-ban kikiáltották a Német Császárságot. Az új francia nemzetgyűlés Bordeaux-ban alakult meg, így a fővárosban március 28-án meg alakult a 60 napot megélő párizsi kommun, egy anarchista, szocialista és republikánus tagokból álló munkástanács. A nemzetgyűlés csapatai május 21-étől kezdődően egy hétig ostromolták a várost. – internet/wikipédia

4 Szemere Miklós (1856–1919): politikus, diplomata, országgyűlési képviselő; a századforduló magyar társadalmi életének egyik legnépszerűbb alakja. Sokat tesz a magyar céllövő sport fejlesztése

térium egyetértésével felvetették azt a gondolatot, hogy miként lehetne azokat a katonákat, népfelkelőket polgárokkal helyettesíteni, akik a fővárosban közhe-lyeket, – hidakat, épületeket, közcélú műveket – őrizték. Javaslatuk szerint he-lyettük a nélkülözhetetlenül fontos posztokon önként vállalkozó polgárokkal is ellátható a szolgálat. Ezáltal többezer kiképzett katona (Budapesten 1914-ben 2000 fő) szabadulna fel, akiket a hadvezetőség a frontok égetően szükséges he-lyein vethetne be.

Az ötlet megvalósítására több fővárosi társaskör és sportklub tanácskozást tar- tott és elhatározták, hogy megalakítják a polgárőrséget, amelynek tagjait főként saját körükből toborozzák.

A Honvédelmi Minisztérium támogatásával 1914. szeptember 14-én vasár- nap a Tisztviselői Egyesület Dísztermében⁵ már meg is tartotta alakuló ülését a Polgárőrség.

Az alakuló ülésen Gerenday György⁶ indítványára Andrássy Gyula grófot⁷ vá- lasztották az értekezlet elnökévé, aki bejelentette a Polgárőrség létrejöttét, s hogy a toborzás decentralizáltan, kerületenként történik. Ezután dr. Barbul Jenő⁸ a résztvevőknek vázolta a megalakulás történetét, majd indítványára – a politikai erőviszonyoknak megfelelően – főparancsnoknak választották Andrássy Gyula gró- fot, Apponyi Albert⁹ grófot, Bárczy Istvánt¹⁰, Molnár Viktort¹¹, dr. Plósz Sándort és

és a hanyatló hazai lötenyésztés felvirágoztatása érdekében. A honvédelmi nevelésről 1902. április 29-én elmondott beszédével a húsz évvel később megalkotott levante intézmény első szószólója. A háború elején "Földet a vitézeknek"-javaslata a Vitézi Rend megteremtését célzó első próbálko- zás. Szemere példát is akart mutatni: 1915 szeptemberében bejelentette, hogy felajánlja a háború befejezése utánra Trencsén megyei, szülőváraljai birtokát a háborús veteránok közötti szétosz- tásra. – en.wikipedia.org/wiki/Francisque_Sarcey - 25k

5 Országos Tisztviselői Egyesület

6 Gerenday György dr. (1855–1922?) jogász, a Kincstári Jogügyek Irodájának köztisztviselője, miniszteri tanácsos, a magyar sportszervezés nagy alakja. Több sportklubnak kulcsmbere: rendszerint arisztokrata elnökök mellett az ügyvezető igazgató. Alelnöke volt a Magyar Atlétikai Szövetségnek, a Magyar Birkózó Szövetségnek, az Aeroszövetségnek, a Magyar Olimpiai Bizottságnak, elnöke az Országos Testnevelési Tanácsnak. Társadalmi téren is működött, elnöke volt a Tisztviselő Kaszinónak. – *Lukácsy András*: Lex Gerenday: az első magyar sporttörvény. Min múltott az 1920-as pesti olimpia? – In: *Élet és Irodalom*, 2010. május 21. 12. p.

7 Andrássy Gyula gróf, ifjabb (1860–1929) politikus, belügyminiszter, jogi szakíró, pártvezető, az utolsó osztrák-magyar külügyminiszter, id. Andrássy Gyula miniszterelnök fia. – Magyar Életrajzi Lexikon <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.htm> (továbbiakban: MÉL)

8 Barbul Jenő dr. (1873–194?) egyik belső híve a századelő pesti társasági élete vezéralakjának, Szemere Miklósnak. A hit-, bölcsész- és jogtudomány doktora, az Egyetemi Könyvtár őre, 1918 után a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatója. Politikai szerepet is vállalt a királyi Romániában: szülőföldje – Szatmár megye – mandátumával két cikluson át parlamenti képviselő. 1935-ben ment nyugdíjba. – *Glatz Ferenc*: „...tisztelve egymás hitét, nyelvét, függetlenségét, szabadságát...” Hóman Bálint és Barbul Jenő levélváltása 1940–41-ben. *História*, 1984/5–6. 40. p. (www.tankönyvtar.hu/historia-1984-056/historia-1984-056-081013-11)

9 Apponyi Albert gróf (1846–1933) politikus, miniszter, nagybirtokos, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Jászberény város aranymandátumos képviselője. Az 1920-as párizsi békekonferencián a magyar delegáció vezetője volt. – MÉL

10 Bárczy István (1866–1943) jogász, politikus, Budapest polgármestere, majd főpolgármestere. – MÉL

11 Molnár Viktor (1859–1918): jogi tanulmányok után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője, Trefort Ágoston személyi titkára, majd 1905–1912 között államtitkár. A tudományos

Szemere Miklóst. A központi parancsnokság vezetője Szemere Huba¹² és Gerenday György lett. Az ülés végén Dr. Barbul Jenő bejelentette, hogy a Polgárőrség tagjai a kiképzések szervezett beindulásáig Szemere Miklós szentlőrinci Lövházában¹³ és a Polgári Lövházában¹⁴ ingyenes céllövő kiképzést kapnak.

Az elhatározás után megkezdődött a szervezés. Az újságok hasábjain, falragaszokon és röplapokon hívták fel a polgárságot az önkéntes jelentkezésre.

„Szágyen arra, s megalázó, a ki fegyvert nem fog! Budapest férfiai! Véres kardok lángba borították Európát. A világháború hatalmas küzdelmeiben katonák milliói életüket áldozzák legszentebb javunkért, a független Magyarország tartós békéjéért. Budapest férfiai! Mindannyiunk kötelessége résztvenni a hősiesség és a férfierő eme hatalmas próbáján. Mindazok, akik a nagy tusából kirekedtek: az Önkéntes Őrseregben rohadják le hazafiasságuk kötelezettségüket...A ki nem akarja, hogy tétlennek és hazafiatlannak tartás, zászlónk alá áll!”

Eközben a honvédelmi miniszter 15799/eln.1-1914. szám alatt kiadta az Önkéntes Őrsereg szolgálati utasítását, amelyben meghatározta az Önkéntes Őrsereg hivatását; Budapest területén a katonai épületek és tárgyak kivételével, a biztonsági őrszolgálat, a sebesültek szállítása és gondozása körüli külső vezetői és felügyeleti szolgálat, továbbá általában a katonai felügyeleti és jelentési szolgálatnál szükség esetén karhatalmi segédkezés.

Ekkor már kb. 14000 volt az önkéntes jelentkezők száma. 1914. október 10-én Déry Béla,¹⁵ a Nemzeti Szalon igazgatója, mint az őrség központi vezető parancsnoka több mint nyolcezer önkéntes őrral íratta alá az esküt (fogadalmat) a Nemzeti Szalon épületében berendezett központi parancsnokságon: elsőnek a vezetőség, majd a jelentkezők nagy számára való tekintettel ABC szerint rangsorolva. Az ABCD családnevűeket 1914. október 12-re, az FGHIJK családnevűeket október 13-ra, az LMNOP családnevűeket október 14-re, míg az RSTUVWZ családnevűeket október 15-re hívta be eskütételre.

ismeretterjesztés érdekében ő alapítja meg az Uránia Tudományos Színházat és a Tudományos Egyesületet. – MÉL

12 Szemere Huba (1865–19??) politikus, birtokos; a jogot és a gazdasági szakot a hallei egyetemen végezte, hazatérve a Pesti Napló közgazdasági rovatvezetője, majd a Gazdasági Lapokat szerkesztette. Képviselőházi tag. – *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. (<http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm>)

13 Szemere Miklós (1856–1919) 1902-ben vette meg az eladó Cséry-birtokot Pusztaszentlőrincen, hazafias indítatásból elhatározza, hogy a terület egy részén modern, európai igényeket is kielégítő lövöldét építtet. 1903. május 5-én nyílik meg a lövöld. Májusban megindul az országos, később nemzetközi löversenyek sorozata. Az első világháború kitörése után a létesítmény teljes körűen katonai célokat szolgál. Bár 1919-ben Szemere Miklós meghal, a céllövő sport tovább folytatódik. 1928-ban lakossági követelésre betiltják a lőtér működését. 1929 novemberében az épület és a hozzá tartozó terület a község tulajdonába kerül, amely távlatilag fürdőt akar itt létesíteni. Az épület, mint helyi rendezvényközpont működik tovább. A második világháború ismét militarizálja a létesítményt, ezúttal a női „levente szakosztály” kap benne otthont. 1949-től az építmény alapvető karbantartás nélkül strandöltözőként üzemelt a Május 1. strand részeként. Ma a Zila Kávéház Krisztina Cukrászda és Étterem működik a felújított épületben. – http://hu.metapedia.org/wiki/Szemere_Mikl%C3%B3s

14 Polgári Lövöld: feltehetőleg a XIV. kerületi, herminamezői épületről van szó: a Róna utca közvetlen közelében: ma a filmgyár tömbje foglalja magába ezt a területet, s magát az épületet is.

15 Déry Béla (1870–1932) festőművész – MÉL

Az Önkéntes Őrsereg esküütétele

Ugyanakkor Andrássy Gyula gróf felhívásban kérte a fővárosi polgárokat, hogy bocsássák rendelkezésre a katonailag még használható fegyvereiket, hogy ezzel se kelljen terhelni a katonai kincstárt. Ezután kezdődött csak az igazi, nehéz munka. Újabb és újabb toborzó gyűlést tartottak. Például 1915 januárjában a régi képviselőház ülésterme zsúfolásig megtelt, sokan rekedtek az ajtón kívül. A verbuváló estet Déry Béla parancsnok nyitotta meg, majd Rákosi Jenő¹⁶ mondta a toborzó beszédet, ezután a kulturális műsor keretében Major J. Gyula¹⁷ zeneszerző zongorakiséréstével az énekkar elénekelt a Szózatot, majd Stephanidesz Károly¹⁸ kíséréstével Komlóssy Emma¹⁹ énekelt magyar dalokat,

16 Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró, színházigazgató, lapszerkesztő, a főrendiház tagja. A Budapesti Hírlap főszerkesztője, majd a Pesti. Hírlap főmunkatársa. – hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%A1kosi_Jen%C5%91 - 47k

17 Major J. Gyula (1858–1925) zongoraművész, zenetanár és zeneszerző. – MÉL

18 Stephanidesz Károly (1871–1964) karmester, zeneszerző. Karmesterként működött a zombor-bajai társulatnál 1894-ben, Szegeden 1896-ban, Kolozsvárott 1897–1905 között, végül Budapesten a Nép-, a Vig-, a Városi, a Fővárosi Operett- és a Várszínházban. – Magyar Színházművészeti Lexikon (<http://mek.niif.hu/02100/02139/html/>)

19 Komlóssy Emma (1881–1944) színésznő. 1914-ben a Vigszínház, 1915–1918 között a Népopera tagja volt. – Magyar Színházművészeti Lexikon

Kaló Kálmán²⁰ versét az Őrseregről Fazekas Dezső²¹ szavalta el. Góth Sándor²² a Vígszínház tagja Órbok Attila²³ Székelyek című jelenetét adta elő. Ezután Somlay Artúr,²⁴ a Nemzeti Színház tagja saját versei közül szavalt, Gábor József²⁵ verbuváló nótákat, Király Ernő²⁶ magyar dalokat énekelt. A hangversenyt Karinthy Frigyes²⁷ felolvasása és Major Henriknek²⁸ az Őrseregről rajzolt ötletes karikatúrái kiállítása zárta.

Lassan véglegesült a vezetés rendje is. A szervezetet a főparancsnokság irányította, s alárendelt vezetési szervek voltak a középpont parancsnokság a kerületi parancsnokságok és a katonai kiképzési ügyosztály. Az első főparancsnok Andrassy Gyula gróf, főparancsnokok: Apponyi Albert gróf, Bárczy István, Berzeviczy Albert, Molnár Viktor, Plósz Sándor, Szemere Miklós, Sztterényi József²⁹ és Vázsonyi Vilmos³⁰. Voltak ezen kívül parancsnokok, felügyelők és csoportvezetők. A parancsnokság kijelentette, hogy az őrség csak az állam vagyonát, a közműveket és középületeket őrzi, és nem lesz őre a magánvagyonnak és a közbiztonságnak.

És ezért a neve nem is *polgárőrség* lesz, mint ahogyan kezdetben tervezték, hanem „*Önkéntes Őrsereg Budapesten, 1914*”, s függetlenül a rendőrségtől, teljesen katonai felügyelet alatt áll és működik.

20 Kaló Kálmánról nem találtunk adatot.

21 Fazekas Dezsőről nem találtunk adatot.

22 Góth Sándor (1869–1946) színész, rendező, színészpedagógus. – Magyar Színházművészeti Lexikon

23 Orbók Attila (1887–1964) író, újságíró. Jogi doktorátust szerzett. 1910-ben újságíró lett. 1912–1914 között Párizsból tudósított. 1919-ben Bernben sajtóattaséként dolgozott. 1920–22-ben nemzetgyűlési képviselő, majd 1923-tól ismét újságíróként tevékenykedett. Számos regényt, színdarabot, filmet, kabarétréfát írt. – Magyar Színházművészeti Lexikon

24 Somlay Artúr (1883–1951) színész, színészpedagógus. A Vígszínház színiiskolájába járt. 1900-ban lépett színpadra. 1908–1921 között a Nemzeti Színház tagja volt. – Magyar Színházművészeti Lexikon

25 Gábor József (1880–1929) operaénekes (tenor) és színész. Színművészeti akadémiát végzett, 1899-ben a Vígszínház tagja lett. A Népszínházban operettekben is fellépett. 1900 őszén az Operaházhoz szerződött. 1908-ban Olaszországba utazott tanulni. Később Berlinben énekelt. 1913-ban ismét az Operához szerződött, ahol haláláig magánénekesként működött. – Magyar Színházművészeti Lexikon

26 Király Ernő (1884–1954) színész, rendező, színházigazgató. Kereskedelmi képzettséget szerzett, majd 1902–03-ban Rákosi Szidi színészképző iskolájában tanult. 1904-ben Szabadkára, 1906-ban Kolozsvárra szerződött. 1908-tól 1919-ig a Király Színház tagja volt. – Magyar Színházművészeti Lexikon

27 Karinthy Frigyes (1887–1938) magyar író, költő, műfordító. – hu.wikipedia.org/wiki/Karinthy_Frigyes - 104k

28 Major Henrik, művésznevéen Sicu (1889–1948) grafikus és festő. Első karikatúrái élclopkban jelentek meg (Fidibusz). 1912-ben a Tevan-könyvtárban jelent meg Békéscsabán a *Komédiások*, 1913-ban pedig ugyanott *Panoptikum* c. írói karikatúraalbuma. 1915-ben önálló kiállítása volt az Ernst Múzeumban. A Tanácsköztársaság bukása után Párizsba emigrált, 1921-ben Hollandiába, Londonba, majd 1923-ban Amerikába ment, ahol politikai rajzolóként és a hollywoodi filmkolónia kedvelt karikatúristájaként működött. – hu.wikipedia.org/wiki/Major_Henrik - 30k

29 Sztterényi József báró (1861–1941) politikus, kereskedelemügyi miniszter, iparfejlesztési és iparoktatási szakértő. – hu.wikipedia.org/wiki/Szter%C3%A9nyi_J%C3%B3zsef - 28k

30 Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, liberális-polgári demokrata politikus, országgyűlési képviselő, miniszter. – hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1zsonyi_Vilmos - 38k

Bárczy István polgármester 1914. október 19-én, plakáton értesíti a főváros lakosságát az Önkéntes Őrsereg megalakulásáról és feladatairól.

„Az Önkéntes Őrsereg szervezése nem érinti sem a budapesti államrendőrség sem a magyar királyi belügyminiszter rendelete alapján szervezendő Polgárőrség működését és hatáskörét.”

A megalakuláskor az Őrseregnek 7600 tagja volt. A fővárost 11 őrségi kerületre osztották, amelyben mintegy 500 őrhely volt, minden őrhelyen 3-3 poszttal. Pl. az első őrségi kerület többek között a következő őrhelyekből állt: Főposta, Vámház, Központi Készenlét,³¹ Podmaniczky utcai³² hadikórház.

A szolgálat önkéntes, térítésmentes volt; egyenruháját is mindenki a saját költségén szerezte be.

Hazai Samu honvédelmi miniszter 1914. október 10-én, hagyta jóvá az Önkéntes Őrsereg formaruhájának tervezetét. Az egyenruha anyaga sima csukaszürke posztó, s blúzból, bő nadrágból, köpenyből és sapkából állt. A hajtóka színe sötét kékeszürke és a gombok mind a blúzon, köpenyen és sapkán sötétszürkék. A paroli sötétszürke, melyet a gallér szélén derékszögben elhelyezett sárga se lyemszalag díszített. A parancsnokok paroliján aranyszalag volt, és pedig a kerületi parancsnokokon egy, a központi parancsnokon kettő, és a főparancsnokon három. A legénység nem viselt rendfokozatot. Az őrség tagjai a formaruhát szolgálaton kívül is hordhatták. – Szolgálatban a bal karon a főváros színeinek megfelelő karszalagot kellett viselni. Őrszolgálatot polgári ruhában is teljesíthetett mindenki, azonban szolgálatban a karszalagot és a katonasapkát viselni kellett.

A parancsnokok 1861 M gyalogostiszi szablyát hordtak, tömör kardbojttal.

A legénység a lőfegyverének megfelelő szuronyt viselte oldalfegyverként. Így az rendkívül változatos volt. (Werndl szuronyok, Mannlicher szuronyok)

A főparancsnokság – módot nyújtva valamennyi budapesti egyenruhaszabónak – elrendelte, hogy a formaruha előírását és tervét a központi parancsnokságon minden érdeklődő szabóságnak térítésmentesen kiadják.

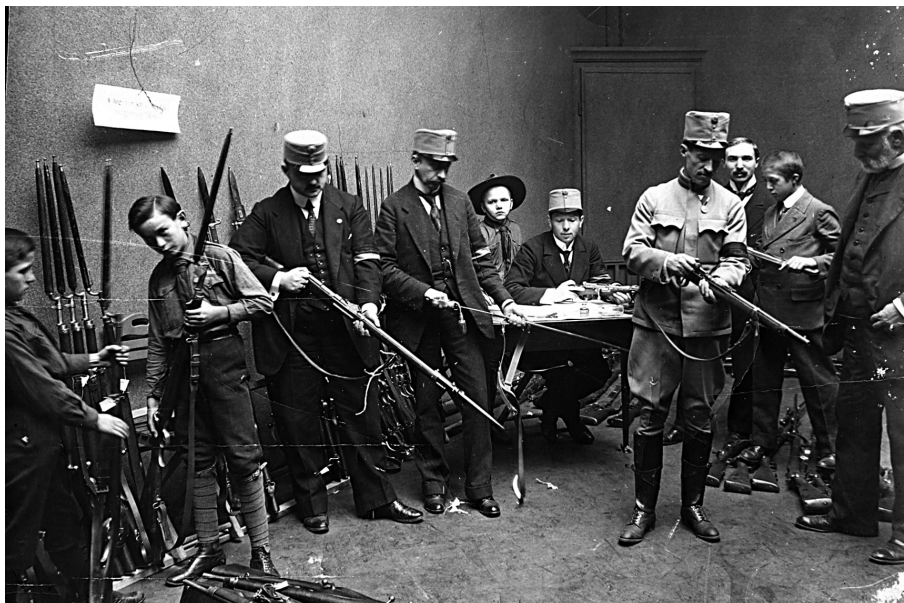
A szolgálat egész- vagy félnapos (nappali vagy éjszakai) volt.

Az önkéntes örök között fellelhető volt a társadalom minden osztálya: iparos kereskedő, tisztviselő, bérkocsis, munkás, országgyűlési képviselő, író, művész, milliomos magánzó, stb. Mindenki szigorú katonai szellemben pontosan, lelkesen és kitűnően végezte az önként vállalt szolgálatot. A vidéki városokban is alakultak ilyen szervezetek, ugyancsak eredményesen működtek.

A Nemzeti Szalon Erzsébet téri palotájában 1914. október 24-én szombaton reggel 7 órakor szolgálattételre megjelent az első 56 ór. Gyakorlatilag az Önkéntes Őrsereg ezzel az eseménnyel kezdte meg működését. A szuronyos fegyvereket megkapva, az őrcsoportok elindultak a katonai parancsnokság által az Önkéntes Őrseregre átruházott őrhelyekre.

31 Központi Készenlét: a forrás alapján nem azonosítható egyértelműen, hogy a Fővárosi Tűzoltóságról, a mentőkről vagy a rendőrségről van szó.

32 Podmaniczky utcai hadikórház: a szabadkőművesek által a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy páholyházában, a 45. sz. alatti épületben a világháború idején alapított, az egyes páholyok által fenntartott kisebb kórház. (http://www.szoborlap.hu/13514_az_egykori_szabadkomuves_paholyhaz_epuletdiszei_budapest_ruppert_vilmos_1896.html – letöltve 2011-06-20)

Az Önkéntes Őrsereg fegyverműhelye

Első alkalommal a Főpostánál³³, a Vámházpalotában lévő Állampénztárnál, a Várban lévő központi állampénztárnál³⁴, a Lánchíd melletti Alagútnál, a Postatakarékpénztárnál³⁵, a Törvényszék³⁶ épületében lévő letéti pénztárnál, a Lég hajó és repülőgépgyárnál³⁷, a 62-es postahivatalnál³⁸, és a Nagymező utcai³⁹ valamint a Mária Terézia téri⁴⁰ telefonközpontban adtak szolgálatot.

A népfőlkelőket, akik eddig ezeket az objektumokat őrizték, más fontosabb helyekre vezényelték, így a hadvezetőség összesen 6000 népfőlkelőt tudott más katonai feladatokkal megbízni.

A feladatok szaporodásával 1915. januártól a 12 órás szolgálatok helyett tervezték a 24 órás szolgálat bevezetését, és egy lég hajós osztag (katonai vezetés alatt), valamint egy kerékpáros osztag bevezetését.

33 Főposta: az V. kerületben, a Petőfi Sándor utca 13–15. szám alatt található

34 Magyar Királyi Központi Állampénztár: a IX. kerületben volt.

35 A Magyar Királyi Postatakarékpénztár épületét (Budapest, V. ker. Hold utca 4.) 1901-ben adták át, Lechner Ödön és Baumgarten Sándor tervei alapján épült. Ma a Magyar Államkincstár működik benne.

36 A budapesti királyi Törvényszéket befogadó épületegyüttes az V. ker. Markó utcában van.

37 Első Magyar Lég hajó és Repülőgépgyár Részvénytársaságot (Budapest Váci út – mai – Hungária körút sark) néven 1912-ben alapították. 1914-től UFAG néven szerepelt.

38 Budapest 62 postahivatala ma is működik, a VI. ker. Teréz krt. 51. szám alatt.

39 Budapesten a Terézvárosi Telefonközpont volt az első erre a célra épített, színvonalas, reprezentatív épület. A Nagymező és a Hajós utca között átmenő telken fekszik, Balázs Ernő építész tervei szerint 1900 és 1903 között építették.

40 A VIII. ker. Horváth Mihály téri (korábban: Mária Terézia tér) telefonközpont, amelynek bejáratánál a Puskás fivérek (Tivadar és Ferenc) domborműve látható.

*Az Önkéntes Őrsereg
szolgálatban*

1915-ös év elején már Bécsbe is eljutott az Önkéntes Őrsereg eredményes működésének híre: a bécsi „Schützencorps” 1915 februárjában bemutatkozó látogatásra hívta meg a szervezetet. Andrássy Gyula gróf első főparancsnok csak egyenruhásoknak engedte a kiutazást, s a szállást és utazást mindenki maga fizette. Az utazás előtt a bécsi bemutató eredményes végrehajtása érdekében az örök közel egy hónapig hetente háromszor gyakoroltak a József téri laktanyában⁴¹.

A Honvédelmi Miniszter 1915. június 14-én kiadott rendeletében a parolin a rendfokozati csillagviselés jogát megadta azoknak az önkénteseknek, akik fél éve teljes odaadással teljesítették szolgálatukat. (kerületi parancsnok 1, a központi parancsnok 2, a főparancsnok 3 csillag).

Andrássy főparancsnok az Önkéntes Őrsereg megalakulásának első évfordulóján napiparancsot adott ki, amelyben többek közt ezt írta: *„Lelki szükségletét érzem annak, hogy a szent ügy nevében, melynek szolgálatában szegődtünk, a vezetésem alatt álló önkéntes őrseregben minden bajtársamnak bálás köszönetet mondjak.”* – Neki viszont 1915. november 8-án Hazai Samu honvédelmi miniszter fejezte ki háláját: *„Nagyméltóságú Főparancsnok Úr! Most értesültem nagyméltóságod napiparancsáról, melyet a főparancsnoksága alatt álló budapesti Önkéntes Őrsereghez fennállásának egyéves évfordulója alkalmából intézni méltóztatott. Ezen alkalom készítet engem arra, hogy nagyméltóságodnak az őrsereg szervezése és vezetése körül kifejtett hazafias működéséért őszinte köszönetemet, s az Önkéntes Őrseregnek a főváros területén önzetlen buzgalommal és odaadással teljesített s a honvédelem ügyét előmozdító szolgálataiért a legmelegebb elismerésemet fejezem ki. Kérem, fogadja nagyméltóságod kiváló nagyrabecsülésem nyilvánítását és hazafias üdvözlétemet.”*

1915. október 26-ig, mintegy egy év alatt 26 000 budapesti polgár esküdött fel a lobogóra. Ebből 9 000-nél többen a népfölkelői szemlén katonai szolgálatra alkalmasnak bizonyultak, ezért az Őrsereg-beli szolgálat helyett bevonultak ezredükhöz. Ennek ellenére egy év múlva még mindig 11 000 voltak. (kb. 6000 fővel elhalálozás, betegség és kilépés miatt csökkent a testület létszáma). Az Önkéntes Őrsereg vöröskeresztes különítménye az őrszolgálat mellett vállalkozott a pályaudvarokra érkező sebesültek fogadása körül rendfenntartó feladatokra, valamint a kórházi vonatok járatainál a szakközegek segítésére. Josinovich Géza,⁴² a Vöröskereszt ügyvezető elnöke megbízásából Földes Lajos alezredes ezredorvos az őrsereg kaszárnyájában a különítménynek meg is kezdte az elméleti kiképzését, melyet aztán a pályaudvaron gyakorlati kiképzéssel fejeztek be.

A Budai Önkéntes Őrsereg 1914. október 26-án kezdte meg működését, 716 önkéntes őrrrel.

1915 januárjában már 732 önkéntes őrrrel rendelkeztek, 64 ember kivételével mind budai lakosok. Legtöbb állami tisztviselő, szám szerint 86 a pénzügyminisztériumból jelentkezett.

41 A Radetzky-laktanya I. ker. Bem József tér 3.

42 Josinovich Gézára nem találtunk adatokat.

Polgárőrségeknek
 községeknek, rendőrségnek, mező- és erdőőröknek
 kitűnő **csendőrségi ismétlőlegységek, szu-
 nyok, töltények, katonai sapkák, karkötők**
és mindennemű felszerelési cikkek
Tiller Mór és Társa cs. és kir. udv.
 szállítóknál
Budapest, Váci-utca 35. sz.
 jegyzékek kívánságra bérmentve küldetnek. 125693

Az őrkök között volt 40 tanár, 31 mérnök, 21 ügyvéd, 83 iparos, 52 kereskedő, a többi különféle foglalkozású. A népfőlkelő szolgálatra bevonulás a budai őrséget is meggyengítette, 76 őrnek kellett bevonulnia.

1916 októberében az Önkéntes Őrsereg már két éves fennállásra tekintethetett vissza, ideje volt a számvetésnek. Soraiba 32 000-nél többen esküdtek fel. Ahol a front mögötti munkában segítőkezekre volt szükség, az Önkéntes Őrsereg mindig és mindenütt kéznél volt. Részt vettek a háborúval kapcsolatos mindennemű jótékony mozgalomban. Közreműködtek a Vöröskereszt Egyesület szeretetadomány-gyűjtéseinél, nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is. Önkéntes Őrsereg különménye állandóan dolgozott a Vörös Kereszt Tudakozó Irodájában és részt vállalt az erdélyi menekültek érdekében indított akciókból is.

1917 októberében, az Önkéntes Őrsereg hároméves évfordulóján a IV. Károly király Andrássy Gyula grófnak, az első főparancsnoknak és Molnár Viktor szolgálattelvő főparancsnoknak Legfelsőbb Dicsérő Elismerést adott, ezenkívül a Ferenc József Rend lovagkeresztjét hadidíszítménnyel adományozta Szterényi József szolgálattelvő főparancsnoknak, dr. Gerenday György főparancsnoknak. A Koronás Arany Érdemkeresztet a vitézségi érem szalagján 19-en, míg az Arany Érdemkeresztet a vitézségi érem szalagján 26-an kapták meg.

Az Önkéntes Őrseregben 1915 áprilisában hetente 13728 polgár szolgált 38 őrhelyen. 1917 októberében 27 őrhelyen 6104 fő adott szolgálatot. Sajnos ilyen részletes adatokkal 1918-ról már nem rendelkezünk.

Azonban megállapíthatjuk, hogy az Önkéntes Őrsereg messzemenően tudta teljesíteni a hadvezetés elvárásait, katonák és népfőlkélok ezreit lehetett más katonai feladatokkal megbízni, az őrsereg-beliekkel kiváltani. Lássuk ezek után a másik szervezetet.

A *Polgárőrség* megalakításának gondolatát Kmetty Károly⁴³ egyetemi tanár vetette fel, a főváros közbiztonságának megőrzése céljából. Tisza István gróf miniszterelnökhöz benyújtott javaslatára azonban azt a választ kapta, hogy a kormány a budapesti Polgárőrség szervezésének idejét egyelőre nem látja elérkezettnek, azonban a tervezetet nyilvántartásba vették.

1914 szeptemberében azonban már belügyminiszteri rendelet jelent meg a háborús viszonyok miatt sok helyen lepadt rendőrségi személyzet kiegészítésére. A belügyminiszter a Polgárőrség szervezésére, Magyarország területére egységes szabályzatot állapított meg, s csak Budapestre vonatkozóan tett néhány eltérő rendelkezést.

1914. szeptember 27-én dr. Boda Dezső,⁴⁴ Budapest rendőrkapitánya a polgárőrségről plakátok útján hirdetményt tett közre:

„A polgárőrség, mint a helyi közrend és közbiztonság fenntartására alakult őrtestület Budapest Főváros területén közvetlenül a főkapitánynak, Újpest város, Rákospalota, Pestújbely, Kispest és Erzsébetfalva községek területén pedig az illetékes kerületi kapitányság vezetőjének van alárendelve, s mindenben annak utasításai és rendelkezései szerint köteles eljárni.

- *A szolgálatra – amely önkéntes és díjtalan – csak feddhetetlen jellemű, 18. évét betöltött magyar állampolgárok jelentkezhetnek. A polgárőr a szolgálattól 8 napi előzetes bejelentés után bármikor visszaléphet. A polgárőri tagság a hadi szolgálat alól nem mentesít, és rögtön megszűnik, ha az illetőt bármilyen katonai szolgálatra behívták.*
- *A polgárőrség az illetékes rendőrhatalóság hozzájárulásával saját kebeléből parancsnokot és parancsnokhelyettest választ. A parancsnok hatáskörébe tartozik a polgári őrségi szolgálat vezetése és intézése (szolgálati beosztás, szolgálati idő és hely megállapításai, a polgári örök felváltása, stb.) A polgári örök egymással szemben fölé és alárendeltségi viszonyban nem állnak. Többeknek együttműködése esetében azonban a polgárőrség parancsnoka (esetleg a rendőrhatalóság) a polgári örök valamelyikét a vezetéssel esetről-esetre megbízhatja. Az ilyen megbízottnak a vezetés alá rendelt polgári örök feltétlenül kötelesek engedelmeskedni.*
- *Az illetékes rendőrhatalóság gondoskodik arról, hogy a polgárőrség tagjai szolgálatuk megkezdése előtti jogaikról és kötelességeikről megfelelő oktatásban részesüljenek.*
- *A polgári örök szolgálatuk megkezdésekor az illetékes rendőrhatalóság vezetője előtt esküt (fogadalmat) tesznek.*
- *A polgári őrség tagjai polgárőri szolgálatuk közben hatósági közegek.*
- *A polgárőr szolgálat közben Budapest területén a főkapitány által előírt és saját költségén beszerezendő formaruhát és szolgálati jelvényt, Újpest, Rákospalota, Pestújbely, Kispest és Erzsébetfalva területén pedig bal karján „Polgári Őr” felírássú nemzetiszínű karszalagot, vagy más jelvényt visel.*
- *Aki jogosulatlanul viseli a formaruhát, vagy jelvényt kibágás miatt megbüntetik.*

43 Kmetty Károly dr. (1864–1929) egyetemi tanár, a közjog professzora.

44 Boda Dezső (1863–1918) Budapest rendőrfőkapitánya (1906–1917) – *Pintér István*: Rendnek muszáj lenni... Budapest, 1973. 291. p.

- *A polgári őr szolgálata közben lövőfegyvert és kardot viselhet. A polgári őrszolgálaton kívül a polgárőri jelvényt és a fegyvert nem viselheti. A polgári őrök fegyverhasználatára ugyanazokat a szabályokat alkalmazzák, mint a rendőrök fegyverhasználatára.*
- *A polgárőr fegyverét szolgálatában csak akkor használhatja: ha tényleg megtámadják, vagy megtámadással oly körülmények közt fenyegetik, hogy annak bekövetkeztétől alaposan tarthat; ily fenyegetés, ha az illető személy a nála lévő fegyvert, vagy egyéb veszedelemes eszközt a polgári őr felszólítására nem teszi le, vagy át nem adja, vagy ha a fegyverrel, vagy a veszedelemes eszközzel ellátott egyén esetleg védett helyzetből előjönni vonakodik; ha szolgálat teljesítés közben olyan tényleges ellenszegülésre talál, mely más eszköz nem áll rendelkezésre; ha a fegyver használata megtámadott harmadik személyek megvédésére feltétlenül szükségesek. Mindezekben az esetekben rendszerint csak a kard használható.*
- *Lőfegyverekhez külön utasítás nélkül csak akkor szabad nyúlni, ha azt az élet és testi épség megvédése feltétlenül megköveteli és végső szükség okolja meg.*
- *Szabályellenes fegyverhasználat súly büntetőjogi következményekkel járt.*
- *A polgárőrség tagjai rendőrhatalmási jogokat nem gyakorolnak. Ha szolgálat közben ilyen szükséges – rendőrhatalomokhoz kell fordulni. Sürgős esetben a rendőrhatalom rendelkezéséig a polgári őrök is megtehetik a közbiztonság fenntartására okvetlenül szükséges intézkedéseket*
- *A polgári őröket olyan szolgálatra kell alkalmazni, mely különösebb rendőrhatalmási képzettséget, jártasságot nem igényelnek, pl. őrzáratok, közüzemek, középületek, intézmények stb. őrzése és védelme, tömegesen fellépő rendezavaró elemek feloszlátása. Jelentősebb rendészeti feladatok végzésére – rendőrökkel együtt.*
- *Lakosságot tájékoztatni kell a polgári őrök hivatásáról, hogy hatósági közegek*
- *A polgári őrség megszüntetéséről a BM. Intézkedik.”*

A rendőrkapitány megfogalmazta elvárásokat beépítették a polgárőrség szabályzatába, amelynek legfontosabb pontjai:

„5.§. Az illetékes rendőrhatalom gondoskodik arról, hogy a polgárőrség tagjai szolgálatuk megkezdése előtt jogaik és kötelességeik tekintetében megfelelő kioktatásban részesüljenek. A polgárőrök a fegyveres erőnek nem tagjai, ezért különösen figyelmeztetni kell őket arra, hogy esetleges ellenséges betörés esetében fegyvereiket és polgárőr jelvényüket a rendőrhatalomnak szolgáltatassák be, nehogy őket az ellenség részéről fegyvereik miatt bántódás érje.

A rendőrség szolgálati és egyéb szabályai a polgárőrökre is irányadók azzal az eltéréssel, hogy a polgárőr a szolgálatból erre vonatkozó írásbeli bejelentésének időpontjától számított 8 nap elteltével feltétlenül kiléphet. A polgárőrök részére a szükséghez képest kivonatot kell készíteni.

6.§ A polgárőrök szolgálatuk megkezdésekor az illető rendőrhatalom vezetője előtt esküt (fogadalmat) tesznek:

„Én N.N. esküszöm az élő Istenre (becsületemre fogadom) hogy Őfelségéhez, apostoli királyunkhoz és Magyarország alkotmányához hű leszek, polgárőri kötelességeimet pontosan és lelkiismeretesen teljesítem; az előjáróim által polgárőri feladataim körében adott rendelkezéseknek feltétlenül engedelmeskedem, a tudomásomra jutott hivatali titkot megőrzöm, Isten engem úgy segítjen.” (Fogadalom esetében az utolsó mondat elmarad)

Az eskü (fogadalom) letévesét a megbízó okiratra vezetett záradékban az esküt kitevő hatóság igazolja.

7.§. A polgárőrség tagjai polgári szolgálatuk közben hatósági közegek. A polgárőr e minőségével felismerhetővé tétele végett szolgálata közben Budapest területén a főkapitány által előírt és a saját költségen beszerzendő egyenruhát és szolgálati jelvényt, Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Kispest és Erzsébetfalva területén, pedig bal karján „Polgári Őr” felírású nemzetiszínű karszalagot, vagy más megállapítandó jelvényt (kokárdát, vállszalagot, stb.) visel. Azt, aki anélkül, hogy polgári őr volna, a polgárőrök részére megállapított egyenruhát, vagy jelvényt viseli, kihágás miatt az 1879. évi XL. tc. 44. szakasza alapján kell megbüntetni.

A polgárőr szolgálata közben kardot és lőfegyvert viselhet. A polgárőr szolgálaton kívül a polgári őr jelvényt és a fegyvert nem viselheti. Fegyverhasználat, mint a rendőröknél.

9.§. A polgári őrök megalakulását és működésének megkezdését a helyi szokásoknak megfelelő módon közzé kell tenni. Ugyanakkor a lakosságot tájékoztatni kell a polgárőrök hivatásáról, az ellenszegülés következményeiről.

10.§. A vidéki polgárőrségek szervezeti szabályzata hasonló a budapestihez. A vidéki polgárőrség szervezését szervezeti szabályzatuk első pontja értelmében az elsőfokú rendőrhatóság kezdeményezése alapján a törvényhatóság első tisztviselője javasolhatja és a BM. engedélyezi. A vidéki polgárőrségek közvetlenül az első fokú rendőrhatóságnak vannak alárendelve és szervezésük a csendőrség hatáskörét, nem érinti.”

Előadásom célja az volt, hogy a korabeli sajtóban rendszeresen összekevert két rendvédelmi szervezetről szóló híryanagot bemutatva korrigáljam ismereteinket s bemutassam a két rég megszűnt szervezetet, amelyikből – s ez az alapvető különbség – az Önkéntes Őrsereg katonai feladatokat megoldó, s a Honvédelmi Minisztériumhoz tartozó szervezet volt, míg a Polgárőrség a Belügyminisztérium alárendeltségében rendőri feladatokat hajtott végre. S emlékezetbe idézzem azokat a hátorszáiban szolgáló honfiakat, akiknek nem adatott meg a harcterek kétes dicsősége, s nem jegyezték fel nevüket a Nagy Háború krónikái, noha becsülettel álltak helyt – sokszor a szó szoros értelmében – a háborús hátorszáiban.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK:

Pesti Hírlap 1914–18

Budapesti Hírlap 1914–18

Az Újság 1914–18

Pesti Napló 1914–18

A világháború képes krónikája 1914–16

Hadtörténelmi Levéltár

A Hadtörténelmi Múzeum Plakát- és Aprónyomtatványtára, Kéziratos Emlékanyaggyűjteménye, Fotóarchívuma, Fegyver-, Numizmatikai-, Egyenruha- és felszerelésgyűjteménye

Maczák Ibolya

„...A LEHETSÉGESBŐL VALÓSÁGOS KALAND” – GAÁL MÓZES IFJÚSÁGI REGÉNYE
ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

- „– *Három csillagja van?*
– *Kineveztek ezredesnek, fiam.*
– *Mikor?*
– *Tegnap.*
– *Háboru lesz? – mondtam halkan.*
– *Igen – mondta apus – nagy háboru lesz.*
– *De győzni fogunk?*
– *Győzni fogunk, fiam.*
– *Győzni fogunk gondoltam és apusnak nem lesz semmi baja.*”¹

„A háború, mint a könyvek, a kalandot jelentette, amely mégsem volt valóságos kaland, a lehetséges csodát, amely sohasem fog megtörténni. Ki fogja valaha méltón leírni a pillanatot, amikor a lehetségesből valóságos kaland lett?” – írta Babits Mihály 1939-ben, az 1914-es háborúról egyik cenzúrázott írásában.² Ezt a gondolatsort Hubay Miklós idézi egyik esszéjében a következő kommentárral: „*Ki fogja valaha méltón leírni? – kérdi Babits. [...] Regényekben sokan próbálták megírni – vagy leírni inkább. Martin du Gard, Musil, Kassák... Számomra az első és a máig is legérvényesebb képet a háború kitöréséről egy gyerekregény adta. Az Én Újságomnak egy régi évfolyamában találtam, valahol a kamrában, egy polcon. A nyár szigetén. Egy varázslatosan szép vakációnak a története volt ez, valahol egy alföldi birtokon, nem is „történet”, hiszen egyetlen véget nem érő derűs napnak tetszett az a nyár – amíg váratlanul és előkészítetlenül jön a mozgósítás híre. A vakációzó gyerekek hazautaznak Budapestre, hogy apjukat még lássák a frontra indulás előtt.*”³

A fenti idézet és gondolatmenet első tanulsága, hogy a nagy háború irodalmi lenyomatát ne csak a közismert és kanonizált művekben keressük. A második pedig az, hogy érdemes megfigyelni, az irodalom szemszögéből és tudományos eszközkészlettel azt, hogy a háború milyen hatással lehetett az irodalmi művekre. Utóbbi esetben tehát nem csupán az a feladatunk, hogy olyan irodalmi műveket keressünk, amelyben de facto megjelenik a háború, hanem az is, hogy olyan

1 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai. Budapest, [1916]. 215. p.

2 Babits Mihály: A háború háborúja. In: Esszék, tanulmányok. II. Budapest, 1978. <http://mek.niif.hu/05200/05258/html/>

3 Hubay Miklós: Azok a gyönyörű nyarak! In: Végtelen napjaim. (Napló.) Budapest, 1996. 243. p.

analógiákat vizsgáljunk, illetőleg olyan aspektusból kutassuk a nevezett műveket, amilyenekkel a történeti kutatások nem foglalkoznak.

Mivel jelen szempont viszonylag új, jelenleg „strukturálatlan” (alapkutatáshoz nem kapcsolódó) kutatási területnek számít, nyilvánvalóan kérdéses, hogy mennyire tekinthető reprezentatívnak az a tétel, hogy a legtöbb korabeli írásban megjelenik a háborús tematika.

Alljon itt azonban – az elemzendő regényen kívül – két olyan példa, amely a korban közismert, nagy példányszámban megjelent műhöz kapcsolódik. Az egyik ilyen Tutsek Anna Cilike-könyvei közül a *Cilike mint asszony* című. Ebben a kötetben közmondásosan szeles és ügyetlen kislány (a sorozat fő témája a hősnő baleseteinek anekdotikus feldolgozása)⁴ már felnőtt, férjhez ment, s most indul férjével nászútjára. Közbeszól azonban a történelem. Szarajevóban megölik a trónörököszt, kitör a háború. „Mindaddig, amíg a hajó Velencéből Fiuméig vitte őket vissza, a csendes tengeren, elszigetelve az egész világtól, Cilike sehogysem tudta megérteni: miért is kell most nekik hazamenni? Miért kell félbeszakítani az utazásukat? Mit jelent az, hogy: háború? Nekik, békés polgárembereknek, mi közük van hozzá? Hiszen az a katonák és a királyok dolga. [...] Mindez összevissza kavargott a fejében és úgy érezte magát, mint mintha most megint az iskolában volna s meg kellene tanulnia a leczkéljét, a történelem-órán. De a történelem-tanár most nagyon szigorú, sokkal, sokkal szigorubb, mint valaha volt. A tanár most maga az élet.”⁵ A könyv tematikáját innentől kezdve a háború történései hatják át: hadifogság, sebesültek említése veszi át a bálók és egyéb társadalmi események miliójét.

Erdős Renée talán legismertebb műve, a Santerra bíboros és folytatása, a Lavinia Tarsin házassága között (a bíboros halálán kívül) éppen a nagy háború lesz a választóvonal: az addig a fiatal, bohém művészek életét élő, majd egy reménytelen szerelemben vergődő hősnő családja elpusztul. Csupán egykori nevelőnője menekül meg, aki hozzá költözik, s ismét pártfogásába veszi. Ugyanebben az időben lesz gyilkosság áldozata a főhősnő reménytelen szerelme, Santerra bíboros is. E két esemény hatására vonul el az addig kicsapongó életet élő, vallástalan fiatal nő Róma melletti villájának remetelakába. „E hat esztendő alatt a vér hulláma özönlötte el a világot. Egy rettenetes átok feltámasztotta a nyugvó fegyvereket, s azok összecsattantak és egész Európa fetrengett a vérben, amelynek dübe nem bült ki akkor sem, amikor a vérontó kezek kifáradtak. Ez óriási átok népeket hamvasztott el és királyságokat döntött le és elborította bűnnel és fékéllyel az egész földet.”⁶

A nagy háború tehát egy sajátos katalizátora lesz ezeknek a műveknek – némi túlzással élve – azt mondhatjuk, hogy fejlődésregénnyé „nemesít” egy lányregényt és egy erotikus regényt. (Bár tegyük hozzá, hogy ez utóbbi korántsem azonos a pornográf irodalommal.)

4 Vö. Mallász Rita: Cilike, a népnevelő. Női szerepmodellek és azok identitás-formáló hatása Tutsek Anna Cilike-sorozatában. In: Nő, tükrök, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról. Szerk. Varga Virág-Zsávolya Zoltán. Budapest, 2009. 218–225. p.

5 Tutsek Anna: Cilike mint asszony. Budapest, [1920]. 22. p.

6 Erdős Renée: Santerra bíboros. Regény. Budapest, 1922. 318. p.

Ugyanezt teszi ifj. Gaál Mózes⁷ Hubay által említett ifjúsági kalandregényével is, amely a későbbiekben több kiadásban is megjelent. Igaz, korántsem változatlan formában. A folyóiratban megjelent első változat hamarosan könyvalakban is megjelent.⁸ Ezt követte a második kiadás⁹ – amely jelentős változtatásokkal, átstrukturált fejezetekkel jelent meg. A következő változat 1933-ban, már Boldog vakáció címmel jelent meg.¹⁰ Az 1988-as újrakiadás¹¹ során a másodikikat vették alapul – ily módon tehát abból is hiányoznak az első világháborúra történt utalások.

A kutatás szempontjából kétségtelenül fontos a Hubay-féle kiindulás az első világháborút illetően. Annál is inkább, mivel a regény első látásra korántsem olyan baljós tartalmú, ahogyan azt a Hubay-esszé nyomán gondolnánk.

Olyannyira nem, hogy egy korabeli kritika bevezetőjében a következők olvashatók az első, háborús utalásokat bőséggel tartalmazó kiadásról: „*A könyveknek egy különös kategóriája az, amelyekben a mai, vidámnak nem nevezhető napokban is oázisként virul a szív derüje, s a lélek embersége. Ezek az ifjúsági könyvek. Egy tarka és boldog kert, ahol nap süt, az égen legfeljebb bárányszerű felhők úsznak. Jó, hogy így van, s nem is szabad, hogy másként legyen. Mi volna, ha ide, az apró, pötttyöm emberek társadalmába, serdülő leányok és fiúk szobáiba is beáramlana a háborús világ füstje, ha a költők komor napokról énekelnének?*”¹² Ezek olvastán joggal merülhet fel a kérdés, hogy a könyvismertetés szerzője kezébe vette-e a regényt...

A regényben a háború, a hadakozás többféle módon is megjelenik: eleinte csupán egy játékháború erejéig. „*Amint felnéztem a liget felé és a hepebupás dombok, fák felé, hát valami nagyszerű jutott eszembe. [...] Rendezni kéne egy nagy háborút, igazi tervvel és sok gyerekkel.*”¹³ Még hozzá nem is akármilyet: „*olyan szabályokkal, hogy senkinek semmi baja ne lehessen belőle, és mégis borzasztó érdekes legyen.*”¹⁴ A háborút megrendezik, a főhős – fizikai és stratégiai fölényéből adódóan – fényes győzelmet arat. A csata végeztével mégis megnyugvással konstatálja, hogy véget ért a háború, s a korábbi szokások szerint játszhat legjobb barátjával – az ellenséges csapat vezérével.

Ez a jelenet egy másik szituációban is visszaköszön. Mégpedig akkor, amikor a két főszereplő a valódi háborúról beszélget:

„– *Az oroszoknak erős várak van.*

– *Az nem baj, mert körülvevesszük és a bástyákat felrobbantjuk és a tornyokat is felrobbantjuk. Akkor megrohanjuk a falakat és kittüzzük a zászlót. Ha a zászló ki van tüzve, akkor már nem védekeznek, mert szabály szerint a vár a mienk, hanem leeresztik a hidat és bemegyünk. De nem öljük meg, akik benn vannak, csak szorulnak.*

– *De ők kilőnek a várból.*

7 (Budapest, 1894–Budapest, 1929. március 13.): író, ifjúsági író. Gaál Mózes (1863–1936) fia. A Renaissance Színház rendezője, ifjúsági író.

8 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai. Budapest, [1916].

9 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Budapest, [192?].

10 Ifj. Gaál Mózes: Boldog vakáció. Budapest, 1933.

11 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Budapest, 1988.

12 Új könyvek az ifjúságnak. *Új Idők*, 1916/51, 608. p.

13 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai. Budapest, [1916]. 48. p.

14 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai. Budapest, [1916]. 49. p.

– *Az nem baj, mert mi homokzsák megöl lövünk és árkokat ásunk, mint az erdőben júniusban.*¹⁵

A világháború tehát kaland – a nyári várjáték egyenes folytatása. Kérdéses azonban, hogy e párhuzam mennyiben ironikus a szerzői szándék szerint...

Ugyancsak a háborús tematika kerül előtérbe a regényben a hirtelen hazautazás előtti utolsó fejezetben. A főhősnek lehetősége nyílik arra, hogy egy részt vegyen egy katonai repülőgéppel bemutatott gyakorlaton. A veszélyes kaland előtt megkérdezik tőle, hogy nem fél-e. Mire a válasz: „*A papám biztosan elengedne, ha itt volna, mert ő mindent enged, ami nem nagyon veszedelmes, és amihez csak bátorság kell, és én katona fia vagyok, és én is vezérkari tiszt akarok lenni, és repülni is fogok egy pár év múlva.*”¹⁶ Mi sem természetesebb ezek után, hogy a főhős hihetetlen bátorságot tanúsít, s nagy jövőt jósolnak neki a katonai pályán.

Mindezen tematikus utalások, háborús motívumok alapvetően alkalmazkodnak a korabeli ifjúsági regények (és általában az ifjúsági regények) konvencióihoz. A klasszikus értelemben vett ifjúsági regények ugyanis az irányregényekből alakultak ki. Ez utóbbiaknak van valamilyen aktuális (főként politikai vagy társadalmi) mondanivalója. Szerzőjük tehát – erőteljes didaktikai célzattal – úgy csoportosítja az elbeszélte eseményeket, hogy ez a pedagógiai cél az olvasó számára is világossá váljon. Első olvasásra úgy tűnik, Gaál Mózes regénye is ilyen, s fő mondanivalója, hogy a bátor, igaz szívű fiatal hős minden helyzeten felülkerekedik és egyaránt övé a világi és az erkölcsi győzelem. Mindezt pedig az előbbi példákön érzékeltetett háborús tematika is alátámasztja.

Van azonban a regénynek még egy sajátossága, amely jelentős mértékben befolyásolja értelmezését – így természetesen háborús aspektusát is. Ez pedig számos egyéb utaláson kívül a regény egyik intertextuális¹⁷ kapcsolata révén sejlik fel – igen látványosan. Gérard Genette az intertextualitást – Julia Kristeva írása nyomán – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozta meg. Fajtaiként az idézetet, a plágiumot és a célzást különböztette meg. Ezen értelmezésben nem csupán a két szöveg realizálása az irodalomtörténész feladata, hanem a kapcsolat feltérképezése, jellemzése értelmezése.

A fentieket a Gaál Mózes-regényre alkalmaztatva roppant érdekes Jókai hivatkozásról beszélhetünk. A Hubay-idézetben már említett gyerekek ugyanis vakációzásuk során több ízben ejtenek szót egy bizonyos Jókai-regényről, melynek címe: *Aki a szívét a homlokán hordja*. A Genette által meghatározott kategóriák szerinti számos célzás (azaz közhasználatú szavakkal hivatkozás vagy utalás) található az 1889-ben megjelent regényre. Éspedig rendkívül izgalmas módon.

15 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai. Budapest, [1916]. 203. p.

16 Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai. Budapest, [1916]. 193. p.

17 Az intertextualitás szó szerint szövegeköziséget, szövegeközöttséget jelent. Jóllehet e fogalom az irodalomtudományban az 1960-as évek második felében terjedt el, kétségtelenül megállapítható, hogy „mindig is az irodalom speciális jellemzője volt, amely koronként, kultúránként (...) történetileg változó funkciót vehet fel.” Ezért az intertextualitás vonatkozhat a posztmodern előtti szövegekre, s értelmezhető a szövegek létmódjaként is. Ebből adódóan „utal azok kapcsolódásának mikéntjével a hagyományhoz való viszonyukra is”.

Egy színelőadásra készülve a főhős barátja ugyanis a Kétévi vakáció eljátszása kapcsán azt mondja „*bogy az semmi, hanem inkább azt kéne játszani, amit ő olvas, mert ott van egy vár, amit oroszlánok őriznek, és egy kötélnek kell bemászni, és van benne egy tündérgrotta, ahol pezsgőt iszik az ember török ruhában és görbe karddal kéne játszani, de három lány is kell hozzá, és kell pezsgő és kell gyümölcs és kell feketekávé és sütemény és ananász és minden, de csak egy fiú kell hozzá.*”¹⁸ Mindezekhez járul, hogy a lányok – ugyancsak a gyermeki elbeszélő szerint – drága kelmékben járnak és kulcsszerepe van egy zöld színű lánynak is.

Irodalomtörténeti vonatkozásban pedig leszögezhetjük, hogy az idézetek, utalások, nevek – sőt még a zöld lány is – valóban rendkívül pontosak és részletesek. A fentiekből pedig logikusan következhetne, hogy egyfajta magyar kalandregényt említ Gaál Mózes az ifjúsági regényben, egyfajta sajátos alternatívát a Kétévi vakációhoz. Annál is inkább, mivel a Jókai-regények az ifjúsági regények kedvelt intertextusai.¹⁹ Ha mindez így igaz, akkor meglehetősen érdekes ez az alternatíva. Az aki a szívét a homlokán hordja ugyanis több vonatkozásban is a *nicht vor dem Kind*-kategóriába tartozik. Tartalma szerint ugyanis egy hírneves szír harcos egy prófétától kér segítséget, hogy halottszívű (azaz a nők iránt érzéketlen) felnőtt fiát az egészséges ösztönök útjára vezesse. Ezzel párhuzamosan az ifjú, Edrisz bég színlelt házasságot köt egy ismeretlen nővel, akinek a homlokán fölfedezi a címbeli szívét. Beleszeret, a próféta óvása ellenére kinyomozza hollétét, szerelmes napokat tölt vele, míg rá nem ébred, hogy öntudatlanul bár, de apja rejtegetett feleségével és saját húgával élt együtt. Edrisz ekkor végez velük és magával, a hazatérő apa pedig megőrül.

Hogy Jókai számára valóban ez a rémregény-tematika volt a kiindulási pont, azt a kritikai kiadásban publikált jegyzetei is igazolják. A regénnyel kapcsolatos első megjegyzései ugyanis a következők noteszében: „*Tewfik bey az örült, fiát a bídra felakasztva találja. Apja távolléte alatt a mostohája és a két testvére orgiát rendeztek, a hazatért fiú leölte valamennyit a vendégekkel együtt. Ezért felakasztották.*”²⁰ Mint ahogy a fentiekből is kiderül, ezt a rémtörténetet csak súlyosbította a szerző a sajátos családi kapcsolat bemutatásával – valamint annak a látványnak bemutatásával, ami a regénybeli Tewfik bey megőrüléséhez vezetett.

A regény szerepeltetésének irodalomtörténeti pikantériája pedig az, hogy ez tartalmi hiányosságai okán az egyik legrosszabb Jókai-műnek számít, amit a szerzői jegyzés is utólagosan alátámaszt. Mindezekkel együtt az irodalomtörténet is agyonhallgatta. Olyannyira, hogy még (amint a kritikai kiadás hangsúlyozza) tiltólistára sem került.²¹ Azaz ifj. Gaál Mózes egy idilli ifjúsági regényben meglehetősen hangsúlyosan, nagy terjedelemben és pontosan hivatkozott egy mind irodalomesztétikai, mind tartalmi-morális szempontból meglehetősen kétes értékű műre. A választ valószínűleg az az értelmezés

18 *Ifj. Gaál Mózes: A nyár szigetén. Lalus emlékiratai.* Budapest, [1916].

19 A tárgyaltnál jóval később, a hatvanas években is jelent meg olyan pöttyös könyv, amelynek témája – utaltan, bevallottan és idézetten – Az istenhegyi székely leány című Jókai-elbeszélés volt. Hárs László: Biri és Bori; Mórincz Zsigmond: Légy jó mindhalálig – A kétszarvú ember stb.

20 *Jókai Mór: Aki a szívét a homlokán hordja.* Budapest, 1988. 232. p.

21 *Jókai Mór: Aki a szívét a homlokán hordja.* Budapest, 1988. 253. p.

adja, mely szerint a hivatkozott vadromantikus történetet vélhetően egyetlen ábrázolási fókusz a végzetszerűség eszméje – vagyis a váratlanul lecsapó tragédia kikerülhetetlenségének ábrázolása.

A Jókai-történet sajátos módon kapcsolódik a hadi tematikához is kapcsolódik – méghozzá a főszereplő, harcos apa révén. Nem is akárhogyan – a történet kiindulópontjaként: „*Tefik bej, akinek a mellékneve volt először gázi, később pedig „deli”, mind a kettőt kiérdemelte: az első: „a győztes”, a vahabiták és beduin törzsek fölötti diadalaival, a másodikat pedig: „az őrült”, azzal, hogy elvesztette az eszt.*”²² A regény pedig egészében arról szól, hogy hogyan cserélte ki egymást ez a két név. Vagyis arról, hogy végzete következtében hogyan bukik el a harcos... Mindez pedig a Gaál Mózes-történet hangsúlyos helyén (a két nagy részből álló könyv első részének záróakkordjaként), a Kétévi vakáció alternatívájaként jelenik meg a történetben. Tegyük hozzá: „klasszikus” háborús játékok és férfias erőpróbák közepette – egy végzetszerű befejezéssel záruló ifjúsági regényben.

Az intertextuális kapcsolat üzenete vélhetően egybecseng Gaál Mózesnek a nagy háborúval kapcsolatos kérdésfelvetésére: vajon tényleg olyan szabályokkal játszották-e, hogy senkinek semmi baja ne lehessen belőle, és mégis borzasztó érdekes legyen?

22 Jókai Mór: Aki a szívét a homlokán hordja. Budapest, 1988. 112. p.

Cs. Kottra Györgyi

HOVÁ TŰNTEK A ZÁSZLÓK?

Aki jól ismeri a Nagy Háború képanyagát, az hamar rájön, hogy 1916 után nem igen találkozik zászlókkal a fronton készült felvételeket tallózva. Pontosabban nem találkozik történetünk két főszereplőjével, az 1859 M cs. kir. csapatzászlóval és az 1869 M m. kir. honvéd zászlóaljzászlóval. Az előbbi, a közös alakulatoknál utoljára rendszeresített (ezred)zászló-típus, míg az utóbbi a kezdetben sokat csúfolt, területvédelmi erőként szerveződött magyar királyi honvédség első – és egyben egyetlen – rendszeresített zászlaja volt.

„*A csapatzászló az alakulatot önmagában megtestesítő jelkép. Ahol a zászló ott az alakulat.*” Ezek a szabályok az első világháború kezdetén is éltek. A frontra indulás előtt csapatzászlóikkal sorakoztak fel az ezredek. A katonákat a zászlókra eskettették fel, a zászlókat megáldották, felbokrétázták, így indultak a harctérre. A fronton a zászlókat a törzsnél helyezték el, őrzésük és tiszteletük a békeszabályoknak felelt meg. Használatuk ekkor már korlátozott volt. A kialakuló állóháborúban nemigen rohamozhattak a lövészárkok között zászlóval. A lobogó zászlók nagy bajnoka, a lovasság, 1867 óta nem használta ezt az azonosító jelet. Így a csapatzászló tisztelt identitásjelzővé vált, eredeti funkcióját, melyet még a XIX. század háborúiban is megtartott, már csak szavakban őrizte.

A fronton

Az elhúzódó harcok miatt, a közvetlen veszteség pótlására, minden honvéd gyalogezred hat menetszázadot állított fel. A menetszázadok ad hoc készített zászlókat kaptak. A menetzászlóknak nevezett zászlók legfőbb jellemzője, hogy – értelemszerűen – nem hasonlítottak, nem hasonlíthattak az „igazi” csapatzászlókra. Az adományozó közösségek ezt nem is igényelték. Az rendszeresített, akár cs. és kir., akár m. kir. csapatzászló számukra nem volt egyértelműen magyar. Az előbbin a kétfejű sas egyértelműen „labanc” jelnek tűnt, míg az utóbbin igencsak hiányolták a magyar zászlók megszokott Szűz Máriáját. Azonban meg volt kötve a kezük. Nem adhattak olyan zászlókat, amelyek a már létező, és az alakulattal a fronton lévő csapatzászlókra hasonlítottak. Ezért ezeket a zászlókat az általuk elképzelt 48-as nemzetőrzászlók mintájára, általában trikolor formára készítették. Ezért gyakran megtörtént, hogy a cs. és kir gyalogezredek magyar kiegészítésű ezredei is magyar színek

és címer alatt vonultak a harctérre. Címerrel vagy címer nélkül, esetenként jelmondatos felirattal.

A menetzászlók avatása – ha nem is teljesen –, de megegyezett a csapatzászlókéval. Legfőbb jellegzetességük a „*felbokrétázás és felszalagozás*” volt. A fölbokrétázás a hadijel használatának modernebb változataként vált szokássá:

„*Mindenünk e zászló,*

Sose hagyjuk el.

A legszebb leányzó

Bokrétázta fel”

– éneklik a János vitézben.

A hadijel, a zászló csúcsára kötözött tölgy- vagy fenyőág, kezdetben az „elenség arcában” történő megjelenést jelképezte. Nemcsak a zászló csúcsára, de a süvegre, később a sisakra is tűztek hadijelet, ami utóbb ez már csak ceremóniális jellé vált. A Nagy Háború alatt az egyszerű falombokat felváltotta a virágcsokor, a hivatalosan egy-két zászlószalagot pedig a jelenlévők által adományozott zászlószalagok sokasága. Így a zászló, esetünkben a menetzászló, lassan-lassan májusfa benyomását keltette. A valódi virágokat papír művirágok váltották fel, a mívés szalagokat ilyen-olyan pántlikák. Az alulról jövő kezdeményezésre kialakult kép roppantul emlékeztetett a frissen összeírt székelylegények kalapdíszére. Ez a díszítési mód tovább élt: az „őszirózsás” forradalom katonáinak sapkáin és a népköztársaság zászlóin, ahogy a híres „Velem vagy ellenem” plakáton is látható.

Akármilyen díszek alatt is, ekkorra már két zászló volt a fronton. A hivatalos, a hivatalos tisztelettel és az új. Ez utóbbi ugyan nem volt kanonizálva, de mivel az újonnan érkezettek ez alatt vonultak ki, számukra ez lett a zászló, amit megáldottak, amivel a hadszíntérre érkeztek. Azaz ezeket a zászlókat érezték „igazinak”, miközben a fronton a „másik” volt a szakrális tárgy. Ez az ellentmondás már önmagában is, amennyiben a csapatzászló abszolút jelkép szerepét komolyan vesszük – és a kortársak még komolyan vették – számos problémát vetett fel, többek között a „mit kell védenem” kérdését. Ez még kezelhető lett volna, hiszen megelőzőleg a magasabbegység zászlaja mellett ismerték az alacsonyabb egységek, azaz az ezred-, illetve zászlóaljzászló viszonyát, ha nem jelenik meg pontosan a háború kellős közepén egy új zászló.

A harmadik

A dualizmus korszakának látványos, bár inkább csak a felszínen zajló vitája, a „közös” állam közös címere és zászlaja kérdésének eldöntése volt. Hosszas vajúdas után, az 1915. október 11-i királyi kézirat alapján, bevezetésre került a közjogi viszonyoknak megfelelő közös kis- és középcímer és az annak megfelelő zászló. Ferenc József hadparancsa kimondta, hogy a régi zászlók „...ezredeiknél *maradnak és újakkal csak a felmerülő szükséghez képest fognak pótoltatni.*”

Az ún. 1915 M zászló azonban soha nem került bevezetésre. Amúgy is csak néhány mintapéldány készült el. Ez nem jelenti azt, hogy a hadvezetés némely

stréber tagja nem szerzett be magának egy-egy mintadarabot, de hivatalosan ezek csak a háború után kerültek volna bevezetésre.

Mindenki azonban értesült arról, hogy új, közös zászló fog kibocsáttatni, azaz egy harmadik jelkép is megjelenik majd a fronton.

Valószínű, hogy a politikai vezetés megfelelőnek tartotta a pillanatot egy új jelképrendszer bevezetésére, vélvén, hogy a „*Indivisibiliter ac inseparabiliter*” jelmonddal összetarthatja azt, ami már szétesőben volt. De elkésett.

Amilyen jól kommunikálta a háborút és a háború céljait a civil szféra felé, annyira sete-sután a hadsereg irányába, noha az lett volna a fontosabb.

Ebben az esetben, azaz az alapjelkép cseréje esetében alapvető hibát követtek el, még akkor is, ha mindezt csak papíron hajtották végre. Akció közben, ráadásul többé-kevésbé sikeres akció közben, nem csak a kezdő csapatot nem illik lecserélni, de jelképeket sem. Kétségkívül háborús időkben többször is történt jelképváltás. A napóleoni háborúk idején a béke és háború váltogatta egymást és a jelképek is ennek megfelelően változtak. A Nagy Háború azonban permanens volt, nem voltak békeperiódusai, így a jelképváltás nem az összetartozás megerősödését, hanem a zavar erősödését eredményezte.

A visszavonás

1916 októberében, teljesen váratlanul, a csapatzászlókat – a „valódiakat” – miniszteri utasításra visszavonták a frontvonalból a póthadtestek parancsnokságához, azaz a háterszágba. A fellelhetetlen fantomrendelet kibocsátásának több oka is lehetett.

A zászlók klasszikus használata már rég megszűnt, így nem volt azokra szükség. Mindemellet a hivatalos felszentelt zászlók őrzése olyannyira körbebástyázott volt, és annyira „macerás”, hogy a súlyos harcok alatt ezt nem vállalhatták.

A hosszú használat alatt a zászlók tönkremehettek és tönkre is mentek. Különösen állt ez az m. kir. csapatzászlókra. A kibocsátásukkor sem túl jó megtartású zászlók – hisz a megrendelő minisztérium és a kivitelező is nyerni akart az üzleten – már az 1880-as évekre igen rossz állapotba kerültek. A háború idejére már egyenesen foszladoztak, így jobb, ha nem kompromittálják a hadsereget.

Mindemellet Przemysl 1915. március 22-i megadása is intő jel lehetett. Ekkor több cs. kir. zászló került a győztesek kezébe. Igaz, hogy a legyőzöttek, 1848 mintájára, megpróbálták felszabdalni a zászlókat és maradványaikat elrejtetni, de mint azt az 1923-as – a hőskultusz tobzódásakor szervezett – kiállítás relikviái is jelezték, csak a zászlók szegélyét sikerült, ha sikerült megmenteni.

A legfontosabb érv az új zászlók virtuális bevezetése mellett az lehetett, hogy a fent már vázolt körülmények között – elkopnak, kettő is van stb. – könnyebben „átmegy” egy új jelkép. De ez nem sikerült.

Nem is sikerülhetett. Hiszen a csapatoknál csak a menetzászlók maradtak. A csapatzászlókat megillető jogok és tisztelet nélkül. Sokan az eredetire esküdtek, sokan a nem hivatalos jelképeket ábrázolókra. Melyik az igazi zászló és melyik eskü az igazi? Ez volt a kérdés. A döntés és a válasz komoly következményekkel járt.

A döntés

Hogy jó vagy rossz döntés volt-e mindez?

Egyrészt nagyon rossz. Az alakulatot a lelkétől, az azt önmagában is megtestesítő jelképtől fosztotta meg, amiképpen, az igazi zászlókra esküdteket is. A döntés relativizálta azt, ami évszázadokon át súlykolódott: „ahol a zászló ott a csapat”. A felség jele magát az országot jelképezi, az el nem hagyható, anélkül megszűnik maga a területi összetartozás is.

Mindezek felett vagy mellett, mivel a menetzászlók nemzeti színűek voltak, és az új rendszer szerint nem tartoztak a „mindhalálig védeni kell” kategóriába, a nemzeti színek és a nemzeti zászló mítosza is kétségessé vált. Ennek hatása a háborús években elhanyagolhatónak tűnt, de a későbbi fejlemények: az összeomlás, majd a Népköztársaság, és a Tanácsköztársaság napjai bebizonyították, hogy a nemzeti jelképek légiessé válása milyen következménnyel járhat.

Kovács Vilmos

„INKÁBB EGY VÖDÖR VERÍTÉK A GYAKORLÓTÉREN, / MINT EGY CSEPP VÉR
A HARCMEZŐN” – GYAKORLÓTEREK ÉS KIKÉPZÉS A HÁTORSZÁGBAN
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

A magyar királyi Honvédség csapatainak megszervezésénél 1868-at követő időszakban a Magyar Királyság területén a közös haderő, illetve az újonnan szervezett Honvédség csapatai számára egyaránt kiegészítési és elhelyezési körleteket kellett létrehozni. Azokon a településeken, ahol létezett már elhelyezésre alkalmas épület, ott viszonylag gyorsan meg tudták oldani ezt a problémát, de ott ahol nem volt ilyen lehetőség, a századok és zászlóaljok állományát a lakossághoz beszállásolva kellett elhelyezni. A raktári készleteknek, egyéb felszereléseknek pedig különféle, arra alkalmas épületekben találtak helyet. A katonák elhelyezésén kívül hasonlóképpen megoldásra váró feladatként jelentkezett a gyakorlóterek és a löterek kérdése, amely a kiképzés egyik alapfeltétele volt. Azokban a helyőrségekben, ahol már létezett császári és királyi katonai szervezet, a gyakorlótér kialakításával sem kellett foglalkozni, hiszen azok jórészt már léteztek. A löterek kialakítására eleinte nem fektettek különösebb hangsúlyt, a lökiképzés feladatainak ellátására kialakítandó ún. elemi löterek csak később épültek ki.

Egyszerűen a csapatok kiképzésére szolgáló területek, és azok berendezése az új honvéd állomáshelyek legtöbbször semmivel sem nyújtottak többet, mintha a csapatok csak néhány napra, átvonulás közben szállásolták volna be magukat az adott településre. A gyakorló- és löterek szisztematikus kialakítása az anyagi források hiányában csak néhány évtized távlatában valósulhatott meg. Az 1870-es években kialakított 87 honvéd állomáshely mindegyike mellett ki kellett jelölni olyan területeket, amelyek alkalmasak voltak gyakorló- és löterek kialakítására.

Az első világháborúig eltelt több mint 40 év alatt a közös hadsereg magyarországi kiegészítésű alakulatai, valamint a magyar királyi Honvédség csapatainak mindegyike rendelkezett olyan előkészített és kiépített, kiképzési célra alkalmas terekkel, amelyek a béke-helyőrség közelében biztosították a csapatok felkészülését.

Ezek a gyakorlóterek az elhelyezési körletek, később laktanyák közelében jöttek létre. Egyrésztől kiszolgálva azt az igényt, hogy a katonák olyan terepen tudjanak gyakorolni, amely terepviszonyainál, talajától, növényzetétől függően zömmel mezőgazdasági művelésre alkalmatlanok voltak. Másrésztől olyan létesítményekkel, műtárgyakkal rendelkezzenek, amelyek az adott fegyvernem gyakorlási sajátosságainak legjobban megfeleljenek. E célból az évek során olyan

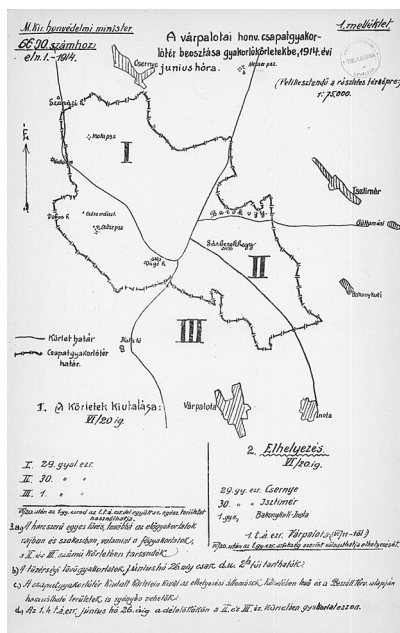

Osztrák–magyar lovastisztek géppuska lövészete 1907 M Schwarzlose géppuskával a Királyhidai lőtéren

gyakorlótér alakultak ki, amelyeken erődelemek, hidak, fedezékek, figyelők és egyéb műtárgyak létesültek. A gyalogság által alkalmazott lőterek kialakítására és berendezésére különös figyelmet kellett szentelni, hiszen a lövészet mint veszélyes üzem nem csak a gyakorlótér határain belül okozhatott nem kívánt hatást, hanem a lövedékek gurulatót kapva akár több száz méter távolságra is eljuthattak.

Az 1910-es évek elején a gazdaságossági és hatékonysági szempontoknak megfelelően a hadvezetés tervbe vette a központi gyakorló- és lőterek kialakítását. A katonákat és fegyvereiket egyszerűbb és hatékonyabb olyan helyre szállítani, ahol adottak az optimális lehetőségek a kiképzés és a lövészetek végrehajtásához. Különösen érvényes ez a tüzéségre, amely helyőrségéhez közel többnyire nem volt képes löfeladatait teljesíteni. A hadvezetés arra törekedett, hogy olyan központi gyakorlótér hozzanak létre, amely berendezése alkalmas minden kiképzési feladat ellátására. Ennek folyományaként hozták létre 1913-ban a Várpalotai Gyalogsági Lőiskolát és a Hajmáskéri Tüzér Lőiskolát.

A várpalotai csapatgyakorlótér kialakítása 1913-ban kezdődött, abban az évben szeptember hónaptól állították föl a gyakorlótér megvalósítását előkészítő törzset. A szervezet vezetésével Pfanderschach Béla vkszt. (vezérkari szolgálatot teljesítő) alezredest bízták meg. Állományába tartozott hat fő tiszt és tisztviselő, 73 fő legénységi állományú, valamint 21 fő polgári alkalmazott. A parancsnok ezzel a 100 fővel hajtotta végre a közel egy évig tartó feladatot, vagyis a tábor, a gyakorlótér és a lőterek kialakítását. Az egész feladatrendszer mai kifejezéssel élve „zöldmezős” beruházásnak indult. Meg kellett határozni a gyakorlótér pontos határait, különös tekintettel a lőterek kijelölésére. Meg kellett teremteni

a gyakorlótér zárásának helyeit és mód-
 szereit. Kiemelt feladatként megtervez-
 ték a tábor és a gyakorlótér vízellátásának
 rendszerét. Fel kellett építeni a sátoztábor,
 később a barakk-tábor és annak kiszolgáló
 létesítményeit. A tábor területét Várpalota
 és Inota környéki területeken jelölték ki.

A gyakorlótér, illetve a különféle gya-
 logsági löterek berendezéseit fokozatosan
 építették ki, így például a védelmi rend-
 szerek leküzdésének gyakorlását segítő
 erődelemeket, a különféle állásrendszere-
 ket, és egyéb műtárgyakat.

A gyalogsági fegyvernemtől eltérően
 külön kellett a tüzérség speciális feltételei-
 nek megfelelően megteremteni a fegyver-
 nem sajátos központi gyakorló- és lőterét.
 Az 1913-as elhatározásnak megfelelően
 a Veszprém megyei Hajmáskéren épült fel
 a Tüzér Iskola.¹

Az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban a magyar királyi Hon-
 védség főparancsnoka, Rohr Ferenc gyalogsági tábornok elrendelte a honvéd
 állomásparancsnokságok számára, hogy készítsenek jelentést az alárendeltségük-
 be tartozó helyőrségek gyakorló- és lőtereiről. Az 1914 januárjában kiegészített,
 eredetileg 1913-ban keltezett rendeletnek köszönhetően tiszta képet kaphatunk
 a magyar királyi Honvédség helyőrségi gyakorló- és lőtereiről. Az utasításnak
 megfelelően minden helyőrségnek „látványrajzot” kellett készítenie a gyakorló-
 terek elhelyezkedéséről és főbb elemeiről. A rendeletben 88 honvéd állomáspa-
 rancsnokságot szólítottak fel az adatok beszolgáltatására, amely lista nem tartal-
 mazta a központi lő- és gyakorlótereket.

Az első világháború első hónapjaiban az Osztrák–Magyar Monarchia had-
 ereje rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett élőerőben és haditechnikai esz-
 közökben egyaránt. Ezért a harcoló állomány mielőbbi pótlása égetően szük-
 séggé vált. Hamar sor került a békében kialakított tartalékrendszer tesztelésé-
 re. A békeidőben ténylegesen katonai szolgálatot teljesítők mellé a százezrével
 behívott, kiképzett tartalékosok csatlakoztak, de a drámai veszteségek hatására
 egyre inkább előtérbe került a kiképzetlen póttartalékosok behívása. A pót-
 tartalék intézményét az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a különféle
 véderőtörvények hozták létre, amelyeket közvetlenül a háború előtt az 1912.
 évi XXX. törvénycikk erősített meg. Póttartalékosoknak azok számítottak, akik
 békeidőben valamilyen egészségügyi, szociális, vagy egyéb okból kifolyólag nem
 kerültek sorozásra, ezért nem teljesítettek katonai szolgálatot, így nem válhattak

1 A Tüzér Iskoláról lásd Jakusch Gabriella: Hajmáskér, tüzérbázis a hátszágban című tanulmányát.

tartalékossá sem. A háború első időszakának veszteségei azonban egyre több póttartalékos kiképzését tették szükségessé, akiket menetszázadokba, illetve menetzászlóaljokba szervezve küldtek az arcvonalba.

A póttartalékosok hátországi kiképzése alapvetően fontos feladatként jelentkezett, hiszen a hősi halált halt, eltűnt, vagy megsebesült katonák pótlásának fő forrását az ebből az állományból kikerült katonák képezték. Ezért a békeelhelyezési körletekben lévő csapatparancsnokságok elsődleges feladataként határozták meg a póttartalékosok behívását, kiképzését és felkészítését. Ezt a képzési folyamatot viszonylag rövid idő alatt olyan szinten kellett végrehajtani, hogy a póttartalékost jó lelkiismerettel frontszolgálatra vezényelhessék. Ennek az állománykategóriának az alapképzését a békeidőhöz hasonlóan nyolc hétre sűrítették össze.

A gyalogság számára előírt kiképzést, illetve annak gyakorlati érvényesülését a gyakorlati szabályzat határozta meg, amelyet a háború előtt közvetlenül újítottak fel, illetve aktualizáltak. Ebben az okmányban leírtak szerint már arra törekedtek, hogy a bevonult újoncok kiképzésénél a hadihasználhatóság, valamint a fegyelmezett, önálló harctevékenységre képes katona kiképzése kerüljön előtérbe. A háborúban nélkülözhető alaki részletek a harcban háttérbe szorultak, és a harctéri körülményeket jobban szem előtt tartó kiképzési ágak, a lövész és a harcászati képzés kapott kiemelt fontosságot.

A háború során bevonult póttartalékosok kiképzését úgy kellett tervezni, hogy azok a bevonulástól számított hetedik héten mozgósíthatók legyenek, a nyolcadik hét végén el kellett érniük a menetkészséget, és a kilencedik héttől pedig már harcban kellett részt venniük. A felelős katonai vezetők ennek megfelelően készítették el, illetve hagyták jóvá a póttartalékosok kiképzési terveit. A kiképzési terv összeállításánál figyelembe vették az újoncok életkorát, műveltségi fokát, és – olyan területeken, ahol kevert anyanyelvű lakosság élt – azok anyanyelvét. Másik oldalról figyelmet fordítottak, hogy az oktatók, a kiképzést vezető tisztek és altisztek kellő kiképzési tapasztalattal, illetve később jelentős frontszolgálatlal legyenek felvértezve. A háború előrehaladtával egyre inkább figyelembe vették az arcvonalban tapasztalt újdonságokat, amelyek kihatással voltak a későbbi harc-eljárásokra. Ennek megfelelően az újdonságokat megpróbálták mielőbb beépíteni a katonák kiképzésébe is. Ez természetesen nemcsak az új fegyverek, technikai eszközök ismeretét feltételezte, hanem a fronton szembenálló ellenség, az adott terep biztosította lehetőségek, illetve a háború okozta fizikai és mentális sérülések ismeretét, illetve azok kezelési módjait is.

A behívott és bevonuló újonc póttartalékosok kiképzése napi hat-nyolc órás kemény igénybevételt jelentett.

Az újoncok az *első héten* egyéni és csoportképzésben részesültek. Az előbbire délelőtt, az utóbbira pedig délután került sor. Ezen a héten megtanulták a ruházat, a szerelvény viselését, rendeltetését, a napi étellel kapcsolatos alapszabályokat, valamint kiképezték őket a katonai mozgások különféle fajtáira, megismertek a csuklógyakorlatokkal, a fegyverfogásokkal és a szuronyvívás alapjaival. A támadásban és a védelemben alkalmazandó alapvető fogások is az első hét feladatai közé tartoztak.

Délutánonként a fegyverzettel kapcsolatos kérdések kerültek előtérbe, a katonákat megismertették az alapvető fegyverzettel, a puskával, annak kezelésével és a lövés elméleti alapjaival.

A *második héten* a gyalogság a kiképzésének keretében már arra törekedtek, hogy az előző héten tanult egyéni ismereteket kisebb kötelékekben is igyekezzen összecsiszolni, így a menetek alatti tevékenységeket, amelyek egyben az állóképesség zálogai is voltak, ezért már ezen a héten több alkalommal is beiktattak menetgyakorlatokat. Ezzel párhuzamosan megtanították az újonccokkal a táborozás körülményeinek kialakítását, valamint az éjszakai pihentetést.

A délutáni képzések keretében többnyire a fegyverismeret került terítékre, kiemelt fontossággal a puska és a puskatöltények alapos ismeretére. Ezen a héten a legénységet hozzászoktatták a lövés jelenségeihez. Vaklőszerezrel lőttek, így megismerték a folyamat hangját, illetve lőporfüstöt szagoltak.

A *harmadik héten* délelőtti folyamán a menetgyakorlatok és az ezzel kapcsolatos menetbiztosítási feladatok súlykolására helyezték a fő hangsúlyt. Ezzel párhuzamosan megkezdődtek a harcászati oktatások is. Kiemelt figyelmet kapott az egyes katona mozgása a harcmezőn támadásban, illetve védelemben.

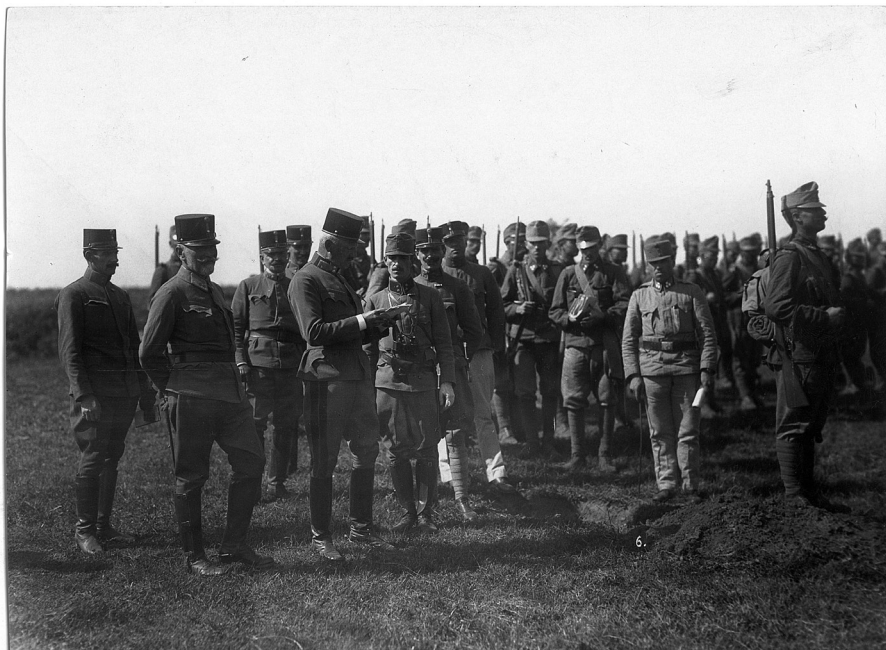
Délutánonként az eddigiekhez hasonlóan a lökiképzés volt a leghangsúlyosabb. A katonákkal megtanították a pontos célzást, a távolságbecslést és felkészítették őket az elemi lögyakorlat végrehajtására. Továbbra is vaklőszerezrel szoktatták az újoncokat és kiemelten kezelték azokat a katonákat, akik lemaradtak a lökiképzés során.

A *negyedik héten* a katonák egyéni és kisebb csoportokban való kiképzését felváltotta a szakaszkötelékben a harcra felkészítés időszaka. Ennek érdekében sokat gyakorolták a rajvonal kialakítását szakaszalakzatból a terep teljes kihasználásával, valamint az előnyös tüzelőállás elfoglalását. Ahogyan azt a gyakorlati szabályzat előírta, nagyon kevés alkalmat teremtettek arra, hogy a katonák alaki kiképzését csiszolják, hiszen ebben a szituációban nem ez volt a lényeg. Ennek ellenére sort kerítettek a díszmenet megtanítására és gyakorlására, valamint a közelgő katonai eskü alaki fogásainak gyakorlására.

Délutánonként ismét a lökiképzés került előtérbe, az újoncok sokat gyakorolták a célzást gyutacs-, illetve könnyű tölténnyel. Nagy hangsúlyt fektettek a tüzelési testhelyzetek megismertetésére és begyakoroltatására, különös tekintettel – a környező terepfedezékeket is felhasználva – a fekvő helyzetű tüzelésre. A délutáni foglalkozások tárgya volt a gyalogsági ásó használata az egyéni fedezékek kialakításában.

A gyakorló- és lőterekről való ki- és bevonulás minden esetben alkalmat adott a katonák erőnlétének fejlesztésére, a menetbiztosítások, valamint a díszmenet gyakorlására.

Az *ötödik héten* a szakaszkötelékben történő kiképzés keretében a fő hangsúlyt a szakasz állományának összekovácsolására fordították, amely magában foglalta a támadás és védelem különböző módszereit, illetve az annak megfelelő lö- illetve harcászati eljárásokat. A katonák itt tanulták meg a szakaszkötelékben végrehajtott rohamot, valamint a szuronyharcot is. Elsajátították a szakasz összehangolt védelmi harcát, valamint annak fontosságát, hogy mennyire egymásra vannak utalva egy kiélezett, az életüket veszélyeztető szituációban.

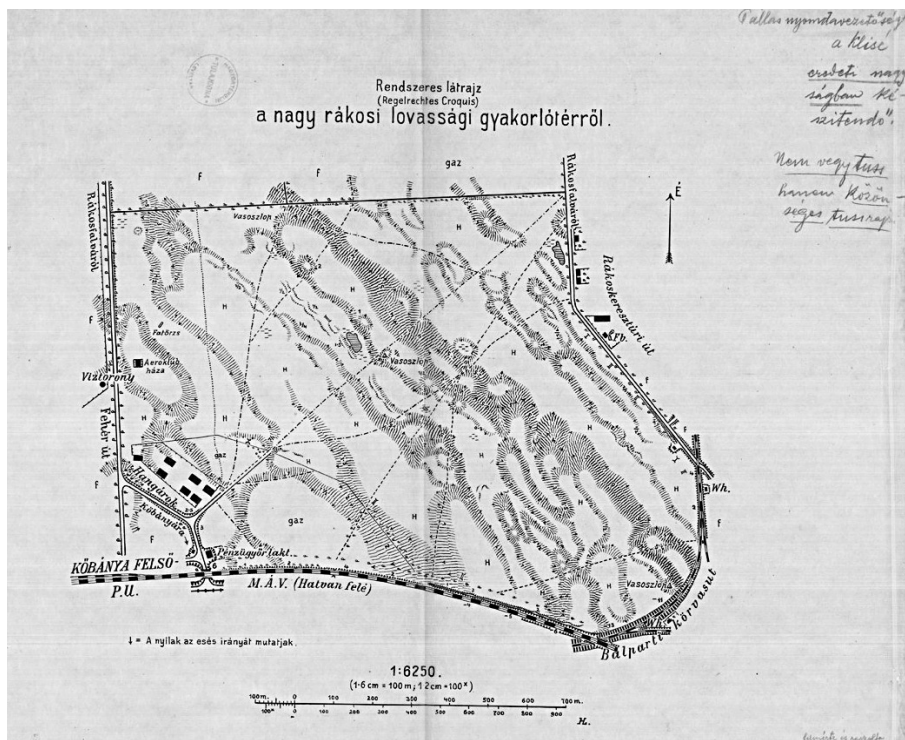
Kiképzési bemutató a cs. és kir. 32. gyalogezrednél a nagy rákosi gyakorlótéren

Délután a csoportkiképzés keretében szigorú rendben a puskával történő löeljárások sulykolása történt. Továbbra is gondot fordítottak az egyes harcosok kiképzési fogásainak felidézésére, ismétlésére és azok gyakoroltatására.

A *hatodik héten* megkezdődtek az eggyel nagyobb harcászati kategóriában, a század keretei között folytatandó feladatok végrehajtása. Az egyénileg raj-, illetve szakaszkötelékben már jól ismert harcászati- és löeljárások magasabb kötelékben való oktatása. A kiképzés gerincében ettől kezdve az állt, hogy a menetszázad dinamikusan végre tudja hajtani az addig tanult elemeket, s azokat folyamatosan alkalmazni tudja. A különböző feladatok így a felderítés, összeköttetés, parancsközvetítés a harc előtt és alatt, a menetek végrehajtása mind- mind különös figyelmet kaptak. A hatodik hét végére a katonák mind egyénileg, mind kötelékben végre kellett, hogy hajtsák alapvető feladataikat, úgy hogy a század egész gépezete összecsiszoltan és óraműpontossággal működjön. A század harctevékenységet látva a kiképzést ellenőrző előljárónak azt kellett látnia, hogy a gyalogszázad önálló harctevékenységet folytat, annak minden feladatával, harc-feladatával, ellátásával, harcbiztosításával együtt.

Délutánonként a teljes személyi állomány kivonult az elemi lőtérre, gyakorolta, majd több alkalommal végrehajtotta az alaplőgyakorlatot.

Ezzel a gyorsított kiképzéssel kívánta elérni a katonai vezetés, hogy az újoncok a hetedik hét végére olyan állapotba kerüljenek, hogy a belőlük kialakított menetszázadok alkalmasak legyenek a mozgósításra.

A póttartalékosok kiképzésének leglényegesebb elemei a harcászati oktatás, a lökiképzés, a szuronyvívás, a terep kihasználása voltak, de emellett nem hagyták figyelmen kívül, bár lényegesen kevesebb időtartamot oktatták az elméleti ismereteket.

A harcászati oktatás során az egyes-, a szakasz- és századkiképzés különböző állomásai során a fő cél az önállóság, az ügyesség, a gyors gondolkodás fejlesztése, a katonák és alegységek minden szituációban való alkalmazhatósága volt.

A lövészkiképzés lényege, hogy a katona a rendelkezésre álló összes technikai és logisztikai háttér kihasználásával optimális módon tudja használni egyéni lőfegyverét. Ennek érdekében nagyon fontos volt a fokozatosság betartása, amely biztosította a kitűzött cél, vagyis a fegyver tökéletes használatának elérését. A századparancsnokok különös figyelmet fordítottak arra, hogy a póttartalékosok ünnepélyes keretek között kapják meg a számukra nélkülözhetetlen és tőlük elválaszthatatlan fegyvert, puskát, karabélyt, vagy maroklőfegyvert.

A szuronyvívás kiemelt helyet kapott a kiképzési tárgyak sorában, mert minden katonának tudnia kellett, hogy a szuronyroham, illetve a szuronyvívás az utolsó eszköz annak végrehajtására, hogy az ellenséget kivessék állásaiból, vagy éppen megvédjék ellenük saját támpontjaikat.

A terep megismertetése, annak ésszerű kihasználása fontos feladatot kapott a kiképzés során. A rendelkezésre álló rövid idő alatt arra törekedtek, hogy a katonák számára a gyakorlólóhely és annak megközelítése mindig más és más legyen.

Ezért a helyőrségi gyakorlóteret csak az első héten használták, hogy a póttartalékosok ne a gyakorlóteret, hanem általánosságban a körülöttük adandó terepet ismerjék fel és így optimálisan ki tudják használni az abban rejlő lehetőségeket.

A póttartalékosok kiképzése során az időben rendkívül rövidre szabott elméleti oktatás keretében, és a mindennapi életben próbálták megtanítani őket a legfontosabb nem gyakorlati jellegű katonai tudásra. Így a hadsereg, illetve a honvédség ismeretére, jelekre, jelzésekre, őrszolgálatra, ruházat és felszerelés részeire illetve jelzéseire, a más fegyvernemek ismeretére, élelmezési módokra, sebesültek ápolására, valamint a Genfi Egyezmény alapjaira.

Azt, hogy ez a fajta kiképzés a gyakorlatban hogy zajlott, egy 1916 áprilisából fennmaradt foglalkozási tervezet mutatja be plasztikusan, amely a m. kir. 1. honvéd pótzászlóalj számára készült. A zászlóalj három pót századra oszlott, amelyek párhuzamosan külön foglalkozási helyeken folytatták a kiképzést. A századparancsnok által vezetett foglalkozások délelőtt nyolc órától, délután kettőig, majd délután négy órától, hat óráig tartottak. A tervezet már tartalmaz olyan kiképzési elemeket, amelyek a háborús tapasztalatok felhasználásával épültek be a kiképzésbe. Ilyenek például a védelmi állás műszaki kiépítése, a fedezék építése támadásban és védelemben, a műszaki akadályok elkészítése, a község-harc (mai néven helység-harc), a főzőedény használata tábori körülmények között, az erdőn való áthatolás és a gyalogsági ásó szakszerű használata (műszaki munka).

A háború későbbi időszakában a hátországi kiképzés során természetesen olyan újdonságokra is reagáltak, mint a gáz-harc, a gázvédelem, a folyókon való átkelés, a hegyi viszonyok között folytatandó harc és a fegyverismeret keretében belül az új fegyverek megismertetése, mint a különféle űrméretű aknavetők, légaknavetők, kézi és puskagránátok, szükségfegyverek.

Gondos László

REPÜLŐGÉPGYÁRTÁS MAGYARORSZÁGON AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Amikor 1914 nyarán, a kölcsönös hadüzenetváltásokkal kitört az I. világháború, a levegőnél nehezebb, irányítható, motor által hajtott repülőszervezetek, vagyis a repülőgépek története még alig 11 éves múltat tekintett vissza. A kérekpárok készítésével foglalkozó Wright-testvérek, Orville és Wilbur, az észak-karolinai Kitty Hawkban, 1903. december 17-én emelkedtek először a levegőbe, *Flyer* névre keresztelt gépükkel.¹

A fejlődés ettől kezdve töretlen volt. Világszerte lelkes aviatikusok százai és ezrei láttak neki, hogy megalkossák saját konstrukciójukat, s hogy kísérletezésük nem volt eredmény nélkül való, arra ékes bizonyítékot szolgáltatott a francia Louis Blériot, amikor 1909. július 25-én, Blériot IX névre hallgató gépével, Calais és Dover között átrepült a La Manche csatorna fölött.² A fantasztikus teljesítmény nem csupán a Daily Mail 10 000 fontos díját, hanem a világhírt is meghozta a tehetséges konstruktőr-pilóta számára. Így fordulhatott elő, hogy ugyanezen év őszén, október 17-én, Budapesten, a Kisrákoson kijelölt sík mezőn is bemutathatta tudományát, több százezer lelkes érdeklődő előtt.³

A híres csatornarepülő volt tehát az első, aki Magyarország légtérébe emelkedett egy repülőgép szárnyán, ám ami az erre tett kísérleteket illeti, abban nem őt illeti meg az elsőség. Még 1909 nyarán, Dr. Kutassy Ágoston hozott be egy Farman-típusú biplánt Franciaországból, melyet egy 40 LE-s Vivinus motor hajtott.⁴ A Hadügyminisztérium engedélyével, ő építette fel az első fahangárt is, a Rákosmezőn található lovassági gyakorlóter szélén, melyet napkelte előtt és délután négy óra után, szabadon használhatott aviatikai kísérletei elvégzésére.⁵ Sajnálatos módon, a viszonylag nagy súlyú gépet a gyenge motor képtelen volt a levegőbe emelni, így tulajdonosa lekészt a magyarországi elsőségről, nem is

1 Az első repülés során a gép 12 másodperc alatt 39 métert, míg a második próbálkozáskor 59 másodperc alatt 279 métert tett meg.

2 *Szűcs József*: Amikor Blériot Budapesten járt. *Népszabadság*, 57. évfolyam, 243. szám, 1999. október 18. (honisme.blogspot.com/.../amikor-belriot-budapesten-jart.html)

3 *Szűcs*: i. m.; *History. A világtörténelmi magazin*, I. évf. 1. sz., 2011. április, 20–21. p.

4 *Csanádi Norbert–Nagyváradai Sándor–Winkler László*: A magyar repülés története. Budapest, 1977. 20–21. p.

5 A Galambtól a Griffmadárig. A magyar katonai repülés 100 éve. Szerk. *Szabó József*. Budapest, 2010. 18. p. (továbbiakban: A Galambtól a Griffmadárig.) Más források szerint az első hangár csupán novemberben épült fel. *Csanádi–Nagyváradai–Winkler*: i. m. 20–21. p.

beszélve arról, hogy a nem csekély anyagi áldozatot hozó úttörő valódi céltáblájává vált a gúnyolódóknak.⁶

Blériot példáján felbuzdulva, 1909 novemberétől szaporodni kezdtek a hangárok a Rákosmezőn, így 1910 nyarára egész kis városrész nőtt ki a földből.⁷ Megkezdhette működését az ún. Rákosi-család, melynek tagjai csekély támogatottság mellett, sokszor nélkülözve, nagyrészt saját anyagi erőforrásaik kárára tervezték és építették meg sokszor kifejezetten sikeres konstrukcióikat.⁸ Mivel az 1910-es évek elejére a Monarchia hadvezetése is felismerte a repülés katonai jelentőségét, elsősorban a felderítés terén, számos alkalommal írtak ki pályázatot a Birodalom területén tevékenykedő aviatikusok számára, a haderő által is alkalmazható repülőgépek megtervezésére. Így természetesen a magyar konstruktőrök is megpróbálkoztak hadirepülőgépek készítésével. 1909 végén Svachulay Sándor épített egy monoplánt, melynek tesztelését a következő év tavaszán, március 4-én kezdték meg Wienerneustadtban.⁹ Lányi Antal főhadnagy 1911-ben kísérletet tett arra, hogy a Dr. Kutassy Ágoston által behozott Farman-gépet kétüléses, katona célokra is alkalmas felderítővé alakítsa át.¹⁰ Horváth Ernő 1912 őszére készítette el kétüléses, kifejezetten katonai célokra épített hadigépét.¹¹ Kolbányi Géza 1913-ban megépített kétüléses monoplánját egy 100 LE-s Argus motor hajtotta, a gép csúcssebessége 120 km/h volt.¹² Prodam Guidó, aki a háború során a leghíresebb magyar tengerészeti repülővé vált, Wittmann Viktor társaságában 1913 őszén látott neki egy kétüléses, 70 LE-s Daimler motor által hajtott hadirepülőgép megépítésének, melynek kipróbálására 1914 tavaszán került sor. A függőleges vezérsík hiányából adódóan a konstrukció rengeteg töréskárt szenvedett.¹³

6 Az egyik ilyen versike a következőképpen hangzott: „Repül a fecske, repül a gólya / Repül a franciák Blériot-ja / (...) csak a szegény magyar turul / Gurul. Szűcs: i. m.

7 A Galambtól a Griffmadárig. 18. p.

8 *Csanádi-Nagyvárad–Winkler*: i. m. 19–59. p.; *Csonkaréti Károly*: A császári és királyi légierő. Debrecen, 2008. 29–31. p.; A magyar aviatika hőskora 1911–1936. Kiadta: A Prodam Guidó Jubiláns Bizottság. [Budapest, 1937.] (továbbiakban: A magyar aviatika hőskora) A Rákosi-család tagjai a teljesség igénye nélkül: Adorján János, Csermely Károly, Dedics Ferenc, Dobos István, Horváth Ernő, Kolbányi Géza, Kvasz András, Létay Sándor, Minár Gyula, Prodam Guidó, Svachulay Sándor, Székely Mihály, Takács Sándor, Takács Béla, Tóth József, Tóth Kálmán, Weber Károly, Wittmann Viktor, Zsélyi Aladár.

9 A tesztelést Ludwig Hirsch főhadnagy vezette, az eredménytelenség oka, a számos úttörő jellegű újítás ellenére, az elégtelen légcsavar-teljesítményben rejlett. A Galambtól a Griffmadárig. 19. p.; Az osztrák történetírás szerint, Svachulay 1906-ban, Ausztriában megépített, *Kolibri I* névre keresztelt gépét szintén a hadseregnek ajánlotta fel. *Csanádi-Nagyvárad–Winkler*: i. m. 32. p.

10 Lányi ezzel, *Az Est* című újság támogatásával megépült géppel tette le pilótavizsgáját. A Galambtól a Griffmadárig. I. m. 19. p.; *Csanádi-Nagyvárad–Winkler*: i. m. 56–57. p.

11 A Galambtól a Griffmadárig. 19. p.; A kétüléses, zárt törzsű repülőgépet egy 70 LE-s, vízhűtéses Daimler-motor hajtotta és 110 km/h csúcssebességre volt képes. Sikereségét mutatja, hogy sokáig tartotta a magyar gyorsasági és időtartam repülési rekordot. Megépítése a Kereskedelemügyi Minisztérium támogatásával vált lehetővé. Pilótája Kvasz András volt. *Csanádi-Nagyvárad–Winkler*: i. m. 56–57. p.; A magyar aviatika hőskora 37–44. p.

12 A Galambtól a Griffmadárig. 20. p.; *Csanádi-Nagyvárad–Winkler*: i. m. 56–57. p.

13 A Galambtól a Griffmadárig. 20. p.; *Csanádi-Nagyvárad–Winkler*: i. m. 58–59. p. A konstruktőrpilóta nagy reményeket fűzött ehhez a géphez és az esetleges katonai megrendelésekhez, ezért az Angol-Osztrák Bank, Andrassy Géza gróf, Polnay Jenő és Dobrovay Dezső társaságában

Ahogy erősödött a háborús fenyegetettség, a Monarchia hadvezetése kénytelen volt lépéseket tenni az irányban, hogy a császári és királyi légjáró csapatokat (*Luftfabrtruppe*) megfelelő mennyiségű és minőségű repülőgéppel láthassák el. Ebből kifolyólag, a Birodalom területén sorra alakultak a repülőszerkezetek sorozatgyártására berendezkedett gyárak és üzemek.¹⁴ Repülőgépeket tíz cég gyártott, ezekből három esett Magyarország területére, míg a kilenc repülőgépmotor gyárból szintén három tevékenykedett a Magyar Királyság határain belül.

Elsőként a Magyar Repülőgépgyár Rt. (RARE, németül Ungarische Flugzeugwerke AG – UFAG) megalapítására került sor, 1912. november 6-án.¹⁵

Az első gyártelep a Váci út és a Róbert Károly körút sarkán állt, ahol Lohner-féle nyílrepülőgépek, azaz fegyvertelen, felderítő biplánok gyártását kezdték meg.¹⁶ Repülőtér hiányában, a berepülésekre a Rákosmezőn kerítettek sort. A szűkös, elégtelen körülmények közül az üzem már 1914 végén megkezdhetette az átköltözést, az Albertfalván villámgyorsan felépített, tágas és modern telephelyre, ahol végre saját repülőtér is a rendelkezésükre állt.¹⁷ A költözés során az is fontos szempont volt, hogy a Duna közelsége miatt a vízi repülőgépek kipróbálása sem ütközött nehézségekbe. A Monarchia egyik legbriliánsabb pénzembere által kézben tartott üzem a háború egész ideje alatt a gyors megtérüléssel kecsegtető sorozatgyártást tartotta elsődleges céljának, így a kockázatokkal járó prototípusfejlesztések mindvégig háttérbe szorultak.¹⁸ Osztrák adatok szerint a gyár 1914-ben

létrehozott egy repülőgép és repülőgépmotor gyártását tervező szindikátust. A cég sorsát a kirobbanó háború pecsételte meg. A magyar aviatika hőskora 19–25. p.

- 14 Természetesen voltak kudarcba fulladt próbálkozások is, így például az 1911. február 14-én, Bécsben megalakult Osztrák–Magyar Autoplan-Művek Kft., mely Budapesten is rendelkezett kirendeltséggel. A cég, az elmaradt katonai megrendelések miatt, 1914. május 15-én került felszámolásra. Ezt a sort erősítette ifj. Teleki Tibor gróf és Asbóth Oszkár vállalkozása is, mely 1912. július 26-án alakult meg Aradon, de a krónikus pénzhány és a felek közötti nézetkülönbségek gyorsan megpecsételték a sorsát. A Galambtól a Griffmadárig. 18–19. p.
- 15 A részvénytársaság alapító tagjai Ludwig Lohner, Camillo Castiglioni, a Ganz-Danubius Részvénytársaság, valamint a Weiss Manfréd Művek voltak. Jelentős mértékű volt az állami és a hitelbanki segítségnyújtás is. Grosz, Peter M.–Haddow, Georg–Schiemer, Peter: *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One. Flying Machines Press, Mountain View, California, 1993.* 263–264. p.
- 16 Csanádi–Nagyvárad–Winkler: i. m. 93–95. p.; A Lohner Type C licence gyártásáról 1914 elején írták alá a szerződést, mely első körben 18 db repülőgépről szólt. Grosz–Haddow–Schiemer: i. m. 263–264. p.
- 17 Csanádi–Nagyvárad–Winkler: i. m. 93–95. p.; A Galambtól a Griffmadárig. 43. p. A cég technikai igazgatója először Wittmann Viktor volt, őt Walther Zapletal követte ezen a poszton.
- 18 A Galambtól a Griffmadárig. 43. p.; Grosz–Haddow–Schiemer: i. m. 263–264. p.

18 db, 1915-ben 40 db, 1916-ban 185 db, 1917-ben 323 db és 1918-ban 352 db különböző típusú repülőgépet gyártott. A háború egész időtartama alatt összesen 928 db-ot. 1917-ben a havi átlagtermelés 28, míg 1918-ban már 35 db volt, míg az alkalmazottak száma 1000-ról 1700-ra emelkedett.¹⁹ 1916-tól kezdődött meg a szintén Castiglioni érdekkörébe tartozó Hansa-Brandenburg típusok sorozatgyártása.²⁰ A vállalati politika ellenére, a sikertelen Brandenburg C II tervein alapuló, Oravec Béla és Slanko Bloudek mérnökök által tervezet UC I kétüléses felderítő biplán jó fogadtatásban részesült a fronton harcoló pilóták részéről.²¹ A Monarchia egyre nehezebbé váló általános helyzete mellett is folyamatosan növekvő termelési mutatók dacára, az 1918 nyarán végrehajtott FLARS²² vizsgálat összefoglaló jelentése számos hiányosságról tesz említést. E szerint, az elkészült Brandenburg és UC géptörzsek hanyag összevisszaságban állnak az üzem területén és ehhez hasonlóan, kevés figyelmet fordítanak a gyártási folyamat racionalizálására. Ebből kifolyólag, az UFAG számára átlagosan háromszor anynyi munkaórába kerül egy-egy gép megépítése, mint a német üzemeknek. A jelentés azt is megemlíttette, hogy a gyár vezetése és a FLARS közötti szakmai együttműködés alacsony szinten áll, valamint, hogy a megoldatlan vasúti szállítás kérdése miatt, a már átvett repülőgépek összezsúfolva állnak az erre a célra kijelölt területen.²³ Hogy ez utóbbi megállapítás mindenképpen megfelelt a valóságnak, azt az is bizonyítja, hogy 1918. szeptember 10-én, egy tragikus tüzeset 27 db, teljesen kész repülőgépet semmisített meg.²⁴ A nyilvánvalóan létező hibák ellenére, az 1916-tól kezdve hatos számmal jelölt Magyar Repülőgépgyár Rt. nem csupán hazánk tekintetében, de az egész Monarchia viszonylatában a legnagyobb és legjelentősebb gyáregységgé nőtte ki magát.

Az 1916-tól négyes sorszámmal nyilvántartott Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár Rt. hivatalos bejegyzésére 1914. április 19-én került sor Aszódón.²⁵ Az üzem az itt található állami javítóintézet épületeiben került elhelyezésre és

19 A Galambtól a Griffmadárig. 43. p.; *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 263–264. p. Az adatok az egyes kutatók esetében időnként lényeges eltéréseket mutatnak. Itt csupán a termelés felfutásának mértékét kívántam reprezentálni velük.

20 Ennek keretében Hansa-Brandenburg C I, G I, D I, KD, W 13, W 29 típusok és repülőcsónakok gyártása zajlott. A Galambtól a Griffmadárig. 43. p.; *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 263–264. p.; *Csanádi-Nagyvárad-Winkler*: i. m. 93–95. p.

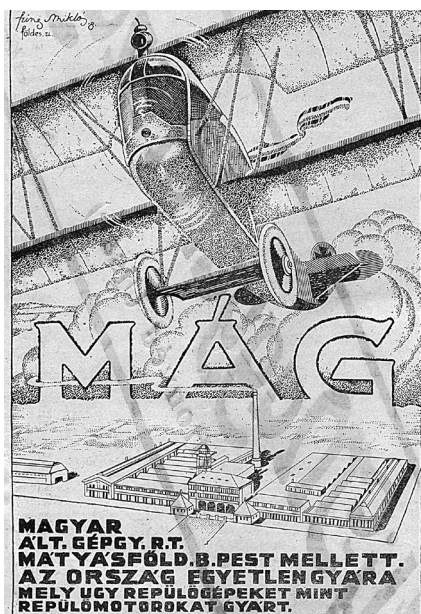
21 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 290–295. p. A Galambtól a Griffmadárig. 45–46. p. Szintén a fejlesztési oldalt erősítette 1917-től a Fischamendről átköltöző és a helikopter kutatás hazai úttörőjeként számon tartott Asbóth Oszkár, aki az UFAG ekkor alapított leányvállalatánál folytatta tevékenységét.

22 FLARS = Fliegerarsenal.

23 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 263–264. p.

24 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 263–264. p. Történt mindez annak ellenére, hogy 1918 tavaszán, általános menedzserként a céghez került Dr. Georg Horowitz, a Lloyd és a MÁG egykori igazgatója, akinek éppen ezeken a területeken kellett volna átszervezések révén javulást elérnie.

25 Az alapítási szándék Heinrich Bier osztrák tartalékos repülőtiszt fejéből pattant ki, aki a Deutsches Flugzeug Werke (DFW) technikai igazgatójaként 1913 januárjában, Fischamendben bemutatta a cég Mars névre keresztelt repülőgépét. A jeles férfiú, magas kapcsolatait kihasználva megszerezte a Hadügyminisztérium engedélyét ahhoz, hogy a DFW leányvállalatot alapíthasson Magyarországon. *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p.

a gyárban. Az erről készült jelentés meglehetősen lesújtó képet festett a fennálló viszonyokról. A bizottság azt javasolta, hogy saját prototípusok tervezése helyett, elsősorban a licence-gyártásra kellene koncentrálni a meglévő erőforrásokat.³⁰ Egy másik jelentés a szakértelem hiányából, a tervezési hibákból, a FLARS javaslatainak figyelmen kívül hagyásából és a menedzsment rossz munkaszervezéséből eredeztette az elkészült repülőgépek alacsony számát.³¹

A kilences számot viselő, a külső Váci úton álló Magyar Általános Gépgyár Rt. (MÁG) a háború kitörésétől kezdve repülőgépmotorok gyártását végezte a Luftfahrtruppe számára. A Ferdinand Porsche által tervezett 150, 160, 185, 200 és 250 LE-s, hathengeres, vízhűtéses Austro-Daimler motorok építését Fejes

a munkaerő egy részét is az intézet lakói közül jelölték ki.²⁶ Az általános igazgatói posztot természetesen Heinrich Bier töltötte be, tervező főmérnökként Melczer Tibort foglalkoztatták. Az első szerződés 10 db DFW MD 14-es biplán előállításáról szólt. A projekt, ha nehézkesen is, de végül beindult. Párhuzamosan zajlott a saját tervezésű Lloyd C I-es típus sikeres tesztelése, melynek gyártásáról 1915 februárjában írtak alá szerződést a hadsereggel.²⁷ A cég egészen 1917 végéig csakis saját tervezésű repülőgépeit gyártotta,²⁸ amikor is licence-szerződés alapján, megkezdődhetett végre az Aviatik D I-es vadászok (31 db) és C I-es felderítő biplánok (43 db) előállítása.²⁹ A FLARS 1918 januárjában átfogó ellenőrzést tartott

26 A munkát természetesen a beosztott mérnökök és művezetők irányították. Szintén a szakmai vonalat erősítette az a 10 német szakmunkás, akik májusban a DFW lipcei üzeméből érkeztek Magyarországra. *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p.; *Csanádi-Nagyvárad-Winkler*: i. m. 52–53. p.

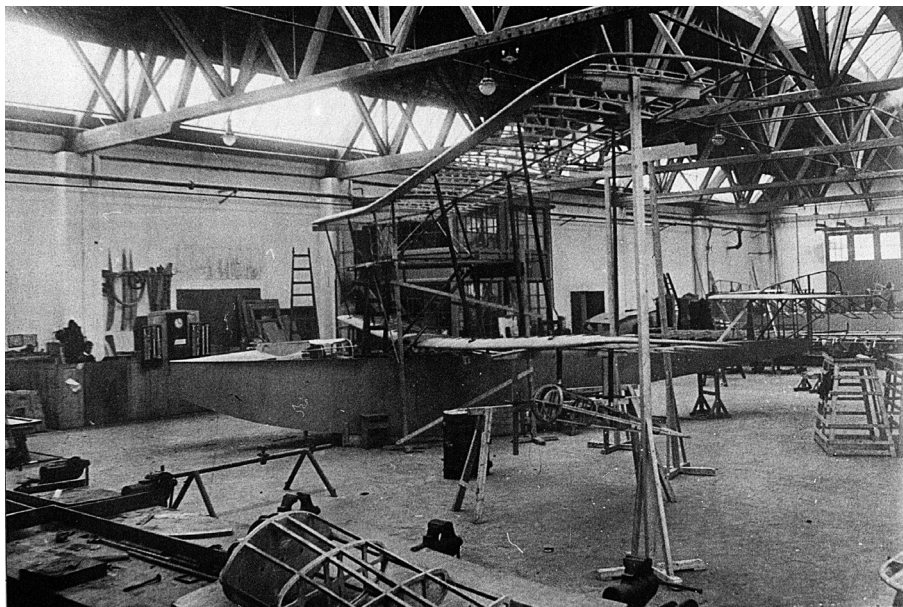
27 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p.; A Galambtól a Griffnadárig. 43. p. A Lloyd C I-es Melczer Tibor tehetségét dicsérte, aki a DFW terveit használta fel alapul a típus kidolgozásához.

28 A Lloyd C I-ből 13 db, a C II-ből 70 db, a C III-ből 8 db készült el. Fontosnak bizonyult a gyár egyik legkomolyabb újításának számító, furnérlemez szárnnyal tervezett C IV-es repülőgépe is, ám végül, ellátási problémák miatt, csupán a C V-ös verzió kapta meg a szóban forgó szárnyakat. A dolog pikantériája, hogy a 48 megépült példány egyáltalán nem vált közkedvelté a fronton szolgáló pilóták körében. *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p.; A Galambtól a Griffnadárig. 44. p.

29 A termelésben beálló hosszú szünetek miatt a gyár vezetése és a FLARS között meglehetősen kimért viszony alakult ki, mondván, a hadsereg vezetése nem biztosít elég megrendelést a cég számára. A licence-szerződés ennek ellenkezőjét kívánta demonstrálni. *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p.

30 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p. Az aszódai üzem a háború alatt összesen 279 repülőgépet állított elő.

31 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 191. p.

Lohner-féle repülőcsónak összeszerelése Albertfalván

Jenő gépészmérnök irányította.³² A gyár 1916-tól kezdett bele repülőgépek építésébe, a Schwerinből érkezett Friedrich W. Seekatz irányítása mellett.³³ Az első Fokker B III (7 db), D I (7db) és D II (42 db) gépek 1917-ben kerültek ki a gyárból, míg 1918-tól már Aviatik C I (24 db) és D I (121 db) típusok gyártása folyt a Váci úton. A MÁG, amely 500 munkást foglalkoztatott ezen a vonalon, mindvégig a sokkal kifizetődőbb motorgyártáson tartotta a hangsúlyt.³⁴

Repülőgépmotorokat még két üzemben gyártottak a Magyar Királyság területén. Az 1916. szeptember 19-én megalapított Ganz-Fiat Magyar Repülőgépmotorgyár Rt. üzemében és az 1908-ban létrehozott, aradi Magyar Automobilgyár Rt. falai között. Az előbbi gyár kizárólag az Otto Hieronimus által tervezett Hiero-motorokat (200 és 230 LE), míg az utóbbi 145 LE-s Hiero, valamint 220 és 250 LE-s Benz motorokat gyártott.³⁵

A repülőgépek technikai színvonala, a légi hadviselés összetettsége és módja hatalmas fejlődésen ment át a háború bő négy esztendeje alatt. A repülőgépek csúcsebbsége és maximális repülési magassága megháromszorozódott, ese-

32 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 339. p.; A Galambtól a Griffmadárig. 47. p. A háború ideje alatt több mint 508 repülőmotor készült a gyárban.

33 Anthony Fokker tulajdonrész-vásárlásával nyílt erre lehetőség. Mátyásföldön repülőteret is létesítettek. Az 50 gép építéséről szóló szerződést 1916. augusztus 16-án írták alá. *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 339. old; A Galambtól a Griffmadárig. 47. p.

34 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 339. old; A Galambtól a Griffmadárig. 47. p.

35 *Grosz-Haddow-Schiemer*: i. m. 517. old; A Galambtól a Griffmadárig. 48–49. p. Osztrák adatok szerint a Ganz-Fiat 46 db, míg az aradi MARTA 454 db motort épített meg a világháború során.

Az aradi Magyar Automobilgyár Rt. főépülete és kapuja

tenként a négyszeresére emelkedett. Az 1914 nyarán még csupán fegyvertelen felderítő eszközként elkönyvelt égi masinákból géppuskákkal felszerelt vadász-, bombázó- és felderítőgépek lettek, vagyis elnyerték azon fő funkcióikat, melyek a második világháború végéig szinte semmit sem változtak. Megszületett tehát a klasszikus értelemben vett légierő, mely az 1918 óta eltelt időszak alatt döntő fontosságra tett szert a hadviselés minden módozatában.

Sallay Gergely Pál

JÓ ÜZLET A HÁBORÚ(?) – JELVÉNYGYÁRTÁS AZ Osztrák–Magyar
MONARCHIÁBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

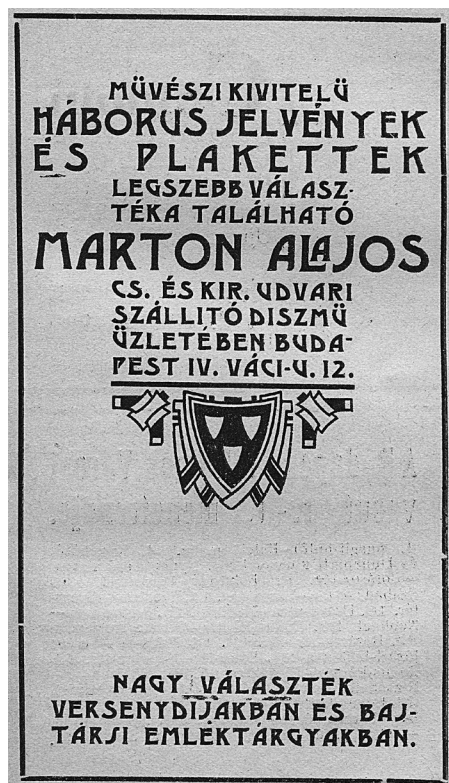
Az első világháborús osztrák–magyar propaganda- és katonai alakulatjelvények szinte kimeríthetetlen témát jelentenek gyűjtőknek és kutatóknak egyaránt.¹ Még változataik számát is nehéz meghatározni, a legyártott példányszámot pedig csak találgatni lehet. Az előbbi szám több ezerre tehető, az utóbbi pedig mindenképpen milliós nagyságrendű.

A propagandajelvények gyártása és árusítása mindjárt a háború elején megkezdődött. A *Magyar Iparművészet* című folyóirat 1914 végén így adott számot a jelenségről: „*Alig hogy határainkon eldőrdültek az ágyúk, sokféle háborús jelvény került forgalomba, melyekkel élelmes gyárosok és kereskedők aprópénzre váltatják a közönségnek a szövetséges államfőkért és a hadseregért való lelkesedését. Nem volna észrevételünk a jelvényáradat ellen, ha nemesebb ízlés nyilvánulna e készítményeken. Sajnos, azonban épp azt kell megállapítanunk, hogy e sok százezer példányban elterjedt apróságok túlnyomó része nem elégítheti ki [...] még a legszerényebb igényeket sem.*”² A jelvénygyártók célja azonban nem is az volt, hogy művészi szempontból maradandót alkossanak, hanem az, hogy a világháború kitörésekor tapasztalható óriási lakossági lelkesedést a maguk hasznára fordítsák. Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában egyaránt sok ezer fajta jelvényt dobtak piacra. A kitűzők nagy népszerűségnek örvendtek és minden bizonnyal jól is fogytak. Volt, aki a nagy idők emlékére tett el egy-egy példányt, s volt, aki lelkesen viselte is a színes alkotásokat. A gyártók egy része már évek, évtizedek óta foglalkozott jelvénykészítéssel, másokat viszont éppen a háború ihlette jelvények nagy sikere indított cégalapításra.

Jelvénygyártó üzemek már a XIX–XX. század fordulója előtt is működtek Bécsben és Budapesten, hiszen a hosszan tartó békeidőben virágzó egyesületi élet szükségessé, az ipari fejlődés által biztosított technikai háttér pedig lehetővé tette a különféle egyesületi-, sport- és pártjelvények előállítását – igaz, még csak kis- és kézműipari keretek között. Az általános hadkötelezettség 1868-as bevezetése és a hadsereg újonclétszámának többszöri emelése ugyanakkor katonai vonatkozásban segítette elő a ruházati és felszerelési cikkek, így az egyre többféle, azonosító

1 A témáról lásd: Sallay Gergely Pál: Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Budapest, 2010.

2 *Magyar Iparművészet*, 1914. 17. évf. 450. p.

a központi hatalmak győzelmébe vetett hitet tükröző jelvényeknek. A lelkesedés lassan alábbhagyott ugyan, de bizonyos jelentős történések kapcsán továbbra is gazdag kínálatlalt rukkoltak elő a gyártók. Ilyen volt I. Ferenc József halála és I. (IV.) Károly trónra lépése, koronázása. Később a békevágy is tárgyasult formát öltött a jelvényekben.

Hogy hogyan kerülhettek ezek a jelvények a magyar gomblyukakba vagy gyűjteményekbe, arról Víg Géza volt kormánybiztos, aki maga is lelkes gyűjtője volt a háború apró emlékeinek, így mesélt később: „Magyarországon minden bétén készítettek új jelvényt, ugyanez történt Ausztriában és Németországban is. A magyar jelvényeket Budapesten vásároltam össze, betenként egyszer pedig felültem a gyorsvonatra reggel, délben Bécsben a Kärntnerstrassen összevásároltam az új osztrák és német jelvényeket, és aztán hazautaztam.”³ Tóth Katalin szolnoki lakos ugyan valószínűleg nem volt szenvedélyes gyűjtő, de a szolnoki múzeumban fennmaradt zsebnaptárának tanúsága szerint 1918. február 4-én mégis több emlékjelvényt vásárolt, feltehetően a város egyik trafikjában.⁴ A különböző hadsegélyező szervezetek által kiadott jótékonyági jelvényeket pedig a városok utcáin is árusították.

és kitüntető funkciót betöltő jelvény gyártásának fellendülését, amely a közép- és kisüzemeknek, tehát a jelvénygyártás színtereinek fejlődését is eredményezte.

A vas-, fém- és gépipari konjunktúra sajátos módon egybeesett a jelvények iránt megmutatkozó, növekvő társadalmi igényvel. A századfordulóra a jelvények polgári és katonai vonatkozásban egyaránt a teljes társadalom által értett, elfogadott és tömegesen alkalmazott kifejezőeszközzé váltak, így érthető, hogy az első világháború kitörésének eufórikus légkörében a jelvények a propaganda kelléktárának fontos és kézenfekvő, gyorsan, olcsón, nagy mennyiségben előállítható elemeiként szinte azonnal megjelentek a közéletben.

Az aktuális politikai és hadieseményekkel a háború során mindvégig lépést tartott a jelvénykibocsátó tevékenység. A háború első két évében még komoly piaca volt a lelkesítő,

3 *Pesti Napló*, 1934. június 10. 13. p.

4 Városi polgárok a századelőn. Történelmi állandó kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok kiállításvezetői. Szerk. Szabó István. Szolnok, 1999. 113–114. p.

A propagandajelvények piacán tapasztalható visszaesést bőven ellensúlyozta, hogy 1915 tavaszán megjelentek az első katonai alakulatjelvények, a csapatszellem különleges kifejezői, amelyek viselésének hamarosan valóságos harctéri divatja alakult ki. Ez újabb távlatokat nyitott a jelvénygyártók előtt. Ezeket a jelvényeket már az egyes alakulatok megrendelésére, azok igényei szerint gyártották. Nem ártott azonban a gyártói rámenősség, s ha valamely ezred parancsnokságának esetleg nem jutott volna magától eszébe kitűzőket rendelni, az élelmes gyártó a direkt marketing jegyében felkereste őket, például az alábbi levél útján:

Tekintetes Parancsnokság!

Katonai körökből felhívták figyelmemet arra, hogy a tekintetes Parancsnokság emléktárgyakat, illetve sapkajelvényeket óhajt készíttetni, melyet azután a katonák között mint az együttműködés emlékét szétoszt, illetve az ezred azaz csapattest özevgy és árvalapja javára értékesít.

Miután már számos ezrednek készítettem teljes meglegedésre különféle emléklapok, fémgyufatartót, cigarettatárczákat stb. szebbnél szebb tervek után készült dolgokat, legyen szabad legújabb munkáim fényképfelvételét csatolni és arra kérni a tekintetes Parancsnokságot, hogy rendeléseit nálam eszközölje annál is inkább, mert nemcsak a magyar művészi ipart, hanem a gyáramban foglalkoztatott rokkant katonákat is támogatja.

Különféle emlékművek és emléktárgyak terveit díjtalanul készítem és a legelőnyösebb költségvetéssel szolgállok. Kérem megírni a csapattest jellegzetes eseteit, illetve a győzelem helyét megjelölni, hogy ebből eszmét meríthessek. Szíves válasz vártában vagyok kitűnő tisztelettel:

*FÁKLYA MŰIPARI VÁLLALAT
LŐCSEI F. & TSA.⁵*

A nem minden szerénység és érzelmi ráhatás nélkül megfogalmazott szöveget a cég több ezredparancsnokságnak is megküldte, s nem eredménytelenül: több alakulat is rendelt náluk jelvényt. Sőt, levéltárban fennmaradt dokumentumokból kiderül, hogy a kedvezményes árak biztosítása érdekében a parancsnokságok többet is rendelték egy-egy jelvényből a szükségesnél. Így fordulhatott elő aztán, hogy például a m. kir. 20. honvéd gyalogezred parancsnoksága a tisztek és a legénység számára kötelezővé tette a jelvényvásárlást. Nem volt mindegy ugyanis, hogy hány ezer darabot készíttetett egy-egy alakulat, hiszen a darabár a rendelt darabszám függvényében jelentősen csökkent. Természetesen az is a jelvénygyártók malmára hajtotta a vizet, hogy a csapattestek egymás példáját (vagyis tulajdonképpen a divatot) követve rendelték a jelvényeket. Egyes prominens személyek közismertté vált jelvénygyűjtő szenvedélye is lökést adhatott ezen a téren. Rohr Ferenc lovassági tábornok jelvény- és plakett-gyűjteményéről például a m.

5 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Első világháborús gyűjtemény. M. kir. 6. honvéd gyalogezred iratai, 1917.

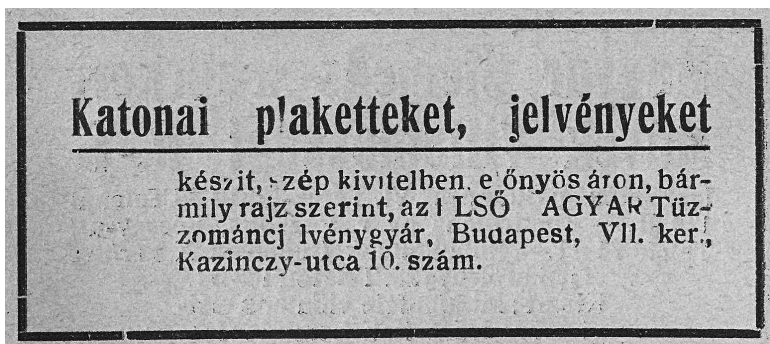

A munkácsi 11. honvéd gyalogezred nemzetiszínű szalagot formázó zománcjelvénye díszdobozban

kir. honvéd főparancsnokság küldött körlevelet az ezredparancsnokságoknak, azaz a kéréssel, hogy amennyiben az adott csapattest ilyen jelvényt készítettet, a főparancsnokság részére küldjenek abból egy példányt a tábornoki gyűjtemény részére, ha pedig nem készült még ilyen, nyújtsanak tájékoztatást arra nézve, hogy szerepelt-e terveik között a készíttetés.⁶

A jelvények túlnyomó részét kifejezetten erre szakosodott, elsősorban bécsi és budapesti üzemekben állították elő, amelyek az egyre növekvő megrendelések nyomán, illetve újabbak reményében a korszak különféle sajtótermékeiben rendszeresen hirdették magukat. Emellett kisebb ékszerész cégek is kihasználták a virágzó üzletág adta lehetőségeket. A nagy jelvénygyártók Bécsben a Schneider fivérek (Brüder Schneider), a Winter & Adler cég, C. Greiner, Gustav Gurschner és L. F. Pramer műhelyei, Budapesten az Arkanzas Sterk, az Első Magyar Tűzzománc Jelvénygyár, a Fáklya Műipari Vállalat, Ludvig és Társai műintézete, valamint Jerouschek K. és Morzsányi József műhelyei voltak. Reklámjaik a napilapokban, a katonai sajtóban, de még a hivatalos kiadványokban is megjelentek. Ez egyrészt nagy érdeklődést feltételez, másrészt azt is mutatja, hogy a jelvényüzemeknek volt miből fedezni a reklámköltségeket, tehát a termelés és terjesztés valószínűleg nyereséges volt. A reklámok szövege rendszerint nem egyszerűen az alaptevékenység-

6 M. kir. honvéd főparancsnokság. 1384/el. n. – 1916. sz. 1916. május 5. HL Első világháborús gyűjtemény. M. kir. 20. honvéd gyalogezred segédtisztíratok, 1916. 21. dob. Tiszti takarékos ügyek. Ezredjelvények.

re utalt, hanem a termékpaletta háborús vonatkozásaira is, amely azt jelzi, hogy a kínálatnak ez a szegmense különösen keresett és népszerű volt.

A gyártókat szerencsés esetben az ingyen reklám is segítette. A képes újságok időnként beszámoltak a jelvényt piac újdonságairól, a legsikerültebb alkotásokról, amely szintén hozzájárulhatott a kereslet növekedéséhez. Az alakulat- és emlékjelvények gyűjtőinek tájékoztatására a jelvények megjelenéséről a numizmatikai szaksajtó is rendszeresen tájékoztatott a háború folyamán. A *Mitteilungen der Oesterreichischen Gesellschaft für Münz- und Medaillenkunde* és a *Numizmatikai Közöny* lapjain egyaránt találunk rövid híreket egyes új (többnyire neves művész tervezte) alakulatjelvények megjelenéséről. A *Gyűjtő* című folyóirat 1917. januári különszáma és a *Társaság* 1917. évi 2. száma képes beszámolót közölt egy, osztrák–magyar katonai jelvényekből álló, tárgykör szerint csoportosított magángyűjteményről.⁷ A Numizmatikai Társulat egyik tagjának, Ujhelyi Kálmánnak a kollekciójáról van szó, aki 1917-ben a Társulatban kiállítást rendezett az anyagból.⁸

Az osztrák–magyar sapkajelvények külföldön is felkeltették a gyűjtők érdeklődését. Az amszterdami J. Schulman éremkereskedő árukínálatában – sok más ország katonai kitüntetései, háborús témájú emlékérméi és szükségpénzei mellett – már a háború idején megjelentek Ausztria–Magyarország katonai jelvényei. A cég 1918. márciusi árjegyzékében több mint kétszáz Monarchia-béli alakulat- és emlékjelvény szerepelt.⁹ Ez a fajta népszerűség azonban már nem hatott vissza a gyártásra, ebből az üzemek már nem profitáltak. A háború pedig hamarosan véget ért, a háborús jelvények aktualitásukat veszítették.

Egyes jelvénygyártók élelmessége ezt követően mutatkozott csak meg igazán. A korábban katonai jelvényeket gyártó cégek megmaradt és eladhatatlanná vált sapkajelvény készletei a Tanácsköztársaság idején új életre keltek. Bizonyos jelvénygyártók ugyanis hamar átálltak a festett és zománcozott vörös csillagok készítésére, és ennek kapcsán kreatívan felhasználták a nyakukon maradt készleteket. A háborús alakulatjelvények zavarónak ítélt részeit (elsősorban aktualitásukat

⁷ Siklóssy László: Egy háborús magángyűjtemény. *A Gyűjtő*, 1917/1–3. sz. (Külszám) „Művészet és háború.” 103–118. p.; Uő: Egy háborús magángyűjtemény. *A Társaság*, 1917/2. sz. 28–30. p.

⁸ *Numizmatikai Közöny*, 1917/I–II. 56. p.

⁹ La Guerre Européenne 1914–1917. Médailles. Monnaies de nécessité. Papiers-monnaie. Insignes distinctifs des régiments. J. Schulman, Amsterdam. LXX. Katalógus. 1918. március. 134–158. p.

A m. kir. 316/I. honvéd gyalogzászlóalj sapkajelvénye ötágú vörös csillag rátéttel. Az alakulatjelvények a háború után, a Tanácsköztársaság idején is jelképhordozóul szolgáltak

vesztett felirataikat) eltávolították, középrészükre pedig vörös csillag rátétet forrasztottak. Így a viselhetőséget különösebb anyagi ráfordítás nélkül biztosították, hiszen a régi jelvények hátán lévő tű alkalmassá tette az új jelvényeket a feltűzésre.

Az 1920-as, 1930-as években aztán a bajtársi szerveződéseknek köszönhetően az első világháborús jelvények reneszánszukat élték, több volt alakulat is elkészíttette bajtársi emlékjelvényét, sokszor egykori hadijelvényük gyártójánál. Természetesen ezek a rendelkezések mennyiségileg messze elmaradtak az első világháborús gyakorlattól.

Jó üzlet volt tehát a háború a jelvénygyártóknak? Bizonyára, hiszen nem készítették volna a négy év során több millió jelvényt, ha nem lett volna irántuk kereslet, ha nem kaptak volna rá megrendeléseket, vagyis ha anyagi értelemben nem érte volna meg nekik.

Veres Emese-Gyöngyvér

POÉZIS A LÖVÉSZÁROKBAN – BARCASÁGI CSÁNGÓ TOLLFORGATÓK
AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Már nem emlékszem pontosan, hogy gimnáziumi éveim alatt vagy talán kicsivel később, mikor már tanítani tértem vissza iskolámba, egykori mentorom – Reiff István – csillogó szemmel mutatott egy kéziratot füzetet. Néhai tatrangi Fóris István versei voltak benne. Az unoka járt éppen Alma Materünkbe, aki talán nem is tudta, hogy mekkora értéket őriz a család. És valójában még én sem tudtam, amikor lemásoltam őket. Aztán egy évtizeddel később, terepmunkáim során egyre-másra szembesültem az írogató csángó emberek hagyatékával. A legöregebb boricatáncos, a gyűjtésem idején 92 éves Barkó István bácsi a szekrény tetejéről vetetett le velem néhány régi fényképet, amikor megpillantottam egy régi füzetet. Néhány oldalon, csak úgy unaloműzőnek, összefoglalta élete egy-két eseményét. Többek között kitért az 1916-os menekülésre is. Ott Tatrongon az emberek emlegettek még egy Csabai Anna nevezetű asszonyt, akiről tudták, hogy rengeteget szavalt a faluban. Így hát leányánál újabb gyöngyszemekre leltem.

Aztán a másik barcasági faluban, Barcaújfaluban egyre-másra bukkant fel a gyűjtéseim során az egykori felügyelő, Erdő György neve. Mindenki szeretettel emlékezett rá, és arra, hogy milyen szép verseket, énekeket írogatott. Kétfüzetnyi hagyatékát az evangélikus parókián találtam meg. Nem is annyira versek voltak benne, mint a saját életrajza olyan szokások leírásával, amelyek már az ő fiatalágában is megszűnőben voltak. Élettörténetéhez hozzátartoztak a világháborús események is. Később gazdagította a sort Dani Gábor, Balogh György, a falu egykori bírója és krónikása, valamint Reimes Angéla. E munkákat nem lehet rangsorolni, hisz mindenkinek megvan a maga értéke, ám számomra a legnagyobb újfalusi kincs mégiscsak Káplár Jámбор János virágoskertje.

E kéziratok sorát gazdagítja az az I. világháborús napló, amelyet egy bácsfalusi ház padlásán találtak. A zajzoni ifjú (neve nem derül ki) bevonulásától, azaz 1915. március 15-től 1918. január 9-ig majd nap, mint nap írt naplójába. Az is elképzelhető, hogy folytatta egy másik füzetben, hiszen az utolsó bejegyzés nem hat lezárásként. Nyilvánvalóan nem kell itt ecsetelnem ennek a naplónak az értékét, hiszen rengeteg olyan adat jut így tudomásunkra, amely a harctérrel vagy frontok közeli városokban töltött mindennapokkal, illetve a barcasági csángókkal kapcsolatos.

A fent említettek közül azonban most csak kettőt szeretnék kiemelni: a tatrangi Fóris Istvánt és a barcaújfalusi Jámбор Jánost. Mindkettő megjárta az I. világ-

háború harctereit, és írott hagyatékuk jó része is éppen a háborús eseményekkel foglalkozik.

Fóris István, a régmusfaragó

Ha valaki fellapozza a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon kötetét,¹ talál egy Fóris Istvánra vonatkozó címszót. Ám ő nem a mi régmusfaragónk, és ezt a Kriterion kiadó munkatársai sem tudták. A lexikon szerint Fóris a kommunista párt eszméit hirdette a két világháború között, sőt, ezt megelőzően a magyarországi Tanácsköztársaság megszervezésében is részt vett. Baloldali lapokban publikált, egészen 1946-ban bekövetkezett haláláig. Eddig rendben is lenne az azonos nevű, szintén tatrangi származású kortárs életrajza, ám a címszó végén a szerkesztő megjegyzi, hogy Fóris korábbi versei megjelentek a Csángó naptárban is. A Csángó naptárakban azok a versek jelentek meg, amelyeket a földműves Fóris István írt a harctéren, illetve a fogságban, valamint amelyek az erőteljes hovátartozásáról tanúskodnak, azaz büszkén hirdeti hétfalusi csángó létét. Az említett naptár megszűnésével, sajnos, a mi költőnk is a feledés homályába merült, és mivel 1950-ben eltávozott az élők sorából, már a közösségi eseményekre írt versei is alig éltek tovább nevét. Igaz, *régmusai* még ma is közszájon forognak, és folklórizálódtak, de már csak az idősebbek tudják, hogy ezeket Fóris István írta. Így tehát igazi kincs az a verses füzet, amelyet egykoron lemásoltam.

Az elmúlt években további értékes anyagok kerültek elő: egy nagy mappában irdatlan mennyiségű kézirat, amelyet a Brassói Lapok főszerkesztője adott át nekem. Ahogy lapozgattam, egyre-másra kiáltottam fel csodálkozva. Előkerült egy kicsiny füzet, amelybe még a harctéren írta verseit. Aztán egy hiteles végrendelet, arra az esetre, ha mégsem térne haza a háborúból, s egy néhol nehezen olvasható füzet, benne néhány hónapnyi naplójegyzet szintén a harcterekről és a fogságból, majd több évnyi a hazatérés utáni évekből. A fronton írt naplóból kiderül, miként kezdett versírással foglalkozni.

1914 Aug. 2-án berúktam az ezredembe.

Mentiünk, ha bár fájó szívvel mi családos emberek, de nem mutattuk. Eltakarta a könnyet a lángoló Haza szeretet; mentiünk dalolva, fölbokrétázva Galiziába.

Lezajlott az első, le a második ütközet, annélkül hogy valami bajom lett volna. De a harmadik ütközetben megsebesültem srápnél által, két helyen kaptam sebet, a bal karomra és vállomra (1914 Szept. 11).

Bekerültem szerencsésen Brassóba egy kórházba a Fekete kaszárnyába. (Sokat írhatnék, de mivelhogy ezúttal rövid akarok lenni, csak a főbb pontokat keresem.)

Meggógyult a sebem és én bekerültem a káderbe.

Itt mint újonc kiképző lettem eggyelőre alkalmazva, ahol elég jól is éreztem magam. Néha néha haza is tudtam látogatni. Csak amikor a leginkább szerettem volna haza menni, akkor nem lehetett. T. i. a fiam amikor született (1915 Jan. 18), éppen ugyanazon napokban helyezték a káderunkat Prágába és annyira tilos volt az eltávozás a kaszárnyából, hogy én nem mehettem haza megnézni a fiamat.

1 Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, I. k. Főszerk. Dávid Gyula. Bukarest, 1981. 607. p.

Elmentünk tehát Prágába. –

Eljött az az idő is, hogy én újra kimentem a harctérre 1915 Márc. 15-én a 8-dik M.b.nal a Kárpátokba. Itt beosztottak a 101-es ezredhez.

Zemplén és Ung megyékben bordoztam a harctér sok szenvedéseit. Itt írtam a legelső versemet (Kárpátok közt a Beszkidek aljában... címűt).

Megindult az előrenyomulás, üldöztük a nagy orosz medvét... Én (1915) júl 14-én újra megsebesültem egy Krukeinice falu határában. És ami csodálatos, megint a bal karomra de ezúttal fegyver golyó által, amiről egy kevés mondanivalóm van.

A golyó messzűnven jöhetett és fáradt volt és miután átment a karcsontomon, megakadt a blúzom ujjában, s amikor a szanitétsz be akarta kötni a sebet, a golyó akkor gurult ki. Az a jámbor muszka golyó, amely volt olyan szíves, hogy nem tört a szívemnek. Meg is őriztem én is, odahaza van a skatulyába. Emlékszem, hogy a szakaszparancsnokom egy Csordás nevezetű zászlós, azt mondta, hogy „Ezer koronát ér meg egy ilyen golyó, amely ilyen sebet ejt.”

Tehát én bekerültem újra a kórházba Sopronba.

Itt is irogattam egy néhány verset, amire az orvos úr, egy jó öreg ember (a nevére nem emlékszem) figyelmes lett és tudtára adta egy újságírónak, aki odajött és elkérte a füzetemet és ott is maradt nála. Mert én e közbe át lettem helyezve Brassóba. De mivel hogy azon versek eredetije mind megvolt nálam, így nem törődtem azzal a füzetrel. Lehet, hogy még megkapom, mert a névjegye nálam van az említett újságíró úrnak.

No de menjünk tovább.

A sebem újra begyógyult és mondhatom, hogy eléggé ki is pihentem magamot, mivel hogy két hónapig az újonc kiképzésnél voltam a kádernál. Így tehát nem esett nehezemre, ha 1915 Nov. 17-én újra kimentem a harctérre, a 17-ik M.b.nal, de ezúttal a saját ezredemhez (2. gy.e.), amely Orosz Lengyelországban volt akkor.

A harctéri bajokat leszámítva elég jól telt az idő ott Russiába. De egyszer jött egy parancs és leboztak onnan az Olaszfrontra (1916 Aug. 19–29).

Egy néhány véres napot leszámítva itt is ki voltam békülve a harctéri viszonyokkal. Békésen tűrtem minden rám nehezedő szenvedést, mert kötelességem volt.

De a sok szenvedés mellé szegődött az a sok vérző fájdalom, amit a román betörés okozott. A sok szenvedés és gyötrődés közepett nem csoda, ha levert a betegség, s én 1916 Nov. 5-én Lajbachba kerültem a kórházba. Itt feküdtem három hétig és amikor a lábaimra tudtam állni, egy szállítmánnyal elküldtek Abáziába lábadozóba.

Itt elég jól telt volna, ha ne epeztett volna az enyéim utáni gyötrődésem. – Mindaddig amíg nem kaptam egy édes, sokat beszélő kis levelet, nem vigasztalt semmi.

Itt ismerkedtem meg egy Kligenberg Béla nevű h. főhadnagy úrral, akinek lemásoltam az addig írott verseimet és átadtam neki megőrzés véget. Mivel hogy én nem mehettem szabadságra abból a lábadozóból, gondoskodtam, hogy bár a verseim ne vesszenek el.

Később átnásolta, néhol átjavította a fronton írt verseit. Ezeket a letisztázott verseket olvashattam én még az 1980-as évek közepén. A nemrég előkerült hagyatékról még a család is megfélekezett, mert Fóris István leánya szerint csak az a tiszta füzet maradt meg, a többi édesapja még 1940-ben elégette, amikor a hatósági emberek sorozatos ellenőrzéseket és házkutatásokat tartottak. Időközben leánya is elhunyt, még mielőtt erről a hagyatékról beszélhettem volna

vele. Így már nem tudtam megörökíteni az emlékeit édesapjáról, történeteiről, véleményét a versekről, írásairól általában. A tavalyi év elején azonban kiderült, hogy az unokák további füzeteket őriznek még a hagyatékból.

A fennmaradt szövegek önmagukért beszélnek. A világháborúban írt versek mennyisége meghaladja a több tucatot. Vannak közöttük sikerültebbek, vannak kevésbé kidolgozottak, de mindenképp képet kapunk a frontról, a fogságról, a bajtársakról, a hatosztályos földműves ember íráskészségéről, amelyből az alábbiakban csak minimális ízelítőt nyújthatunk.

Kárpátok közt

*Kárpátok közt a „beszkidek” tövében.
Itt vagyunk mi a muszka sógorral szemben
Kettős bakák, százegyesek vegyítve,
Úgy állunk a sógorral farkasszemet nézve.*

*Néba, néba összeakad, tengelyünk.
És akkor mi, csunyául lövöldözzünk.
Nem számítva, hogy ők nekünk sógorunk.
Mért jött ide!? vesszen! ez a jelszavunk.*

*Egyszer, máskor fontoljuk, baka módra.
Ki is lehet, sorsunknak okozója?
Nem más pajtás! hanem az a muszka czár!
Vagy inkább a miniszterei talán!?*

*Verje is meg a nagy Isten azokat.
Akik miat elhagytuk családunkat.
Lelkiismeretüktől legyenek zaklatva.
Ezt kívánjuk mi a lövészárkokban.*

*Nem teljesült galád tervük, ő nekük.
Mert az ördöggel szöveteztek ők.
Isten segít, áll hazánk, s állani fog.
Megmutatja ezt! győztes hadunk!*

Írtam a Kárpátok közt ezt is 1915 IV/26.án. Ezeket még azokban a napokban elküldtem a brassói lapoknak, nem tudom elérték e odáig, nem hallotam rolluk semit.²

Fóris I. 2-ös baka

2 A Brassói Lapok számait átlapozva, nem találkoztam bennük Fóris István verseivel.

Ima a harcztéren

*E Püünkösöd ünnepében jó Atyánk
Halgasd meg forró imánk.
Te ki nézsz ránk a magasból.
Feléd sóhajtottunk a lövészárkokból.*

*Mi szegény ártatlan katonák,
Most oly közel állunk hozzád.
Csak a te neveddel foglalkozunk.
Segíts meg minket, édes Istenünk.*

*Adj erőt nekünk, könnyörgünk,
Bátorságot, kitartást hogy győzzünk.
Törd meg gőgös ellen felünk,
Ki oly galádul tört, ellenünk.*

*Hisz mi az igazság mellett vagyunk,
Szent a cél, amelyért harczolunk,
Segíts! Tebát, segíts! Minket
Aczélosítsd a mi erőnket.*

*Ments meg a veszedelmekben
Oltalmazz a küzdelmekben.
Adj vissza családainknak.
Akik értünk imádkoznak. Ámen.*

Írtam Püünkösöd első napján a harcztéren 1915 V/29. Fóris

Fóris István *A csángók*-ként írta alá verseinek egy részét, vagy a neve után zárójelben megjegyezte, hogy *bétfalusi csángó*. Sajnos, a naplójában nem maradtak utalások arra nézve, hogy mi késztette arra, hogy a fronton írt verseiben hangsúlyozza származását.

Néhány részlet erejéig térjünk ki Fóris naplójára is.

918. nov. 24

Az öste az egyik gazdánk azzal a hírrel jött ki a faluból, hogy: „megalakult Magyarországon a köztársaság”, azt mondja „valami Karoli az elnök”. Adott egy ujságot amelyből kislabizáltam, hogy gróf Károlyi Mihály az elnök. Tovább kiböngésztem belőle az első országgyűlésen tartott beszédet.

Megéljeneztiük mi is, pedig még nem vagyunk informálva jól a hazai viszonyokról. Tán fogalmunk sincs, hogy milyen változások történtek oda haza. De annyit mégis tudunk, hogy ez a köztársaság üdvös dolog ránk nézve magyarokra. Adja az Úr Isten, hogy minél előbb ott örvendezhessünk a töbi örvendezők közt, ott az édes Szülőföldünkön és élvezhessük a kettős szabadság gyümölcseit!

918. dec. 2

Születésem napja van ma. Ma volna az a nap, amelyen harminckét évet a bátam mögött hagyok és az ötödik amit távol a szülőfalumtól, távol a kis családtól és távol az élet sok édes gyönyöreitől töltök. Az ötödik, amióta szemem nem látott semmit ami kedves és szívem fuldokolva bojong a csügedések tengerén, hol révpárt helyett csak vérfa-kasztó zátonyra talált. Az ötödik a mióta fülem nem hallott boldogságot szülő és tápláló hangokat és ajakamról kínzó sóhajok üldözik szüntelenül az igazi édes mosolyt.

918. dec. 8.

Egy nagyon elszomorító rossz hír érkezett ma hozzánk. Egy goromba lesújtó hír. Azt beszéllik ezek a digók az ujságok után, hogy „Erdély a románoké”. No hát ha igaz, úgy ez lesz a legkínzóbb a legfájóbb teher a mi idáig nebezedett a szívemre! Ennél nagyobb szerencsétlenség még nem érte egy nemzedéket sem mint most minket erdélyi magyarokat. – Azt sem tudom, hogy vagyok. – Annyira oda vagyok, hogy nem tudom mi lesz velem, mi fog érni ha csakugyan igaz ez a hír.

Azt mondják a pajtások, hogy egy borbély mondta. Így hát még csak az a gyöngéremény vigasztal hogy bátha nem igaz.

Faj! Mert ha igaz – úgy örökre hazátlan zarándok leszek, sem hogy annak nyomorult népségnek alattvalója legyek!

Dec. 9

Ma egy ujságot hoztak ki a faluból ami még jobban elkeserített. Nem tudok teljes felvilágosítást szerezni magamnak, mert nem értem jól a mit ír. De a mit már láttam, az is elég hogy álmatlanná tegye az éjszakáimat. –

Ír huszonhat vármegyeről és Nagyszebenről ahol tán valami tanácskozás volt tartva. Ír továbbá a magyar országgyűlésről is, de itt nem forog szóban Erdély. Ki tudja mi lehet odabaza?! – Ki tudja! Ki tudja?! – Alig hiszem hogy volna még valami jó idő a számunkra. – Már elhagy minden remény.

Elbagytuk a tanyát

Terrasini, 918. dec. 22

Bent vagyunk ebben a táborban amelyről hallottunk sok rosszat, de nem bittük el. Vágytunk bejönni, de már elégünk van. Mi után le rongyolodtunk oda kint a munkán, kértük a hadnagyot, hogy külgjön be és beküldött mert a parancsnokság nem is akart bakancsot ki küldeni nekünk.

Tebát itt vagyunk és ami legszomorubb reánk nézve, itt nagy az ínség. Naponkint egy egy kevés vízben belehányt rizs, makaróni vagy zöldség amit mindennek lehet nevezni csak jónak nem. Kenyér pedig 250 gram de ebből is hiányzik. Ehez még hozzá járul az a ránk nézve igazán borzasztó dolog, hogy itt csak románok az istenek mindenütt, irodán, konyhán, raktárban és kintinban mindenütt.

Hej Istenem! Soba sem érzem meg hogy vége legyen ennek az ember kínzásnak! –

Dec. 23.

Óriási lesújtó vérig sértő hírek keringenek itt is a hazai viszonyokra vonatkozólag. Ma találtam több ismerősre, köztük Vadkerthy önkéntes is. Sokáig beszélgettem velök.

No és mondják hogy: bizony nincs virágos jövő számunkra erdélyiekre nézve. Igen mind amit oda kint hallottam, tehát Erdély mégis odaszakad azoknak a ...

De azért hozzá teszi Vadkerthy hogy: „Nem kell földadni minden reménnyel, mert még minden jóra fordulhat.”

Nem tudom hogy vigasztalás e, vagy neki vannak valami jó sejtelmei. – Bár úgy adná az ég! –

Elbeszélt mindent ami változáson átment Magyarország ez utóbbi időben. Jól esik hogy valamennyire informálódtam a hazai viszonyokról.

Dec. 29.

Sebogysem lehet hogy itt legyünk sokáig, mert ha a pénzünk elfogy akkor nagyon szomorú idők következnek ránk. Még ahogy mondják van egy pár hónap addig amíg a békét alá írják és erre az időre jobb mégis ha kint leszünk.

Tehát azt számítottuk hogy kimegyünk vissza a régi helyünkre mert ha még egy más helyre találnak lökni ahol nem ismernek, ott megint agyon kell dolgozni magunkat amíg meg ismernek.

Igy van tehát, muszály kimenjünk mert ez csak egy kényszer tábor ahol nincs maradás, muszály kimenni ha éhezni nem akar az ember. – Pedig amikor eljöttünk, követ is hajítottunk vissza arra az átkozott tanyára, de ez a tábor még átkozottabb.

Jámbor János virágoskertje

A Barcaújfaluban 1883. július 5-én született, hat osztályt végzett egyszerű parasztember hagyatékából – négy másikkal együtt – a következő című füzet került elő: *Káplár Jámbor János virágos kertje. Barcaújfalu 1934-től folytatólag.*

Amint a cím is mutatja, Jámbor János csak 1934-től kezdte vezetni a füzetet, de szerepelnek benne korábbi írások is. Így az a néhány vers és ima is, amelyeket a harctéren írt, és amelynek címét érdemesnek tartom itt feljegyezni: *Ima a harczmezőn 1914-ben*, *Reménytelen életem a csatatéren (1914. év szeptember hó. Galicziai front)*, *A hadba menő 2-dik gyalog ezred búcsúja*, *A prágai katonakórházban (1915-ben)*, *A háborúba indulás másadikszor (1916-ban)*, *Harczba induló katona imája (mint család apa)*, *A román-francia harctéri imádság (1917. évben)*, *Honvágy 1918-ban az olasz fronton*, *Hazatérés.*

A füzet a szó szoros értelmében virágos. Bár Jámbor csak hat elemi végzett, írása és verseinek igényessége egy olvasott embert vetít elénk, akinek kezűgyessége a rajzolás terén is megmutatkozik. Ha emlékverset ír, vagy szerelemről elmélkedik, nem elégszik meg a pusztá szöveggel, ki is díszíti azt. Nemcsak saját verseit írogatta le, hanem mindent, ami neki megtetszett. Vannak a füzeteiben elbeszélések, versek még Fóris Istvántól is, de lejegyzett jó pár dalt is.

A „*virágoskert*en” kívül megmaradt még 16 levél és levéltörödék – többnyire a prágai harctérről –, amelyeket Jámbor János feleségéhez címzett, több pró-

zai írás és két verses életrajzot tartalmazó füzet, amelyben részletesen bemutatja a politikai változásokat és azok következményeit, valamint a falu életének jelentősebb eseményeit.

A hagyatékából kiemelttem – ízelítőként – néhány levéltöredéket és fronton írt verset.

„Soraim e kis darabka papírral zárom, s kérlek ne légy csüggeteg mert sok van nálad szerencsétlenebb.

*Kenyérért esdekelnek százezrek szüntelenül
Sobajába száz kebelnek, köny és sobaj vegyül
Ruhátlan dideregnek sápadt nők, gyermekek
Apai gondos kezeket föld emésztette meg,
De mind ezekbe teneked kevés részed vala
S remélheted hogy az Isten nem is hagy el soba*

*Nem hagy el a Jóságos Isten,
Bízzál ő benne holtodig
Ha senki sincs ki segítsen,
Ő áld, vigasztal, boldogít,
Elhagyhat az egész világ
Ő nem hagy el van gondja rád*

*Az ég kiderül, a lég megenyhül,
Színes szivárvány felragyog
Lejönnek még hozzád a menyből,
A vigasztaló angyalok
Legyen néked megnyugvásod a remény
S meg látod majd virág nyílik ki a tövis helyén
Ölelő férjed János*

Kedves feleségem!

Mielőtt soraim megkezdeném írni, boldog karácsonyi ünnepeket kívánok töltenetek, azaz én ugyan azt szívemből kívánom, de tudom hogy szívem ennél boldogabbat sokszor értünk, hogy még ériünk-é a Jó Isten tudja.

Tudatom hogy az ünnepekre vonatkozólag a parancsot kikaptuk, de nem igen örülünk annak, mert a parancs úgy van hogy amely katona Brasso város területét elhadjja azt ha vissza hozzák három tiszt ítél fölötte és rögtön föbe lövetik semmi kihalgatás nélkül.

Tebát ennél fogva az ünnepekre szívem haza nem várhat sz egy órára sem mert nem fogok haza menni sem én sem egyikőnk sem akik itten vagyunk. Hanem ha úgy akarsz hogy még ezt a szomorú karácsonyt együtt töltsük jöjj be, beszélj meg a többi asszonyokkal is és együttesen majd bejöhetek, itt mi mindnyájan egy akaraton vagyunk.

Tudatom szívem hogy a kik el voltak készölve most kedden azaz 22-én reggel nagy szomorúan a csatátér felé elindultak, a Jó Isten tudja hol és hogyan fognak karácsonyolni.

Mostan szívem megbocsáss hogy ily egyszerűen és keveset irtam, majd ha bejössz ami fontosabb lesz azt megbeszéljük.

Soraim bezárom válaszul meg téged várlak maradok hü férjed János.

Add át fiam szerencsekívánataimat a szegény öregeinknek az összes hozzánk tartozóinknak és az egész joakaronknak.

Végül boldog karácsonyi ünnepeket kívánok az egésznek.

Isten legyen velem és veletek Jámbor János.

A prágai katonakórházban (1915-ben)

*Gyászba borult a félvilág tájéka
Sok szülő özvegy és árva siratja
Itt is ott is sirdogálnak szomorán
Még a nap is homályosan süt reám.*

*Ki kinézek a kórház nagy ablakán
Felsobajtva, könnyes szemmel szomorún
Nem is tudom tájékozni magamat
Elhagytam szülőföldem s családomat.*

*Feleségem gyermekeim hol vagytok
Homályosan emlékszem már reátok
Megöli a szívemet a bubánat
Igy élem át tán az egész világot.*

*Hanyat fekszek az agyamon
Sem ismeröst sem családom nem látom
Nincsen itten senki aki rám nézzen
Én Istenem meddig tart e gyöttelelem.*

*Minden reggel az orvost várva-várom
Hogy mikor kell a kórházat itt hagynom
Egy-két nap még maradjon itt barátom
És azután hogyha elmegy sem bánom.*

*Ha kimegyek a nagy kórház kapuján
Már messzi innen a kaszárnya ...
Itt is, ott is csak a sárga kőfalat
Bubánatos szívekkel ...*

Hazatérés

*Nagy küzdelmeim elmúltak,
(S visszajöttem közétek)
Imádkoztam Istenemnek
És megörze engemet.*

*Mikor elhagytam családom
Nem vala semmi bajom
De az orosz csatatéren
Ellőtték a bal karom.*

*Egy eltévedt orosz golyó
Akadt meg a karomba
De nem zúgolódtam azon
Mert Isten úgy akarta.*

*Hiába őriztem magam
Ezt el nem kerülhettem.
Csak hogy végleg haza jöttem
Hála legyen Istenem.*

Emlékiül irtam az 1914-től 1918-évig tartó háborúról amidőn a balkarom átlőtték és Isten gondviseléséből életben haza kerültem négy évi keserves testi és lelki szenvedés után a családom körébe.

A fenti írások csak töredékét mutatják annak az óriási hagyatéknak, amely a két költőtől maradt hátra, sőt, egy még kisebb szeletét azoknak az írásoknak, amelyek az I. világháború idején akár a fronton, akár a háborús események kapcsán születtek barcasági csángók tollából. A további kutatások során előkerülhetnek még írások, feltételezhetően leginkább levelek, amelyeket megőrzött a család, ha értékesnek ítélte őket, hiszen több adatközlőm éppen az elmúlt évek folyamán mondta, hogy a nagyszülők leveleit egyszerű kacatként elégették. A II. világháborút illetően, pedig, mindeddig alig néhány életút került elő, irodalmi alkotásokról egyáltalán nincs tudomásom.

- 13.20–13.50 BIHARI PÉTER (Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium): Árkok, törésvonalak az első világháború Magyarországon
- 13.50–14.10 SALY NOÉMI (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum): „Hadiháztartás, avagy hősnők a konyhában.” – Háborús konyha, háborús vendéglátás
- 14.10–14.40 *kávészünet*
- 14.40–15.00 CSISZÁR MIRELLA – GAJDÓ TAMÁS (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet): „Nagy dolog a háború”. Az első világháború színháza és közönsége
- 15.00–15.20 BALLA TIBOR (HM HIM Bécsi Állandó Levéltári Kirendeltség): A hadsereg karhatalmi alkalmazása a hazai hátországban 1918-ban
- 15.20–15.40 SZABÓ MÁRIA (HM HIM Hadtörténeti Intézet): A bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság és Magyarország (1918–19)
- 15.40–16.00 JAKUSCH GABRIELLA (ELTE BTK PhD hallgató): Ünnepek, ünnepségek a magyar városokban a háború alatt
- 16.00–16.20 KOVÁCS VILMOS (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Hadianyaggyártás a hátországban
- 16.20–17.00 *vita és zárzó*

December 2., kedd

(Színhely: Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
8000 Székesfehérvár, Szabadságharcos út 59. „A” épület nagyelőadó)

- 10.00–10.10 Dr. h.c. SZABÓ PÉTER PhD, a Kodolányi János Főiskola rektorának megnyitója

Délelőtti ülészak – elnök: VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (Kodolányi János Főiskola)

- 10.10–10.30 HERVAINE SZABÓ GYÖNGYVÉR (Kodolányi János Főiskola): A Népszövetség szociális arculata: a világháború okozta társadalmi problémák kezelése
- 10.30–10.50 UJVÁRY GÁBOR (Kodolányi János Főiskola): Hallgattak a műzsák? Magyar kulturális és tudománypolitika az első világháború idején
- 10.50–11.10 LUKÁCS LÁSZLÓ (Kodolányi János Főiskola): Katona karácsonyfa – háborús karácsonyfa
- 11.10–11.30 DEMETER ZSÓFIA (Kodolányi János Főiskola): A nők, a divat és a Nagy Háború

11.30–12.00 *Műzsákat a frontra!* Az I. világháború cs. és kir. Sajtóhadiszállását, illetve bécsi Hadilevéltárbéli Művészcsoporthoz bemutató kiállítást Balla Tibor, a HM HIM Bécsi Állandó Levéltári Kirendeltség vezetője és Jozo Džambo, a kiállítás kurátora, az Adalbert Stifter Verein (München) tudományos munkatársa nyitja meg.

12.00–13.00 *ebéd*

Délutáni ülés – elnök: UJVÁRY GÁBOR (Kodolányi János Főiskola)

13.00–13.20 SIMÁNDI IRÉN (Kodolányi János Főiskola): A nők választójogi küzdelmei a hátszországban.

13.20–13.40 ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN (Kodolányi János Főiskola): A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara és a hadigazdaság

13.40–14.10 *kávészünet*

14.10–14.30 LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT (Kodolányi János Főiskola): A propaganda eszközei az első világháborúban

14.30–14.50 MÓZESSY GERGELY (Kodolányi János Főiskola): „Sötét idők, fényes lelkek” – Prohászka Ottokár püspök és a háború

14.50–15.10 VÍZI LÁSZLÓ TAMÁS (Kodolányi János Főiskola): A Nagy Háború székesfehérvári emlékezete (Első világháborús emlékművek Székesfehérváron)

15.10–15.30 *vita és zárszó*

December 3., szerda

**(Színhely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum II. em. nagyterem
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)**

Délelőtti ülés – elnök: CZIGÁNY ISTVÁN (HM HIM Hadtörténeti Intézet)

09.30–09.50 LANDGRAF ILDIKÓ (MTA Néprajzi Kutatóintézet): „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája voltam.” Az utolsó Habsburg-uralkodók és az I. világháború a magyar történeti mondákban

09.50–10.10 KÓTYUK ERZSÉBET (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum): A hátszország egészségügyi csatái

10.10–10.30 VÖRÖS BOLDIZSÁR (MTA Történettudományi Intézet): „Hagombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának” Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918

*10.30–11.00**kávészünet*

- 11.00–11.20 CSÁSZTVAY TÜNDE (MTA Irodalomtudományi Intézet): Dúlt ágyékok, vesztes csaták. Prostitúciós poz(íció)váltások a Nagy Háború előtt, alatt és után
- 11.20–11.40 KRÁMLI MIHÁLY (Közlekedési Múzeum): Tömegközlekedés és a világháború

*11.40–13.00**ebédszünet*

Délutáni ülészak – elnök: POLLMANN FERENC (HM HIM Hadtörténeti Intézet)

- 13.00–13.20 SZABÓ DÁNIEL (MTA Történettudományi Intézet): A hadikölcsönök
- 13.20–13.40 VLADIMIR SEGES (Szlovák Hadtörténeti Intézet, Pozsony): Csehszlovák légikók az 1. világháborúban.
- 13.40–14.00 SZABÓ ESZTER (Fővárosi Főügyészség): A világháború hatása a magyar jogrendszerre

*14.00–14.30**kávészünet*

- 14.30–14.50 S. NAGY ANIKÓ (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum): „Tudja-e Ön, mi a Lysoform?”
- 14.50–15.10 SALLAY GERGELY PÁL (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Propaganda és hadsegélyezés az első világháborús jelvények tükrében
- 15.10–15.30 SÁGVÁRI GYÖRGY (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): A háború muzealizálása (a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred háborús gyűjteménye)
- 15.30–16.00* *vita és zárszó*

(Színhely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum II. em. nagyterem
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)

12.10 – 14.00 ebédszünet

Délutáni ülészak – elnök: KEDVES GYULA (HM HIM Hadtörténeti Múzeum)

- 14.00–14.20 CSÁK ZSÓFIA (Savaria Múzeum): Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor
- 14.20–14.40 RAVASZ ISTVÁN (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Hátszótól, hazától távol – az oroszországi magyar hadifoglyokról
- 14.40–15.00 VERES EMESE GYÖNGYVÉR (Magyar Rádió): Menekültek Budapesten és Torontálban az 1916-os román betörés után
- 15.00–15.30 *kávészünet*
- 15.30–15.50 KISS GÁBOR (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár): A M. Kir. Honvédség lábadozó osztagainak tevékenysége az I. világháború idején
- 15.50–16.10 VÁMOS ÉVA (Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum): Az Augusztá-barakk-kórház egy ápolónő szemével
- 16.10–16.30 HAJDU TIBOR (MTA Történettudományi Intézet): Mars elárult fiai – Harcosok a Nagy Háború után
- 16.30–16.50 *vita*

November 24., kedd

**(Színhely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum II. em. nagyterem
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)**

Délelőtti ülészak – elnök: KOVÁCS VILMOS (HM HIM Hadtörténeti Múzeum)

- 09.00–09.20 KOVÁCS VILMOS (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): A Weiss Manfréd Művek, a Magyar Királyság legnagyobb hadiipari vállalkozása
- 09.20–09.40 SOÓS PÉTER (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): A Magyar Fegyver- és Gépgyár Budapest I. világháború alatti tevékenysége
- 09.40–10.00 BÁN ATTILA (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): A két nagy optikai cég XX. század eleji tevékenysége
- 10.00–10.20 BÓDY ZSOMBOR (Miskolci Egyetem): Konfliktusok és konfliktuskezelés a hadiiparban az első világháború idején. Munkások, munkaadók, hatalom
- 10.20–10.50 *kávészünet*
- 10.50–11.10 BABUCS ZOLTÁN (HM HIM Hadtörténeti Intézet): Lósorozás és méneskar az I. világháborúban

11.10–11.30	S. NAGY ANIKÓ (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum): Hová lett az aprópénz?
11.30–11.50	SALY NOÉMI (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum): Csendrendelet és „halálkávéház”
11.50–12.10	<i>vita</i>
12.10–14.00	<i>ebédszünet</i>

Délutáni ülészak – elnök: VÖRÖS BOLDIZSÁR (MTA Történettudományi Intézet)

14.00–14.20	MACZÁK IBOLYA (Pázmány Péter Katolikus Egyetem): Háborús idők imakönyvei
14.20–14.40	SZALAI MIKLÓS (MTA Történettudományi Intézet): Törököt fogtam, de nem ereszt – Az iszlám vallás legalizálása az első világháború alatt
14.40–15.00	LANDGRAF ILDIKÓ (MTA Néprajzi Kutatóintézet): A Halley-üstökös és más égi jelek. Az első világháborúval kapcsolatos jövedölések
15.00–15.30	<i>kávészünet</i>
15.30–15.50	HADIK ANDRÁS (Magyar Építészeti Múzeum): A lemergi és a margitszigeti hadikiállítások
15.50–16.10	SZOLECZKY EMESE (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): A Pasareti Lövészárók
16.10–16.30	KUNT GERGELY (PhD-hallgató): Az orosz medve, a szerb disznó és az angol buldog... Az ellenség dehumanizálása képeslapokon
16.30–16.50	<i>vita</i>

November 25., szerda

**(Színhely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum II. em. nagyterem
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)**

Délelőtti ülészak – elnök: SZOLECZKY EMESE (HM HIM Hadtörténeti Múzeum)

09.20–09.40	KREUTZER ANDREA (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): „Az idő urai” – téli-nyári időszámítás
09.40–10.00	HEGEDÜS ÁBEL (HM HIM Hadtörténeti Térképtár): A nagyközönségnek szóló hadi térképek
10.00–10.20	PALLOS LAJOS (Magyar Nemzeti Múzeum): A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának háborús gyűjtése

10.20–10.50

kávészünet

10.50–11.10 BALÁZS ESZTER (Politikatörténeti Intézet): A háború jelentései a Nyugatban 1914. augusztus – 1915. augusztus

11.10–11.30 VÖRÖS BOLDIZSÁR (MTA Történettudományi Intézet): Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Söre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918

11.30–11.50 SIPOS BALÁZS (Politikatörténeti Intézet): Az első világháború médiahatásai

11.50–12.10 *vita*

12.10–14.00

ebédszünet

Délutáni ülészak – elnök: POLLMANN FERENC (HM HIM)

14.00–14.20 JAKUSCH GABRIELLA (PhD-hallgató): Hajmáskér, tüzérbázis a hátsószámban

14.20–14.40 ILLÉSFALVI PÉTER (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Háborús hátsószámban a fényképeken

14.40–15.40 *Háború, béke, mindennapok (záróvita és zárszó)*

A 2010. ÉVI TÁVOL A FRONTTÓL – A HÁTORSZÁG NAGY HÁBORÚJA 1914–1918
CÍMŰ TUDOMÁNYOS KONFERENCIA PROGRAMJA:

November 30., kedd
(Színhely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum II. em.
Tóth Ágoston terem
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)

09.00–09.20 Megnyitó (DR. HOLLÓ JÓZSEF altábornagy, HM HIM főigazgató)

Délelőtti ülészak – elnök: HAJDU TIBOR (MTA Történettudományi Intézet)

09.20–09.40 LUGOSI JÓZSEF (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Önkéntes
őrsereg – polgárőrség

09.40–10.00 KISS GÁBOR (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár): Egészségügyi
megfigyelő állomások Magyarországon az első világháború idején

10.00–10.20 STENCINGER NORBERT (PhD-hallgató, ZMNE): A tábori lelké-
szet működése a hátszágban

10.20–10.50 *kávészünet*

10.50–11.10 HEGEDÜS ÁBEL (HM HIM Hadtörténeti Térképtár): Két könyv-
sorozat a háború viharában. A Révai lexikon és a Világatlasz

11.10–11.30 SUBA JÁNOS (HM HIM Hadtörténeti Térképtár): A katonai
rendőrség felállítása a hátszágban, 1917

11.30–12.00 *Kérdések, hozzászólások*

12.00–13.30 *ebédszünet*

Délutáni ülészak – elnök: KOVÁCS VILMOS (HM HIM Hadtörténeti Múzeum)

13.30–13.50 MACZÁK IBOLYA (Pázmány Péter Katolikus Egyetem): „...a
lehetségesből valóságos kaland” – Gaál Mózes ifjúsági regénye
és az első világháború

- 13.50–14.10 KREUTZER ANDREA (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Papírin-
ség – könyvbőség
14.10–14.30 JAKUSCH GABRIELLA (Phd-hallgató, ELTE): Uralkodóváltás
hatása a hadseregben

14.30–15.00 kávészünet

- 15.00–15.20 ZÁVODI SZILVIA (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): „Színes
játékonyság” – a Vivat-szalagok
15.20–15.40 CS. KOTTRA GYÖRGYI (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Hová
lettek a zászlók?
15.40–16.00 SÁGVÁRI GYÖRGY (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Háború
és a textilek
16.00–16.30 Kérdések, hozzászólások

December 1., szerda
(Színhely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum II. em.
Tóth Ágoston terem
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.)

Délelőtti ülészak – elnök: LUGOSI JÓZSEF (HM HIM Hadtörténeti Múzeum)

- 09.30–09.50 KOVÁCS VILMOS (HM HIM Hadtörténeti Múzeum):
„Inkább egy vödör veríték a gyakorlótéren, mint egy csepp vér
a harcmezőn” – Gyakorlótérek és kiképzés a hátszágban
09.50–10.10 SOÓS PÉTER (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Rohampiszto-
lyok
10.10–10.30 GONDOS LÁSZLÓ (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Az
Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi repülőipara és
a repülőélet a front mögött
10.30–10.50 TÓTH ORSOLYA (HM HIM Hadtörténeti Múzeum):
Hadirepülőgép kiállítás, 1917 április–július

10.50–11.20 kávészünet

- 11.20–11.40 SALLAY GERGELY (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): Jó üzlet a
háború(?) – Jelvénygyártó üzemek tevékenysége az első világhá-
borúban
11.40–12.00 SZOLECZKY EMESE (HM HIM Hadtörténeti Múzeum): A mene-
kített marosvásárhelyi katonai alreáliskola
12.00–12.10 Kérdések, hozzászólások

12.10–13.30*ebédszünet*

Délutáni ülészak – elnök: POLLMANN FERENC (HM HIM Hadtörténeti Intézet)

- 13.30–13.50 VÁMOS ÉVA (Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum): Az Augusztá-barakk-kórház egy ápolónő szemével
- 13.50–14.10 RIDOVICS ANNA (Magyar Nemzeti Múzeum): Az Augusztá-kisplasztika készítéséről
- 14.10–14.30 VERES EMESE GYÖNGYVÉR (Magyar Rádió): Poézis a lövészárokban
- 14.30–14.50 ILLÉSFALVI PÉTER (HM Társadalmi Kapcsolatok és Hadisírgon-
dozó Hivatal): Haditemetők Erdélyben
- 14.50–15.30 *Kérdések, hozzászólások. Zár szó*

A KÖTET SZERZŐI

- Babucs Zoltán – hadtörténész, kutató
(HM HIM Hadtörténeti Intézet)
- Balla Tibor alezredes – hadtörténész, kirendeltség-vezető
(HM HIM Bécsi Állandó Levéltári Kirendeltség)
- Bán Attila őrnagy – muzeológus, igazgatóhelyettes
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Cs. Kottra Györgyi – történész-muzeológus, főmuzeológus
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Csiszár Mirella – muzeológus, osztályvezető
(Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum)
- F. Dózsa Katalin – művészettörténész, divattörténész
- Gajdó Tamás – színháztörténész
(Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum)
- Gondos László – történész, gyűjteményi segédmunkatárs
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Hajdu Tibor – történész, tanácsadó
(MTA Történettudományi Intézet)
- Hegedüs Ábel – térképész, kutató
(HM HIM Hadtörténeti Térképtár)
- Jakusch Gabriella – történész, osztályvezető
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Kótyuk Erzsébet – etnográfus, főmuzeológus
(Simmelweis Orvostörténeti Múzeum)
- Kovács Vilmos ezredes – muzeológus, parancsnok
(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)
- Kreutzer Andrea – történész-muzeológus, főmuzeológus
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Kunt Gergely – társadalomtörténész, tanársegéd,
(Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet)
- Landgraf Ildikó – néprajzkutató, szövegfolklorista, tudományos
főmunkatárs (MTA Néprajzi Kutatóintézet)

- Lugosi József ny. ezredes – történész-muzeológus, ny. igazgató
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Maczák Ibolya – irodalomtörténész, könyvtáros
(Andrássy Egyetem)
- Pollmann Ferenc – hadtörténész, kutató
(HM HIM Hadtörténeti Intézet)
- S. Nagy Anikó – történész-muzeológus, ny. igazgatóhelyettes
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
- Sallay Gergely Pál – történész-muzeológus, osztályvezető
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Saly Noémi – irodalom- és várostörténész, tudományos munkatárs (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
- Soós Péter százados – történész-muzeológus, osztályvezető
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Suba János alezredes – térképész, térképtár vezető
(HM HIM Hadtörténeti Térképtár)
- Szabó Dániel – történész, tudományos főmunkatárs
(MTA Történettudományi Intézet)
- Szabó Mária – történész, kutató
(HM HIM Hadtörténeti Intézet)
- Szoleczky Emese – történész-muzeológus, főmuzeológus
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Tóth Orsolya – könyvtáros-muzeológus, főmuzeológus
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)
- Veres Emese-Gyöngyvér – néprajzkutató
(Magyar Rádió)
- Vörös Boldizsár – történész, tudományos főmunkatárs
(MTA Történettudományi Intézet)
- Závodi Szilvia – történész-muzeológus, főmuzeológus
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum)

